

Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα

200 ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

εξώφυλλο-οπισθόφυλλο: Δημήτρης Άνθης (1925-1991), Θερισμός, υδατογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

•
1821
•

200 ΧΡΟΝΙΑ

• ελευθερι •

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΜΕ ΤΟ ΑΥΡΙΟ

•
2021
•

ΕΠΕΤΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ 1821-2021

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική
υποστήριξη της Τράπεζας Πειραιώς.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ελένη Μπενέκη

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΚΔΟΣΗΣ
«Ανάγραμμα»

ISBN: 978-960-89102-7-0

© Αθήνα 2021, Τράπεζα Πειραιώς,
Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος,
Κωνσταντίνος Τσιμπούκας - Ελευθέριος Νέλλας,
Σέρκος Α. Χαρουτουιάν

Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα

200 ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΑΘΗΝΑ 2021

Έκτορας Δούκας (1885-1969), 'Όργωμα, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος Προέδρου Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας Πειραιώς, κ. Γεωργίου Χαντζηνικολάου	13
Πρόλογος Διευθύνοντος Συμβούλου της Τράπεζας Πειραιώς, κ. Χρήστου Μεγάλου	15

Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΧΘΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

*Ο διαχρονικός ρόλος και η συμβολή του πρωτογενούς τομέα και των αγροτών
στο γίνεσθαι της σύγχρονης Ελλάδας*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Ο κόσμος του μόχθου· ο κόσμος της σιωπής	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο κόσμος της υπαίθρου υπό κατάκτηση. Πρωτογενής τομέας και αγρότες πριν το 1821	23
<i>Ο κοινωνικός και οικονομικός χώρος της υπαίθρου</i>	25
<i>Η γεωργική παραγωγή</i>	26
<i>Η ημινομαδική κτηνοτροφία</i>	30
<i>Η βιοτεχνία και η ναυτιλία ως συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες</i>	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η οικονομική και κοινωνική αφύπνιση των αγροτών και ο ρόλος τους στην Επανάσταση	39
<i>Από τον υπόδουλο ραγιά στον απελεύθερο χωρικό</i>	43
<i>Γη και ελευθερία: οι πρόνοιες για τους αγρότες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης</i>	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Από τον χωρικό στον αγρότη. Οι κυριότεροι σταθμοί στην ανάπτυξη	
<i>του αγροτικού τομέα κατά τον μακρύ 19ο αιώνα</i>	49
<i>Γη και αγρότες την περίοδο διακυβέρνησης Ι. Καποδίστρια</i>	49
<i>Η «προικοδότηση» του Όθωνα</i>	54
<i>Η αγροτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης Αλ. Κουμουνδούρου</i>	56
<i>Η ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών στο κράτος</i>	58

<i>Η λειτουργία της γεωργικής εκμετάλλευσης και η αγροτική παραγωγή τον 19ο αιώνα</i>	59
<i>Η χρηματοδότηση της παραγωγής</i>	62
<i>Από το μονοπώλιο της σταφίδας στην οικονομία του καπνού</i>	65
<i>Η άνοδος και η πτώση της σταφίδας</i>	72
<i>Από τις εθνικές γαίες στα τσιφλίκια</i>	76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η επιδίωξη της αυτάρκειας στον Μεσοπόλεμο. Επιτυχίες και δυσχέρειες στην επίτευξη του στόχου	
<i>για επάρκεια της χώρας σε αγροτικά προϊόντα</i>	79
<i>Η αγροτική οικονομία στη δίνη της ύφεσης και των πολέμων</i>	79
<i>Η γη στους καλλιεργητές: από τη θεωρία στην πράξη</i>	81
<i>Οι πρόσφυγες στην ελληνική ύπαιθρο και ο ρόλος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων</i>	96
<i>Η αγροτική μεταρρύθμιση και η επίτευξη της σιτάρκειας</i>	103
<i>Τα όρια της αγροτικής πολιτικής στον Μεσοπόλεμο: επιτυχίες και δυσχέρειες</i>	110
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η μεταπολεμική εξέλιξη του αγροτικού τομέα. Από τον πόλεμο έως την ένταξη	
<i>στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα</i>	113
<i>Συνέχειες και ασυνέχειες στην αγροτική πολιτική κατά τη μεταπολεμική περίοδο</i>	113
<i>Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και γεωργία: ο ρόλος των διεθνών οργανισμών</i>	
<i>και της αμερικανικής αποστολής</i>	115
<i>Χρηματοδοτικά εργαλεία και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα</i>	124
<i>Η ανατροπή του πρωτείου της γεωργίας</i>	129
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	139

Κωνσταντίνος Τσιμπούκας - Ελευθέριος Νέλλας

ΚΛΑΔΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ιστορική αναδρομή της περιόδου μετά το 1981 και η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ)	145
<i>Γενικά</i>	145
<i>Η εξέλιξη της ΚΑΠ</i>	145
<i>Η σύγχρονη πορεία της ΚΑΠ</i>	146
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ανάλυση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης του γεωργικού τομέα της Ελλάδας	149
<i>Έδαφος (έκταση)</i>	149
<i>Εργασία</i>	149
<i>Η διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων</i>	150

<i>Η Ακαθάριστη Αξία Γεωργικής Παραγωγής</i>	151
<i>Το ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων</i>	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Βασικοί κλάδοι και προϊόντα	155
3.1. Το σκληρό σιτάρι	155
<i>Σιτάρι (σκληρό-μαλακό) και η εξέλιξη της παραγωγής του σε παγκόσμιο επίπεδο</i>	155
<i>Η εξέλιξη του σκληρού σιταριού στην Ευρωπαϊκή Ένωση</i>	155
<i>Το σκληρό σιτάρι στην Ελλάδα</i>	156
<i>Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής σκληρού σιταριού</i>	157
<i>Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας του σκληρού σιταριού στην Ελλάδα</i>	158
<i>Συντελεστές παραγωγής</i>	158
<i>Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα</i>	161
3.2. Το βαμβάκι	165
<i>Η εξέλιξη του βαμβακιού σε παγκόσμιο επίπεδο</i>	165
<i>Η εξέλιξη του βαμβακιού στην Ευρωπαϊκή Ένωση</i>	165
<i>Το βαμβάκι στην Ελλάδα</i>	165
<i>Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής βαμβακιού</i>	166
<i>Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας βαμβακιού στην Ελλάδα</i>	168
<i>Συντελεστές παραγωγής</i>	168
<i>Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα</i>	168
3.3. Η ελαιοποιήσιμη ελιά	173
<i>Η εξέλιξη της ελιάς σε παγκόσμιο επίπεδο</i>	173
<i>Η εξέλιξη της ελαιοποιήσιμης ελιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση</i>	173
<i>Η ελιά και το ελαιόλαδο στην Ελλάδα</i>	174
<i>Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής ελαιοποιήσιμης ελιάς</i>	179
<i>Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας της ελιάς στην Ελλάδα</i>	183
<i>Συντελεστές παραγωγής</i>	183
<i>Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα</i>	183
3.4. Η μηλιά	189
<i>Η εξέλιξη της μηλιάς σε παγκόσμιο επίπεδο</i>	189
<i>Η εξέλιξη της μηλιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση</i>	189
<i>Η μηλιά στην Ελλάδα</i>	190

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής μήλων	192
Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας της μηλιάς στην Ελλάδα	193
<i>Συντελεστές παραγωγής</i>	193
<i>Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα</i>	194
3.5. Η ροδακινιά	199
Η εξέλιξη της ροδακινιάς σε παγκόσμιο επίπεδο	199
Η εξέλιξη της ροδακινιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση	199
Η ροδακινιά στην Ελλάδα	200
Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων καλλιέργειας ροδακινιάς	202
Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας της ροδακινιάς στην Ελλάδα	203
3.6. Η πορτοκαλιά	209
Η εξέλιξη της πορτοκαλιάς σε παγκόσμιο επίπεδο	209
Η εξέλιξη της πορτοκαλιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση	209
Η πορτοκαλιά στην Ελλάδα	210
Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων πορτοκαλιάς	212
Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας της πορτοκαλιάς στην Ελλάδα	213
3.7. Η αιγοπροβατοτροφία	217
Η εξέλιξη της αιγοπροβατοτροφίας σε παγκόσμιο επίπεδο	217
Η εξέλιξη της αιγοπροβατοτροφίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση	217
Η αιγοπροβατοτροφία στην Ελλάδα	223
<i>Γενικά</i>	223
<i>Πρόβειο γάλα και κρέας</i>	224
<i>Πρόβειο γάλα</i>	224
<i>Πρόβειο κρέας</i>	225
<i>Γάλα και κρέας αιγών</i>	227
<i>Γίδινο γάλα</i>	227
<i>Κρέας αιγών</i>	227
Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων αιγοπροβατοτροφίας	230
Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα	234
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	238

Σέρκος Α. Χαρουτουιάν

ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	243
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Προκλήσεις	245
<i>Κατηγοριοποίηση των προκλήσεων</i>	245
Φύση των προκλήσεων	245
Γενεσιουργά αίτια	246
<i>Πολιτισμός και παράδοση</i>	249
Αγροτική βιοποικιλότητα	249
Αγροτικό τοπίο	253
Στρωμάτωση της ιδιοκτησίας της αγροτικής γης	254
<i>Κοινωνία</i>	256
Η κοινωνική θέση των αγροτών	256
Ο χαρακτήρας της εργασίας στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις	258
Η διάρθρωση των αγροτικών γαιών	259
<i>Οικονομία</i>	260
Η ανταγωνιστικότητα του αγροτικού τομέα	260
Ολοκλήρωση των παραγωγικών τομέων	261
Χρηματοδοτικά εργαλεία	263
<i>Περιβάλλον</i>	264
Κλιματική αλλαγή	264
Βιοποικιλότητα	267
Αγροσυστημικές υπηρεσίες	268
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Προοπτικές	271
<i>Αγροτική γη</i>	272
Συνεργατικά σχήματα διαχείρισης	272
Στρωμάτωση της ιδιοκτησίας της αγροτικής γης	274
Ψηφιακές εφαρμογές	276
<i>Παραγωγικό κεφάλαιο</i>	277
Αγροσυστημικές υπηρεσίες	277
Αγροτική βιοποικιλότητα	278
Ψηφιακές εφαρμογές	280

Ανθρώπινη εργασία	280
Ο κοινωνικός ρόλος των αγροτών	280
Τεχνογνωσία, Αγροτική Εκπαίδευση - Κατάρτιση	281
Ψηφιακές εφαρμογές	283
Κλιματολογικές συνθήκες	284
Προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή	284
Μετριασμός της κλιματικής αλλαγής	286
Εφοδιαστική αλυσίδα	287
Αλυσίδα εισροών	287
Αλυσίδα εκροών	287
Μεταφορές - διασύνδεση αγροτικών εκμεταλλεύσεων με τις αγορές	288
Πιστοποίηση - καθετοποίηση παραγωγής των αγροδιατροφικών προϊόντων	288
Κυκλική οικονομία	290
Χρηματοδοτικά εργαλεία	294
Ψηφιακές εφαρμογές	295
Παραγωγικές υποδομές	295
Υποδομές	295
Εξοπλισμός	296
Ψηφιακή γεωργία	298
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	301
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	307
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Οικονομικότητα καλλιεργειών	309
Συντελεστές παραγωγής	309
Δαπάνες και κόστος παραγωγής	309
Πρόσοδοι, κέρδος και εισοδήματα	311
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Πίνακες μελέτης	313
Πίνακες σκληρού σιταριού	315
Πίνακες βαμβακιού	321
Πίνακες ελαιοποιήσιμης ελιάς	327
Πίνακες μηλιάς	333
Πίνακες ροδακινιάς	339
Πίνακες πορτοκαλιάς	345
Πίνακες αιγοπροβάτων	351

Δημήτρης Άνθης (1925-1991), Ζευγολάτης, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011), *Ιούνιος*, ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς
φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Προέδρου Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας Πειραιώς, κ. Γεωργίου Χαντζηνικολάου

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ στην επικράτηση της Ελληνικής Επανάστασης καθόρισε την τύχη των εθνικών γαιών και η διανομή τους υπήρξε μία από τις μεγάλες προκλήσεις που αντιμετώπισε το νεοπαγές ελληνικό κράτος. Από αποτέλεσμα της Ελληνικής Επανάστασης ήταν και η διαμόρφωση μιας ευρείας τάξης ανεξάρτητων καλλιεργητών εθνικών γαιών, οι οποίοι ως κάτοχοι μικρών και μεσαίων εκτάσεων αποτέλεσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού. Ο πρώτος κυβερνήτης της χώρας Ιωάννης Καποδίστριας επέδειξε έντονο προσωπικό ενδιαφέρον για τη γεωργία και την ενίσχυση των αγροτικών πληθυσμών, θέτοντας τις βάσεις για την ανάπτυξη της γεωπονικής επιστήμης και της γεωργικής εκπαίδευσης.

Επί μακρόν αντιμετωπίστηκαν ζητήματα όπως η προσφορά της γης, η επάρκεια κεφαλαίων και εργασίας, η σημαντική ζήτηση για αγροτικά προϊόντα. Όλα αυτά δεν μπορούσαν να υπερκερασθούν χωρίς αλλαγή στις μεθόδους καλλιέργειας, τον τεχνολογικό εξοπλισμό και την εισαγωγή αξιόπιστου μηχανισμού χρηματοδότησης της παραγωγής. Σταδιακά η ελληνική γεωργία απέκτησε ένα σταθερό χαρακτηριστικό της, την πολυαπασχόληση, η

οποία συνδυαζόταν συχνά με τη μετανάστευση, τοπική, εσωτερική ή εξωτερική, περιστασιακή ή/και μόνιμη σε περιπτώσεις παρατεταμένης κρίσης. Χρηματοδότηση και επάρκεια εφοδίων εμφανίζονται ως διαχρονικά ζητούμενα του αγροτικού κόσμου. Διαρκής είναι, κυρίως μεταπολεμικά, η συζήτηση για την ανάγκη αλλαγής του παραγωγικού μοντέλου της χώρας. Η αναστροφή της αγροτικής εξόδου και η επανάκαμψη του αγροτικού πληθυσμού, ή η δημιουργία νέου, εξειδικευμένου, αναδεικνύεται σε κρίσιμης σημασίας συνθήκη όχι μόνο για τον αγροτικό τομέα της οικονομίας μας αλλά ίσως για το σύνολο αυτής.

Στον παρόντα τόμο, παρακολουθεί κανείς επίσης την εξέλιξη της οικονομικής και κοινωνικής κρατικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα. Η αγορά των αγροτικών προϊόντων εξετάζεται διαχρονικά, όπως και οι προοπτικές της. Αναλυτικότερα παρακολουθούνται προϊόντα με διαχρονική ή ογκώδη σημασία στην αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή της χώρας: το σιτάρι βεβαίως και η ελιά, αλλά και η σταφίδα, το βαμβάκι και ο καπνός. Ως στόχος τέθηκε η αποτύπωση, κατά το δυνατόν συνολική ώστε να επιτρέπεται και τη συνολική τους θεώρηση, των συνεχειών και ασυνε-

χειών της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, των δομικών αλλά και των επίκτητων χαρακτηριστικών τα οποία προσέλαβε ο αγροτικός τομέας στις ελληνικές περιοχές, καθώς ακολουθούσε τις τύχες των ελληνικών πληθυσμών και στη συνέχεια του ελληνικού κράτους. Η επισκόπηση αυτή μπορεί να επιτρέψει την εποπτικότερη εξέταση αδυναμιών και δυνατοτήτων που χαρακτηρίζουν τον πρωτογενή, γεωργικό και κτηνοτροφικό, τομέα στη χώρα μας.

Ευχαριστούμε τη συγγραφική ομάδα που κατέθεσε τα αναγκαία και τεκμηριωμένα ερευνητικά δεδομένα του παρόντος τόμου, τα στελέχη της Τράπεζας Πειραιώς και όλους όσοι εργάστηκαν για την προετοιμασία του. Κι ευχόμαστε να αποτελέσει, κυρίως για τον αγροτικό κόσμο της χώρας μας και τους εμπλεκόμενους φορείς, οδηγό για τη συνολική αναβάθμιση του αγροτικού τομέα της ελληνικής οικονομίας.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Διευθύνοντας Συμβούλου της Τράπεζας Πειραιώς, κ. Χρήστου Μεγάλου

Η ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΡΕΜΕΙΝΕ και παραμένει, στα διακόσια περίπου χρόνια ύπαρξης του ελληνικού κράτους, ο κλάδος με τη μεγαλύτερη σημασία για την οικονομία της Ελλάδας και αυτό γίνεται εμφανέστερο μετά από κάθε μεγάλη κρίση. Η Τράπεζα Πειραιώς, έχοντας στο χαρτοφυλάκιο της την Αγροτική Τράπεζα, και με σημαίνοντα ρόλο στη στήριξη της αγροτικής οικονομίας και του ανθρώπινου δυναμικού της, συνεχίζει σταθερά την πολυετή παρουσία της στην Αγροτική Τραπεζική μέσα από τον σχεδιασμό δράσεων για την ανάπτυξη καινοτόμων, ευέλικτων χρηματοδοτικών εργαλείων που προωθούν τον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς τομέα και τη βιώσιμη ανάπτυξη της χώρας. Βασική προτεραιότητα της Τράπεζας είναι η πλήρης κάλυψη των αναγκών και η παροχή εξειδικευμένων λύσεων για τον αγρότη, την αγροτική επιχείρηση, τις ομάδες παραγωγών και τον αγροτικό συνεταιρισμό.

Αποτελούσε, λοιπόν, προτεραιότητα για την Τράπεζα να συμπεριλάβει στις πρωτοβουλίες που ανέλαβε στο πλαίσιο της επετείου από τα διακόσια χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση την εκπόνηση μιας εμπεριστατω-

μένης μελέτης αφενός για τον ρόλο της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στον βίο του ελληνικού κράτους και αφετέρου για τις προοπτικές και προκλήσεις του μέλλοντος.

Αν οι ηγέτες της Ελληνικής Επανάστασης ήταν έμποροι, αστοί, πλοιοκτήτες, προεστοί, λόγιοι και διανοούμενοι, κληρικοί, τοπικοί ένοπλοι και οπλαρχηγοί, η μεγάλη μάζα των αγωνιστών της ήταν κυρίως χωρικοί. Το ζήτημα των τσιφλικιών, η κατοχή, η αναδιανομή και το μέγεθος του γεωργικού κλήρου, το αγροτικό ζήτημα επί δεκαετίες απασχόλησαν πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, διανοητές και κινήματα. Αγρότες της προεπαναστατικής και αγρεργάτες της σύγχρονης περιόδου, νομάδες κτηνοτρόφοι αλλά και διανοητές και κρατικοί φορείς είναι οι πρωταγωνιστές του παρόντος τόμου. Παρουσιάζονται διαχρονικά ζητήματα όπως η έλλειψη αγροτικής πίστης, το αγροτικό εισόδημα, το είδος των καλλιεργειών, η εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, η σύνθεση του αγροτικού δυναμικού και η αγροτική του εκπαίδευση. Περιγράφονται επίσης ο ρόλος των θεσμικών κρατικών φορέων, το είδος και το εύρος της παρεχόμενης σχετικής εκπαίδευσης, η συνεταιριστική οργάνωση, το καταρ-

τισμένο επιστημονικό προσωπικό με ρόλο υποστηρικτικό του αγροτικού κόσμου.

Στην τρέχουσα συγκυρία οι προκλήσεις, αλλά και οι δυνατότητες, είναι πολλές. Ζητούμενο αποτελεί μια νέα σύνθεση των παραγωγικών δυνατοτήτων και δυνάμεων της χώρας, σύνθεση στην οποία ο αγροτικός τομέας θα κατέχει τον λειτουργικότερο δυνατό ρόλο, στην κατεύθυνση της αυτάρκειας αλλά και της ανάπτυξης. Κι η ανάπτυξη αυτή θα πρέπει να αφορά καταρχήν τον ίδιο τον αγροτικό κόσμο και να συμπίπτει με τη μορφωτική, οικονομική και κοινωνική του πρόοδο.

Στον συλλογικό αυτόν τόμο επιχειρείται, από καταξιωμένους εξειδικευμένους μελετητές της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, η ανάδειξη του διαχρονικού ρόλου και

της συμβολής του πρωτογενούς τομέα και των αγροτών στο γίνεσθαι της σύγχρονης Ελλάδας. Παρουσιάζονται επίσης προϊόντα και κλάδοι με βαρύνουσα σημασία στη διάρθρωση της ελληνικής γεωργίας, μέσω στατιστικών και ποιοτικών μεγεθών της ελληνικής παραγωγής στη σύγκρισή τους μάλιστα με παρεμφερείς οικονομίες. Μόνον μια παρόμοια εποπτική και επιστημονική θεώρηση μπορεί να επιτρέψει την κατανόηση του παρόντος, αλλά, κατεξοχήν, την εισαγωγή και υλοποίηση των πλέον ενδεδειγμένων λύσεων στην κατεύθυνση της προόδου στο μέλλον.

Ευχαριστούμε θερμά όλους όσοι εργάστηκαν για την έρευνα, τη συγγραφή και έκδοση του ανά χείρας τόμου, ο οποίος αφιερώνεται στον αγροτικό κόσμο.

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011), *Ιούνιος*, ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς
φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ιστορικός, Διδάσκων στο Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας
και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΧΘΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Ο διαχρονικός ρόλος και η συμβολή
του πρωτογενούς τομέα και των αγροτών
στο γίνεσθαι της σύγχρονης Ελλάδας

Στην προηγούμενη σελίδα: Αγρότες της ελληνικής επαρχίας επιστρέφουν στην οικία τους.
(πηγή: John Pentland Mahaffy, *Greek Pictures, drawn by Pen and Pencil*, Λονδίνο, The Religious
Tract Society, 1890: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Ο κόσμος του μόχθου · ο κόσμος της σιωπής

Όχι αθλία πατρίς! [...]. Πώς να σε στολίσω, εν ω είσαι καχεκτική!
Την υγείαν σου, την ζωήν σου ζητώ. Θέλεις την εύρει όταν
ο πραγματευτής, ο τεχνίτης, ο γεωργός σου έχουν όσον ενδέχεται
λογικών ζών άξια φρονήματα,
όταν μάθουν ότι είναι υποκείμενα και όχι πράγματα.

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Στοχασμοί του Κρίτωνος, 1819

Η Επανάσταση του 1821 έφερε στο προσκήνιο, εκτός των άλλων, ένα νέο ιστορικό υποκείμενο: τους αγρότες. Οι Έλληνες αγρότες, μετέχοντας στη διαδικασία σχηματισμού του οικονομικού και κοινωνικού χώρου των Νέων Ελλήνων, ενστερνίσθηκαν την εθνική ιδέα και έλαβαν ενεργό μέρος στην εθνεγερσία. Η συμμετοχή των αγροτών υπήρξε σημαντική, ενώ η επιτυχής έκβαση της Επανάστασης τόνωνε τις προσδοκίες τους για τη μελλοντική ευόδωση ορισμένων απτών και ρεαλιστικών αιτημάτων, όπως ήταν η κατάργηση του κεφαλικού φόρου και η μείωση της φορολογίας εν γένει, καθώς και η διανομή της εθνικής γης που ανήκε στον Σουλτάνο και είχε πλέον απελευθερωθεί ή απελευθερωνόταν σταδιακά. Όλες οι Εθνοσυνελεύσεις, εξάλλου, κατά τη διάρκεια του Αγώνα αναγνώριζαν το δικαίωμα των αγροτών στη γη αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο της διανομής της στους ακτήμονες αγωνιστές μετά την απελευθέρωση.

Το ελληνικό κράτος με τη σειρά του, ενώ θα περιλάβει

στις γενικές πρόνοιες των Συνταγμάτων του Αγώνα και τα αιτήματα των αγωνιστών, θα καθυστερήσει μετά την απελευθέρωση να προβεί σε καθολική διανομή της γης στους αγρότες. Θα εθνικοποιήσει τις γαίες και θα παραχωρήσει στους αγρότες μόνον τη χρήση αυτών με αντάλλαγμα τη φορολογία. Η διανομή των εθνικών γαιών θα αναχθεί σε μείζον ζήτημα και θα απασχολήσει έντονα το ελληνικό κράτος όλο σχεδόν τον 19ο αιώνα, ενώ θα αποκτήσει μια άλλη διάσταση και δυναμική μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) και τον διπλασιασμό της χώρας κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων.

Σχεδόν έναν αιώνα μετά την απελευθέρωση το αίτημα της διανομής της «γης στους καλλιεργητές» θα λάβει εκρηκτικές διαστάσεις (Μαρίνος Αντύπας, Κιλελέρ), οι οποίες θα οδηγήσουν σε επείγουσες και δραστικές λύσεις μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων (1922). Η διανομή της γης στους ακτήμονες καλλιεργητές και η αποκατάσταση ενός και πλέον

εκατομμυρίου προσφύγων υπήρξε ένα μικρό τεχνικό και οικονομικό θαύμα. Συνολικά, η αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου υπήρξε η πλέον ριζοσπαστική και πετυχημένη μεταρρύθμιση που έχει να επιδείξει το ελληνικό κράτος στα διακόσια χρόνια ιστορίας του. Εντούτοις, οι επιπτώσεις ή παρενέργειες αυτής παραμένουν σε μεγάλο βαθμό φανερές μέχρι σήμερα (ανεπαρκής και πολυτεμαχισμένος κλήρος, οικογενειακού τύπου μικροκαλλιέργεια, πολυαπασχόληση, απουσία κτηματολογίου, κ.λπ.).

Η ρύθμιση, επομένως, του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης παρέμενε ένα από τα ζητήματα, το σοβαρότερο ενδεχομένως, που είχε να επιλύσει το νεότευκτο ελληνικό κράτος μετά την ίδρυσή του. Η ενσωμάτωση των αγροτών στο εθνικό πρότυπο και η αύξηση της παραγωγής, καθώς και η εξεύρεση χρηματοδότησης και η πάταξη της τοκογλυφίας ήταν εξίσου επείγοντα και σημαντικά. Συνδέονταν δε άρρηκτα με την προσδοκία καλύτερευσης των όρων

ζωής και διαβίωσης του πολυπληθέστερου ιστορικού υποκειμένου που αναδύθηκε τον 19ο αιώνα μέσα από τις φλόγες του πολέμου: των αγροτών, γεωργών και κτηνοτρόφων.

Την ιστορία του απέραντου αυτού κόσμου της σιωπής και της δημιουργίας, της σχεδόν αόρατης για αιώνες στα μάτια των πολλών λαοθάλασσας του προφορικού πολιτισμού, θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε στην παρούσα αφήγηση. Η οπτική μας θα κινηθεί σε δύο βασικούς άξονες: στην ανάδειξη της συμβολής των αγροτών στην Επανάσταση και γενικότερα στη συγκρότηση και τον μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους και, ταυτόχρονα στην ανίχνευση του αποτυπώματος αυτών των αλλαγών στην ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής και του αγροτικού τομέα από την Επανάσταση έως σήμερα, δύο αιώνες μετά. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τον διαχρονικό ρόλο και τη συμβολή του πρωτογενούς τομέα και των αγροτών στο γίνεσθαι της σύγχρονης Ελλάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο κόσμος της υπαίθρου υπό κατάκτηση. Πρωτογενής τομέας και αγρότες πριν το 1821¹

Είναι αρκετά δύσκολο να περιγράψουμε την πραγματικότητα των Ελλήνων στη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης. Αυτό συμβαίνει λόγω έλλειψης ποσοτικών στοιχείων που αφορούν την οικονομική ζωή, αλλά και επιμέρους όψεις της κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης, όπως η συσσώρευση ή μη κεφαλαίου, αφού είναι γνωστό ότι ο χρόνος και ο τρόπος της συσσώρευσης αυτής σε μια οικονομία είναι αποφασιστικής σημασίας για την περαιτέρω εξέλιξή της.² Η ακόμη, τον τρόπο που διαρθρώνονται οι σχέσεις εξουσίας, ιδιαίτερα σε συνθήκες κατάκτησης, και πώς μέσα από αυτές αναδεικνύονται οι αρχηγικές ομάδες και οι ελίτ, αλλά και οι πολιτικές και ιδεολογικές

διεργασίες, οι οποίες διακλαδώνονται και διαθλώνται στο κοινωνικό σώμα και διαμορφώνουν τις αντιλήψεις και τις πρακτικές του· εντέλει στην περίπτωση μας, την εθνική του ιδιοσυστασία και ταυτότητα. Πολύ περισσότερο που οι κατακτημένοι, που μας απασχολούν σε αυτή τη διαπραγμάτευση, δεν είχαν μια απολύτως διακριτή οικονομία από την αντίστοιχη του κατακτητή, ενώ ο τελευταίος αποσπούσε από τους υποτελείς το πλεόνασμα με το οποίο συντηρούσε την εξουσία του, το σύστημα δηλαδή της κατάκτησης.³

Τα τελευταία χρόνια οι μελέτες και οι συμβολές γύρω από τα ζητήματα αυτά πυκνώνουν, κυρίως μέσω της πρόσβασης και της μελέτης των οθωμανικών αρχείων.⁴ Οι έρευνες αυτές, όπως τόνιζε αρκετά νωρίς ο Fikret Adanir, ρίχνουν νέο φως στις σχέσεις μεταξύ των χριστιανών υπη-

¹ Στο κεφάλαιο αυτό ακολουθούμε γενικά τη συλλογιστική του Β. Παναγιωτόπουλου, *Ο Οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, πρώτη δημοσίευση στο περ. *Επιλογή*, 1993, σ. 379-389, αναδημοσίευση στο: Β. Παναγιωτόπουλος κ.ά., *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, *Τετράδια Εργασίας* 18, Αθήνα 2003 (απ' όπου αντλούνται και οι παραπομπές στο παρόν), καθώς και του Σπ. Ασδραχά (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2003, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά. Και των δύο το έργο και η συνολική προσφορά αποτελούν μια ανεξάντλητη πηγή γνώσης και έμπνευσης.

² Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικονομικός χώρος*, ό.π., σ. 27-28.

³ Σπ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, τόμος πρώτος, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2003, σ. 21.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, Α. Anastasopoulos - Ε. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rule and the Balkans, 1760-1850, Conflict, transformation, adaptation*, Ρέθυμνο 2007 και Α. Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial elites in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Ρέθυμνο 2014. Ειδικότερα για το θέμα μας, Ε. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies*, Crete University Press, Ρέθυμνο 2018.

κόνων και των μουσουλμάνων ηγεμόνων και ανατρέπουν εν πολλοίς την επικρατούσα εικόνα μιας οικονομικά μέτριας και πολιτικά παθητικής αγροτιάς, αντικαθιστώντας τη με αυτήν ενός αγροτικού πληθυσμού που έχει επίγνωση των πόρων που διαθέτει και ο οποίος συχνά και με επιτυχία απαιτεί δικαιοσύνη κατά των αδικιών που υφίσταται.⁵

Αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εντάθηκαν οι δεσμοί συνοχής του Νέου Ελληνισμού και κατέστησαν πολυεπίπεδα λειτουργικοί. Κάτω από την οθωμανική κυριαρχία τα δυναμικά στοιχεία του ελληνοχριστιανικού πληθυσμού, μαζί με αυτά της διασποράς, αναζητούσαν μια κοινή εθνική ταυτότητα και μια κοινή εστία που θα τους προστάτευε και θα εξασφάλιζε την πολιτισμική τους ταυτότητα και την προσωπική τους ελευθερία στο ευρωπαϊκό και οθωμανικό περιβάλλον. Με τον τρόπο αυτό κινήθηκαν προς τη συγκρότηση της συλλογικής εθνικής τους φυσιογνωμίας με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, εκμεταλλευόμενοι τα πυκνά δίκτυα επαφών και ανταλλαγών που διέθεταν και ακολουθώντας τα κινήματα κοινωνικής και πολιτικής απελευθέρωσης που άλλαζαν την ίδια περίοδο τη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη.

Η οικονομική δομή και οργάνωση της αυτοκρατορίας στηριζόταν χονδρικά στο γνωστό σχήμα: κυρίαρχοι και κατεκτημένοι. Επομένως, οι πολιτικοί και κοινωνικοί όροι της κατάκτησης καθόρισαν εξ αρχής το οικονομικό καθεστώς των κατακτημένων, ενώ η ίδια η δομή της οικονομικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας στηριζόταν στον καταμερισμό της εργασίας με εθνολογικά κριτήρια.

Η κοινωνία των κατακτητών, όμως, δεν αποτελούνταν

στο σύνολό της από «κυρίαρχους της οικονομίας», ούτε ήταν στην ολότητά της εκμεταλλευτική. Αυτό σημαίνει ότι δεν μετέχει ως σύνολο στην ιδιοποίηση μέρους της παραγωγής και γενικότερα του παραγόμενου πλούτου μέσω της φορολογίας. Αυτό ήταν προνόμιο του κράτους και των στρατιωτικών και θρησκευτικών ελίτ που ασκούσαν την εξουσία. Έτσι, για παράδειγμα, στη βάση της εξουσιαστικής πυραμίδας, ο μουσουλμάνος άμεσος αγροτικός παραγωγός εξομοιωνόταν οικονομικά με τον ομόλογό του υποτελή, όσο και αν ευνοείτο δημοσιονομικά σε σχέση με τον τελευταίο.⁶ Το ίδιο ίσχυε και για όσους ανήκαν σε άλλες κατηγορίες τεχνιτών αλλά και στην κορυφή της πυραμίδας κάθε κοινωνίας: το κοινωνικό τους status συναρτάτο άμεσα με την εθνικοπολιτισμική ομάδα στην οποία ανήκαν και ήταν αδιαχώριστο από την ιδιότητά τους ως υποτελών, οι οποίοι ανήκαν σε ένα διαφορετικό θρησκευτικό κόσμο από εκείνο των κυρίαρχων. Όπως και να 'χει, θα πρέπει πάντα να έχουμε κατά νου ότι «το σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης συνεπάγεται τη διχοτομία των κοινωνιών των κατακτημένων εδαφών με κύρια αναφορά της διχοτομίας αυτής στο θρήσκευμα: η κατακτητική κοινωνία είναι μουσουλμανική και είναι στο σύνολό της διακριτή και κυρίαρχη».⁷

Σε κάθε περίπτωση, οι δεκάδες χιλιάδες καλλιεργητές/χωρικοί μαζί με τους κτηνοτρόφους και τους τεχνίτες αποτελούσαν την παραγωγική βάση που προμήθευε τις πόλεις της αυτοκρατορίας με πόρους και αγαθά.⁸ Όπως το θέτει

⁵ F. Adanir, «The Ottoman Peasantries, c. 1360-c. 1860», στο: Tom Scott (ed.), *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Longman, London and New York 1998, σ. 269-310.

⁶ Όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, στην καταβολή του κεφαλικού φόρου ή άλλων υποχρεώσεων σε είδος ή εργασία, καθ' υπέρβαση μάλιστα εκ μέρους των ενοικιαστών των όρων και κανόνων που το ίδιο το κράτος είχε θεσπίσει.

⁷ Σπ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 23.

⁸ Επρόκειτο στην ουσία για μια «αυτοκρατορία των χωρικών» (peasant empire), όπως την περιέγραψε ο σπουδαίος τούρκος ιστορικός Halil

εύστοχα ο Σπ. Ασδραχάς, «Αν, χονδρικώς, η κατακτητική κοινωνία εντασσόταν στο τριμερές σύστημα εκείνων που πολεμούν (και διοικούν), εκείνων που προσεύχονται και εκείνων που παράγουν, η κατακτημένη κοινωνία μετείχε μερικώς και υποδεέστερα στην πρώτη λειτουργία, υπήρχε παράλληλα με τη δεύτερη και, για τις περιοχές που μας αφορούν, αποτελούσε τη μεγάλη πλειονότητα της τρίτης».⁹ Πριν τη σταδιακή αποδιάρθρωση του παραγωγικού αυτού συστήματος από τον 17ο αιώνα, η μεγάλη λαοθάλασσα των βουβών ανθρώπων της εργασίας της γης αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη και την υλική παραγωγική βάση ανάπτυξης της αυτοκρατορίας σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής.

Ο κοινωνικός και οικονομικός χώρος της υπαίθρου

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και έχοντας πάντα κατά νου ότι οι κατακτημένοι δεν συγκροτούν μια ενιαία κοινωνία, παρά μόνο στο βαθμό που διαχωρίζονται από τους κυρίαρχους, θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε συνοπτικά τα τρία πεδία οικονομικής δραστηριότητας τα οποία αποτέλεσαν όχι μόνον τις βασικές και σχεδόν αποκλειστικές δραστηριότητες των κατακτημένων, αλλά και αναπτύχθηκαν δυναμικότερα από τα άλλα οικονομικά πεδία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Και συντέλεσαν αναμφίβολα στη συγκρότηση του οικονομικού και κοινωνικού χώρου του αναδυόμενου ελληνισμού.

⁹ İnalçık στο κλασικό του έργο *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, βλ. E. Kolonos, "Introduction. Bringing the peasants back in?" στο: E. Kolonos (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies*, ό.π., σ. xiii.

⁹ Σπ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 31.

Τα τρία πεδία στα οποία επέδειξαν κάποια αξιοσημείωτη ανάπτυξη οι κατακτημένοι χριστιανικοί πληθυσμοί και τα οποία συνδέονται άρρηκτα με την αγροτική οικονομία (στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη) ήταν: α) η γεωργική παραγωγή, β) η ημινομαδική κτηνοτροφία, και γ) η οικονομία του ορεινού χωριού (στηριγμένη στη βιοτεχνία και τη μεταποίηση) και η ναυτιλία του άγονου νησιού. Να σημειώσουμε ότι τα επιμέρους οικονομικά πεδία συμμετέχουν άνισα στη συγκρότηση του παραγόμενου προϊόντος, ενώ, πέραν της αναπόφευκτης ώσμωσης, δεν παρατηρείται οποιαδήποτε ομογενοποίηση των επιμέρους οικονομικών χώρων καθώς και των διακριτών φυλετικών και θρησκευτικών ομάδων που επιδίδονται σε συγκεκριμένη δραστηριότητα. Η κάθε φυλετική και πολιτισμική ομάδα ασκεί στη μικρή ή μεγάλη κλίμακα οικονομικές λειτουργίες που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη συλλογικότητα, λειτουργίες οι οποίες σε διαφορετική πυκνότητα και ένταση ανιχνεύονται και σε άλλες. Για παράδειγμα οι βλάχοι επιδίδονται στην κτηνοτροφία, οι νησιώτες στη ναυτιλία, οι τσιγγάνοι στη μεταλλουργία κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση όμως, σε αυτό το σύμπλεγμα «συμμετέχουν με άνισο τρόπο όλα τα φυλετικά μορφώματα, κυρίαρχα και κυριαρχούμενα, με κατανομές και εξειδικεύσεις που δεν είναι αδιάβροχες και με παρεπόμενες συγκρουσιακές σχέσεις αλλά και εθνικές αλληλεγγυότητες ή, στη μικρότερη κλίμακα, αλληλεγγυότητες τοπικές».¹⁰

Η φυτική παραγωγή μαζί με την κτηνοτροφία αποτελούν τις κυρίαρχες δραστηριότητες από τις οποίες προκύπτει τόσο το πλεόνασμα που διατίθεται στις αγορές μέσω των εμπορευματικών δικτύων, όσο και η βασική πηγή προσόδων του κράτους. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου ότι όλες αυτές οι διαδικασίες δεν

¹⁰ Σπ. Ασδραχάς, στο ίδιο, σ. 32.

πυροδοτούν κάποιες δραστικές αλλαγές στην κοινωνία και ευρύτερους μετασχηματισμούς στην οικονομία, αφού όλο αυτό το διάστημα πραγματοποιούνται σε ένα πλαίσιο που παραμένει παραδοσιακό, προνεωτερικό. Με άλλα λόγια, τόσο η φυτική όσο και η κτηνοτροφική παραγωγή δεν έχουν να δείξουν «ειδοποιούς σταθμούς, όσο και αν στη διάρκεια των αιώνων σημειώθηκαν αλλαγές τόσο στη συλλογική φυσιογνωμία των καρπών του πλεονάσματος, όσο και στον έλεγχο του κύριου μέσου παραγωγής, δηλαδή της γης: ο μηχανισμός σύμφωνα με τον οποίο πραγματοποιείται και κατανέμεται η παραγωγή παραμένει ο ίδιος και συνίσταται στην οικογενειακή εκμετάλλευση μιας γης στην παραγωγή της οποίας έχει δικαιώματα το Δημόσιο ή ένας απόλυτος ή υπό όρους ιδιοκτήτης που μπορεί να είναι η ίδια η σουλτανική αρχή, μια θρησκευτική συλλογικότητα κι ακόμη ένας ιδιώτης που δεν χρησιμοποιούν μισθωτούς και πρόσκαιρους αγρεργάτες, αλλά μόνιμους αυτοπαραγωγούς, σε πολλές περιπτώσεις συγκυρίους των εδαφών που καλλιεργούν οι ίδιοι, οι πρόγονοί τους και οι απόγονοί τους».¹¹

Η γεωργική παραγωγή

Η γεωργική παραγωγή αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο οικονομικής δράσης του χριστιανικού ελληνικού στοιχείου για πολλούς αιώνες πριν και μετά την κατάκτηση. Ολό-

¹¹ Στο ίδιο, σ. 37. Να σημειωθεί ότι ο οικογενειακός χαρακτήρας της παραγωγής και η σχεδόν αποκλειστική χρήση εργατικών χεριών από τον αρχηγό και τα μέλη της οικογένειας αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά της αγροτικής εκμετάλλευσης και παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτα για περίπου δύο αιώνες μετά την απελευθέρωση, μέχρι την εισροή των μεταναστών τη δεκαετία του 1990 οπότε η ελληνική ύπαιθρος γεμίζει με φθηνούς ανειδίκευτους αγρεργάτες.

κληρο το οικονομικό οικοδόμημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στηριζόταν στην εργασία των σιωπηλών αυτών παραγωγικών συντελεστών, κυρίως όσον αφορά τα έσοδα. Ο μεγαλύτερος όγκος των κρατικών προσόδων στηριζόταν στη φορολογία του αγρότη-ραγιά, τόσο στην αφετηρία της παραγωγής, στο χωριό-οθωμανικό τιμάριο, όσο και στη μετέπειτα διαδρομή του αγροτικού προϊόντος, όταν αυτό έπαιρνε τον δρόμο για την εσωτερική και τη διεθνή αγορά.

Βασική θέση στη γεωργική παραγωγή κατέχουν φυσικά τα δημητριακά, όπως σε όλα τα μεσογειακά οικοσυστήματα, τα οποία προορίζονται κυρίως για αυτοκατανάλωση. Εντούτοις, δεν επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες διατροφής της αγροτικής οικογένειας, πολύ περισσότερο τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς, αλλά και τις υποχρεώσεις απέναντι στην οθωμανική εξουσία και τις άλλες παράλληλες κοινοτικές εξουσίες που συνυπάρχουν στο κρατικό οργανωτικό σχήμα της εποχής (Ορθόδοξη Εκκλησία, φορολογική κοινότητα του χωριού και άλλες).

Αντίθετα όμως από τα δημητριακά, πολλά προϊόντα όπως το λάδι, οι ελιές και τα σύκα της Μεσσηνίας, το κρασί της Σαντορίνης, η σταφίδα στα Επτάνησα και το Αίγιο, το μέλι της Αττικής ή ο κρόκος της Κοζάνης κ.ο.κ., δείχνουν τον δρόμο προς μια περισσότερο ή λιγότερο εμπορευματική διαδικασία. Όλα αυτά τα προϊόντα παρουσιάζουν μια διαφοροποιημένη καλλιεργητική εξειδίκευση ως αποτέλεσμα του κλίματος και της γεωγραφίας, κυρίως όμως της εξωτερικής ζήτησης η οποία συμβάλλει στην απόκτηση κάποιου εισοδήματος για την οικογένεια του παραγωγού, αλλά και στη δημιουργία μιας μικρής αγοράς εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων στο εσωτερικό και το εξωτερικό.

Σε αυτή τη διαφοροποιημένη καλλιεργητική στρατηγική, η οποία ήταν αποτέλεσμα της οικονομικής και δημογραφικής δυναμικής των επιμέρους κοινοτήτων σε

Ελληνίδες αγρότισσες (πηγή: Christopher Wordsworth, *Greece pictorial, descriptive, & historical*, Λονδίνο, John Murray, 1882: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

συνδυασμό με τα οικολογικά χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες κάθε περιοχής καταλήγει και η έρευνα της Stefka Parveva στη ΝΔ Πελοπόννησο στις αρχές του 18ου αιώνα. Στα πυκνοκατοικημένα και εύφορα χωριά της πεδιάδας, που παρήγαγαν ένα μεγάλο πλεόνασμα δημητριακών και ήταν κοντά στις αγορές και τα λιμάνια, είχε δημιουργηθεί μια σύνθετη οικονομία που συνδύαζε την πολυκαλλιέργεια, τη ζωική παραγωγή και τη μικρής κλίμακας «βιομηχανία», ενώ αντίθετα οι κάτοικοι των ορεινών χωριών επικεντρώνονταν κυρίως στην καλλιέργεια των δημητριακών

και την κτηνοτροφία. Μεταξύ των δύο αυτών στρατηγικών υπήρχε μια μεγάλη ποικιλία που χαρακτήριζε τις κοινότητες των ημι-ορεινών και λοφωδών περιοχών και εμφάνιζε διάφορους συνδυασμούς παραγωγής σιτηρών, καλλιέργειας εμπορευματικών φυτών και κτηνοτροφίας.¹²

¹² Stefka Parveva, «Agrarian Surplus and Agrarian Strategies in the Village. Micro-Economy in the South-West Peloponnese in the Early Eighteenth Century», στο: Ε. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies*, ό.π., σ. 65-94.

Μια διαφοροποιημένη γεωργία αυτού του τύπου συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη της εγχρήματης οικονομίας και το γεγονός ότι ένα υψηλό ποσοστό των φόρων που επιβλήθηκαν και αποδίδονταν σε μετρητά αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα μια ισχυρή ώθηση για αναζήτηση της αγοράς.¹³ Αυτό βοήθησε τον παραγωγό αφενός να εκπληρώνει τις φορολογικές του υποχρεώσεις σε χρήμα ενώ ταυτόχρονα συνέβαλλε στη διαμόρφωση μιας μικρής εκχρηματισμένης οικονομίας, η σημασία της οποίας είναι προφανής τόσο για την επιβίωση, όσο και για τη διευρυμένη διαφοροποίηση του αγροτικού κόσμου. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει φυσικά ότι στο περιβάλλον αυτό υφίσταται για πολλούς αιώνες οποιοδήποτε περιθώριο επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Έχουμε να κάνουμε με μια βαθιά αυτοκαταναλωτική κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας το όποιο περίσσειμα διοχετευόταν στην τοπική κατανάλωση και μόνον ένα πολύ μικρό μέρος έβρισκε τον δρόμο για την αγορά, αρχικά μέσω των εκπροσώπων του οθωμανικού εξουσιαστικού μηχανισμού κυρίως (πασάδες, αγάδες, βοεβόδες, κ.λπ.) στους οποίους προστίθενται στη συνέχεια και ορισμένοι τοπικοί μεσολαβητές.¹⁴

Οι οθωμανοί κρατικοί λειτουργοί μέσω του συστήματος εξαγοράς των αξιωμάτων και των εισοδημάτων που αυτά συνεπάγονταν, κυρίως της ενοικίασης και συλλογής των φόρων, εμπλέκονταν σε μια οικονομική εκμεταλλευτική διαδικασία των υποδούλων με αποκλειστικό σκοπό τη μεγέθυνση του οικονομικού τους οφέλους. Επομένως, η αποκλειστική και σχεδόν ολοκληρωτική απορρόφηση από τους αξιωματούχους αυτούς του αγροτικού υπερπροϊόντος αφαιρούσε από την τοπική αγορά και οικονομία οποιαδήποτε σοβαρή δυνατότητα οικονομικής ανέλιξης

μέσω του εμπορίου, αν δεν απέτρεπε εντελώς την αύξηση του παραγόμενου προϊόντος πέραν του ορίου της αυτοσυντήρησης της οικιακής μονάδας παραγωγής.

Εντούτοις, από τα τέλη του 17ου αιώνα, οι τοπικές προουχοντικές ελίτ βελτιώνουν συνεχώς τη θέση και την ισχύ τους στο πλαίσιο της οθωμανικής κρατικής μηχανής, κυρίως μέσα από τη συμμετοχή τους, από κοινού με τους μουσουλμάνους, στο σύστημα συλλογής των φορολογικών προσόδων, ιδίως μετά την υιοθέτηση μετά το 1685 του συστήματος της ισόβιας εκμίσθωσης των φόρων (*malikane*), αλλά και την επέκταση του συστήματος *maktu*, που σήμαινε τη φορολόγηση όλης της κοινότητας με ένα συνολικό ποσό. Με άλλα λόγια, η κοινότητα αναλάμβανε πλέον τη συλλογική ευθύνη για την εκπλήρωση των φορολογικών της υποχρεώσεων, ενώ παράλληλα δημιουργούνταν «αμοιβαίότητες συμφερόντων» μεταξύ των τοπικών ελίτ ανεξαρτήτως θρησκευματος, αφού αυτές αποδείχθηκαν απολύτως αναγκαίες και αποτελεσματικές για την εξασφάλιση της συλλογής των φόρων.¹⁵ Η ανάληψη, επομένως, της είσπραξης των φόρων από ιδιώτες στους οποίους μετέχουν και μέλη της τοπικής ελίτ, κινητοποιεί τους τελευταίους και αναδιατάσσει τις οικονομικές (και συνάμα κερδοσκοπικές) τους στρατηγικές. Αυτό σήμαινε, μεταξύ άλλων, την εμπλοκή τους σε όλο το κύκλωμα του δανεισμού των μελών της κοινότητας, προκειμένου να

¹³ F. Adanir, «The Ottoman Peasantries...», *ό.π.*, σ. 291-292.

¹⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικονομικός χώρος, ό.π.*, σ. 32-33.

¹⁵ Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πόλις - Historia, Αθήνα, 2013, σ. 57-58. Φυσικά, όπως σημειώνει ο F. Adanir, «Η πληρωμή ενός σταθερού κατ' αποκοπή ποσού θεωρητικά θα ήταν επωφελής για μια αγροτική κοινότητα σε περιόδους αύξησης του πληθυσμού, αλλά στην περίπτωση μειούμενου πληθυσμού σήμαινε ένα βαρύτερο φορολογικό φόρτο για τον κάθε χωρικό και ο πληθυσμός στα Οθωμανικά Βαλκάνια πιθανότατα μειώθηκε -περίπου 25 τοις εκατό σύμφωνα με μια εκτίμηση- κατά τις πρώτες δεκαετίες του δέκατου έβδομου αιώνα», F. Adanir, «The Ottoman Peasantries...», *ό.π.*, σ. 301.

ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους,¹⁶ και κατ' επέκταση την ιδιοποίηση του πλεονάσματος της παραγωγής και της διάθεσης αυτού στις τοπικές ή περισσότερο απομακρυσμένες αγορές.

Οι προύχοντες αυτοί, και γενικώς τα περισσότερα εύπορα μέλη της κοινότητας που μετέχουν στο σύστημα ιδιοποίησης και διάθεσης του πλεονάσματος, είναι οι ίδιοι που ωθούν την κοινότητα στην αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, ιδίως στην υιοθέτηση των εμπορευματικών και εύκολα συντηρήσιμων προϊόντων υψηλής αξίας, όπως ο καπνός, η σταφίδα, το βαμβάκι, το καλαμπόκι, ενώ οι ίδιοι αποκτούν σημαντικές εκτάσεις γης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μετατρέπονται σε κάποια αξιόλογη αριστοκρατία της γης. Παρόλα αυτά τις παραμονές της Επανάστασης φτάνουν να κατέχουν το ένα τρίτο των καλλιεργήσιμων γαιών στην Πελοπόννησο.¹⁷

Στο επίκεντρο της Επανάστασης, την Πελοπόννησο, δημιουργείται μια «συγκροτημένη περιφερειακή αρχοντία», όπως την ορίζει ο Π. Πιζάνιας, δηλαδή «μια περιφερειακή ελληνόφωνη ηγετική ομάδα υποτελών με δισυπόστατο χαρακτήρα», η οποία συμπύκνωνε «τις θεμελιώδεις αντινομίες του οθωμανικού εξουσιαστικού συστήματος». Τροφοδοτούσε οικονομικά ένα σχετικά ανθηρό εμπόριο, ενώ από την άλλη ήταν πλήρως ενσωματωμένη στο οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα και επιπλέον «διατηρούσε εμπράκτως ιστορικά σταθερή την επιθυμία απόσχισης από την αυτοκρατορία». Με άλλα λόγια, η ηγετική αυ-

τή ομάδα είχε μετατρέψει την τοπική πληρεξουσιότητα που της παραχωρούσε το οθωμανικό κράτος σε μια περιφερειακή ηγεμονία επί των χωρικών πληθυσμών.¹⁸ Οι τελευταίοι, οι άμεσοι παραγωγοί και βασικοί συντελεστές αυτής της οικονομίας, υπάγονται «σε ένα σύστημα οικονομικής και κοινωνικής υποταγής, προσδιοριζόμενο από μια ευρεία κλίμακα ιδιοποιήσεων των προϊόντων της εργασίας τους» και με ελάχιστα περιθώρια βελτίωσης των όρων διαβίωσής τους.¹⁹

Το εξωτερικό εμπόριο, επομένως, των Ελλήνων προεστών και κοτζαμπάσηδων αποτελεί σαφώς μια οικονομική πραγματικότητα την περίοδο πριν την Επανάσταση, η οποία προβάλλει επίσης «ως μια σημαντική λύση για τη ρευστοποίηση του πλούτου που έφτανε στα χέρια τους εν πολλοίς σε είδος». Με άλλα λόγια δεν ενεργούσαν ως οι κλασικοί έμποροι της εποχής που οδηγούνταν στο εμπόριο για να συγκροτήσουν ή να αναπαράγουν το κεφάλαιό τους, αλλά για να ρευστοποιήσουν τα έσοδα (προϊόντα) σε είδος που κατέληγαν στην κατοχή τους λόγω της κρατικής τους διαμεσολάβησης.²⁰ Επομένως, η λειτουργία τους δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια συμπληρωματικότητας

¹⁸ Π. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400ς έως το 1820*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2014, σ. 362-363. Στο ίδιο αναφέρεται και το εξής απόσπασμα από αναφορά του αξιωματούχου της Πύλης Σουλειϊμάν Πενάχ Εφέντη το 1785, ο οποίος έγραφε πως «καθότι λόγω απεικείας του κράτους σε κάθε καζά, οι δικαστές και οι αγιάνηδες και οι κοτζαμπάσηδες είναι ένα είδος οχλοκρατίας, δίνουν και παίρνουν τις χώρες σαν να είναι κληρονομιά των πατεράδων τους. Και ο ραγιάς μοιάζει σαν να μην έχει καθόλου κύριο. Το υψηλό κράτος δεν παίρνει καθόλου χαμπάρι από αυτούς και από τις δουλειές τους».

¹⁹ Σπ. Ασδραχάς (και άλλοι), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 552.

²⁰ Ο κύκλος αυτής της ρευστοποίησης ήταν ο εξής: υπενοίκιαση της είσπραξης των φόρων-δανεισμός των χωρικών με υποθήκη την παραγωγή-διοχέτευση στην αγορά των εσόδων σε είδος-είσπραξη των μετρητών, και πάλι από την αρχή, Π. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 363. Επίσης για το θέμα, βλ. Αθανάσιος Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*

¹⁶ Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι όλοι σχεδόν οι φόροι, αλλά κυρίως ο κεφαλικός, αποδίδονταν σε χρήμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να στρέφεται προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες που εξασφάλιζαν καλύτερη τιμή στην αγορά.

¹⁷ Σπ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, 3/5 (1986), σ. 45-62· Κ. Κωστής, «Τα Κακομαθημένα...», σ. 57-59.

τας που τους επέβαλε η οθωμανική οικονομία στο σύνολό της, πολύ περισσότερο να λειτουργήσει ανατρεπτικά, στο επίπεδο τουλάχιστον που παρουσιάζεται καμιά φορά. Με μια δυναμική, δηλαδή, που υπερτονίζει τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες και παρεμβάσεις της, αποδίδοντας της έναν διευρυμένο ρόλο στη διαδικασία συσπείρωσης και (ανα)συγκρότησης του Νέου Ελληνισμού.²¹ Ο οικονομισμός δεν μπορεί από μόνος του να στηρίξει ένα τέτοιο ερμηνευτικό σχήμα.

Η ημινομαδική κτηνοτροφία

Αντίθετα από τον χώρο της γεωργίας, στον οποίο είχε εγκαθιδρυθεί ένα αυστηρό και ιεραρχικά δομημένο σύστημα σχέσεων εργασίας, κατοχής της γης και διαίωνισης της εξουσίας, ο χώρος της κτηνοτροφίας, αρκετά συμπαγής από τη φύση του, παρουσιάζει εντούτοις μια ελαστικότερη οικονομική και θεσμική διάρθρωση και οργάνωση που του παρέχει κάποια σοβαρά περιθώρια ανάπτυξης και αυτονομίας. Οι ποιμενικές οικογένειες που κατοικούσαν στα ημιορεινά και ορεινά (σε υψόμετρο που κυμαινόταν από τα 500 έως τα 1.400 μέτρα) ήταν συγκροτημένες συνήθως από τρεις γενιές και είχαν επίκεντρο την εκμετάλλευση του ζωικού κεφαλαίου, το κοπάδι δηλαδή και όχι τον οικογενειακό κλήρο ή τη γεωργία, που ακόμη και όταν υπήρχε δεν κυριαρχούσε αλλά είχε παραπληρωματική σημασία.²²

της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821), Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.

²¹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικονομικός χώρος*, ό.π., σ. 34.

²² Το ζωικό κεφάλαιο στην ορεινή κεντρική Ελλάδα ήταν εξαιρετικά υψηλό και έφτανε σε μερικές εκατοντάδες χιλιάδες ή και εκατομμύρια κεφάλια, όπως για παράδειγμα ο αριθμός των αιγοπροβάτων στην περιοχή της Αιτωλίας και των Αγράφων που το 1800 ανερχόταν στα 2,4 εκατ. κεφά-

Είναι φανερό, επομένως, ότι όταν αναφερόμαστε στην κτηνοτροφία δεν εννοούμε τη μικρή οικόσιτη αυτοκαταναλωτικής μορφής κτηνοτροφία της αγροτικής οικογένειας, αλλά αυτό που ονομάζουμε τσελιγκάτο, τη μεγάλης κλίμακας δηλαδή μετακινούμενη κτηνοτροφία των ορεινών όγκων.²³ Η νομαδική και ημινομαδική κτηνοτροφία του ελληνικού χώρου με τον χαρακτήρα της εντοπισμένης μετακίνησης στον χώρο (χειμώνας-πεδιάδα, καλοκαίρι-βουνό) διακρίνεται για τη σχετικά ολιγοδάπανη εκτροφή των κοπαδιών στο φυσικό περιβάλλον και ασκείται από ειδικευμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες (ελληνόφωνοι Βλάχοι, Αρβανιτόβλαχοι, ελληνόφωνοι Σαρακατσάνοι και Κουπιτσαραίοι κ.λπ.), οι οποίοι με την ιδιότυπη στρατιωτικο-κτηνοτροφική τους οργάνωση ασκούσαν ταυτόχρονα λειτουργίες άμυνας και φύλαξης των κοπαδιών τους. Η οργάνωση αυτή παρατηρείται κυρίως στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα, ενώ στην Πελοπόννησο οι ένοπλες ομάδες δεν είχαν τη δύναμη και την αυτονομία, αφού φαίνεται

λια. Να σημειωθεί ότι ακόμη και λίγο μετά την Επανάσταση ο συνολικός αριθμός των αιγοπροβάτων στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο υπολογιζόταν στα 4,35 εκατ. παρά τις απώλειες που είχε η κτηνοτροφία, Π. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 302.

²³ Το τσελιγκάτο είναι μια μορφή συνεργατισμού οικογενειών μετακινούμενων κτηνοτρόφων (φερέοικων), άνισες μεταξύ τους ως προς το ζωικό κεφάλαιο με το οποίο συμμετέχουν, με αρχηγό τον τσέλιγκα που είναι συνήθως και ο πλουσιότερος από τους συμβαλλόμενους, αλλά αυτό δεν είναι υποχρεωτικό. Ο τσέλιγκας κρατά το ταμείο, εκτελεί τις δαπάνες και κατανέμει αναλογικώς τα κέρδη, δύο φορές τον χρόνο (Μάιο και Οκτώβριο). Το τσελιγκάτο δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη ζάντρογκα, τη διευρυμένη βαλκανική πατριαρχική οικογένεια. Από την πλουσιότητα σχετική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, σ. 35-110, Λάζαρος Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972 καθώς και Χ.Α. Βασματζίδης, «Η τεχνική και οικονομία της αιγοτροφίας εν Ελλάδι», *Αγροτική Οικονομία* 4 (1938), σ. 22-275. Για τα τσελιγκάτα αλλά και άλλες παραδοσιακές μορφές συνεργατισμού, όπως τις σεμπριές κτηνοτρόφων, τα μιτάτα κ.ά., βλ. Κ. Παπαγεωργίου, *Βιώσιμη Συνεταιριστική Οικονομία, Θεωρία και Πρακτική*, Αθήνα, Αθ. Σταμούλης, 2004, σ. 136-149.

O.M. Bar v. Stackelberg del.

Druck v. Reischner.

C. Gille lith.

Βοσκοί της Αρκαδίας (πηγή: Otto Magnus von Stackelberg, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen*, Βερολίνο, G. Reimer, 1831; από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

να εξαρτώνται από τις τοπικές ελίτ. Οι κτηνοτρόφοι της Πελοποννήσου, όπως και αυτοί των Αγράφων, επιδίδονται ταυτόχρονα στη γεωργία με εντονότερο και συστηματικότερο τρόπο σε σχέση με τους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς της Πίνδου.²⁴

Τα βασικά χαρακτηριστικά των ποιμενικών πληθυσμών είναι η σχετική αυτονομία και η βία. Μια παράδοση ανταρσίας διέπει την κοινωνική και οικονομική οργάνωση των ορεισίβιων πληθυσμών της ορεινής κεντρικής Ελλάδας άμεσα συνυφασμένη με την οπλοφορία και τη ληστεία. Ο κόσμος της κτηνοτροφίας είναι ένας σχετικά βίαιος και ένοπλος κόσμος, αφού κινείται σε έναν χώρο που επίσης νέμονται ανταγωνιστικοί φορείς εξουσίας και ληστείας, σε μια ευρύτερη ενδοχώρα, κατά το πλείστον άγονη και ορεινή. Αυτό τους προσέδιδε μια σχετική αυτονομία, ιδίως στις περιοχές των αρματολικιών που «αντιπροσώπευαν μια σχετικά ανολοκλήρωτη κατάσταση», αφού «η κυριαρχία του οθωμανικού κράτους στις αρματολικές περιοχές, ιδίως της κεντρικής Ελλάδας, μειώθηκε βαθμιαία από κυριαρχία σε διαμεσολαβημένη επικυριαρχία».²⁵ Στο πλαίσιο αυτό, και ιδίως στις περιοχές αυτές, τα περιθώρια διαφυγής και απόκρυψης, εκτός των άλλων και από τους μηχανισμούς φορολόγησης, είναι σοβαρά, γεγονός που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός καθόλου ευκαταφρόνητου πλούτου στα ανώτερα τουλάχιστον στρώματα του κτηνοτροφικού κόσμου, ο οποίος συγκροτούνταν από τους αρχηγούς των τσελιγκάτων, τους προεστούς, τους καπετανάιους και τους αρματολούς.

Τα προϊόντα επίσης της κτηνοτροφίας είναι κατεξοχήν

²⁴ Στις περιοχές της Πελοποννήσου, εξάλλου, όπως και σε αυτές της Στερεάς Ελλάδας οι ποιμενικές κοινότητες ήταν συνήθως εδραίες και πραγματοποιούσαν εποχικές μετακινήσεις για την ασφάλεια του ζωικού κεφαλαίου και τη διάθεση των προϊόντων τους.

²⁵ Π. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 310-311.

εμπορεύσιμα και αποτελούν τις πρώτες ύλες (κρέας, μαλλί, γάλα, βούτυρο, τυρί, δέρματα), οι οποίες με ελάχιστη δυνατή επεξεργασία μπορούν να θέσουν σε κίνηση μια σημαντική εμπορική και βιοτεχνική διαδικασία που θα μπορούσε να συγκριθεί με το φαινόμενο της πρωτο-εκβιομηχάνισης της ευρωπαϊκής εμπειρίας. Τα ίδια ισχύουν και για τους τεχνίτες (σιδεράδες, οπλουργούς, υφαντουργούς), οι οποίοι εξυπηρετούσαν την ποιμενική οικονομία και αρχικά δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται σοβαρά από αυτή. Σταδιακά όμως, από τις αρχές του 18ου αιώνα, διαφαίνεται μια εξειδίκευση και εντατικοποίηση της παραγωγής που συνδέεται όλο και πιο πολύ με τις οικοτεχνίες της πρωτοβιομηχανικής εποχής και αποτελούν αντικείμενο του εξαγωγικού εμπορίου αυξάνοντας την εσωτερική κινητικότητα σε αυτές τις περιοχές. Επιπλέον, ο χώρος της κτηνοτροφίας, αυτές οι εκτεταμένες ακαλλιέργητες ορεινές εκτάσεις που συνδυάζονται με ένα ιδιότυπο φαινόμενο αστικής συγκέντρωσης (το Συρράκο, οι Καλαρρύτες, το Μέτσοβο είναι ορισμένα προφανή παραδείγματα), παρέχουν αυξημένες δυνατότητες μεταναστευτικής ροής και διαχείρισης του δημογραφικού πλεονάσματος. Πολύ περισσότερο που τα μέλη της ομάδας διέθεταν ένα ελάχιστο επίπεδο βιοτεχνικών γνώσεων και δεξιοτήτων που τους επέτρεπε να επιβιώσουν ακόμη και στον αστικό χώρο της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Βιέννης κ.λπ., ως έμποροι και τεχνίτες.²⁶

²⁶ «Δεν είναι βέβαια τυχαίο το γεγονός ότι ο ανθηρός επιχειρηματικός κόσμος της ελληνικής διασποράς -κυρίως εκείνος της Αυστριακής επικράτειας και της Ιταλικής χερσονήσου- προέρχεται στη μεγάλη πλειοψηφία του από το χώρο της αλπικής κτηνοτροφίας, τους οικισμούς δηλαδή του συγκροτήματος της Πίνδου υπό την ευρύτατη γεωγραφική εκδοχή του, καθώς επίσης δεν είναι τυχαία και η πρωιμότητα του μεταναστευτικού κινήματος των ορεινών πληθυσμών», Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικονομικός χώρος*, ό.π., σ. 35-36 και Λ. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα*, ό.π., σ. 28-34.

Παλικάρι, μέλος ατάκτου στρατιωτικού σώματος, της Πελοποννήσου με τη πατρίδα του (πηγή: Theodore Le Blanc, *Croquis d'après nature faits pendant trois ans de séjour en Grèce et dans le Levant*, Παρίσι, Gihaut, 1833-4: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Παλικάρια, μέλη ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων της Ρούμελης (πηγή: Theodore Le Blanc, *Croquis d'après nature faits pendant trois ans de séjour en Grèce et dans le Levant*, Παρίσι, Gihaut, 1833-4: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Παλικάρια και οπλαρχηγοί μπροστά από τον ναό του Απόλλωνα στην Αρχαία Κόρινθο (πηγή: Theodore Le Blanc, *Croquis d'après nature faits pendant trois ans de séjour en Grèce et dans le Levant*, Παρίσι, Gihaut, 1833-4; από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Οι μεταναστευτικές και εμπορικές επομένως ροές της κτηνοτροφίας ήταν πολύ πιο σύνθετες και πυκνές ήδη από τον 17ο αιώνα και σίγουρα από τις αρχές του 18ου, πολύ πριν αρχίσει η δημογραφική ανάκαμψη των βαλκανικών και ιδιαίτερα των ελληνικών πληθυσμών. Οι κτηνοτροφικές αυτές ροές θα συνδεθούν με τα αντίστοιχα εμπορικά χερσαία και ναυτικά δίκτυα διακίνησης αγαθών που αναπτύσσονται την ίδια περίοδο. Δεν θα πρέπει εντούτοις να ξεχνάμε –και θα το δούμε περισσότερο καθαρά τον Μεσοπόλεμο– ότι οι ορεισίβιοι ποιμενικοί πληθυσμοί της νομαδικής ή ημινομαδικής κτηνοτροφίας ήταν περισσότερο ευάλωτοι από τους γεωργούς και καλλιεργητές στις εξωτερικές πιέσεις και αλλαγές, όπως ήταν αυτές που προέκυψαν από την αγροτική μεταρρύθμιση.²⁷ Και αυτό λόγω της μεγάλης εξάρτησης των κοπαδιών τους από τα χειμερινά βοσκοτόπια (κυρίως τα τσιφλίκια) και της φύσης εν γένει του ζωικού κεφαλαίου που είναι εξαιρετικά ευπαθές. Το ίδιο το κράτος, εξάλλου, για λόγους εσωτερικής ασφάλειας και ελέγχου, θα ωθήσει σταδιακά τους νομάδες αυτούς στη μόνιμη εδραία εγκατάστασή τους.

Η βιοτεχνία και η ναυτιλία ως συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες

Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος έχει υποδείξει επίσης τη σημασία της γεωγραφικής κινητικότητας ως μιας σημαντικής παραμέτρου της δημογραφικής συμπεριφοράς

²⁷ «Η απαλλοτρίωση με την αποκατάσταση των ακτημόνων στη Θεσσαλία, μετά το 1924, αφήρεσαν από τα τσελιγκάτα σημαντικές εκτάσεις και τα περιόρισαν [...] Το 1948 [...] στην Ελλάδα είχαν απομείνει ελάχιστα τσελιγκάτα Βλάχων, ενώ είχαν διαλυθή όλα τα τσελιγκάτα των Κουπατσιαραίων και τα πιο μεγάλα των Αρβαντοβλάχων», Λ. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα, ό.π., σ. 39.*

των πληθυσμών με έντονη την κοινωνική της διάσταση. Όπως αναφέρει, «η οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη των νεότερων χρόνων στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη αν δεν στηρίχτηκε εντελώς αιτιακά στη μετανάστευση προσώπων και ομάδων, δεν μπορεί ουσιαστικά εντούτοις να γίνει κατανοητή έξω από αυτή». Στη Δύση, η σταδιακή απελευθέρωση από τις φεουδαλικές δεσμεύσεις οδήγησε στη μαζική μετακίνηση ανθρώπων οι οποίοι μετέφεραν και τις τεχνικές και άλλες δεξιότητες του τόπου καταγωγής ή προέλευσης. Την αρχική αυτή φάση της μετανάστευσης διαδέχθηκαν οι διάφορες θρησκευτικές ομάδες (Εβραίοι από την Ισπανία, προτεστάντες από τη Γαλλία), ενώ λίγο αργότερα από τις αγγλικές περιφράξεις, από τον 18ο αιώνα, έχουμε την εποχική μετακίνηση εργατών, συνήθως για αναζήτηση συμπληρωματικών πηγών εισοδήματος.

Για να λειτουργήσει, όμως, αυτός ο μηχανισμός της τροφοδοσίας της πόλης με εργατικό δυναμικό, έπρεπε η πόλη να έχει μεγαλύτερη παραγωγικότητα από την ύπαιθρο. Να μπορεί να δεξιωθεί, να παράσχει ασφάλεια και να απασχολεί παραγωγικά όσους κατέφευγαν σε αυτήν. Μην ξεχνάμε ότι σε αρκετές ευρωπαϊκές πόλεις στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα άρχιζε η βιομηχανική επανάσταση. Την περίοδο της τουρκοκρατίας δεν μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι ίσχυε κάτι τέτοιο. Η οθωμανική πόλη λειτουργούσε βασικά ως το κέντρο της εξουσίας με ελάχιστα διαφοροποιημένες βιοτεχνικές κυρίως ασχολίες και επομένως ήταν δύσκολο να αλωθεί από τους κατοίκους της ενδοχώρας και της υπαίθρου. Εντούτοις, αυτό που δεν μπορούσε να επιτευχθεί ευθέως με το κλασικό σχήμα της αγροτικής εξόδου, συντελέστηκε σε μεγάλο βαθμό έμμεσα και οδήγησε σταδιακά στη συγκρότηση αυτού που ο Β. Παναγιωτόπουλος αποκαλεί «οικονομικό χώρο των Ελλήνων», ένας εύστοχος τρόπος προσαρμογής και διευρυμένης οικονομικής διαφοροποίησης, του οποίου βέβαια

τα ποσοτικά και ποιοτικά όρια προσδιορίζονταν από το γεγονός της κατάκτησης.

Κάπως έτσι ξεπήδησε και η εμπορική ναυτιλία, από την ανάγκη προσπορισμού ενός συμπληρωματικού εισοδήματος, όπως ήταν και οι χερσαίες μεταφορές για τον κόσμο της κτηνοτροφίας και η ενασχόληση με τη βιοτεχνία για τους πληθυσμούς των ορεινών οικισμών. Σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στις περιορισμένες δυνατότητες που παραδοσιακά παρείχε ο μικρονησιωτικός χώρος για ανάπτυξη της γεωργίας ή οποιασδήποτε άλλης ασχολίας, όπως η αλιεία, η οποία επίσης είναι περιορισμένη μέχρι σήμερα, γεγονός που αναπότρεπτα οδήγησε στη ναυτιλία που ανταποκρινόταν ούτως ή άλλως στην ανάγκη επικοινωνίας του νησιωτικού χώρου.

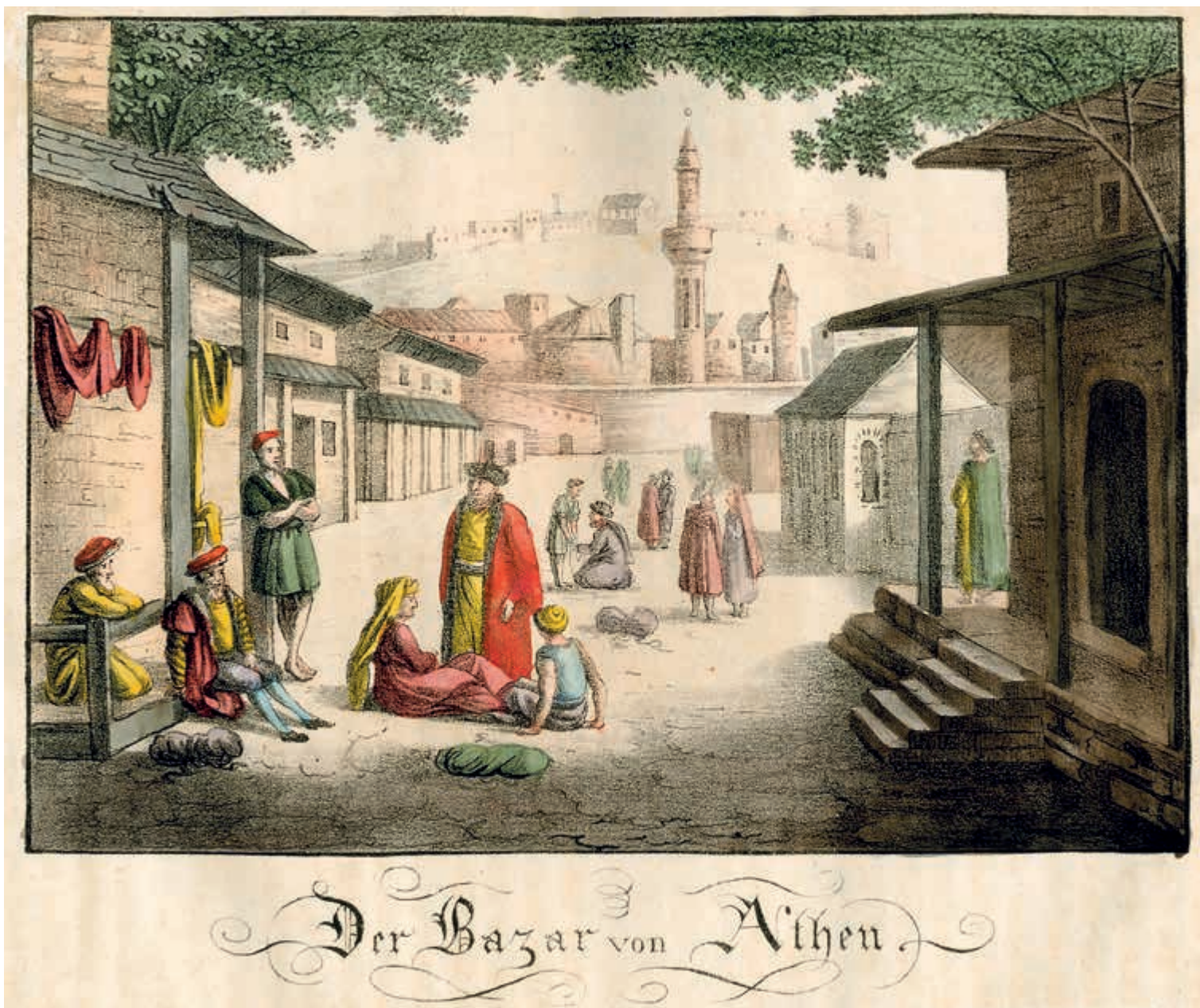
Μετά και τη μερική έστω δημογραφική ανάκαμψη των αρχών του 18ου αιώνα, βρισκόμαστε σταδιακά σε μια καμπή όπου το ελληνικό στοιχείο αποδεσμεύεται σταδιακά από την παραδοσιακή προσκόλληση στην αγροτική δραστηριότητα, χρησιμοποιεί δεξιότητες και αποκτά συνείδηση του τεχνίτη-παραγωγού και στη συνέχεια πολιτιστική οντότητα και συνείδηση της ελευθερίας. Η βιοτεχνία και η ναυτιλία αποκτούν στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερο νόημα. Η εξοικείωση με τα βιοτεχνικά έργα για παράδειγμα, δημιουργεί σταδιακά τοπικές «σχολές» που ειδικεύονται σε συγκεκριμένα έργα.²⁸ Αυτή η δραστηριότητα έλαβε μια

²⁸ Όπως αναφέρει ο Φελίξ Μπωζούρ: «Τα αγροτικά μόνο προϊόντα της Μακεδονίας αξίζουν όσο όλα τα άλλα της υπόλοιπης Ελλάδας. Τα βιοτεχνικά, όμως, προϊόντα είναι κατανομημένα καλύτερα. Η επαρχία με τη μεγαλύτερη βιοτεχνία είναι η Θεσσαλία, έπειτα έρχεται η Μακεδονία, η Ήπειρος, ο Μωριάς, η Αττική και τέλος ένα μέρος της Βοιωτίας γνωστό με το όνομα Λειβαδιά.», βλ. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία*, Αφοί Τολιδή, Αθήνα 1974 (πρώτη έκδοση, Παρίσι 1800), σ. 65. Ο ίδιος παρέχει πλήθος σχετικών πληροφοριών για ό,τι παρήγαγε σχεδόν όλη η Ελλάδα, πολλές από τις οποίες έχουν φυσικά διορθωθεί ή αναρτηθεί από τη σύγχρονη έρευνα.

διττή μορφή: των μετακινούμενων ομάδων που εργάζονται μακριά από τον τόπο μόνιμης κατοικίας, όπως για παράδειγμα οι χτίστες της Πυρσόγιαννης ή οι χτενάδες του Πάρωννα, αλλά και τη μορφή των μόνιμων εργαστηρίων στον ορεινό όγκο, όπως ήταν η επεξεργασία δερμάτων στην Άμφισσα, τα νηματοβαφεία στα Αμπελάκια, το μπαρούτι στη Δημητσάνα κ.λπ. Πολλές φορές είναι ο ίδιος ο έμπορος που προμηθεύει πρώτες ύλες στον τοπικό βιοτέχνη προκειμένου να παράξει το προϊόν, το οποίο ο έμπορος θα διαθέσει σε αγορές που δεν είναι προσιτές στον βιοτεχνικό παραγωγό προσδοκώντας υψηλότερα κέρδη. Είναι προφανές ότι πίσω από την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας βρισκόταν η καλλιέργεια του βαμβακιού και πίσω από τη σαπωνοποιία η οικονομία της ελιάς. Φυσικά υπάρχουν και περιπτώσεις που πολλοί από αυτούς τους τεχνίτες και επαγγελματίες καταφέρνουν να διεισδύσουν ακόμη και στην καρδιά της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, όπως οι Χιώτες μεταξουργοί, οι γιαννιώτες αρτοποιοί κ.ά.²⁹

Οι Έλληνες έμποροι και οι ναυτικοί, ελέγχοντας σημαντικό μέρος του οθωμανικού εμπορίου και της ναυτιλίας, κατάφεραν να επωφεληθούν από αυτές τις εξελίξεις. Οι παροικίες ενισχύθηκαν και η δυναμικότη-

²⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικονομικός χώρος*, ό.π., σ. 38-41. Αξίζει να σημειωθεί η μαρτυρία του Βρετανού περιηγητή-γιατρού Henry Holland, ο οποίος αναφέρει ότι στη διαδρομή του από το Μέτσοβο προς την Καλαμπάκα, κατεβαίνοντας και ανεβαίνοντας την Πίνδο, «ο αριθμός των αλόγων που συναντήσαμε στις τέσσερις μέρες του ταξιδιού μας, μπορεί να ξεπέρασε τα τετρακόσια, το μεγαλύτερο μέρος από τα οποία ήσαν φορτωμένα με σιτηρά ή μαλλί από την πεδιάδα της Θεσσαλίας ή χοντροκομμένα μάλλινα ρούχα από την ίδια περιοχή. Αυτή η διά ξηράς διακίνηση γίνεται πολύ τακτικά και αποτελεί έναν τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι της Θεσσαλίας απαλλάσσονται από το πλεόνασμα της παραγωγής της εύφορης χώρας τους», βλ. Henry Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, εκδόσεις Αφών Τολιδή, Αθήνα 1989, σ. 65-66.

Η αγορά της Αθήνας, στην Πλάκα. Στο βάθος η Ακρόπολη (πηγή: *Griechenland, Oder Sitten Bräuche Trachten und Denkmäler der Griechen nach den neuesten und beste Quellen bearbeitet. Mit Kupfern, Schweidnitz [Swidnica], ca. 1825*; από τον διαδικτυακό τόπο *Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)*)

τα του ελληνικού εμπορικού στόλου πολλαπλασιάστηκε. Σε αυτό συνέβαλε πολύ η τροφοδοσία της ηπειρωτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων πολέμων.

Το σημαντικό στον τομέα αυτό είναι η σταδιακή αποδέσμευση από την παραδοσιακού τύπου ναυσιπλοΐα, που ήταν μόνιμο χαρακτηριστικό των νησιωτικών περιοχών από την αρχαιότητα. Επρόκειτο για μια μείζονος σημασίας αλλαγή, η οποία προϋπέθετε τη «μετάλλαξη της ναυσιπλοΐας, της τεχνικής ικανότητας των νησιωτών να διαπλέουν τη θάλασσα, σε ναυτιλία, σε οικονομικής δηλαδή σημασίας δραστηριότητα μεταφορών και εμπορίου, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα», αλλά και τη διασύνδεσή της με τα παραγωγικά στρώματα της ενδοχώρας.³⁰ Αρχικά εμπορεύονταν μικρές ποσότητες από τα πλεονάσματα που τους παραδίδονταν από εμπόρους και μεσάζοντες της ενδοχώρας, σε εξίσου μικρούς ναυτικούς τόπους οι οποίοι βρίσκονταν εκτός του εμπορικού ενδιαφέροντος του μεγάλου ευρωπαϊκού ναυτικού εμπορίου.

Τους δύο τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, τον 17ο και 18ο αιώνα, έχουμε στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο ναυτιλιακές δραστηριότητες, οι οποίες ξεπερνούν τις ανάγκες επικοινωνίας και επιβίωσης των νησιών και συνιστούν φαινόμενο συγκρότησης ενός οικονομικού κλάδου παροχής υπηρεσιών (θαλάσσιων μεταφορών) που καλύπτει ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο. Και αυτό από μόνο του αλλάζει τα δεδομένα. Πέραν αυτών, ένα από τα

βασικά πλεονεκτήματα που εκμεταλλεύθηκαν οι Έλληνες ακτοπλόοι και караβοκύρηδες κατά την περίοδο της πρώτης εμφάνισής τους (τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα) ήταν ότι εμπορεύονταν «στα διάκενα που άφηναν τα μεγάλα εμπορικά δίκτυα των ισχυρών ευρωπαϊκών ναυτικών κρατών που ασχολούνταν κυρίως με τα μεγάλα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».³¹ Και αυτό φαίνεται να συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα δημιουργώντας, σε συνδυασμό με την παράλληλη ανάπτυξη του χερσαίου εμπορίου την ίδια περίοδο, ένα συνεκτικό εμπορικό δίκτυο.

Επομένως, ένα από τα θεμέλια ισχύος των ναυτικών κέντρων στον ανταγωνισμό τους με τους Ευρωπαίους ήταν η στενή σχέση που είχαν τόσο με τους Έλληνες εμπόρους, όσο και γενικά με τους κατόχους του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής. Τις ισχυρές, δηλαδή, τοπικές ελληνικές ηγεσίες που κατείχαν και τους προμήθευαν εμπορεύματα, όπως για παράδειγμα τους «χερσαίους εμπόρους των πόλεων, τους προεστούς-κατόχους αγροτικού πλεονάσματος, τους κτηνοτρόφους των ορεινών περιοχών, αλλά και τους Οθωμανούς κτηματίες ή αξιωματούχους».³² Μια λειτουργία η οποία στη συνέχεια αναδείχθηκε σε συγκριτικό πλεονέκτημα, ιδίως στη συγκυρία της Γαλλικής Επανάστασης (αλλά και των Ναπολεόντειων πολέμων), και ευνοήθηκε από τον συνδυασμό υψηλής ζήτησης αγροτικών προϊόντων και τεράστιου περιθωρίου κέρδους, λόγω του υψηλού ρίσκου και των συνεχών αποκλεισμών τους οποίους κατάφεραν να διασπούν οι Έλληνες ναυτικοί.

³⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικονομικός χώρος*, ό.π., σ. 43.

³¹ Π. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 394-400.

³² Στο ίδιο, σ. 399.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η οικονομική και κοινωνική αφύπνιση των αγροτών και ο ρόλος τους στην Επανάσταση

Είναι προφανές ότι με το εμπορικό ναυτικό και τη διασύνδεσή του με το κύκλωμα κατόχων του αγροτικού πλεονάσματος, δημιουργείται, κυρίως τις δεκαετίες της μετάβασης από τον 18ο στον 19ο αιώνα, ένας σταθερός πόλος οικονομικής δράσης των Ελλήνων που αφήνει πίσω του σε σοβαρή καθυστέρηση τους άλλους εξω-αγροτικούς πόλους που θα μπορούσαν να συνθέσουν έναν δυναμικό οικονομικό χώρο. Εντούτοις, από τις αρχές του 19ου αιώνα ακόμη και οι δυναμικοί αυτοί οικονομικοί τομείς διέρχονται μια σοβαρή κρίση, ενώ οι χερσαίες συγκοινωνίες, πέραν αυτών που εξυπηρετούσαν το εξωτερικό εμπορικό κύκλωμα, παρέμειναν σε απερίγραπτη κατάσταση. Η βιοτεχνία της υπαίθρου, όπου πήρε κάποιες συζητήσιμες μορφές (π.χ. Αμπελάκια,³³ Τύρναβος κ.λπ.), δεν μπόρεσε

να ξεπεράσει τα νηπιακά της βήματα, το ίδιο και η εμπορική ναυτιλία, η οποία διέρχεται μια βαθιά κρίση από το 1812 και μετά,³⁴ ενώ τα λίγα δημογραφικά περισσεύματα τα απορροφούσε ο αγροτικός χώρος, ο οποίος επίσης την ίδια περίοδο αποτελεί αντικείμενο νέας εσωτερικής διαπάλης του κυρίαρχου οθωμανικού στρώματος, με την εμφάνιση των τοπικών ηγεμόνων-αρχόντων και του τσιφλικιού.

βρες (σ.σ. μια λίβρα 453 γραμμάρια περίπου). Σχεδόν το σύνολο αυτής της παραγωγής αποστέλλεται διά ξηράς στη Γερμανία, διακίνηση που είναι καλά ρυθμισμένη και γίνεται γρήγορα από τους δραστήριους εμπόρους της Αμφιλοχίας», βλ. Henry Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία*, ό.π., σ. 149. Τέλος, χαρακτηριστική είναι η φράση του Φ. Μπωζούρ, «Τα Αμπελάκια με την δραστηριότητά τους μοιάζουν μάλλον με κωμόπολη της Ολλανδίας, παρά με χωριό της Τουρκίας», *Πίνακας του εμπορίου*, ό.π., σ. 142. Για τα Αμπελάκια ως μια πρώιμη μορφή συνεργατισμού, βλ. Κ. Παπαγεωργίου, *Βιώσιμη Συνεταιριστική Οικονομία*, ό.π., σ. 138-145.

³⁴ Η κρίση στην εμπορική ναυτιλία άρχισε το 1812 με μια σημαντική μείωση της συμμετοχής της στο εμπόριο και τις μεταφορές, ενώ μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων «η κρίση προσέλαβε καλπάζοντα ρυθμό, ώστε το 1818 οι εργασίες της εμπορικής ναυτιλίας αντιπροσώπευαν λιγότερο από το 1/5 των εργασιών της περιόδου ως το 1811 περίπου», Β. Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-77), σ. 16-33.

³³ Μια δεκαετία πριν την Επανάσταση (από το 1811) θα αρχίσει η σταδιακή παρακμή του μοναδικού αυτού βιοτεχνικού κέντρου. Εντούτοις αψευδής μάρτυρας της επιτυχίας του εγχειρήματος αποτελεί η καταγραφή του Henry Holland, ο οποίος επισκέπτεται τα Αμπελάκια στις 24 Νοεμβρίου 1812: «Ένα μεγάλο μέρος της βαμβακοπαραγωγής της Θεσσαλίας έρχεται σ' αυτή την περιφέρεια για να μεταποιηθεί. Έχει εκτιμηθεί ότι η Αμφιλοχία (σ.σ. τα Αμπελάκια) παράγει ετησίως περί τις 3.000 μπάλες βαμμένου βαμβακονήματος, όπου κάθε μπάλα υπολογίζεται στις 250 λί-

Τους τελευταίους δύο αιώνες πριν την εξέγερση, οι τοπικοί οθωμανοί αξιωματούχοι, αλλά και αρκετοί Έλληνες, είχαν συγκεντρώσει στην κατοχή τους ολόκληρα χωριά και σημαντικές εκτάσεις γης, μετατρέποντάς τες σε τσιφλίκια. Το τσιφλίκι που αντικατέστησε το τιμάριο ήταν μια νέα μορφή επιχειρηματικής γεωργίας προσανατολισμένη στη μακρινή αγορά, αλλά ταυτόχρονα οι αγρότες που καλλιεργούσαν τη γη δεν είχαν κανένα δικαίωμα πάνω σε αυτή. Προϊόντος του χρόνου, η φορολογία γινόταν όλο και περισσότερο δυσβάστακτη, ενώ οι μετακινήσεις χωρικών υπόκειντο πλέον σε αυστηρούς ελέγχους για ευνόητους λόγους.³⁵ Γενικά, για τη μεγάλη μάζα των γεωργών η κατάσταση συνεχώς επιδειωνόταν, αφού και το οθωμανικό αστικό σύστημα από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα γινόταν όλο και περισσότερο παρασιτικό μεγεθύνοντας την ανισορροπία του πλούτου μεταξύ των πόλεων και των καλλιεργητών.³⁶ Ο ανώνυμος συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας* αναφέρει, καθ' υπερβολήν ίσως, τα εξής: «Οι γεωργοί, η σεβασμιωτέρα κλάσις μιας πολιτείας, ο σταθερώτερος στύλος της πολιτικής ευτυχίας, ζη χειρότερα από τα ίδια ζώα». Στη συνέχεια γίνεται περισσότερο παραστατικός: «Ο τρόπος δε της συμφωνίας των μετά των κυρίων των υποστατικών εκτός όπου είναι τυραννικώτατος, είναι προς τούτοις και ακατάστατος και άνομος». Και εξηγεί αμέσως: «Ο κύριος παρ. χάριν δίδει τον σπόρον του γεωργού, ο

³⁵ Σύμφωνα με υπολογισμούς, οι φόροι μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα απορροφούσαν «τουλάχιστον το ένα τέταρτο του μεικτού εισοδήματος των ραγιάδων», ενώ τις παραμονές της Επανάστασης «φαίνεται ότι αυξήθηκε σε πάνω από ένα τρίτο», ενώ γενικά οι φόροι και οι τόκοι δανεισμού μαζί με τις λοιπές αυθαιρεσίες έφθαναν να αποσπούν συνολικά το μισό της παραγωγής των χωρικών και κτηνοτρόφων, τουλάχιστον στην Πελοπόννησο, που ήταν και από τις ευνοημένες φορολογικά περιοχές, Π. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 346-354.

³⁶ Traian Stoianovich, *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, Armonk, NY and London, 1994, σ. 195.

οποίος αφού δουλεύση μαζί με την συμβίαν του και τέκνα του δι' όλον τον χρόνον, αφού λέγω αφανίση τα βόδια του και καταχαλάση τα εργαλεία του, συνάζει τέλος πάντων τον καρπόν (και πολλάκις η φύσις δεν ανταποκρίνεται δικαίως εις τους κόπους του), τον οποίον ας υποθέσωμεν ως 10· ευθύς ο κύριος του χωραφιού λαμβάνει τα δύο τρίτα και μένουσιν τρία και εν τρίτον. Ο επιστάτης του χωριού ή μάλλον ειπείν ο φανερός κλέπτης αρπάζει άλλο εν, και μένουν δύο και εν τρίτον. Ο κύριος του χωραφιού λαμβάνει διά τον σπόρον εν τρίτον και ούτως μένουν του γεωργού μόνο δύο από τα οποία έχει να ζωτραφή και να ενδυθή αυτός και η φαμίλια του. Τοιαύτη περιγραφή πρέπει να κινήση εις σπλάγχνος τας πλέον σκληράς καρδίας και κάθε Έλλην πρέπει να κλαύση εις την ανάγνωσίν της».³⁷

Ο Αριστοτέλης Σίδερισ, κάνοντας μία εκ των υστέρων αποτίμηση, διεκτραγωδεί την κατάσταση ως εξής: «Οι γεωργοί καταθλιβόμενοι πολλαχώς από τους εις τους πύργους των αργώς διαβιούντας αγάδες, αναδεικνυόμενους συνήθως και ενοικιαστάς φόρων και βαρυνόμενοι πλην των κυρίων φόρων και των γεωμόρων και διά παντοίων αγγαρειών και παρεισπράξεων (αβανί), ούτε την οικονομίαν των την γεωργικήν ηδύναντο να προαγάγωσιν, ούτε την παραγωγή των ν' αυξήσουν, αρκούμενοι εις αθλίαν και περιωρισμένην ζωήν. Εις τας πιέσεις μάλιστα ταύτας προσετίθεντο και η εκμετάλλευσις των ιθαγενών προεστών, εποπτών της εισπράξεως των φόρων (κοτζαμπάσηδων) και η της Εκκλησίας πιέσις».³⁸ Ο Δημήτρης Τσοποτός προβαίνει σε μια επί-

³⁷ Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, Εισαγωγή Επιμέλεια Ν.Β. Τωμαδάκη, Έκδοσις Βιβλιοπωλείου Ε.Γ. Βαγιωνάκη, Αθήνα 1948, σ. 99.

³⁸ Δρ. Σίδερισ, *Η Γεωργική πολιτική...*, σ. 19-20. Ο Π. Πιζάνιας προτείνει μια περισσότερο ιστορική και αποδραματοποιημένη ερμηνεία όσον αφορά τη «γενικευμένη ασυδοσία των τοπικών αρχόντων», εστιάζοντας στις «θεμελιώδεις συστατικές αντινομίες του φορολογικού και εισπρακτικού

Εσωτερικό καλύβας χωρικών. Λιθογραφία από έκδοση του Ο. Μ. von Stackelberg. (πηγή: Μανόλης Βλάχος, *Louis Dupré, Ταξίδι στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, Ολκός, 1994; από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

σης ενδιαφέρουσα αποτίμηση: «Η κατά την Τουρκοκρατίαν τύχη των γεωργών απολύτως εξεταζομένη [...] ήτο βεβαίως οικτροτάτη [...] Η έλλειψις ασφαλείας από ληστρικών επιδρομών, δικαιοσύνης απέναντι ισχυρών, καθώς και κεφαλαίων και πίστεως, ήσαν τα κυριώτερα και μεγαλείτερα αίτια της κακοδαιμονίας των γεωργών, απέναντι των οποίων, η έλλειψις της προσωπικής ελευθερίας ήτο, κατ' εκείνους τους χρόνους, ολιγώτερον επαισθητή».³⁹

Ακόμη και αν δεχθούμε ότι οι παραπάνω περιγραφές δραματοποιούν την κατάσταση, δεν παύουν να είναι ενδεικτικές τουλάχιστον στο επίπεδο των απλών παραγωγών. Είναι γεγονός ότι η «απουσία μιας σοβαρής γαιοκτητικής αριστοκρατίας μεταξύ των χριστιανικών πληθυσμών των Βαλκανίων, τον ρόλο της οποίας μονοπόλησαν οι μουσουλμάνοι στρατιωτικοί σπαχήδες και αγιάνηδες, προσδιόρισε από πολύ νωρίς την ισχύ των ηγετικών ομάδων επί των πληθυσμών αυτών. Το πολύμορφο κοινωνικό μόρφωμα των κοινοτικών αρχόντων, των εγχώριων τοκιστών και των εμπόρων κυριάρχησε στη βαλκανική ύπαιθρο. Στις πόλεις το κυρίαρχο αυτό στρώμα συμπλήρωναν οι συντεχνίτες, η εκκλησιαστική ιεραρχία και όσοι εμπλέκονταν στο οθωμανικό εξουσιαστικό σύστημα (οι Φαναριώτες και ο περίγυρός τους). Όλοι αυτοί αποτέλεσαν το πρόπλασμα μέσα από το οποίο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα διαμορφώθηκαν τοπικά οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες κυριαρχούσαν μεταξύ των χριστιανικών πληθυσμών των Βαλκανίων».⁴⁰ Εντέλει, η κυρίαρχη θέση των

συστήματος της αυτοκρατορίας», δεν παύει ωστόσο να τονίζει ότι «επρόκειτο για σύστημα που λειτουργούσε παρασιτικά προς την εν γένει παραγωγή», Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 352-353.

³⁹ Δ. Κ. Τσοποτού, *Πη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Εν Βόλω, εκ του τυπογραφείου της εφημερίδος «Θεσσαλία», 1912, σ. 212.

⁴⁰ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 94.

«τοπικών αυθεντιών» στο οικονομικό επίπεδο εξασφαλιζόταν με τη λειτουργία ενός μηχανισμού απόσπασης του αγροτικού (και όχι μόνον) πλεονάσματος, μηχανισμού που στηριζόταν στη λειτουργία ενός διευρυμένου και ιεραρχημένου εμπορικοπιστωτικού κυκλώματος. Πρόκειται για τη συμπλοκή του τοπικού εξουσιαστικού δικτύου (προεστοί, καπετάνιοι, τοπικοί έμποροι), με τους ισχυρούς εμπόρους και τοκιστές των μεγάλων αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας. Στην κορυφή του δικτύου βρίσκονταν οι έμποροι και οι τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μητροπολιτικών κέντρων της αυτοκρατορίας.

Μέσα από το κύκλωμα αυτό «οργανωνόταν η κίνηση των αγαθών και των κεφαλαίων, συνδέονταν μεταξύ τους οι περιφέρειες της αυτοκρατορίας και συναρθρώνονταν η ίδια η αυτοκρατορική οικονομία με την παγκόσμια αγορά». Η δράση των Ελλήνων χερσαίων και ναυτικών εμπόρων επιδρούσε όπως είδαμε σφραγιστικά σε όλο το δίκτυο των μεσαζόντων εμπόρων και προεστών που κατείχαν ισχυρά αγροτικά ή κτηνοτροφικά πλεονάσματα, προσανατολίζοντάς τους στο εμπόριο. Ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας διέσπασε την ενότητα αυτή στον νοτιοελλαδικό χώρο.⁴¹

Εντούτοις, την περίοδο πριν την Επανάσταση, ο πλούτος ή η σχετική ευμάρεια φαίνεται να διαχέεται σε όλα τα μέλη των κοινοτήτων/ομάδων των χερσαίων και θαλάσσιων εμπόρων και των προμηθευτών μεσαζόντων. Το ίδιο θα περίμενε κανείς να ισχύει, σε κάποιο έστω βαθμό, και για τους ίδιους τους παραγωγούς, τους αγρότες και κτηνοτρόφους, για τους οποίους όμως δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία.⁴² Τα όποια στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας συντεί-

⁴¹ Στο ίδιο.

⁴² «Για την πλειονότητα των χωρικών δεν γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο, τόσο επειδή οι αδύναμοι άνθρωποι, παρότι σηκώνουν τον κόσμο στις πλάτες τους, αφήνουν ελάχιστα ίχνη από την ιστορία τους, όσο και επειδή οι ιστορικοί ελάχιστα έχουμε καταφέρει να τους βγάλουμε από τη σιωπή

νουν μάλλον στο αντίθετο. Η πλειονότητα των χωρικών, όντας στο περιθώριο αυτού του σύνθετου εξουσιαστικού καταμερισμού απόσπασης του πλεονάσματος μέσω της εξαγοράς των δημοσίων προσόδων (ή για άλλους στη βάση της εκμεταλλευτικής αλυσίδας), φαίνεται να ευνοείται ελάχιστα, πλην ελαχίστων περιπτώσεων που ξεφεύγουν από τον μέσον όρο που πάλευε για την επιβίωση.

Από την άλλη, οι τοπικές αρχοντικές ελίτ έρχονται σε επαφή και ενοποιούνται από τη δράση των χερσαίων και ναυτικών εμπόρων που με τη σειρά τους εξακτινώνονται σε όλα τα νευραλγικά κέντρα της Μεσογείου, της Μαύρης Θάλασσας και της Ρωσίας, της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, όπου συναντώνται με τις αστικές ηγετικές ομάδες και τους διανοούμενους. Η αυξανόμενη δύναμη και ο πλούτος που είχαν σωρεύσει σταδιακά τα νέα αυτά στρώματα που ασχολούνται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με το εμπόριο και τη ναυτιλία πυροδοτεί σταδιακά την όλο και μεγαλύτερη διάθεση για αυτονομία, εκτός των άλλων από τους ασφυκτικούς περιορισμούς και τα στενά περιθώρια που έθετε πλέον ο οθωμανικός εξουσιαστικός ορίζοντας. Η συνειδητοποίηση της αντίθεσης αυτής σε συνδυασμό με την επιρροή που ασκούσε σταδιακά ο Διαφωτισμός, η Γαλλική Επανάσταση και γενικότερα η οικονομική και κοινωνική και πνευματική πρόοδος της Ευρώπης καλούσε τους πιο τολμηρούς να διακινδυνεύσουν προκειμένου να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία, παρασύροντας μαζί τους όλο και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Εντέλει, και τους μικρούς άμεσους παραγωγούς και αγρότες.

Οι διαδικασίες αυτής της διευρυμένης διαφοροποίησης και οι τάσεις αυτονόμησης ευνοήθηκαν από την κατάσταση παρακμής και κατάρρευσης στην οποία είχε

των πηγών για να τους αποδώσουμε ιστορικό λόγο», Π. Πιζάνιας, *Ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 425.

εισέλθει από τα μέσα του 18ου αιώνα η οθωμανική αυτοκρατορία. Ευνοήθηκε όμως και από τη βαθύτατη οικονομική ύφεση που ενέσκηψε στις αρχές του 19ου αιώνα σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και στους ιδεολογικούς και πνευματικούς προσανατολισμούς την περίοδο πριν την Επανάσταση.⁴³ Το γεγονός αυτό βάραινε τις αρνητικές επιπτώσεις που βίωναν στην καθημερινή τους ζωή οι αγροτικοί ιδίως πληθυσμοί, ενώ παράλληλα δημιουργούσε όλο και μεγαλύτερα περιθώρια αυτονομίας και ανάληψης πρωτοβουλιών από τους υπόδουλους πληθυσμούς, αυτούς τουλάχιστον που είχαν προλάβει να βγουν σταδιακά από την αδράνεια, να συνδεθούν με τους φορείς αντίστασης (Φιλικούς, λόγιους κ.λπ.), να αφυπνιστούν πολιτικά και ιδεολογικά και να αποκτήσουν την απαραίτητη εθνική αυτογνωσία και τις βασικές ιστορικές αναφορές που θα τους οδηγούσαν στην επαναστατική διεκδίκηση της ελευθερίας.

Από τον υπόδουλο ραγιά στον απελευθέρω χωρικό

Οι ηγέτες της Ελληνικής Επανάστασης, όπως προκύπτει και από τα προηγούμενα, ήταν έμποροι, αστοί, πλοιοκτήτες, προεστοί, λόγιοι και διανοούμενοι, κληρικοί, τοπικοί ένοπλοι και σπληρχηγοί.⁴⁴ Η μεγάλη μάζα των αγωνιστών της Επανάστασης, και ιδίως οι απλοί στρατιώτες, ήταν κυ-

⁴³ Β. Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο...», ό.π., σ. 17-18.

⁴⁴ Πολλοί από αυτούς συνδύαζαν περισσότερες από μία ιδιότητες ή είχαν ασκήσει διάφορα επαγγέλματα. Για τη διαμόρφωση των επαναστατικών κοινωνικών ομάδων και την επαναστατική τους τροπή την περίοδο 1780-1820, βλ. Π. Πιζάνιας, *Ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό.π., σ. 402-476. Επίσης, Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ός αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 23-24.

Έλληνας οπλαρχηγός
(πηγή: Eugène Peytier, *Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition*, The Peytier Album in the Stephen Vagliano Collection, Αθήνα, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Soldat Albanais, de ceux qui sont établis en Morée.

Αλβανός στρατιώτης της Πελοποννήσου
(πηγή: Jakob Ludwig Salomo Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, τ. II, Παρίσι, Dentu, M.D.CCC.VII [=1807]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Officier Grec de Nauplie,
en 1825.
dessiné par le Baron de Stackelberg

Έλληνας αξιωματικός από το Ναύπλιο, 1825
(πηγή: Otto Magnus von Stackelberg, *Costumes & Usages des Peuples de la Grèce Moderne dessinés sur les lieux...*, Παρίσι, Senefelder & Formentin pour Marino, περ. 1828: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

ρίως χωρικοί. Αυτοί στην πλειοψηφία τους πολέμησαν για την απελευθέρωση. Οργανωμένος στρατός δεν υπήρχε, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, και οι χωρικοί που επιστρατεύονταν ιδίως στην αρχή λάμβαναν συνήθως αμοιβή από τους προεστούς και τους οπλαρχηγούς.⁴⁵ Μετά τις πρώτες νίκες και την κατάληψη των φρουριών, που συνήθως ακολουθούνταν από λεηλασίες και εκτεταμένη λαφυραγωγία, περιορίστηκε και η στρατολόγηση των χωρικών και τότε χρειάστηκε να επιστρατευθούν διάφορα μέσα, συχνά και βία, προκειμένου να κινητοποιηθούν οι χωρικοί.⁴⁶

Ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης στα Απομνημονεύματά του αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η αρχηγία ενός στρατεύματος Ελληνικού ήτο μία τυραννία, διατί έκαμνε και τον αρχηγό, και τον κριτή, και τον φροντιστή, και να του φεύγουν καθημέρα και πάλιν να έρχωνται· να βαστάη ένα στρατόπεδο με ψέμματα, με κολακείες, με παραμύθια· να του λείπουν και ζωτροφίαις και πολεμοφόδια, και να μην ακούν και να φωνάζη ο αρχηγός· [...] Κάθε Έλληνας έχει τα καπρίτζια του, το θεό του και έπρεπε να κάμη κανείς δουλιά με αυτούς, άλλον να φοβερίζει, άλλον να κολακεύη, κατά τους ανθρώπους».⁴⁷ Υπό αυτές τις συνθήκες η πειθαρχία και η υποτυπώδης έστω οργανωτική συγκρότηση ενός κανονικού στρατεύματος ήταν στοιχειώδεις έως ανύπαρκτες.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν θα πρέπει να υποτιμάται η συμβολή των χωρικών αγροτών. Η Ελληνική Επανάστα-

ση δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από τη συμμετοχή των ένοπλων χωρικών, οι οποίοι την ώθησαν σε περισσότερο δημοκρατικές κατευθύνσεις και επιλογές, όπως ήταν η υιοθέτηση της καθολικής ψηφοφορίας, η μέριμνα για τους φτωχούς και αδύνατους ή η απαγόρευση πώλησης των εθνικών γαιών στους ισχυρούς, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Όσο μάλιστα η Επανάσταση εδραιωνόταν με τον καιρό και η προοπτική δημιουργίας ανεξάρτητου κράτους γινόταν όλο και πιο πολύ ορατή, αναπτέρωνονταν οι ελπίδες για την απόκτηση της ελευθερίας, την κατάργηση των δυσβάστακτων φορολογικών υποχρεώσεων και, ακόμη πιο πολύ, το ενδεχόμενο απόκτησης ιδιόκτητης γης και περιουσίας από όλους. Επιπλέον, η Επανάσταση και ο πόλεμος λειτουργούσαν ως μηχανισμοί κοινωνικής κινητικότητας· μέσα στο ασταθές και μεταβατικό περιβάλλον της εξέγερσης παρέμενε ανοικτό το διακύβευμα της ριζικής μεταβολής των όρων κοινωνικής ύπαρξης και της ατομικής και συλλογικής οικονομικής ανόδου.

Γη και ελευθερία: οι πρόνοιες για τους αγρότες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης

Συνοπτικά κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, η γη κατά τα δύο τρίτα ανήκε σε μουσουλμάνους, βασικά στον Σουλτάνο που όπως αναφέρθηκε ήταν και ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας, ο οποίος παραχωρούσε με τη σειρά του τη γη σε Οθωμανούς αξιωματούχους ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, λόγω της αποδυνάμωσης της κεντρικής εξουσίας, διάφοροι ισχυροί μουσουλμάνοι είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν στην κατοχή τους μεγάλες εκτάσεις, τσιφλίκια. Το υπόλοιπο, το ένα τρίτο περίπου, ανήκε σε Έλληνες ισχυρούς (προεστούς, εμπόρους, κ.λπ.),

⁴⁵ Για την ιστορία του τακτικού στρατού την περίοδο αυτή, από το Δ. Υψηλάντη μέχρι την έλευση του Όθωνα, διαφωτιστική είναι η πρόσφατη επανέκδοση του βιβλίου του Χρήστου Σ. Βυζάντιου, *Ιστορία του τακτικού στρατού 1821-1833*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, με την υποδειγματική επιστημονική επιμέλεια, την καταποπιστική Εισαγωγή και τα σχόλια των ιστορικών Νίκου Θεοτοκά και Διονύση Τζάκη.

⁴⁶ Κ. Κωστής, «*Τα κατομαθημένα...*», σ. 139-140.

⁴⁷ Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, πρώτη έκδοση 1851.

που είχαν καταφέρει επίσης να επωφεληθούν, στην Εκκλησία και σε διάφορα άλλα ευαγή ιδρύματα (βακούφια) καθώς και σε μικροϊδιοκτήτες χωρικούς, ιδίως στα ορεινά κεφαλοχώρια. Οι χωρικοί ήταν στη δυσκολότερη θέση, καθώς επιβαρύνονταν με τη μεγάλη φορολογία (κεφαλικός φόρος, δεκάτη, δοσίματα, αγγαρείες, κ.λπ.). Εντούτοις είχαν ένα πλεονέκτημα: δεν μπορούσαν να αποβληθούν από τη γη τους αλλά ούτε να την πουλήσουν, παρά μόνο να τη μεταβιβάσουν στους άμεσους κληρονόμους.

Η προσωρινή διοίκηση και οι τοπικές αρχές που συγκροτήθηκαν αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης κινήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή, της αναγνώρισης των δικαιωμάτων των καλλιεργητών επί της γης, και έλαβαν σχετικές πρόνοιες προς όφελος των εξεγερμένων υποθάλποντας τις προσδοκίες των αγωνιστών. Οι εθνικές συνελύσεις αποφάσισαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης να συνεχίσουν οι χωρικοί να καλλιεργούν τις απελευθερωμένες γαίες που βρίσκονταν στην περιφέρεια των κοινοτήτων τους. Επίσης, όποιος επιθυμούσε μπορούσε να εκχερσώσει και να καλλιεργήσει όποια έκταση ήθελε, καταβάλλοντας τα τριτοδέκατα, δηλ. τον φόρο της δεκάτης και τον φόρο επικαρπίας, ένα ενοίκιο για τη γη, που καθοριζόταν κατά μέσον όρο στο 15% επί της ακαθάριστης παραγωγής.⁴⁸

Εντούτοις, οι εθνικές γαίες αποτέλεσαν εξαρχής επίδικο μεταξύ της κεντρικής διοίκησης και των αγροτών, καθώς όλες οι Εθνοσυνελεύσεις έλαβαν διαφορετικές και πολλές φορές αντιφατικές αποφάσεις, προσπαθώντας να ισορροπήσουν τις προτεραιότητες του Αγώνα με τα αντικρουόμενα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων που μετείχαν σε αυτόν. Οι απελευθερωμένες εθνικές γαίες βρίσκονταν διαρκώς στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος

⁴⁸ Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σ. 24-26.

αφού αποτελούσαν βασικό στοιχείο πλούτου και κοινωνικού γοήτρου και ταυτόχρονα το μοναδικό αξιόλογο περιουσιακό στοιχείο που διέθετε το κράτος τη δεδομένη στιγμή και για πολλές ακόμη δεκαετίες. Επομένως, η διοίκηση και το κράτος σχοινοβατούσε ανάμεσα στην υποθήκευση, τη διανομή ή την εκποίηση αυτών, ενώ σχεδόν εξαρχής η εθνική γη είχε υποθηκευθεί για τη σύναψη των δύο δανείων του Αγώνα (1824 και 1825).⁴⁹

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης κρίθηκε από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης με την περίφημη Εγκύκλιο της Στεμνίτσας που εκδόθηκε από την Πελοποννησιακή Γερουσία. Πρόκειται για την «εγκύκλιο της Στεμνίτζης», που σύμφωνα με τον Δημήτρη Ψυχογιό «αποτελεί τη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως των εθνικών γαιών». Συγκεκριμένα, η Γερουσία της Πελοποννήσου, που συνήλθε στις 30 Μαΐου 1821 στη Στεμνίτσα της Γορτυνίας, έστειλε «προς πάντας τους εν Πελοποννήσω επαρχιακούς εφόρους» εγκύκλιο που καθόριζε τον τρόπο διαχείρισης της γης, η οποία μέχρι τότε ανήκε στους Τούρκους.⁵⁰ Ακολούθησαν πολλές ακόμη αποφάσεις που είχαν σκοπό να προσελκύσουν και να ανταμείψουν όσους μετείχαν στον Αγώνα, έστω και αν καμία από αυτές δεν πραγματοποιήθηκε. Έτσι, για παράδειγμα, ήδη από τις 7

⁴⁹ Για τα δάνεια και τις εθνικές γαίες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης αλλά και όλο σχεδόν τον 19ο αιώνα έχουν γραφτεί πάρα πολλά. Για μια κλασική εισαγωγή στο θέμα ανεκτίμητες παραμένουν οι εργασίες του W.W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881. The transition in the tenure and exploitation of land from Ottoman rule to Independence*, The Kent State University, 1985, καθώς και το βιβλίο του Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, ό.π.. Μια ενδελεχέ επικαιροποίηση πάνω στο ζήτημα και τις πηγές, βλ. στο Αλέξης Φραγκιάδης, «Η διανομή των εθνικών γαιών του 1871: Απόπειρα συνθετικής προσέγγισης», στο Εύη Καρούζου (επιμ.), «Ειδικό αφιέρωμα: Τομές στην ελληνική γεωργία (1830-1960)», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, 4 (2016), σ. 191-213.

⁵⁰ Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, ό.π., σ. 58-59.

Μαΐου 1822 το Βουλευτικό ψήφισε νόμο με τον οποίο ορίστηκε αμοιβή σε κάθε στρατιώτη ένα στρέμμα γης για κάθε μήνα που θα υπηρετούσε.

Από την άλλη, τον επόμενο χρόνο η Β΄ Εθνοσυνέλευση στο Άστρος (1823) επιχείρησε να περάσει ρύθμιση με την οποία το Βουλευτικό μπορούσε να αποφασίσει για την εκποίηση των εθνικών γαιών, ανάλογα με τις ανάγκες. Οι αντιδράσεις των ακτημόνων στα σχέδια πώλησης της εθνικής γης ήταν άμεσες και έντονες. Όπως αναφέρει ο Σπυρίδων Τρικούπης στην *Ιστορία του*: «Την 14 εξεδόθη ψήφισμα περί εκποιήσεως των εθνικών κτιρίων· εγένετο λόγος και περί εκποιήσεως γης, αλλά δεν ενεκρίθη, καταθρορυβηθέντων των στρατιωτών πιστευόντων ότι θα εγίνετο επ΄ ωφελεία των πολιτικών και των δυνατών· εις πασιφανές δείγμα δυσαρεσκείας, τινές αυτών ετουφέκισαν επί παρουσία των αντιπροσώπων τεμάχιον χαρτίου, όπου ήτο γεγραμμένον “εκποίησης γης”». ⁵¹ Έτσι υιοθετήθηκε το ΛΒ΄ Ψήφισμα το οποίο επέτρεπε την πώληση μόνον των φθαρτών κτημάτων, των «εθνικών κτιρίων», όπως αναφέρεται παραπάνω, δηλ. των εργαστηρίων, των σπιτιών, των μύλων, των ελαιολατρειών, των τζαμιών κ.λπ. Με βάση, εξάλλου, άλλο νόμο της 16ης Ιουνίου 1824, ο οποίος προέβλεπε την πώληση του 1/4 των φθαρτών κτημάτων κάθε επαρχίας, εκποιήθηκαν πολλά εθνικά κτήματα. Τέλος, κατά την περίοδο της πολιορκίας του Μεσολογγίου εκποιήθηκαν σημαντικές εκτάσεις εθνικών γαιών με βάση τον νόμο ΝΓ΄ της 6ης

⁵¹ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Έκδοσις της Εκατονταετηρίδος Εικονογραφημένη, μετά Προλόγου Κωστή Παλαμά, Τόμος Τρίτος, Αθήνα, Εκδότης Ι.Ν. Σίδερης, 1926, σ. 24. Αρκούντως κατατοπιστικός και ταυτόχρονα δηκτικός είναι και ο λόγος του Τάκη Πιπινέλη: «μύριοι πλάγιοι τρόποι ετέθησαν εις εφαρμογήν υπό της κυβερνώσης αγροτικής ολιγαρχίας προς υπεξαίρεσιν και κάρπωσιν των εθνικών γαιών», βλ. Τ. Ν. Πιπινέλη, *Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Εκδοτικός Οίκος “Αγών”, Παρίσι 1928, σ. 130-136.

Φεβρουαρίου 1826 και κατά παράβαση του ΛΒ΄ Ψήφισματος, με το αιτιολογικό της συγκέντρωσης χρημάτων για τις ανάγκες του στρατού και τον ανεφοδιασμό των πολιορκημένων. Οι πωλήσεις αυτές, που κράτησαν μόλις δύο μήνες, ακυρώθηκαν με τον νόμο ΙΔ΄ της 16ης Αυγούστου 1826, αλλά κανείς δεν γνωρίζει αν επεστράφησαν τα κτήματα που είχαν αγορασθεί. Παράλληλα, «τα Ψήφισματα ΙΑ΄ της 5ης Μαΐου 1827 και 29ης Ιουλίου 1829 προέβλεπαν τη διανομή της γης στους αγωνιστές, ενώ με το ψήφισμα Ι΄ της 8ης Φεβρουαρίου 1832 δινόταν η δυνατότητα στην κυβέρνηση να παραχωρήσει εθνικές γαίες όχι μόνον στους αγωνιστές, αλλά και στις χήρες και τα ορφανά, ακόμη και σε όσους υπέφεραν στη διάρκεια του Αγώνα». ⁵²

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι η απόκτηση ή διανομή της εθνικής γης αποτελούσε το μήλον της έριδος και καθ΄ όλη τη διάρκεια του Αγώνα διεξαγόταν ένας κλεφτοπόλεμος μεταξύ προυχόντων και αγωνιστών γύρω από το θέμα. Εντούτοις, όπως το θέτει επιγραμματικά η Εύη Καρούζου, «η Επανάσταση, της οποίας ηγούνταν, απαιτούσε τη στρατολόγηση χωρικών για τη συνέχιση του αγώνα. Έτσι η εθνική γη πήρε συμβολική μορφή, ήταν η γη των προγόνων την οποία οι χωρικοί έπρεπε να ανακτήσουν. Όλες οι εθνοσυνελεύσεις αναγνώριζαν τόσο το δικαίωμα των Ελλήνων στην ελευθερία όσο και το δικαίωμά τους στη γη». ⁵³

Αξίζει να τονίσουμε ότι σε κάθε περίπτωση στη φάση αυτή η γη ήταν σχεδόν άφθονη και ακαλλιέργητη, ενώ η

⁵² Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα...», σ. 311-312. Για μια επικαιροποιημένη προσέγγιση στο ζήτημα της εκποίησης των εθνικών γαιών και των φθαρτών εθνικών ακινήτων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αλλά και γενικά στα οικονομικά του Αγώνα, βλ. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους 1821-1832*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 363-398.

⁵³ Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο: Κ. Κωστής-Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 183.

γεωργία παρέμεινε (και εξακολουθεί να παραμένει σχεδόν μετά από κάθε μεγάλη κρίση στα διακόσια αυτά χρόνια ύπαρξης του ελληνικού κράτους) ο μοναδικός παραγωγικός κλάδος που μπορούσε να αποδώσει σχετικά σύντομα και με ελάχιστη κρατική μέριμνα ή επένδυση, πέραν της προσωπικής εργασίας και της καλλιεργητικής φροντίδας των αγροτών. Επομένως, όσοι μετά το 1828 διεκδικούσαν μερίδιο για τις θυσίες τους, δηλαδή οι πάντες, αρχικά από την καποδιστριακή διακυβέρνηση και κατόπιν από τη βαυαρική μοναρχία, απαιτούσαν κυρίως τη διανομή της πρώην οθωμανικής και νυν εθνικής δημόσιας περιουσίας. «Οι καλλιεργητές που είχαν νόμιμους τίτλους (*tapu*) εξουσίωσης (*tasarruf*) της γης κατόρθωσαν να μετατρέψουν το δικαίωμα κατοχής σε δικαίωμα απόλυτης κυριότητας επί της γης και ουσιαστικά καρπώθηκαν χωρίς ανταλλάγματα τη γη που καλλιεργούσαν». Δημιουργήθηκε, έτσι, μια μεγάλη μάζα μικροϊδιοκτητών που είχε ως στόχο την αυτάρκεια και θα προδικάσει γενικότερα το γαιοκτητικό καθεστώς

της νέας εποχής. Οι υπόλοιποι καλλιεργητές, με δεδομένη την ελάφρυνση της φορολογίας αλλά και την καταστροφή των φυτειών και των παραγωγικών μέσων (ζώα, υποδομές, εργαλεία, κ.λπ.) που επέφερε ο δεκαετής πόλεμος, εγκαταστάθηκαν στις εθνικές γαίες και τις γαίες των «εγκαταλελειμμένων» μοναστηριών, πληρώνοντας τη δεκάτη και το φόρο επικαρπίας, που αντιστοιχούσε στο 15% της ακαθάριστης παραγωγής και ήταν ένα είδος ενοικίου για τη γη που καλλιεργούσαν, μικρότερο πάντως των παλαιότερων επιβαρύνσεων. «Ο καλλιεργητής αυτός θεωρούσε τον εαυτό του «ιδιοκτήτη» της γης, παρότι κατέβαλε γαιοπρόσοδο. Η αναπαραγωγή του συστήματος αυτού ήταν και παρέμενε για δεκαετίες καθαρά εκτατική χωρίς κάποια σοβαρή εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων που θα μπορούσε να οδηγήσει σε σωρευτικές συνθήκες ανάπτυξης».⁵⁴

⁵⁴ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 50-52.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Από τον χωρικό στον αγρότη | Οι κυριότεροι σταθμοί στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα κατά τον μακρύ 19^ο αιώνα

Το γενέθλιο γεγονός της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, η Επανάσταση του 1821, εκτός των άλλων, απελευθέρωσε τον αστικό αλλά κυρίως τον αγροτικό κόσμο από τις υπερβολικές φορολογικές επιβαρύνσεις, τις αγγαρείες και τη γενικευμένη αυθαιρεσία της οθωμανικής εξουσίας. Αντίστοιχα, στην ίδρυση του κράτους προσέβλεπαν και οι ελληνορθόδοξοι έμποροι, αστοί και κτηματίες: θα τους απελευθέρωνε από την ανασφάλεια που συνεπαγόταν η μακρόχρονη κατάκτηση, θα τους προστάτευε και θα εγγυόταν την περιουσία τους και θα ευνοούσε τα ειδικά συμφέροντά τους.

Από την άλλη, είναι κοινώς αποδεκτό ότι τα σύγχρονα εθνικά κράτη δεν μπορούν να επιβιώσουν χωρίς νόμους και κανόνες, δίχως νεωτερικές λειτουργίες και πρακτικές που ρυθμίζουν κάθε σχεδόν πτυχή της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Αυτό ακριβώς προσπάθησε να εκφράσει η σύντομη διακυβέρνηση Καποδίστρια, αλλά και των διαδόχων του που κινήθηκαν προς την κατεύθυνση συγκρότησης ενός ενιαίου εθνικού κράτους δυτικού τύπου και την ενσωμάτωση των παραδοσιακών τοπικών δομών εξουσίας στην κεντρική διοίκηση, δηλαδή στο εθνικό συγκεντρωτι-

κό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, άμεση προτεραιότητα αποτελούσε η εκπόνηση και εφαρμογή κρατικών στρατηγικών για την αγροτική ανάπτυξη, βασική προϋπόθεση για την αύξηση και βελτίωση της παραγωγής και την ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών στο εθνικό κράτος. Αυτή κυρίως την εξέλιξη της οικονομικής και κοινωνικής κρατικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Γη και αγρότες την περίοδο διακυβέρνησης I. Καποδίστρια

Όπως τονίστηκε, ένα από τα βασικά ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει το νεοσύστατο κράτος ήταν η διάθεση της γης που απελευθερώθηκε ή απελευθερώνόταν σταδιακά. Οι πιο ρεαλιστικές εκτιμήσεις ανεβάζουν τις καλλιεργούμενες γαίες στα 4 με 5 εκατομμύρια στρέμματα· άλλα τόσα περίπου ήταν βοσκότοποι και δάση.⁵⁵ Το ελληνικό κράτος

⁵⁵ Η αξία των εθνικών γαιών υπολογίστηκε μεταξύ 180 και 220 εκατ.

επέλεξε να εθνικοποιήσει τις δημόσιες οθωμανικές γαίες και να διατηρήσει τον έλεγχο επί αυτών παραχωρώντας στους αγρότες μόνον τη χρήση τους. Αυτή η αρχή που καθιέρωσε το εθνικό κράτος από την οριστική αναγνώρισή του το 1832 εδραίωσε το προϋφιστάμενο καθεστώς του μικρού οικογενειακού κλήρου, με μια σημαντική εξαίρεση: τα κτήματα που κατείχαν ελληνοορθόδοξοι πλούσιοι και τα ευαγή ιδρύματα με τίτλους του οθωμανικού κράτους. Αυτά παρέμειναν στην κατοχή τους ακόμη και μετά την, ατελή έστω, διανομή των εθνικών γαιών σε ευρύτερες ομάδες πληθυσμού το 1871, δημιουργώντας το πρόβλημα που έγινε γνωστό ως το ζήτημα των τσιφλικιών. Πάντως, ακόμη και αυτές οι μεγάλες ιδιοκτησίες ήταν λίγες και σχετικά μικρές, αν συγκριθούν με τα μεγάλα αγροκτήματα (estates) των ευρωπαίων γαιοκτημόνων.

Κατά τη διάρκεια του Αγώνα οι χωρικοί κατέλαβαν σχεδόν όλες τις γαίες που ανήκαν σε μουσουλμάνους (φυτείες και αγροκτήματα). Η κρίσιμη συμμετοχή των αγροτικών πληθυσμών στην επικράτηση της Επανάστασης καθόρισε και την τύχη των γαιών αυτών. Το κράτος, προκειμένου να αποφύγει τις κοινωνικές εξεγέρσεις, απέτρεψε την κατοχή της γης από τους διάφορους ισχυρούς προεστούς και πολέμαρχους, καπετάνιους και οπλαρχηγούς, που προσπάτησαν με διάφορους τρόπους να την ιδιοποιηθούν.⁵⁶ Από την άλλη βέβαια, δεν προχώρησε και στη διανομή της γης, «των εθνικών γαιών» όπως αποκαλούνταν πλέον,

δραχμών, βλ. Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 26.

⁵⁶ Γεγονός που δεν κατάφερε φυσικά να αποτρέψει. Όπως έγραφε ο Καποδίστριας οι καταχρήσεις των προυχόντων επί των εθνικών γαιών «κόπτουσιν εις την ρίζαν πάσαν γεωργικήν βελτιώσιν», Εύης Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Αθήνα, ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, 2018, σ. 24.

όπως ήταν η αρχική ρητή ή υπόρρητη υπόσχεση προς τους αγωνιστές. Οι παλιοί κάτοχοι αξιόλογης έκτασης γης, οι οποίοι δεν ήταν πολλοί, που διέθεταν οθωμανικούς τίτλους (ταπιά ή χοτζέτια) κατάφεραν να μετατρέψουν τα δικαιώματα αυτά σε τίτλους ιδιοκτησίας. Η πλειοψηφία, πάντως, μπορούσε να καλλιεργεί τη γη που καταλάμβανε πληρώνοντας στο Δημόσιο πέρα από τους έγγειους φόρους, το «δικαίωμα επικαρπίας» (ως γαιοπρόσοδο) που αντιστοιχούσε στο 10-15% της ακαθάριστης φυσικής παραγωγής. Οι επιβαρύνσεις αυτές ήταν μικρότερες από αυτές του οθωμανικού κράτους, ανέρχονταν στο 20-25% της παραγωγής για τους αγρότες, ενώ οι ιδιοκτήτες πλήρωναν μόνον τη δεκάτη.⁵⁷ Επιπλέον, στις περισσότερες περιοχές και ιδίως στις αραιοκατοικημένες πεδιάδες, ο καθένας μπορούσε να εκχερσώσει και να καλλιεργήσει οποιαδήποτε σχεδόν έκταση, καταβάλλοντας ενοίκιο ίσο με το 15% της ακαθάριστης προσόδου.

Με άλλα λόγια, το πιο από αποτέλεσμα της Ελληνικής Επανάστασης ήταν η δημιουργία, η διαμόρφωση μιας ευρείας τάξης ανεξάρτητων καλλιεργητών εθνικών γαιών (και ορισμένων ιδιοκτητών), οι οποίοι ήταν κάτοχοι μικρών και μεσαίων εκτάσεων και αποτέλεσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού. «Κατά συνέπεια, η μικρή (αυτάρκης) οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση αποτέλεσε την κυρίαρχη μορφή καλλιέργειας της γης στη νότια ελληνική ύπαιθρο, ακόμη και μεταξύ των κολίγων των λίγων

⁵⁷ Ο Αρ. Σίδερης, λαμβάνοντας υπόψη υπολογισμούς και άλλων (Thiersh, Παλαιολόγου κ.λπ.) υπολογίζει τον αγροτικό πληθυσμό στις 700 χιλ. (επί γενικού συνόλου ενός εκατομμυρίου περίπου), από τους οποίους οι 500 χιλ. ήταν ακτήμονες και οι 200 χιλ. ιδιοκτήτες, ενώ η μέση ιδιοκτησία ήταν τα 20 στρ. περίπου για τους ιδιοκτήτες και κάτω από τα 5 στρ. για τους ακτήμονες, από τα οποία βέβαια καλλιεργούνταν τα μισά ή και το ένα τέταρτο λόγω αγραπαύσεων κ.λπ., Αρ. Σίδερης, ό.π., σ. 30.

μεγάλων ιδιοκτησιών».⁵⁸ Να σημειωθεί, τέλος, ότι ο Ιωάννης Καποδίστριας (με το ΙΗ΄ ψήφισμα της 26 Αυγούστου 1830) αναγνώρισε ως ιδιοκτησία των χωρικών τις οικίες και τις καλύβες στις οποίες κατοικούσαν μαζί με το περιβάλλον αυτές οικόπεδο, ενώ προέβλεπε να δοθεί χώρος για ανέγερση οικίας και σε όλους τους εκπατρισθέντες λόγω του πολέμου και επιστρέφοντες στα πάτρια.

Γενικότερα ο πρώτος κυβερνήτης της χώρας Ι. Καποδίστριας (1828-1832) επέδειξε έντονο προσωπικό ενδιαφέρον για τη γεωργία και την ενίσχυση των αγροτικών πληθυσμών, θέτοντας μάλιστα τις βάσεις για την ανάπτυξη της γεωπονικής επιστήμης και της γεωργικής εκπαίδευσης. Στην αλληλογραφία του με τον Εϋνάρδο, τον Ελβετό φίλο του και τραπεζίτη, εκφράζει την αγωνία και ζητά τη βοήθειά του για την ανασυγκρότηση της γεωργίας (το ενδιαφέρον του τελευταίου δείχνει να εστιάζεται στη δημιουργία γεωργικών κυρίως σχολείων).⁵⁹ Στο πλαίσιο των πρωτοβουλιών του Καποδίστρια περιλαμβάνεται και η πρόσκληση από το εξωτερικό και η προσπάθεια δημιουργίας ενός πρώτου πυρήνα ειδικών, όπως ο ιρλανδός William Bennet Stevenson, ο Α. Κονοφάος και ο Χριστόφορος Κρατερός. Ο Stevenson και στη συνέχεια οι άλλοι δύο, θα επιχειρήσουν για ένα σύντομο διάστημα (1928-29) να εισάγουν ορισμένες καινοτομίες στις μεθόδους καλλιέργειας, θα δημιουργήσουν τρία εθνικά αγροκτήματα στην Αίγινα, τον Πόρο και την Τροιζηνία, και θα προσπαθή-

σουν να προωθήσουν την καλλιέργεια ορισμένων προϊόντων, κρίσιμων για την αντιμετώπιση του προβλήματος του επισιτισμού, όπως η πατάτα και ο αραβόσιτος. Μεταξύ των γεωπόνων που θα προσκαλέσει ο Κυβερνήτης περίοπτη θέση κατέχει φυσικά ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, ο οποίος φθάνει στην Ελλάδα στα τέλη του 1829. Στον Γρ. Παλαιολόγο οφείλονται και οι πρώτες ενέργειες για συστηματοποίηση της παραγωγής μέσω της εισαγωγής των πρώτων γαλλικών αρότρων, αλλά και η σύσταση και διεύθυνση του Πρότυπου Αγροκήπιου της Τίρυνθας το ίδιο έτος.

Κρίνοντας το έργο του Καποδίστρια στον αγροτικό τομέα, δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για κάτι περισσότερο από τη διάθεση του Κυβερνήτη να βοηθήσει να ξεπεραστούν τα άμεσα προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα και ιδίως τα φτωχότερα στρώματα και οι αγρότες. Το έντονο και διαπιστωμένο ενδιαφέρον του Κυβερνήτη για τους αγρότες συχνά συγχέεται με την ύπαρξη μιας συνειδητής «γεωργικής πολιτικής».⁶⁰ Η σύντομη, εξάλλου, θητεία του και το γεγονός ότι τη δολοφονία του (Σεπτέμβριος 1831) διαδέχθηκε μια περίοδος σύγχυσης και αβεβαιότητας όσον αφορά τα γεωργικά πράγματα, καθιστούν ακόμη πιο δύσκολη μια τελική αποτίμηση. Ο Καποδίστριας είχε ταχθεί υπέρ της δίκαιης διανομής των εθνικών γαιών, κατά προτεραιότητα με κάλυψη των αναγκών των ακτημόνων χωρικών, χωρίς να επιδιώκει αποκλειστικά τη δημιουργία μιας τάξης μικροϊδιοκτητών. Αυτό που επεδίωκε ήταν η «κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας των χωρικών μέσω της ιδιοκτησίας» και η «σχετική αυτοτέλεια επιβίωσης

⁵⁸ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 315. Επομένως η μικρή ιδιοκτησία ήταν εξαρχής χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής γεωργίας και δεν δημιουργήθηκε, όπως ευρέως πιστεύεται, από την αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου, η οποία απλά επέτεινε και επισφράγισε την προϋπάρχουσα δομή.

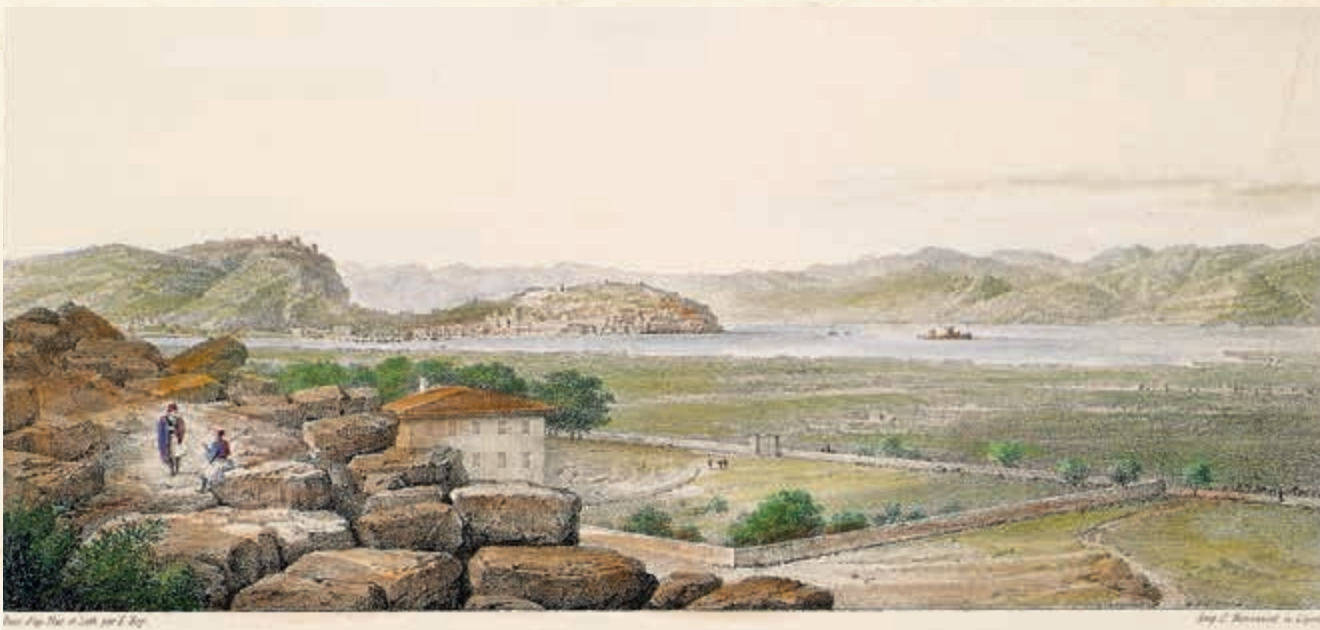
⁵⁹ Πολλά στοιχεία μπορεί να αναζητήσει κανείς στα βιβλία του Δ. Ζωγράφου, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, αρχική έκδοση 1923-34, επανέκδοση ΑΤΕ, Αθήνα 1989, και *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαίδευσης*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1936-1937.

⁶⁰ Όπως αναφέρει ο Κ. Κωστής: «Αν λοιπόν μπορούμε να μιλήσουμε για γεωργική πολιτική του Καποδίστρια, έστω και κατά σύμβαση, θα ήταν ωστόσο άστοχο να κάνει κανείς λόγο για “τη γεωργική πολιτική” του, όπως συνήθως συμβαίνει», Κ. Κωστής, «Εισαγωγή» στο *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, τόμος Η΄, έκδοση Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα, 1987, σ. 7-10.

Γρηγόριος Παλαιολόγος και το πρώτο Αγροκήπιο της Τίρυνθας

Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος (1794-1844) θεωρείται ο πρώτος γεωπόνος του νέου ελληνικού κράτους. Σπούδασε γεωπονία κυρίως στη Γαλλία, την Αγγλία, τη Γερμανία και την Ελβετία. Το 1829, κατόπιν πρόσκλησης του Καποδίστρια, διορίστηκε διευθυντής των εθνικών κτημάτων και του Πρώτου Αγροκηπίου στην Τίρυνθα. Κατά τη διάρκεια της θητείας του εκτός από τη γεωργική εκπαίδευση που παρείχε στους νέους γεωργούς, προσπάθησε να εισάγει νέες μεθόδους καλλιέργειας καθώς και την εξοικείωση των αγροτών με τα ευρωπαϊκά άροτρα και άλλα σύγχρονα γεωργικά εργαλεία. Συνέγραψε τα πρώτα συγγράμματα γεωπονικής (*Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*, 1833-1835, δύο τόμοι) ενώ το 1833 κυκλοφορεί την πρώτη γεωπονική εφημερίδα *Τριπτόλεμος* (κάθε Τετάρτη και Σάββατο, κυκλοφόρησαν συνολικά 39 τεύχη). Λίγο πριν τη δολοφονία του Καποδίστρια το 1831 θα περιέλθει σε δυσμένεια και θα απομακρυνθεί από το Αγροκήπιο και κάθε δημόσιο αξίωμα. Στη συνέχεια, πιθανότατα στα τέλη του 1833-αρχές 1834, θα εγκατασταθεί στην Αθήνα, ενώ το 1837 αποτελεί μέλος της *Επιτροπής επί της Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας*.

Αγροκήπιο της Τίρυνθας (πηγή: Etienne Rey, *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant fait en 1843-1844*, vol. I-II, Lyon, Louis Perrin, MDCCCLXVII [=1867]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

των χωρικών», και όχι απαραίτητα η μικροϊδιοκτησία ή η αποτροπή δημιουργίας μεγάλης.⁶¹ Όταν θέλησε, όμως, να διανείμει κλήρους σε Έλληνες χωρικούς συνάντησε τη βρετανική αντίδραση, η οποία τάχθηκε υπέρ των συμπερόντων των πιστωτών για τα δάνεια που είχαν ληφθεί κατά τη διάρκεια του Αγώνα, το 1824 και 1825.⁶² Ταυτόχρονα, όταν επιχειρήσε να αντιμετωπίσει την αραίωση της υπαίθρου με την εγκατάσταση εποίκων ακόμη και από το εξωτερικό (Ιταλία, Γαλλία ή Ελβετία), συνάντησε την άρνηση των γηγενών οι οποίοι αντιδρούσαν στην εγκατάσταση ακόμη και προσφύγων από τις κατεχόμενες από τους Οθωμανούς περιοχές σε εδάφη που οι ίδιοι θεωρούσαν ότι τους ανήκαν.⁶³

Από την άλλη, κατά τις διαπραγματεύσεις με τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων στον Πόρο το 1829, ο

⁶¹ Εάν κάτι τέτοιο διαφαίνεται συχνά στην αλληλογραφία του, η υποστήριξη δηλαδή της μικροϊδιοκτησίας, «είναι διότι ήθελε να αποδεσμεύσει τους χωρικούς από την πολιτική και κοινωνική χειραγώγησή τους από τους προύχοντες και τους στρατιώτες από τους στρατιωτικούς ηγέτες τους και τον ληστρικό βίο», αναφέρει χαρακτηριστικά η Εύη Καρούζου. Όπως ανέφερε ο ίδιος τον Ιούνιο 1831 στον στρατηγό Schneider, οι προύχοντες «προτιμώσι την παρούσαν κατάσταση, θέλοντες είναι πάντοτε αρχηγοί μάλλον ακτημόνων ανθρώπων, παρά πολίται έχοντες έκαστοι νόμιμον ιδιοκτησία, έστω και ολίγων στρεμμάτων», βλ. Εύης Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. ό.π., σ. 24-28.*

⁶² Ακόμη και όταν, για παράδειγμα, επιχειρήσε να προβεί στη διανομή γαιών στα σώματα του Καραϊσκάκη και τους Μεσολογγίτες, αυτή θα γινόταν υπό την αίρεση ότι: «Αυταί δε αι γαίαι δεν θέλουν διδεσθαι ως ιδιοκτησία εις τους έχοντας λαμβάνειν, πριν ή αποφασισθή η τύχη της Ελλάδος και πριν ή ελευθερωθώσι τα εθνικά κτήματα από τας υποθήκας, εις τας οποίας επί του παρόντος υπόκεινται», καθιστώντας φυσικά το μέτρο ανεκτέλεστο. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821 - 1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, τόμος δεύτερος, Δ' εν Άργει Εθνική Συνέλευσις, Αθήνα 1973, σ. 172, όπως παρατίθεται στο Κ. Κωστής, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 19.*

⁶³ Στο ίδιο, σ. 13. Να θυμίσω ότι ανάλογη θα είναι η αντίδραση των γηγενών στον εποικισμό των προσφύγων μετά ιδίως την ήττα του 1922 αλλά και νωρίτερα.

Καποδίστριας υπολόγιζε τον φόρο υποτελείας που θα κατέβαλλε η Ελλάδα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως όριζε η συνθήκη του Λονδίνου του Ιουλίου 1827, με βάση την αξία των προσόδων των εθνικών γαιών. Τέλος, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς τις φιλότιμες προσπάθειες που κατέβαλε για τη συγκέντρωση στατιστικών δεδομένων σχετικά με τη γεωργία και τον πληθυσμό, με απώτερο στόχο τη διανομή των γαιών, αλλά και τη σύναψη δανείου με σκοπό την εξαγορά των οθωμανικών τσιφλικιών στην Εύβοια και την Αττική, προκειμένου οι περιοχές αυτές να εκκενωθούν από τα οθωμανικά στρατεύματα.

Είναι φανερό από τα παραπάνω το δίλημμα στο οποίο βρέθηκε ο Κυβερνήτης, όσο και οι Βαυαροί στη συνέχεια, αλλά και οι αντιδράσεις που αντιμετώπισαν όταν επιχειρήσαν να προβούν σε μια ελεγχόμενη διανομή των εθνικών γαιών. Το ζήτημα περιπλεκόταν εξαιτίας της αδυναμίας προσδιορισμού του μεγέθους και της έκτασης που αντιπροσώπευαν οι εθνικές γαίες, αφού δεν υπήρχαν κτηματολογικές πληροφορίες και οι τίτλοι ιδιοκτησίας σπάνιζαν.⁶⁴ Σε κάθε περίπτωση, η διατήρηση του ελέγχου των εθνικών γαιών από το ελληνικό δημόσιο προσδιορίστηκε από δύο βασικούς παράγοντες. Από τη μια, από το γεγονός ότι οι εθνικές γαίες αποτέλεσαν εγγύηση του ελληνικού δημοσίου προς τους πιστωτές και τις εγγυήτριες τρεις προστάτιδες δυνάμεις, για τις προθέσεις και τις δυνατότητές του να εξοφλήσει το εξωτερικό δημόσιο χρέος, αλλά και ως εγγύηση για τη σύναψη νέων. Όπως ήταν φυσικό, η υποθήκευση των δημοσίων προσόδων και των εθνικών γαιών υπονόμειε την αρχή του κυρίαρχου και ανεξάρτητου κράτους και νομιμοποιούσε την επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις αυτού, όπως θα συμβεί αρκετές φορές κατά

⁶⁴ Κ. Κωστής, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 16.

τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όχι μόνο στην Ελλάδα.⁶⁵ Αφετέρου, καθορίστηκε από την πολιτική του σταδιακού και επιλεκτικού εποικισμού που επέλεξε το ελληνικό κράτος προς όφελος των αγωνιστών ή αναξιοπαθούντων του πολέμου της Ανεξαρτησίας, των προσφύγων ή μεταναστών από τις περιοχές του αλύτρωτου ελληνισμού, των στρατιωτών κ.λπ.⁶⁶ Οι πιέσεις και οι αντιστάσεις, εξάλλου, από όσους θεωρούσαν ότι αποτελούσαν την οργανική συνέχεια της οθωμανικής κληρονομιάς δεν ήταν αμελητέες.⁶⁷

Όλα αυτά οδήγησαν σε μέτρα ατελούς ή επιλεκτικής διανομής των εθνικών γαιών, με περιορισμένα ή απογοητευτικά αποτελέσματα για τη μεγάλη μάζα των αγωνιστών, ενώ η πολιτική των βοηθημάτων που ακολουθούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις και η αδυναμία σύναψης ενός μεγάλου δανείου, το οποίο θα εξασφάλιζε κάποιες σοβαρές επενδύσεις και στη γεωργία, αποδεικνύουν τα όρια της οικονομικής πολιτικής του Κυβερνήτη. Συνολικά, η διακυβέρνηση Καποδίστρια αποτέλεσε στην ουσία ένα εγχείρημα συγκρότησης ενός κράτους «χωρίς τη χρήση εξωτερικών πόρων» και αυτό πρέπει να έχουμε κατά νου σε κάθε αποτίμηση, και ιδίως όταν τη συγκρίνουμε με την απόπειρα των Βαυαρών που ακολούθησε.⁶⁸

⁶⁵ Σε κάθε περίπτωση σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τον έλεγχο που οι Ευρωπαίοι ασκούν σε χώρες όπως η Αίγυπτος ή η Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Ali Coşkun Tunçer, *Sovereign Debt and International Financial Control: The Middle East and the Balkans, 1870-1914*, New York: Palgrave Macmillan, 2015.

⁶⁶ Για τα δάνεια και την εθνική κυριαρχία αλλά και τις διάφορες απόπειρες αγροτικού εποικισμού απολύτως κατατοπιστικό είναι το βιβλίο της Εύης Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία*. ό.π., σ. 145-221.

⁶⁷ Στ. Τσοτσόρος, *Οικονομικοί και Κοινωνικοί μηχανισμοί στον Ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 267-272.

⁶⁸ Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα...», σ. 169.

Η «προικοδότηση» του Όθωνα

Ο επαναστατικός τρόπος απόκτησης και η απουσία οποιασδήποτε αγοράς γης καθιστούσαν σχεδόν αναγκαστική την παραχώρηση της γης που απελευθερώθηκε στους αγρότες, δηλαδή τη μικρή οικογενειακή μονάδα παραγωγής που έδινε εξάλλου τον τόνο σχεδόν παντού στον ελληνικό χώρο της Παλαιάς Ελλάδας τουλάχιστον. Εντούτοις, η κρίσιμη μάζα, ο ελληνικός αγροτικός κόσμος, που αποτελούσε τα δύο τρίτα του γενικού πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας, ζούσε σε συνθήκες σχετικής ή και απόλυτης ένδειας. Παρόλα αυτά σταδιακά η οικονομική και κοινωνική κατάσταση του καλλιεργητή βελτιώθηκε σημαντικά, ενώ σχεδόν πουθενά στην ύπαιθρο δεν εμφανίζονται πληροφορίες ή αναφορές για κρίσεις διατροφής παλαιού τύπου (λιμοί, επιδημίες, κ.λπ.).⁶⁹

Η διακυβέρνηση του Όθωνα στάθηκε περισσότερο τυχερή στο θέμα του εξωτερικού δανεισμού. Εντούτοις, πάγια τακτική του κράτους για την αύξηση των δημοσίων εσόδων ήταν η τόνωση της αγοράς γης με ευνοϊκούς όρους για την απόκτησή της από τους ακτήμονες καλλιεργητές της. Έτσι, σχετικά σύντομα, το 1835 ψηφίστηκε ο γενέθλιος νόμος του Όθωνα *Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών*,⁷⁰ ο οποίος (όπως και η μετέπειτα

⁶⁹ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 50.

⁷⁰ Ο νόμος αποτέλεσε ουσιαστικά το δώρο προς τον ελληνικό λαό για την ενηλικίωση του Όθωνα και την ανάληψη των καθηκόντων του. Ταυτόχρονα ήταν και ένα μέτρο κατευνασμού των εξεγέρσεων και της διχαστικής δραστηριότητας των κομμάτων. Το βασικότερο, όμως, ήταν η ενίσχυση των δημόσιων οικονομικών, αφού την «1η Σεπτεμβρίου 1835 η κυβέρνηση έπρεπε να καταβάλει τα εξαμηνιαία τοκοχρεωλύσια του δανείου των 60 εκατ. φρ. τα οποία δεν είχε» (σ.σ. επρόκειτο για το δάνειο που συνόδευσε την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα), Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία*, ό.π., σ. 77.

σχετική νομοθεσία) προέβλεπε τη διανομή της γης μέσω της εξαγοράς από τη μεγάλη μάζα των ενδιαφερομένων, με συγκεκριμένους όρους που περιλάμβαναν πληρωμή προκαταβολής και κατόπιν τοκοχρεωλυτικών δόσεων για την απόκτησή της. Η προικοδότηση σήμαινε ουσιαστικά την πίστωση σε κάθε οικογένεια με 2.000 δρχ. για την αγορά γης σε πλειστηριασμό και κατόπιν αποπληρωμή σε 36 έτη με τοκοχρεολύσιο ίσο με το 6% της αξίας της γης, ενώ ο μέσος όρος στρεμμάτων που μπορούσε να αγοράσει ο δικαιούχος ανερχόταν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς της κυβέρνησης, στα 40 στρέμματα. Δικαίωμα είχαν και Έλληνες που είχαν γεννηθεί εκτός των ορίων του κράτους και έλαβαν μέρος στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ακόμη και ξένοι υπό προϋποθέσεις. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ο προικοδοτούμενος να είναι εγκατεστημένος και εγγεγραμμένος σε έναν δήμο, υφιστάμενο ή υπό συγκρότηση. Η μόνιμη διαμονή σε έναν δήμο πέραν από το προφανές όφελος που είχε για το κράτος, αποσκοπούσε να θέσει υπό έλεγχο τις επίφοβες ή επικίνδυνες για τη δημόσια ασφάλεια ομάδες: τους ατάκτους, τους ασκόπως ή προς αναζήτηση νέων ευφόρων γαιών μετακινούμενους, τους πρόσφυγες και τους μετακινούμενους (φερέοικους) κτηνοτρόφους.

Παρόλα αυτά η συμμετοχή ήταν μικρή και λίγες σχετικά οικογένειες έδειξαν ενδιαφέρον, πολύ κάτω από αυτές που προέβλεπε ο νομοθέτης, παρότι η ισχύς του νόμου παρατάθηκε μέχρι σχεδόν την οριστική διανομή της γης το 1871. Οι γεωργοί δεν αντιλαμβάνονταν για ποιο λόγο να μεταβάλουν το καθεστώς κατοχής επί της γης σε πλήρη ιδιοκτησία, αφού και με την κατοχή απολάμβαναν όλα τα εμπράγματα δικαιώματα επί αυτής, ενώ επιπλέον σε συνθήκες αφθονίας γαιών, μπορούσαν να καταλαμβάνουν και να καλλιεργούν όποια σχεδόν έκταση ήθελαν, χωρίς να επιβαρύνονται μεταξύ άλλων και με τα βάρη των τοκο-

χρεωλυτικών δόσεων.⁷¹ Ο Α. Σίδερης τονίζει μια επιπλέον κρίσιμη διάσταση της διανομής, λέγοντας ότι εξαιτίας της δημοπρασίας και «διά του επερχομένου συναγωνισμού υψούντο αι τιμαί των γαιών και εμειούτο συνεπώς η αξία των παραχωρηθέντων δισχιλιοδράχμων γραμματίων». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι φτωχότεροι να τα πουλούν στους πλουσιότερους με έκπτωση 20-40% και έτσι να ακυρώνεται στην ουσία ο σκοπός του νόμου και αντίθετα να έχουμε συγκέντρωση «μεγάλων περιουσιών εις ολίγας χείρας».⁷² Στις προθέσεις του Όθωνα και της Αντιβασιλείας νωρίτερα δεν ήταν η τόνωση της μεγάλης ιδιοκτησίας, όσο η ενίσχυση των εσόδων του κράτους.

Ο νόμος είχε αντικειμενικά σκοπό να τονώσει την αγορά της γης, αλλά και να οδηγήσει στην καλύτερη αξιοποίηση αυτής. Με άλλα λόγια αποσκοπούσε στην απόκτηση ιδιόκτητης γης και στον σταδιακό εκχρηματισμό της υπαίθρου με την υπαγωγή του Έλληνα χωρικού στους όρους και τους κανόνες της οικονομίας της αγοράς. Για να επιτευχθεί ένας παρόμοιος στόχος, όμως, δεν επαρκούσε μόνον η προσφορά της γης, αλλά έπρεπε να συντρέχουν και οι υπόλοιπες συνθήκες, όπως η επάρκεια κεφαλαίων και εργασίας, αλλά και σημαντική ζήτηση για αγροτικά προϊόντα. Αυτό δεν μπορούσε να λειτουργήσει σε συνθήκες υπεραφθονίας της γης και γεωργίας της αυτοκατανάλωσης χωρίς αλλαγή στις μεθόδους καλλιέργειας, αλλά και χωρίς ίχνος σχεδόν τεχνολογικού εξοπλισμού και παντελή απουσία αξιόπιστου μηχανισμού χρηματοδότησης της παραγωγής.

Επομένως, η πρώτη αυτή απόπειρα μεταβίβασης της

⁷¹ Μια εξαντλητική περιγραφή και ανάλυση των λεπτομερειών, αλλά και όλων των παραμέτρων που σχετιζονταν με το μέτρο, βλ. στο εξαιρετικό πόνημα της Εύης Καρούζου, στο ίδιο, σ. 120-143.

⁷² Δρ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική...*, ό.π., σ. 50.

κυριότητας των «εθνικών γαιών» είχε περιορισμένα αποτελέσματα. Μεταξύ 1835-1871 η γη που διανεμήθηκε αντιπροσώπευε λιγότερο από το 10% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης της χώρας (500 με 600 χιλ. στρέμματα). Το μεγαλύτερο μέρος περιλάμβανε εκτάσεις της ΒΔ και λιγότερο της ΝΔ Πελοποννήσου, περιοχές που είχαν ήδη αρχίσει να αξιοποιούνται παραγωγικά για την καλλιέργεια του «μαύρου χρυσού», της κορινθιακής σταφίδας.

Η αγροτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης Αλ. Κουμουνδούρου

Όπως διαπιστώσαμε από τα παραπάνω, μετά την Επανάσταση και αναφορικά με το θέμα της ιδιοκτησίας της γης παγιώθηκαν δύο τάσεις που εξέφραζαν διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Από τη μια, ήταν η θέση που υποστήριζε την πώληση της γης σε ιδιώτες με δημοπρασία, χωρίς δεσμεύσεις και περιορισμούς ως προς το μέγεθος, που εξυπηρετούσε τα αστικά στρώματα των πόλεων και τους προεστούς και εμπόρους των επαρχιακών κέντρων της υπαίθρου, οι οποίοι ήταν και οι μόνοι που διέθεταν τις απαραίτητες εγγυήσεις για την εξαγορά της γης. Από την άλλη, έχουμε όσους προέκριναν ως καταλληλότερη λύση τη διανομή της γης σε αυτούς που ήδη την καλλιεργούσαν ή εν πάσει περιπτώσει σε όσους θα επιθυμούσαν να την καλλιεργήσουν.

Εκφράζοντας το κοινό περί δικαίου αίσθημα που συνοδεύει τις μεγάλες πολιτειακές αλλαγές το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μετά την έξωση του Όθωνα, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος επιχείρησε το 1871 να λύσει οριστικά τον γόρδιο δεσμό της διάθεσης της γης με τρόπο που ευνοούσε την απόκτησή της από τους μικροκαλλιεργητές. Ο νόμος προέβλεπε ανώτατο όριο εξαγοράς τα 40 στρέμματα

ποτιστικής και 80 στρέμματα ξερικής γης ανά δικαιούχο και αποπληρωμή σε 26 ετήσιες δόσεις με τοκοχρεολύσιο ίσο με το 5% της αξίας της γης. Κάθε δικαιούχος λάμβανε ένα προσωρινό παραχωρητήριο μέχρι την εξόφληση των υποχρεώσεών του. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι η τιμή της γης καθοριζόταν από μια τοπική επιτροπή εκτιμήσεως (αποτελούμενη από τον δήμαρχο, τον πάρεδρο και τον πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου) και όχι με πλειοδοσία. Να σημειωθεί, τέλος, ότι από τη διανομή εξαιρέθηκαν «οι διά προγενεστέρων νόμων προικοδοτηθέντες».⁷³

Ο εισηγητής του νόμου Σωτήριος Σωτηρόπουλος, υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ανέλυσε διεξοδικά την επιλογή αυτή ασκώντας ταυτόχρονα σφοδρή κριτική στον προηγούμενο νόμο περί προικοδοτήσεως του Όθωνα: «Ούτως εις άλλα έθνη έλυσαν το ζήτημα της γης σχετικώς με τους γεωργούς· εσκέφθησαν, ότι δεν ηδύναντο ούτε να τους εξώσωσιν από την γην, την οποίαν κατείχον, ούτε να την διαθέσωσιν διά δημοπρασίας, διότι και η δημοπρασία ισοδυναμεί με έξωσιν, καθόσον χορηγεί εις τον τυχόντα την ευκολίαν να λάβη μέρος εις τον πλειστηριασμόν και πλειοδοτών να εξώση τον κάτοχον. Μόνον εις την πτωχήν Ελλάδα επεκράτησεν η εναντία ιδέα, μόνον εις την Ελλάδα ευρέθησαν άνθρωποι, οι οποίοι είτε διότι δεν εγνώριζαν τον τόπον, είτε διότι παν άλλο εσκέπτοντο παρά να αποκαταστήσουν την γεωργικήν τάξιν, δεν εδίστασαν να θεωρήσουν ως μηδέν τα δικαιώ-

⁷³ Η νομοθεσία του 1871 περιλάμβανε δύο νομοθετήματα, το ένα «περί διανομής και διαθέσεως της Εθνικής γης» και το άλλο «περί των γενομένων εμφυτεύσεων επί εθνικών, επισκοπικών κ.λπ. γαιών». Το δεύτερο αφορούσε στην αναγνώριση των εμφυτεύσεων που είχαν γίνει μέχρι το 1870, νόμιμα ή παράνομα, σε εθνικά ή άλλα κτήματα (επισκοπικά, μονών κ.λπ.). Πρόκειται για φυτείες με αμπέλια ή άλλα καρποφόρα δένδρα στα οποία επίσης γινόταν εκτίμηση από τοπική επιτροπή και αποπληρωμή σε 18 ετήσιες δόσεις με τοκοχρεολύσιο 8%.

ματα, τα οποία είχαν οι γεωργοί επί της εθνικής γης· ενώ αν υπάρχουν κάτοχοι εις τον κόσμο, οι οποίοι είχαν δικαιώματα εις την γην, την οποίαν κατέχουν, είναι οι γεωργοί της Ελλάδος, διότι η γη αύτη ανήκεν εις τους προγόνους των, και οι πατέρες αυτών την απελευθέρωσαν από τους Οθωμανούς».⁷⁴ Τα αποτελέσματα και σ' αυτήν την περίπτωση δεν ήταν πολύ ικανοποιητικά, αφού μέχρι το 1911 δόθηκαν συνολικά 357.217 παραχωρητήρια με τα οποία παραχωρήθηκαν 2.650.000 στρέμματα αξίας 90 εκατ. δραχμών.⁷⁵

Βασική επιδίωξη, πάντως, ήταν η εμπέδωση του δικαιώματος απόλυτης κυριότητας επί της γης και η δημιουργία μεγάλης μερίδας μικροϊδιοκτητών, κάνοντας πράξη τις προσδοκίες των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, θεωρώντας ότι αυτοί οι τελευταίοι θα καλλιεργούσαν με μεγαλύτερο ζήλο ως ιδιοκτήτες παρά ως ενοικιαστές. Η απόκτηση ιδιόκτητης γης θα τους έκανε περισσότερο υπεύθυνους και συνεπείς πολίτες μετατρέποντάς τους από χωρικούς σε συνειδητούς καλλιεργητές.⁷⁶ Με τον τρόπο αυτό προκρίθηκε στη νότια Ελλάδα, την Παλαιά Ελλάδα, μια αγροτική δομή η οποία χαρακτηρίζεται από την πολυτεμαχισμένη μικρή αγροτική εκμετάλλευση με υψηλό κόστος εργασίας, μια δομή που κυριαρχεί μέχρι σήμερα και η οποία οδήγησε ήδη από την εποχή εκείνη σε μια γεωργία της επιβίωσης και την αγροτική οικονομία σε

χρόνια ύφεση.⁷⁷ Επομένως, καμιά ανατροπή των εγγείων σχέσεων ούτε εντατικοποίηση της παραγωγής επήλθε με τη μεταρρύθμιση αυτή.

Από την άλλη πλευρά, η μορφή ιδιοκτησίας που προέκυψε από τη μεταρρύθμιση Κουμουνδούρου, όπως προσφυώς έχει ειπωθεί, αποτελούσε την καλύτερη ίσως δυνατή λύση τη δεδομένη στιγμή: «Το γεγονός ότι ανάμεσα στο κράτος και τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών δεν παρεμβαλλόταν ένα στρώμα μεγαλοϊδιοκτητών, που μέσα από τον μηχανισμό της γαιοπροσόδου θα προσανατόλιζε την αγροτική οικονομία σύμφωνα με τα δικά του συμφέροντα, επέτρεπε στους αγρότες να αισθάνονται σαν ανεξάρτητοι παραγωγοί και να δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση των εντατικών καλλιεργειών. Στο σημείο αυτό, το αστικό κράτος κατάφερε να παίξει τέλεια τον ρόλο του: Εμποδίζοντας τον σχηματισμό μιας τάξης μεγαλογαιοκτημόνων και οργανώνοντας τις νέες εμπορευματικές καλλιέργειες στη βάση της μικρής παραδοσιακής μονάδας, ανέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο την αγροτική παραγωγή και άφησε ελεύθερο το πεδίο στη δράση του εμπορίου και σε όλα τα ταξικά συμφέροντα που απορρέουν από αυτό. Έτσι ενίσχυσε τον αστικό, ή μάλλον μικροαστικό, χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας».⁷⁸

⁷⁴ Σωτήριος Σωτηρόπουλος, *Η διανομή των εθνικών γαιών (1871)*, Εισαγωγή-ιστορικός σχολιασμός Κώστας Κωστής, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου-Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2010, σ. 47-48.

⁷⁵ Ο συνήθως απαισιόδοξος γεωργόφιλος Αρ. Σίδερισ, ο οποίος παραθέτει και τους αριθμούς, θεωρεί μάλιστα ότι αποτέλεσε «από πάσης απόψεως αποτυχία οφειλομένη εις έλλειψιν συνειδητής γεωργικής του Κράτους (της α' περιόδου) πολιτικής» και αιτιολογεί στη συνέχεια την άποψή του διεξοδικά, Αρ. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική*, ό.π., σ. 56.

⁷⁶ Αυτό, εξάλλου, ήταν και το σκεπτικό πίσω από κάθε αγροτική μεταρρύθμιση στην Ευρώπη ή την Αμερική: ότι το αίσθημα της ιδιοκτησίας θα φέρει πρόοδο και ευημερία και θα εμβαθύνει τις δημοκρατίες.

⁷⁷ Για την επιβίωση της οικογενειακής γεωργίας και τη συζήτηση γύρω από την ενσωμάτωσή της στους όρους της αγοράς, βλ. C. Kasimis - A. G. Papadopoulos, "Family farm and capitalist development in Greek agriculture: A critical review of the literature", *Sociologia Ruralis* 37(2), 1997, σ. 209-227.

⁷⁸ Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο: *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σ. 228. Ο ίδιος θεωρεί ότι η κυριαρχία της μικροϊδιοκτησίας και η συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο δεν ενθάρρυνε την αγροτική έξοδο και δεν αποδέσμευσε εργατικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να κατευθυνθούν στη βιομηχανία και επομένως λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάπτυξή της.

Με άλλα λόγια, ο μικρός οικογενειακός κλήρος δεν ήταν το μείζον αρνητικό στοιχείο που προέκυψε από τη μεταρρύθμιση όσο η αδυναμία ή η ατολμία υιοθέτησης κάποιων βασικών καινοτομιών, τεχνικών ή και τεχνολογικών κατακτήσεων που τα χρόνια αυτά αποτελούσαν κοινό κτήμα της ευρωπαϊκής γεωργίας. Οι καινοτομίες αυτές θα αντιστάθμιζαν τα όποια αρνητικά της οικογενειακής καλλιέργειας, όπως διατείνονταν οι ειδήμονες. Τέτοιες τεχνικές βελτιώσεις και μέθοδοι ήταν η εισαγωγή σιδερένιων αρότρων και άλλων εξειδικευμένων εργαλείων, η υιοθέτηση επιστημονικών αμειψισπορών με περιορισμό της αγρανάπαυσης, η χρήση ισχυρών αροτριώντων ζώων και σύγχρονων μεθόδων λίπανσης και φυτοπροστασίας, ή ακόμη η χρήση χημικών λιπασμάτων τις οποίες προπαγάνδιζαν με πάθος ορισμένοι μορφωμένοι αστοί και ειδήμονες, κυρίως όμως οι πρώτοι επιστήμονες γεωπόνοι του νεότευκτου ελληνικού βασιλείου.

Η ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών στο κράτος

Η διανομή των εθνικών γαιών και η αποκατάσταση σε αυτές των πρώην αγωνιστών της Επανάστασης ήταν μια μεγάλη πρόκληση. Εξίσου, αν όχι περισσότερο, περίπλοκο ήταν το ζήτημα της ενσωμάτωσης των αγροτικών πληθυσμών στο εθνικό πρότυπο. Η ενσωμάτωση των αγροτών στους θεσμούς του εθνικού κράτους ήταν ένα εξαιρετικά σύνθετο εγχείρημα που καθίστατο ακόμη πιο δύσκολο εξαιτίας των διαφορετικών υφιστάμενων συστημάτων των τοπικών χωρικών κοινωνιών και αγορών, οι οποίες ρύθμιζαν λίγο πολύ αυτόνομα την οικονομική ζωή κάθε περιοχής. Ο κοινωνικός και πολιτιστικός ορίζοντας, εξάλλου, των χωρικών, ήταν ο κοινός τόπος κα-

ταγωγής και οι τοπικές κοινότητες αλληλογνωριμίας.⁷⁹

Το πρόβλημα περιπλέκονταν λόγω των συνεχών αλλαγών και επεκτάσεων των συνόρων. Μέσα στον 19ο αιώνα και πριν τους Βαλκανικούς πολέμους έχουμε δύο επεκτάσεις συνόρων, (1864 Επτάνησα και 1881 Ήπειρος-Θεσσαλία) που αύξησαν κατά 32% περίπου την έκταση και διπλασίασαν σχεδόν τον πληθυσμό της χώρας. Στις περιοχές αυτές διαμορφώνονται συνθήκες παρόμοιες με αυτές που παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια της απελευθέρωσης στις περιοχές της Αττικής, Φθιώτιδας και Εύβοιας. Ιδίως στη Θεσσαλία, που ενσωματώθηκε το 1881, το ελληνικό κράτος, εξαιτίας ίσως και του γεγονότος ότι οι χώρες αυτές δεν απελευθερώθηκαν με πόλεμο, απώλεσε τη δυνατότητα ελέγχου της γης.⁸⁰ Έτσι, πολλοί μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες που αποχωρούσαν από τις περιοχές της Θεσσαλίας και της Άρτας, πωλούσαν τα δικαιώματα σε χαμηλές τιμές σε Έλληνες χρηματιστές και τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης και των παροικιών, διαιωνίζοντας και επιτείνοντας το ήδη υπάρχον ζήτημα των τσιφλικιών.

Το πλέον κρίσιμο στοιχείο είναι ότι στις περιοχές αυτές το ελληνικό δημόσιο δεν αναγνώρισε το παραδοσιακό δικαίωμα των χωρικών επί της γης, που εθιμικά τούς παραχωρούσε το οθωμανικό δίκαιο (τασαρούφ),⁸¹ εξομοιώνοντας τη σχέση τους ως απλή μίσθωση επί της γης, ανα-

⁷⁹ Όπως αναφέρει και ο Μ. Μανν, ακόμη και στα τέλη του 19ου αιώνα οι χωρικοί «έβλεπαν θετικά το διευρυνόμενο πολιτικό πεδίο του κράτους [...] μόνο στη σφαίρα της εκπαίδευσης, και ούτε καν εκεί σταθερά», Μ. Μανν, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τόμος Β', Πόλις, Αθήνα 2009, σ. 908.

⁸⁰ Στη σύμβαση της Κωνσταντινούπολης (2 Ιουλίου 1881, άρθρα 3-6) το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τις ιδιοκτησίες των Τούρκων της Θεσσαλίας χωρίς καμία επιφύλαξη για τα δικαιώματά του ως διαδόχου του Οθωμανικού κράτους ως προς την πλήρη κυριότητα των τσιφλικιών γαιών, Αρ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική*, ό.π., σ. 70-71.

⁸¹ Επρόκειτο όπως έχει προαναφερθεί για το διηνεκές εμπράγματο δικαίωμα κατοχής, χρήσης και κάρπωσης, το οποίο περιλάμβανε και το δι-

γνωρίζοντας ουσιαστικά τα δικαιώματα των ιδιοκτητών όχι μόνον επί της γης αλλά και επί των κατοικούντων και εργαζόμενων σε αυτή. Αυτές ακριβώς οι νομικές πτυχές της σχέσης του ιδιοκτήτη με τους κολίγους τέθηκαν στο επίκεντρο του ζητήματος των τσιφλικιών, περιπλέκοντάς το ακόμη περισσότερο.

Το ελληνικό κράτος και ο Χ. Τρικούπης, στον οποίο χρεώνεται η εύνοια υπέρ των γαιοκτημόνων, προσέβλεπε και υπολόγιζε ότι οι νέοι εύποροι ιδιοκτήτες θα συμπεριφέρονταν όπως οι αντίστοιχοι γαιοκτήμονες της Δύσης και θα προχωρούσαν σε σημαντικές επενδύσεις επιφέροντας την τεχνική και παραγωγική αναβάθμιση της γης που απόκτησαν με αυτόν τον συγκυριακό τρόπο. Το παράδειγμά τους θα ακολουθούσαν και οι υπόλοιποι ιδιοκτήτες κτηματίες και οι αγρότες μετατρέποντας έτσι τη Θεσσαλία σε σιτοβολώνα της Ελλάδας και επιλύοντας το χρόνιο έλλειμμα της χώρας σε δημητριακά. Οι εξελίξεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διέψευσαν αυτές τις προσδοκίες καθώς έγινε φανερό ότι η απόκτηση έγινε κυρίως με σκοπό τον προσπορισμό ωφελημάτων από ενδεχόμενη άνοδο της τιμής της γης και δεν υπήρχε κανένα επιχειρηματικό ή άλλο σχέδιο εκσυγχρονισμού της καλλιέργειας της γης.⁸² Αντίθετα, θα κληρονομήσει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ένα ακόμη δυσεπίλυτο ζήτημα, το οποίο θα περάσει όπως θα δούμε από διάφορα στάδια προτού επιλυθεί οριστικά τη δεκαετία του 1920 με την εφαρμογή της τελευταίας μεγάλης αγροτικής μεταρρύθμισης.

καίωμα μεταβίβασης στους άμεσους κληρονόμους, που παρείχε το οθωμανικό κράτος στους χωρικούς επί των «υποδημοσίων» (μιριγιέ) γαιών.

⁸² Πλην ελαχίστων περιπτώσεων, όπως ήταν αυτή των αδελφών Ζωγράφων στη Θεσσαλία, βλ. Φωτεινή Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898): η επιχειρηματική περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενή της Κωνσταντινούπολης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας-Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2016.

Η λειτουργία της γεωργικής εκμετάλλευσης και η αγροτική παραγωγή τον 19ο αιώνα

Όπως σε όλη τη Μεσόγειο, έτσι και στην Ελλάδα οι κυρίαρχες καλλιέργειες ήταν τα δημητριακά, η ελιά και το αμπέλι. Από τα 7,5 εκατομμύρια στρέμματα που καλλιεργούνταν, τα 6 καταλάμβαναν τα δημητριακά, κυρίως το σιτάρι (40%) και το καλαμπόκι (22%). Στην πραγματικότητα όμως, από τα έξι αυτά εκατομμύρια στρέμματα των δημητριακών δεν καλλιεργούνταν κάθε χρόνο παρά κάτι λιγότερο από τρία, καθώς, λόγω της έλλειψης λιπάσματος για να μπορέσει η γη να παραγάγει και πάλι, έπρεπε μετά από κάθε σοδειά να μείνει αχρησιμοποίητη (αγραναπαυμένη) για έναν χρόνο. Παρόλα αυτά, αν και η απόδοση του σιταριού ποίκιλλε ανάλογα με την ποιότητα των εδαφών, ήταν σε γενικές γραμμές της τάξης του 1:6 (σορά:συγκομιδή) και βρισκόταν στα ίδια επίπεδα με αυτά της γαλλικής γεωργίας. Πίσω από αυτό το από πρώτης όψεως παράδοξο γεγονός κρύβεται η αφθονία γαιών στο ελληνικό βασίλειο, που έδινε τη δυνατότητα να καλλιεργούνται μόνον οι πιο γόνιμες από αυτές, παράγοντας 100 κιλά σιτηρών ανά στρέμμα. Τα υπόλοιπα 1,5 εκατομμύρια στρέμματα ήταν φυτείες, από τις οποίες το 1/3 ήταν αμπέλια και άλλο τόσο σχεδόν ελιές.

Τα στοιχεία της απογραφής του 1861 επιβεβαιώνουν τις παραπάνω εκτιμήσεις.⁸³ Σύμφωνα με αυτή, η συνολική

⁸³ Μια πρώτη επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων της πρώτης απογραφής με αξιώσεις (και με ατομικό δελτίο) που διενήργησε το ελληνικό κράτος, της 12ης Μαρτίου 1861, παρέχει το έργο του Αλέξανδρου Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, πρώτη έκδοση Αθήνα 1867, ανατύπωση Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980. Ο ίδιος ο Μανσόλας σπεύδει από την πρώτη κιόλας παράγραφο του τρίτου κεφαλαίου που είναι αφιερωμένο στη γεωργία να αναφέρει ότι: «Πληροφορίας ακριβείς και θετικές περί της καταστάσεως της ημε-

έκταση των καλλιεργούμενων γαιών ανερχόταν το 1860 σε 7.360.000 στρέμματα, επιφάνεια που αντιστοιχούσε στο 15,5% περίπου της συνολικής έκτασης της χώρας ενώ μεγάλες εκτάσεις παρέμεναν ακαλλιέργητες. Από τα καλλιεργούμενα στρέμματα, 1.360.000 κατέχονταν από φυτείες και 6.000.000 ήταν αρόσιμες γαίες, από τις οποίες, όμως, εξαιτίας της αγρανάπαυσης, σπέρνονταν κάθε χρόνο μόνο 2.500.000 στρέμματα. Κύριο γεωργικό προϊόν ήταν τα δημητριακά που καταλάμβαναν το 90% περίπου των καλλιεργούμενων εδαφών, με πρώτο το σιτάρι.

Εντούτοις, η ελλειμματικότητα της καλλιέργειας των δημητριακών ανάγκαζε τα αγροτικά νοικοκυριά στην αναζήτηση συμπληρωματικών εισοδημάτων από τις εμπορευματικές φυτείες, ιδίως την αμπελοκαλλιέργεια και τη σταφίδα, αλλά και τη δασοκομία, τη συλλογή καρπών και την ανάπτυξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας. Η έλλειψη αυτή σε συνδυασμό με την αναζήτηση ρευστού εξώθησε σταδιακά στην αναζήτηση εξωαγροτικών εισοδημάτων από άλλες ασχολίες, όπως ήταν η εποχική ή παροδική μετανάστευση, που συχνά αποκτούσε και μόνιμο και σταθερό χαρακτήρα με την προσωρινή ή και μόνιμη εκροή του δημογραφικού πλεονάσματος. Η αναζήτηση αυτή προσέδωσε σταδιακά στην ελληνική γεωργία ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της ανιχνεύσιμο διαχρονικά, την πολυαπασχόληση, που συνδυαζόταν συχνά με τη μετανάστευση, τοπική, εσωτερική ή εξωτερική, περιστασιακή ή/και μόνιμη σε περιπτώσεις πα-

τέρας γεωργίας δεν έχουμε, καθόσον ελλείπουν ημίν τα στοιχεία εφ' ων στηριζόμενοι δυνάμεθα να προσδιορίσωμεν την έκτασιν των καλλιεργουμένων, καλλιεργησίμων και μη καλλιεργησίμων γαιών» (σ. 43). Φυσικά ανεκτίμητη για τον πλούτο των πληροφοριών και την ενδελεχή επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων όλων των απογραφών του 19ου αιώνα παραμένει η εργασία του Σωκράτη Πετμεζά, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα, ό.π.*, την οποία επίσης κατά κόρον χρησιμοποιούμε στην εργασία αυτή.

ρατεταμένης κρίσης. Αυτό αποτελεί επίσης ένα ενδημικό φαινόμενο, μόνιμο ή παροδικό, των μεσογειακών αγροτικών οικοσυστημάτων το οποίο λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας σε περιόδους κρίσης.

Στις εξω-αγροτικές ασχολίες περιλαμβάνονταν πάντα και οι γνωστές μας βιοτεχνικές δραστηριότητες με την εποχική μετακίνηση στην ενδοχώρα των βιοτεχνών ή τεχνιτών αγροτών. Για τις περισσότερες ορεινές ιδίως κοινότητες, η εποχική ή προσωρινή εργασία στον κάμπο ή οι ειδικευμένες εποχικά περιοδεύουσες βιοτεχνικές κοινότητες (για παράδειγμα των βαρελάδων, των χτιστών, των τυροκόμων, των ζητιάνων κ.λπ.) προϋπέθεταν τη συνεχή φυσική επικοινωνία μεταξύ των επαρχιακών ορεινών κοινοτήτων, των πεδιάδων και των παράλιων ζωνών, καθώς και μεταξύ του ελεύθερου κράτους και των αλύτρωτων περιοχών. Και αυτό έχει επίσης τη σημασία του.

Ας γυρίσουμε όμως στις φυτείες, οι οποίες, ιδίως των εξαγωγίμων προϊόντων, είχαν μεγάλη εμπορική αξία και αντιπροσώπευαν σημαντικό τμήμα των ελληνικών εξαγωγών. Μαζί με την κορινθιακή σταφίδα και τα αμπέλια, σημαντική ήταν η καλλιέργεια της ελιάς (με χαμηλές όμως αποδόσεις σε ελαιόλαδο, αφού η καλλιέργειά της δεν γινόταν συστηματικά), της μουριάς (που ήταν σημαντική για τη σηροτροφία) και της βελανιδιάς (τα βελανίδια αποτελούσαν την πρώτη ύλη της βυρσοδεψίας και όλη η παραγωγή εξαγόταν στην Αγγλία και τη Γαλλία), κ.ο.κ.

Χαρακτηριστικό, από την άποψη αυτή, είναι το παράδειγμα των εμφυτευτικών συμφωνιών που συνάπτονται ανάμεσα στους αστούς γαιοκτήμονες και τις οικογένειες χωρικών για τη δημιουργία σταφιδαμπέλων.⁸⁴ Οι πρώτοι

⁸⁴ Για τις εμφυτευτικές πρακτικές σε μια κατεξοχήν σταφιδική περιοχή υπό το πρίσμα της μικροϊστορίας και με πλήθος πρωτογενών πηγών, βλ. Σταυρούλα Α. Βερράρου, *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και*

Τσιφλίκια, Θεσσαλία και Κιλελέρ

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 επέφερε την επέκταση του ελληνικού κράτους κατά 26,7% και την αύξηση του πληθυσμού του κατά 18%. Κληροδότησε όμως και 395 τσιφλίκια, η έκταση των οποίων ανερχόταν στα τέλη του 19ου αιώνα σε έξι εκατομμύρια στρέμματα περίπου. Οι αποχωρήσαντες Οθωμανοί γαιοκτήμονες, υπό τον φόβο της εθνικοποίησης της γης, πούλησαν σε Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς όσα κτήματα δεν είχαν μεταβιβάσει ήδη. Με τον τρόπο αυτό εξακολούθησε να υφίσταται το αναχρονιστικό καθεστώς των τσιφλικιών. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, αρχής γενομένης από την κυβέρνηση Τρικούπη, αντικατέστησαν το εθιμικό Οθωμανικό δίκαιο, το οποίο αναγνώριζε δικαιώματα στους ακτήμονες-κολίγους, με το ρωμαϊκό που ίσχυε στην παλαιά Ελλάδα και προέβλεπε την απόλυτη κυριότητα του ιδιοκτήτη επί της γης και επί των καλλιεργητών της. Η κατάσταση θα αρχίσει να αλλάζει στις αρχές του 20ού αιώνα με την οργάνωση των ακτημόνων-κολίγων και τη διεκδίκηση του αιτήματος για διανομή των τσιφλικιών στους ακτήμονες στη βάση της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας. Ηγετική μορφή αναδείχθηκε ο επανήσιος σοσιαλιστής δικηγόρος Μαρίνος Αντύπας, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1907 από επιστάτη τσιφλικά στη Θεσσαλία. Ο αγώνας κλιμακώθηκε τα επόμενα χρόνια και κορυφώθηκε στα γνωστά αιματηρά γεγονότα της όλης Μαρτίου 1910 στο Κιλελέρ. Η «εξέγερση του Κιλελέρ» κέρδισε την κοινωνική συμπάθεια και αύξησε την πίεση προς την πολιτική εξουσία. Το επόμενο έτος ψηφίστηκε νόμος που απαγόρευε την έξωση των κολίγων από τη γη τους. Ωστόσο, η τελική επίλυση του ζητήματος θα επέλθει με την ψήφιση του αγροτικού νόμου το 1917, με τον οποίο τέθηκε σε εφαρμογή η αγροτική μεταρρύθμιση, και ουσιαστικά με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών μετά το 1922 και την έλευση των προσφύγων.

Μαρίνος Αντύπας (Φερεντινάτα Κεφαλληνίας, 1872 - Πυργετός Λάρισας, 1907)
Κολίγοι στις φυλακές Καρδίτσας μετά την εξέγερση του Κιλελέρ.
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

χορηγούσαν τη γη και το κεφάλαιο, οι δεύτεροι έβαζαν την εργασία για την εκχέρωση, το φύτεμα και τη δημιουργία των κατάλληλων υποδομών του κτήματος. Στην Πελοπόννησο ιδίως, όπου η γη ήταν σχετικά άφθονη, μετά 5-7 έτη γαιοκτήμονες και εμφυτευτές χώριζαν στα δυο το ώριμο πια αμπέλι και ο καθένας αποκτούσε τους τίτλους ιδιοκτησίας για κάθε αποκτώμενο τμήμα. Η ίδια τακτική ακολουθούνταν στην Πελοπόννησο αλλά και άλλες περιοχές, σχεδόν σε όλη την Ελλάδα, για πολλές δενδρώδεις ή μη καλλιέργειες (ελιές, συκιές, μηλιές, φιστικιές, κ.ο.κ.). Το σχήμα αυτό λειτουργούσε λίγο διαφορετικά στα γειτονικά Επτάνησα, για παράδειγμα, όπου οι ιδιοκτήτες της πιο σπάνιας γης δεν ήταν τόσο πρόθυμοι να παραχωρήσουν μέρος αυτής στους εμφυτευτές.

Επομένως, ο οικογενειακός τύπος καλλιέργειας χαρακτηριζόταν τόσο τη μικρή, όσο και τη μεγάλη ιδιοκτησία. Εξαιτίας της σπανιότητας των εργατικών χεριών, η καλλιέργεια των μεγάλων σχετικά ιδιοκτησιών επιτυγχανόταν με τη διάσπασή τους σε πολυάριθμες μικρές που αποδίδονταν σε αγροληψία. Επομένως, κάθε κολιγική οικογένεια καλλιεργούσε μια μικρή εκμετάλλευση. Τα αγροληπτικά συστήματα ποίκιλαν και κατά κύριο λόγο περιλάμβαναν, μετά τον υπολογισμό του φόρου και της σποράς, τη διανομή της ακαθάριστης παραγωγής σε δύο ίσα ή άνισα τμήματα. Πολύ σπάνια αναφέρεται η αγροληψία στη βάση σταθερού ετήσιου κατ' αποκοπήν χρηματικού μισθώματος.⁸⁵

κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας το 19ο αιώνα, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2014, σ. 292-315.

⁸⁵ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 44.

Η χρηματοδότηση της παραγωγής

Σε όλο αυτό το κύκλωμα παραγωγής η τραπεζική χρηματοδότηση ήταν σχεδόν απύσχα, τουλάχιστον στο επίπεδο των άμεσων παραγωγών. Οι τραπεζικές χρηματοδοτήσεις δεν αφορούσαν τις μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις των χωρικών ή τις μικρές βιοτεχνικές μονάδες που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγικών μονάδων της χώρας. Όλο το κύκλωμα παραγωγής υπόκειτο στον έλεγχο, μέσω της υποθήκευσης της γης ή της παραγωγής, του δανειστή και του τοκιστή που πολλές φορές συνδυαζόταν στο ίδιο πρόσωπο. Ήταν δηλαδή ο τοπικός έμπορος, προσστός ή κτηματίας. Η πρακτική της τοκογλυφίας ή αλλιώς του δανεισμού υψηλού κινδύνου αποτελεί έννοια-κλειδί για την ανάλυση και την ερμηνεία των παραγωγικών σχέσεων που αναπτύσσονται εντός της ελληνικής κοινωνίας καθ' όλο τον 19ο αιώνα.⁸⁶

Οι τράπεζες, κυρίως η Εθνική (ΕΤΕ) που ήταν και η βασική συστημική τράπεζα, αρνούνταν συστηματικά τη χορήγηση δανείων στους μικροκαλλιεργητές, αφήνοντάς τους στο έλεος των τοκογλύφων. Ουσιαστικά μόνον προς το τέλος της δεκαετίας του 1850 παρατηρείται σημαντική αύξηση των ενυπόθηκων χορηγήσεων εκ μέρους της Εθνικής. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την προώθηση σχετικής νομοθεσίας και τη σύσταση τοπικών υποθηκοφυλακείων, και κάπως εντονότερα μετά τη μεταρρύθμιση του 1871.⁸⁷ Ο τοκογλυφικός δανεισμός θα εξαλειφθεί μόλις το 1929 με

⁸⁶ Π. Πιζάνιας, «Ο αγροτικός κόσμος. Το ζήτημα της ενσωμάτωσης στο νέο κράτος», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (συλλογικό έργο, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τόμος 4, *Το Ελληνικό Κράτος, 1833-1871*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 85-104.

⁸⁷ Δέκα χρόνια αργότερα, σχεδόν ταυτόχρονα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), θα ιδρυθεί ακόμη μια τράπεζα, η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, η οποία καμία θετική επίπτωση δεν έχει στον

την ίδρυση της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, η οποία βέβαια στηρίχθηκε και συνέχισε τις πρακτικές που είχε αναπτύξει και η Εθνική μετά και την ίδρυση των συνεταιρισμών, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα που θα το εξετάσουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Το μεγαλύτερο, επομένως, ζήτημα που καθιστούσε δυσχερή τη διείσδυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο ήταν η δυσκολία στη χρηματοδότηση της παραγωγής, που οφειλόταν στην έλλειψη αγροτικής πίστης. Ας εντυπώσουμε λίγο περισσότερο στο κρίσιμο αυτό ζήτημα. Οι μικροί καλλιεργητές ήταν ουσιαστικά αποκλεισμένοι από τον τραπεζικό δανεισμό, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Και αυτό παρότι, σε επίπεδο διακηρύξεων τουλάχιστον, η χορήγηση δανείων στη γεωργία αποτέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς στόχους των ιδρυτών της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίοι δεν παρέλειπαν να το επισημαίνουν σε κάθε ευκαιρία. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του Γ. Σταύρου το 1842 για την αναγκαιότητα εισαγωγής της αγροτικής πίστης και ανάπτυξης της γεωργίας. Παρά τις προθέσεις της ΕΤΕ και παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε αμφιβολία ως προς τη σημασία που είχε για την ελληνική οικονομία η τραπεζική χρηματοδότηση της γεωργίας, στην πράξη τα δάνεια δεν χορηγούνταν ούτε στους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς, ούτε στους καλλιεργητές της γης.

Σε μια χώρα με μη ρυθμισμένο το ιδιοκτησιακό καθεστώς και με συντριπτική επικράτηση της μικρής καλλιέργειας, για τη νεοϊδρυθείσα ΕΤΕ η άσκηση είτε της κτηματικής, είτε -πολύ περισσότερο- της αγροτικής πίστης δεν αποτελούσε έναν τομέα τραπεζικής δραστηριότητας με προσδοκία κερδοφορίας, αλλά ένα πεδίο υψηλού επιχει-

δανεισμό των καλλιεργητών κολίγων, περιοριζόμενη κυρίως αν όχι αποκλειστικά στη χρηματοδότηση των τσιφλικούχων.

ρηματικού ρίσκου. Οι εργασίες της ενυπόθηκης πίστης συνδέθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με την ενίσχυση της αστικής ιδιοκτησίας, κυρίως στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ οι ισχνές μακροπρόθεσμες πιστώσεις προς ορισμένες αγροτικές περιοχές ελάχιστα διαφοροποιούσαν την εικόνα αυτή αφού αφορούσαν όσους διέθεταν αυξημένες εγγυήσεις (γη και άλλη ιδιόκτητη περιουσία).

Η πρώτη αλλαγή προσανατολισμού στο θέμα αυτό επήλθε κάτω από κρατική πίεση το 1861, οπότε στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την ανανέωση του εκδοτικού προνομίου της Τράπεζας, η Εθνική αποδέχθηκε να χορηγεί στο εξής δάνεια «προς γεωργοκτηματίας». Επρόκειτο για βραχυπρόθεσμες χορηγήσεις, που η διάρκειά τους δεν μπορούσε να υπερβαίνει τους εννέα μήνες και που στόχευαν να διευκολύνουν τον καλλιεργητή να αντιμετωπίσει τις ταμειακές του ανάγκες μεταξύ δύο σοδειών.

Αν και τα δάνεια αυτά ήταν προσωπικής ασφάλειας, τελούσαν υπό τη γραπτή εγγύηση τρίτου ατόμου. Ωστόσο, απευθύνονταν κυρίως σε εμπορευόμενους κτηματίες, μιας και μόνον αυτοί είχαν τη στοιχειώδη πιστωτική επιφάνεια να δανειστούν από ένα τραπεζικό ίδρυμα και παρέμεναν έτσι απρόσιτα για τη μεγάλη μάζα των καλλιεργητών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Β. Πατρώνης, στηριζόμενος στη διαθέσιμη βιβλιογραφία αλλά και σχετική έρευνα που διενήργησε στα αρχεία του υποκαταστήματος της ΕΤΕ στην Πάτρα για την περίοδο 1846-1880: «οι αγροτικές χορηγήσεις κατευθύνονταν κυρίως προς ένα περιορισμένο στρώμα μεγάλων και μεσαίων κτηματιών, που παρείχαν τα εχέγγυα εξόφλησης των πιστώσεων και σε πολύ μικρό βαθμό τους λοιπούς παραγωγούς. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, η εξάρτηση αυτή εντάθηκε ακόμη περισσότερο, αφού η Τράπεζα χορηγούσε με σχετική ευκολία πιστώσεις στους εμπόρους (με επιτόκιο 8%), που με τη σειρά τους χρηματοδοτούσαν την παραγωγή με

επιτόκιο που συνήθως κυμαινόταν μεταξύ 12% και 24%. Με αυτόν τον τρόπο η κτηματική πίστη ενίσχυε την αστική ιδιοκτησία και εμπέδωνε μέσω του «αλυσιδωτού δανεισμού» (μέσω δηλαδή των άτυπων δικτύων της πίστης) τις δανειστικές σχέσεις κυριαρχίας, τόσο σε τοπικό-ιεραρχικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο.⁸⁸

Με άλλα λόγια το σύστημα του «αλυσιδωτού δανεισμού» λειτουργούσε ως εξής: ο τοπικός τοκιστής ήταν ένας μικρέμπορας (συνήθως ο παντοπώλης των «εδώδιμων και αποικιακών») εγκατεστημένος στον τόπο παραγωγής, ο οποίος μέσω της κοινότητας αλληλογνωριμίας ήξερε από πρώτο χέρι τις δυνατότητες και τις ανάγκες κάθε οικογένειας. Ο ίδιος επεδίωκε, αφού ήταν προς το συμφέρον του, να διατηρούνται ζωντανές οι οικογενειακές μονάδες και να μην διαλύονται, αφού από την ανθεκτικότητα και την επιβίωσή τους εξαρτάτο και η δική του ασφάλεια και φερεγγυότητα. Βεβαίως, ο κίνδυνος κατάρρευσης ήταν υπαρκτός σε έσχατη περίπτωση. Για τον λόγο αυτόν το εμπορομεσιτικό δίκτυο προσπαθούσε πάντα να βρίσκει κάποια λύση (για παράδειγμα προσέφευγε στον γιο σε περίπτωση θανάτου του αρχηγού της οικογένειας κ.ο.κ.), αφού οποιαδήποτε συγκέντρωση των μέσων παραγωγής στα χέρια τους δεν σήμαινε αναγκαστικά και αξιοποίησή τους από τους ίδιους.

Φυσικά, οι τοπικοί αυτοί μεσάζοντες και τοκιστές δεν είχαν πάντοτε τα αναγκαία κεφάλαια και έπρεπε με τη σειρά τους να δανείζονται. Επειδή και οι ίδιοι δεν είχαν επαρκή πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό, δανείζονταν συνήθως από μεγαλύτερους εμπόρους, εισαγωγείς και εξαγωγείς, οι οποίοι είχαν κάθε συμφέρον να συγκεντρώ-

σουν και να εμπορευθούν τις σοδειές, ιδίως των προϊόντων που ήταν κατάλληλα για εξαγωγή ή για κατανάλωση στις τοπικές αγορές. Έτσι, το μικρό τοκογλυφικό κεφάλαιο κέρδιζε από τη διαφορά των επιτοκίων δανεισμού τους από τους μεγάλους εμπόρους και των τοκογλυφικών επιτοκίων με τα οποία δάνειζε τους άμεσους παραγωγούς, ενώ ο μεγάλος κερδισμένος ήταν σίγουρα το μεγάλο εμπορικό και χρηματομεσιτικό κεφάλαιο το οποίο κατάφερνε να ιδιοποιείται με αυτόν τον τρόπο το κέρδος από την προαγορά του συνόλου σχεδόν της παραγωγής σε τιμές που το ίδιο καθόριζε στα χαμηλότερα δυνατά επίπεδα.

Εντούτοις, θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι παρόλο τον αντιπαραγωγικό και αντιαναπτυξιακό τους χαρακτήρα, λόγω των υψηλών επιτοκίων και της απουσίας ουσιαστικά τραπεζικής πίστης, η εμπορική-χρηματοπιστωτική αυτή αλυσίδα ξεκινούσε ή απέληγε στις μακρινές ελληνικές παροικίες, περνώντας από τα μεγάλα λιμάνια του εξωτερικού εμπορίου (Πάτρας, Ερμούπολης, Βόλου ή του Πειραιά) και διακλαδωνόταν σε μια πλειάδα τοπικών αγορών μέχρι τους χώρους παραγωγής. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Α. Φραγκιάδης: «Το ανώτατο επίπεδο περιλάμβανε ομογενείς και ξένους εμπορικούς οίκους, εγκατεστημένους στα μεγάλα ευρωπαϊκά λιμάνια και τις πόλεις που αποτελούσαν τόπο συγκέντρωσης και κατανάλωσης ή αναδιανομής των προϊόντων. Οι οίκοι αυτοί αναλάμβαναν την εισαγωγή των ελληνικών αγροτικών προϊόντων -ιδίως της σταφίδας αλλά και του ελαιολάδου, του κρασιού, των σύκων, αργότερα και του καπνού- στις ευρωπαϊκές αγορές και τη διάθεσή τους στους χονδρεμπόρους». Επομένως, καταλήγει, οι οίκοι του εξωτερικού εμφανίζονται να δραματίζουν αποφασιστικό ρόλο τόσο στη διαμόρφωση των κανόνων διεξαγωγής του εμπορίου, όσο και των τιμών.⁸⁹

⁸⁸ Β. Πατρώνης, «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19ου αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 12, Νοέμβριος 1994, σ. 61-62.

⁸⁹ Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, ό.π.*, σ. 64-65.

Όπως θα διαπιστώσουμε όμως, ακόμη και στη χρηματοδότηση της σταφιδοκαλλιέργειας, που απέδιδε το δυναμικότερο αγροτικό προϊόν της χώρας και η αξία των συναλλαγών της υπαγορευόταν εν πολλοίς από τις ανάγκες του εμπορικού κυκλώματος και των εξαγωγών, οι τράπεζες ακολουθούσαν εξαιρετικά επιφυλακτική στάση. Αν η στάση των τραπεζών υπήρξε επιφυλακτική στη σταφίδα, σε άλλα αγροτικά προϊόντα λιγότερο εμπορευματικά καθώς και σε περιοχές της χώρας με μικρότερη διείσδυση στις εξωτερικές ή διεθνείς αγορές, η τραπεζική χρηματοδότηση υπήρξε ακόμη πιο φειδωλή, επιβεβαιώνοντας το «συντηρητικό πνεύμα» και την «άπωση» των τραπεζών προς κάθε επέκταση των αγροτοπιστωτικών τους λειτουργιών.

Υπό τις συνθήκες αυτές, ο αγροτικός χώρος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1832-1871 ήταν υποχρεωμένος να ακολουθήσει μια αργή και βασανιστική πορεία ανάπτυξης, η οποία θα ενταθεί και θα κορυφωθεί δραματικά κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η έλλειψη επενδυτικών και δανειακών κεφαλαίων στη γεωργία και τα υψηλά ημερομίσθια της εποχής, οι αρχαιωμένες μέθοδοι καλλιέργειας και συλλογής της παραγωγής, ο κατακερματισμός και η απομόνωση των αγορών εξαιτίας της απουσίας στοιχειώδους οδικού δικτύου και η κυριαρχία της ληστείας στην ελληνική ύπαιθρο, η σύγχυση σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης και η «διανομή με το σταγονόμετρο» των εθνικών γαιών μέχρι το 1871 υπήρξαν σοβαροί παράγοντες που επιδείνωναν τα επιμέρους χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας και καταδίκιζαν σημαντικά τμήματα της υπαίθρου σε υπανάπτυξη και οικονομική καθυστέρηση.

Από το μονοπώλιο της σταφίδας στην οικονομία του καπνού

Η κυριαρχία των μικρών οικογενειακών μονάδων σε συνδυασμό με την απουσία κεφαλαίων έκαναν σχεδόν αναγκαστικό τον εκτατικό χαρακτήρα της ελληνικής γεωργίας, αλλά και την προσφυγή της σε αυτό που ονομάζουμε «φυσικά μονοπώλια», εμπορευματικές καλλιέργειες με σχετικά υψηλές αποδόσεις προσανατολισμένες στη διεθνή αγορά. Οι καλλιέργειες, όμως, αυτές απαιτούσαν και την ανάγκη εξεύρεσης κεφαλαίων για τις απαιτούμενες επενδύσεις και υποδομές (κτηριακές υποδομές, αποθήκες, ξηραντήρια, έργα ύδρευσης, κατασκευή και συντήρηση συγκοινωνιακού δικτύου, μικρά εγγειοβελτιωτικά έργα, κ.λπ.). Οι επενδύσεις αυτές σήμαιναν για τους ιδιώτες την ανάληψη ενός σοβαρού ρίσκου, αφού η απόσβεση δεν ήταν άμεση ούτε σίγουρη, ενώ το κράτος αδυνατούσε να τις καλύψει, τουλάχιστον μέχρι τον Μεσοπόλεμο.⁹⁰

Η ειδίκευση όμως της ελληνικής γεωργίας σε προϊόντα όπως η κορινθιακή σταφίδα και αργότερα ο καπνός, τα οποία διέθεταν συγκεκριμένα φυσικά χαρακτηριστικά και συγκριτικά πλεονεκτήματα, σε σημείο ώστε να αποτελούν φυσικά μονοπώλια, ήταν σχεδόν μονόδρομος. Τα προϊόντα αυτά μπορούσαν εκτός των άλλων να αντέξουν τον διεθνή ανταγωνισμό, αφού η ελληνική γεωργία δεν ήταν δυνατό να ανταγωνιστεί άλλες χώρες σε προϊόντα μεγά-

⁹⁰ Ο Fernand Braudel είχε από νωρίς και σε άλλο πλαίσιο αναλύσει και αναδείξει τη σημασία των συγκοινωνιακών και εγγειοβελτιωτικών έργων για την «κατάκτηση των πεδιάδων, ένα όνειρο που ανάγεται στην αυγή της ιστορίας», θέτοντας εξ αρχής τις υψηλές απαιτήσεις του εγχειρήματος: «Πάντως αληθεύει ότι τα εγγειοβελτιωτικά έργα είναι μεγάλες επιχειρήσεις που απαιτούν ισχυρά μέσα. Είναι επιχειρήσεις κατεξοχήν κυβερνητικές», F. Braudel, *Η Μεσόγειος. Τόμος Α ' Ο ρόλος του περιγύρου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ. 78-79.

(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική
Βιβλιοθήκη, Αρχείο ΑΤΕ, Η ΕΟΚ
και ο Ελληνικός Καπνός, χ.χ.)

λης καλλιέργειας και ευρείας ζήτησης, όπως το σιτάρι και γενικότερα τα δημητριακά, το βαμβάκι ή το καλαμπόκι. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των σιτηρών, η ελληνική οικονομία είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό του εισαγόμενου σίτου, ο οποίος γινόταν όλο και φθηνότερος, λόγω του γεγονότος ότι η δραχμή γινόταν συγκριτικά ακριβότερη, αλλά και διότι η σιτοπαραγωγή επεκτεινόταν σε τεράστιες εκτάσεις σε περιοχές της νότιας Ρωσίας και αργότερα της αμερικανικής ηπείρου (plantation complex). Η ανάπτυξη της ναυτιλίας, αρχικά με τα μεγάλα ιστιοφόρα και μετά με τα ατμόπλοια, θα φέρει το ρωσικό και αργότερα το αμερικανικό σιτάρι όλο και πιο κοντά στις ευρωπαϊκές και ελληνικές αγορές.

Από την άλλη, κυριότερο πλεονέκτημα της καλλιέργειας σταφίδας και καπνού, όπως και των υπολοίπων μεσογειακών προϊόντων, αποτελούσε ότι ήταν απολύτως προσαρμοσμένα τόσο στις κλιματικές όσο και ευρύτερα οικολογικές συνθήκες, που ευνοούσαν την παραγωγικότητα των μικρών αγροτικών οικογενειακών μονάδων. Η ελληνική οικογένεια μπορούσε να παράγει μεγαλύτερο όγκο προϊόντος κατ' έτος, κινητοποιώντας την εργατική δύναμη της οικογένειας χωρίς να προσφεύγει στη χρήση ημερομίσθιων εργατών, παρά μόνον όταν ήταν απολύτως αναγκαίο. Γενικά η σταφίδα και ο καπνός, η ζήτηση του οποίου αυξάνει σταθερά στην Ευρώπη αυτήν την περίοδο, όσο και τα υπόλοιπα παραδοσιακά προϊόντα, ήταν απολύτως προσαρμοσμένα στο σύστημα της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, σε σημείο που κάνει κάποιον να αναρωτιέται αν η μικροϊδιοκτησία και η μικροκαλλιέργεια ήταν στην περίπτωση της Ελλάδας κρατική επιλογή ή απλή προσαρμογή στα οικολογικά δεδομένα· πιθανόν και τα δύο.

Σε κάθε περίπτωση, η «μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία και εκμετάλλευση ήταν το καταλληλότερο σχήμα για την ανεμπόδιστη περαιτέρω επέκταση της σταφιδοκαλλιέρ-

γειας. Γι' αυτό τον λόγο στο νομοσχέδιο περί διανομής των εθνικών γαιών τέθηκε το όριο των 60 στρεμμάτων ανά οικογένεια, αφού μεγαλύτερη έκταση δεν ήταν δυνατό να καλλιεργηθεί στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης».⁹¹ Σύμφωνα με υπολογισμούς, η καλλιέργεια σαράντα στρεμμάτων με σιτάρι απέδιδε την εποχή εκείνη ακαθάριστη πρόσοδο που ήταν μικρότερη από δέκα στρέμματα καλλιέργειας σταφιδαμπέλου ή καπνού. Μια μέση αγροτική οικογένεια μπορούσε να καλλιεργήσει μόνη της 15 στρέμματα σταφίδας. Αν χρησιμοποιούσε και εποχικούς εργάτες, που ήταν σχετικά φθινοί -ακόμη και από τη Στερεά Ελλάδα κατέφευγαν στην Πελοπόννησο- μπορούσε να καλλιεργήσει μέχρι και τριάντα στρέμματα. Επιπλέον, οι στρεμματικές αποδόσεις της κορινθιακής, όσο και οι τιμές πώλησής της ήταν πολύ ανώτερες από κάθε άλλο αγροτικό προϊόν. Σύμφωνα με τη *Στατιστική της Γεωργίας του Υπουργείου Εσωτερικών*, το 1860 η στρεμματική απόδοση της σταφίδας ήταν 170 οκάδες/στρέμμα, ενώ η μέση στρεμματική απόδοση των δημητριακών ήταν 80 οκάδες/στρέμμα, των οσπρίων επίσης 80 οκάδες/στρέμμα, του καπνού 40 οκάδες/στρέμμα και του βαμβακιού 35 οκάδες/στρέμμα (σ.σ. μια οκά ισούται με 1.282 γραμμάρια). Σε όλα αυτά βέβαια θα πρέπει να προστεθεί επίσης το υψηλό κόστος καλλιέργειας της σταφίδας που ήταν τριπλάσιο και πλέον του κόστους καλλιέργειας οποιουδήποτε άλλου προϊόντος, όπως τα σιτηρά ή τα όσπρια. Επιπλέον, απαιτούσε ικανό κεφάλαιο αρχικής επένδυσης, το οποίο μάλλον απέδιδε μετά από 4 ή 5 έτη.

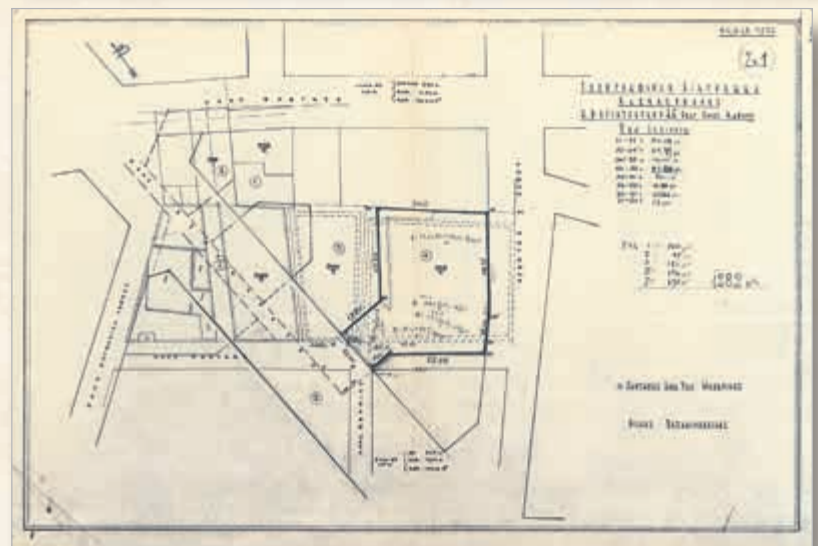
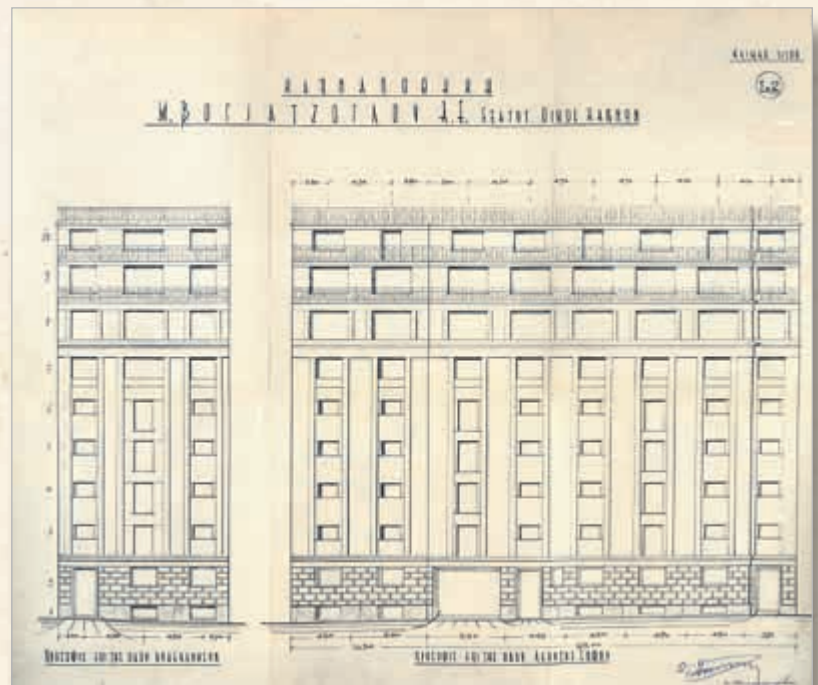
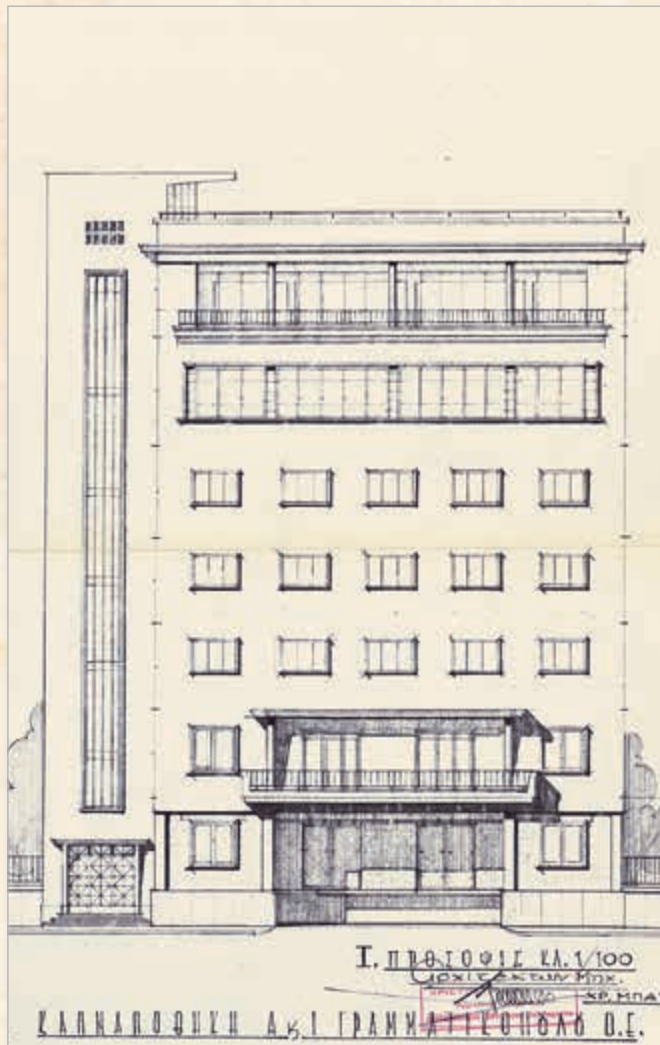
Τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά είχε και η καλλιέργεια του καπνού, η οποία θα προστεθεί σταδιακά στα προϊό-

⁹¹ Β. Πατρώνης, «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 57-85.

Καπνικός χάρτης της Ελλάδος
 του Εθνικού Οργανισμού Καπνού
 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο
 ΑΤΕ, Διεύθυνση Τεχνικών Έργων)

Η καπνεμπορική επιχείρηση Α. & Ι. Γραμματικόπουλος Ο.Ε. συνεστήθη το 1954 στην Καβάλα, με σκοπό την επεξεργασία και εμπορία καπνών εις φύλλα. Η επιχείρηση διέθετε τα καπνά της κυρίως στο εξωτερικό και υπήρξε μόνιμος προμηθευτής της αμερικανικής εταιρείας «Glenn Tobacco», καθώς και των γερμανικών εργοστασίων «REEMTSMA» και «HOUS NEUERBURG». Το 1957 ζήτησε από τον Οργανισμό Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (ΟΧΟΑ) μακροπρόθεσμο δάνειο 30.000 \$, διάρκειας 8 ετών, για την ανέγερση σε ιδιόκτητο οικόπεδο συνολικής επιφάνειας 426,43 τετρ.μ. επί της οδού Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και Εκάβης. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΟΧΟΑ)

Πρόσοψη και τοπογραφικό διάγραμμα της καπναποθήκης Μ. Βογιατζόγλου, δανειοδοτούμενης από τον Οργανισμό Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (ΟΧΟΑ) (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΟΧΟΑ)

ντα του ελληνικού φυσικού μονοπωλίου από το τέλος του 19ου αιώνα και με μεγαλύτερη ένταση από τις αρχές του 20ού αιώνα.⁹² Ο καπνός ήταν επίσης απολύτως προσαρμοσμένος στην παραγωγική ικανότητα της οικογενειακής καλλιέργειας, όπως αυτή προέκυψε ιδίως μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου που δίνουμε στους ακτήμονες αγρότες και πρόσφυγες τα παραγωγικά εδάφη των Νέων Χωρών, μέχρι σχετικά πρόσφατα. Ο καπνός διέθετε ανάλογα οικονομικά χαρακτηριστικά με τη σταφίδα, την οποία μάλιστα θα ξεπεράσει σταδιακά σε σημασία.⁹³ Ο καπνός ανατολικού τύπου, ειδικότερα οι εκλεκτότερες ποικιλίες του που θα αναπτυχθούν και θα παράγονται σε συγκεκριμένες περιοχές της κεντρικής και ανατολικής Βόρειας Ελλάδας, είχε υψηλότερη ζήτηση στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη και τις ΗΠΑ χάρη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και το άρωμα. Ο ελληνικός καπνός ανατολικού τύπου, ακολουθώντας τη μοίρα της σταφίδας νωρίτερα, έχασε σταδιακά τις αγορές του μετά τον Β΄ Παγκόσμιο

⁹² Πριν τους Βαλκανικούς πολέμους ήταν η Οθωμανική αυτοκρατορία αυτή που εξήγαγε τη μεγαλύτερη ποσότητα ανατολικών καπνών. Η Μακεδονία και η Θράκη ήταν οι μεγάλες καπνοπαραγωγικές περιοχές, αλλά υπήρχαν και άλλες στην αυτοκρατορία (Σαμψούντα, Σμύρνη). Η Ελλάδα έγινε ο μεγαλύτερος παραγωγός και εξαγωγός καπνού τη δεκαετία του 1920. Πάντως και από πιο πριν (με την προσάρτηση της Θεσσαλίας) παρατηρείται αυξητική τάση στην παραγωγή και εξαγωγή καπνού, βλ. Juan Carmona Zabala, *State Expansion and Economic Integration: A Transnational History of Oriental Tobacco in Greece and Germany (1880-1941)*, Doctoral Dissertation, La Jolla, University of California, San Diego, 2018, σ. 138-141.

⁹³ Αρκετά νωρίς ο Φ. Μπωζούρ επισημαίνει εύστοχα ότι: «Ένα χωράφι φυτεμένο με καπνό δίνει ετήσιο ανεπεξέργαστο προϊόν, συνήθως διπλό από το προϊόν ενός χωραφιού σπαρμένου με σιτηρά. Αλλά, η καλλιέργεια και η επεξεργασία του καπνού έχουν ανάγκη από φροντίδες, που μειώνουν πολύ τα κέρδη του καλλιεργητή». Επίσης: «Η Μακεδονία είναι, ίσως από όλες τις χώρες της γης, η πιο κατάλληλη για τις καπνοκαλλιέργειες», Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου, ό.π.*, σ. 165-166.

πόλεμο, κυρίως λόγω των προτιμήσεων των καταναλωτών, οι οποίοι στη διάρκεια του πολέμου είχαν έρθει σε επαφή με τον αμερικανικό καπνό τύπου Βιρτζίνια,⁹⁴ ο οποίος κατέκλυσε σταδιακά τις αγορές εκτοπίζοντας παραδοσιακές καλλιέργειες όπως η ελληνική. Αυτή ήταν η βασική αιτία της παρακμής και λιγότερο ο ανταγωνισμός, που πάντα υπήρχε, από φθηνότερες καλλιέργειες άλλων χωρών.

Αντίθετα, η καλλιέργεια των δημητριακών υπόκειτο σε πολλούς και διάφορους περιορισμούς, αλλά κυρίως ήταν εντελώς εξαρτημένη από τη συχνότητα και τον όγκο των βροχοπτώσεων. Για τον λόγο αυτό, στην Παλαιά κυρίως Ελλάδα η καλλιέργεια δημητριακών ιδίως σιτηρών περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά για αυτοκατανάλωση, και αυτό αποδείχθηκε εξαιρετικά χρήσιμο για την επιβίωση των κατοίκων ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης. Για να μπορέσει να αναπτυχθεί η σιτοκαλλιέργεια έπρεπε να βελτιωθούν τα μέσα παραγωγής, τα εργαλεία, οι σπόροι αλλά και οι μέθοδοι λίπανσης με τη διάδοση της καλλιέργειας κτηνοτροφικών φυτών, ώστε να συνδυασθεί αποτελεσματικότερα με την οικόσιτη κτηνοτροφία, στο πλαίσιο του συστήματος αμειψισποράς. Εντούτοις, ελάχιστα επιτεύχθηκαν στον τομέα αυτό όλον τον 19ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ού, οπότε άλλαξε ο τρόπος παραγωγής με την εισαγωγή κυρίως βελτιωμένων ποικιλιών υπό την κα-

⁹⁴ Για την ακρίβεια, οι Ευρωπαίοι γνώρισαν τα τσιγάρα American blend, τύπου που περιέχει λίγο ανατολικό καπνό μόνο, ενώ παλιότερα, στη Γερμανία για παράδειγμα, κάπνιζαν τσιγάρα φτιαγμένα σχεδόν αποκλειστικά από ανατολικά καπνά. Σημαντικό επίσης ρόλο έπαιξε και η βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ, ενώ η ανατολική Ευρώπη μείωσε επίσης τις αγορές στο πλαίσιο του Ψυχρού πολέμου. Η Πολωνία και η Τσεχοσλοβακία είχαν υπάρξει σημαντικοί αγοραστές των ελληνικών καπνών προπολεμικά, Π. Καρανικόλας, Ελ. Νέλλας, Κ. Τσιμπούκας και Στ. Τσουκαλάς, *Καπνός: Από την ελπίδα στην απαξίωση*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2009, σ. 25-26 και Juan Carmona Zabala, *State Expansion and Economic Integration...*, ό.π., σ. 162.

Όλα τα θήλεα μέλη κάθε καπνοπαραγωγικής οικογένειας, μετά το τσάκισμα των καπνοφύλλων στο χωράφι, συνεχίζουν το αρμάθιασμα στο σπίτι. Μητέρα και κόρη αρμαθιάζουν τα καπνόφυλλα που θα αποξηρανθούν στον ήλιο και θα υποστούν χωρική επεξεργασία. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1952-1962, 1963)

(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, Περιοδικό «ΕΠΙ ΓΗΣ», τεύχ. 2, Σεπτ. 2014)

Έκδοση της Συνεταιριστικής Ένωσης Καπνοπαραγωγών Ελλάδος (ΣΕΚΕ) με τίτλο: *Η συνεταιριστική προσπάθεια διά τον ελληνικόν καπνόν.* (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως)

θοδήγηση των φωτισμένων γεωπόνων της εποχής, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.

Την ίδια πίεση, τουλάχιστον στις περιοχές καλλιέργειας της σταφίδας και του καπνού, δεχόταν και η κτηνοτροφία, η οποία από την ίδια τη φύση της ήταν υπερβολικά εκτατική και ανταγωνιζόταν με τη φυτική παραγωγή τους βοσκότοπους και τα λιβάδια. Στους προηγούμενους αιώνες είχε επωφεληθεί από την υπεράρκεια βοσκών λόγω της αποχώρησης της γεωργίας στα ορεινά και της αραίωσης του πληθυσμού στα πεδινά. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, εντούτοις, θα περιορισθεί σε συγκεκριμένες ζώνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, προτού υποταχθεί και αυτή στο σχήμα της οικογενειακής μορφής εκμετάλλευσης μετά τη συμμετοχή της στην τελική διανομή της γης στο πλαίσιο της μεγάλης αγροτικής μεταρρύθμισης του Μεσοπολέμου.

Η άνοδος και η πτώση της σταφίδας

Εστιάζοντας στη σταφίδα, να τονίσουμε ότι αποτέλεσε το κυριότερο φυσικό μονοπώλιο στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Γνωστή και περιζήτητη στην αγγλική κυρίως αγορά ήδη από τον Μεσαίωνα, η καλλιέργειά της ευδοκίμωσε μόνο σε συγκεκριμένες ζώνες στα παράλια του Κορινθιακού, τη δυτική Πελοπόννησο καθώς και σε περιοχές της Ζακύνθου, της Κεφαλονιάς και της Λευκάδας. Μάλιστα, στις περιοχές της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς σημειώθηκε η πρώτη σημαντική αύξηση της παραγωγής της ήδη από τον 16ο αιώνα. Στα μέσα του 17ου αιώνα η παραγωγή πλησίασε τις οκτώ χιλιάδες τόνους, γεγονός που οδήγησε στην πρώτη κρίση υπερπροσφοράς, σε πτώση των τιμών και καταφυγή για πρώτη φορά στη λύση της οινοποίησης.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, σχεδόν αμέσως μετά την Επανάσταση, η παραγωγή έφτασε τις πέντε χιλιάδες τό-

νους και οι αμπελώνες κάλυπταν έκταση περίπου 20 χιλιάδων στρεμμάτων. Μετά το 1830, η μεγάλη ζήτηση από την Αγγλία εξαιτίας της αύξησης των εισοδημάτων λόγω της Βιομηχανικής Επανάστασης ώθησε τους Πελοποννήσιους καλλιεργητές σε συνεχείς φυτεύσεις νέων αμπελών. Το 1851 η παραγόμενη σταφίδα ξεπερνούσε τις 26 χιλιάδες τόνους, ενώ το 1863 έφτασε τις 58 χιλιάδες τόνους, αποτελώντας το 60% των ελληνικών εξαγωγών και ισοδυναμώντας με το 160% της αξίας του εισαγόμενου σίτου και πάνω από το 80% της αξίας της εθνικής σιτοπαραγωγής.

Μετά το 1871 και την εκχώρηση εθνικών γαιών σε ιδιώτες από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου επιταχύνεται ο ρυθμός των εμφυτεύσεων φτάνοντας τις 15 χιλιάδες στρέμματα ετησίως, ενώ το 1878 οι εξαγωγές ξεπέρασαν τις 100 χιλιάδες τόνους και το 1888 ανέρχονταν σε 162 χιλιάδες τόνους. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι όλα τα παράλια της Πελοποννήσου καλύφθηκαν σχεδόν από τη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας. Σε αυτό συνέβαλε και η συγκυρία των γαλλικών αμπελώνων, τα οποία προσβλήθηκαν από φυλλοξήρα, γεγονός που συνέβαλε στην κατακόρυφη αύξηση της ζήτησης από το 1879. Αυξημένη ήταν, εξάλλου, η ζήτηση και από τους Γάλλους οινοπαραγωγούς, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τη σταφίδα για την παρασκευή του σταφιδίτη οίνου. Η ζήτηση αυτή έδωσε ώθηση στην τόνωση της αγοράς της νότιας Πελοποννήσου, η οποία παρήγαγε κατώτερο προϊόν, απολύτως κατάλληλο εντούτοις για τη βιομηχανοποίηση.

Επομένως, μετά το 1880 η παραγωγή επεκτάθηκε στην Ήβη και τη Μεσσηνία, ενώ στο τέλος της δεκαετίας του 1880 οι περιοχές αυτές έφτασαν να παράγουν το ένα τέταρτο της συνολικής παραγωγής της Πελοποννήσου. Η θριαμβευτική πορεία θα ανακοπεί το 1893 με την ανάκαμψη των γαλλικών αμπελώνων που οδήγησαν σε οξεία κρίση υπερπροσφοράς και ραγδαία πτώση των

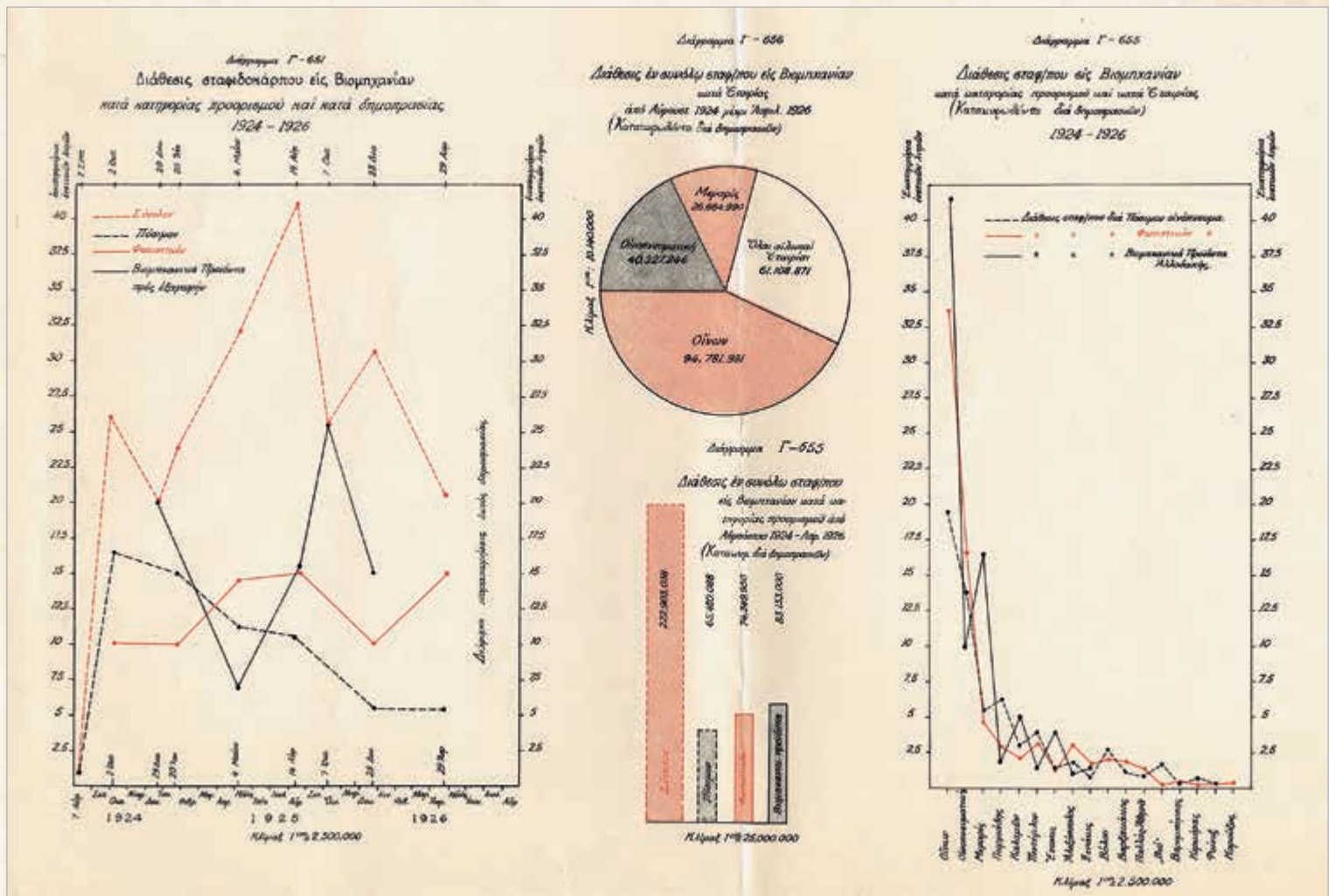
τιμών κάτω του κόστους. Η κρίση δεν ξέσπασε βέβαια το 1893 ως κεραυνός εν αιθρία. Προετοιμαζόταν από τα τέλη της δεκαετίας του 1870, από τότε που άνοιξε ανέλπιστα η αγορά της Γαλλίας, προκαλώντας, βραχυχρονίως, ανοδικές τάσεις στην παραγωγή, στις εξαγωγές και στις τιμές: Οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου στήριξαν στην προοπτική εξαγωγής μεγάλων ποσοτήτων σταφίδας προς τη Γαλλία υπέρμετρες ελπίδες για μόνιμη διοχέτευση του προϊόντος τους σε αυτή την αγορά.⁹⁵ Οι διορατικότεροι εξ αυτών προειδοποιούσαν έγκαιρα, όπως ο σταφιδέμπορας της Πάτρας Θ. Βουρλούμης, ο οποίος έλεγε τον Ιανουάριο 1892 «...οι Γάλλοι αμπελουργοί κατέβαλον επιτέλους τον αμείλικτον εχθρόν, την φυλλοξήραν και ότι εγγίζει ο χρόνος, καθ'ον η παραγωγή των θα αρκέσει εις την εσωτερικήν των κατανάλωσιν». Επομένως: «Το γεγονός τούτο ελπίζομεν –επάγεται– να μη διαφύγη την προσοχήν της ελληνικής Κυβερνήσεως και των παραγωγών. Η θέσις της σταφίδος εν Γαλλία είναι εφήμερος και προσωρινή, οφείλομεν δ' από τούδε να αναζητήσωμεν αλλαχού καταναλωτάς των 50-60.000 τόνων, ους σήμερον πωλούμεν στη Γαλλία».⁹⁶

Η κρίση που θα επέλθει θα έχει αντίκτυπο σε όλη σχεδόν την ελληνική οικονομία και θα αποτελέσει αντικείμενο διενέξεων για πολλές δεκαετίες.⁹⁷ Η σταφίδα ουσιαστικά δείχνει τον δρόμο που θα ακολουθήσουν μια σειρά προ-

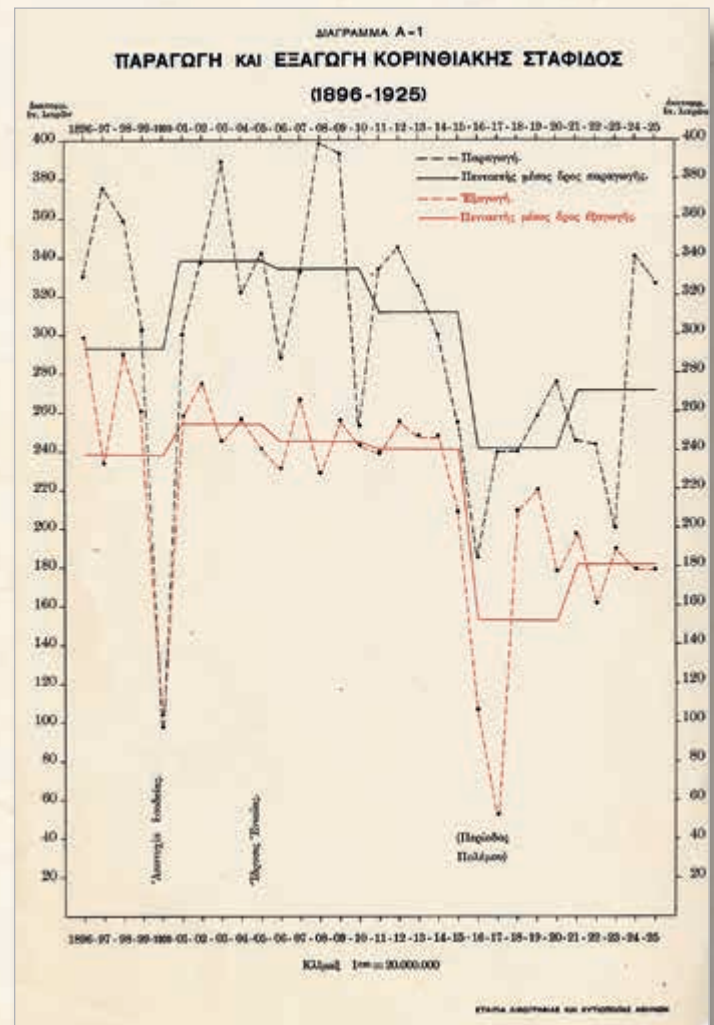
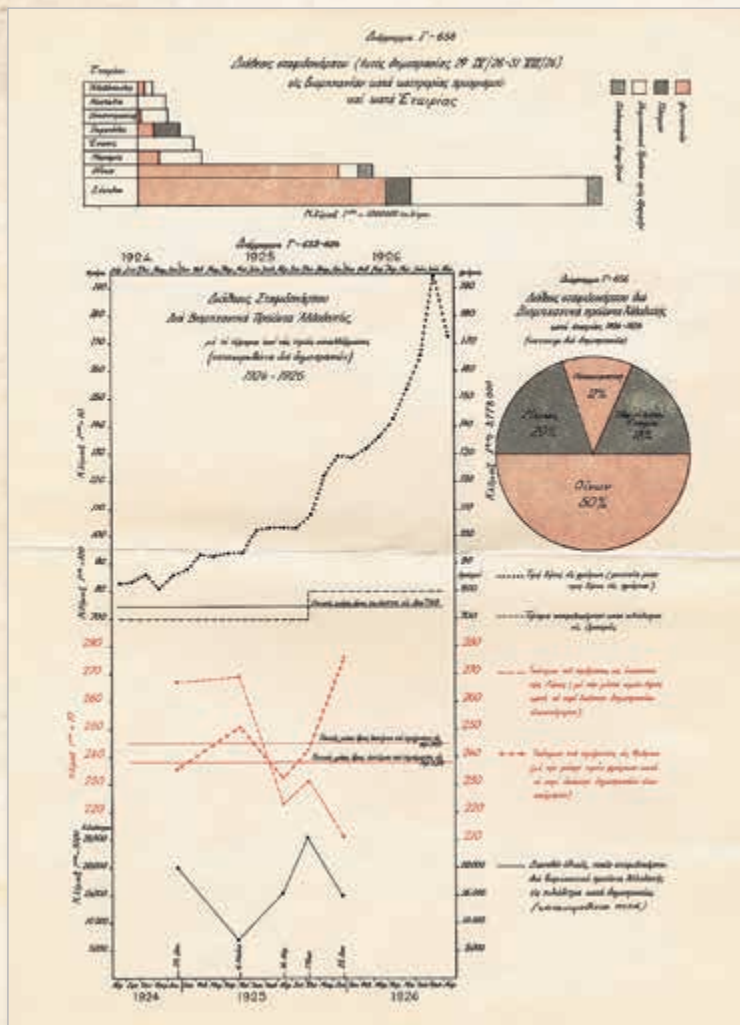
⁹⁵ Β. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 88-89.

⁹⁶ Άρθρο στην εφημ. *Παλιγγενεσία*, φ. 18-1-1892, όπως αναφέρεται στο: Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 112-113.

⁹⁷ Το έργο της Κ. Αρώνη-Τσίχλη προσφέρει μια πλήρη επισκόπηση στο θέμα, βλ. ενδεικτικά: Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999 και «Ο πόλεμος της σταφίδας», *Μνήμων*, 22 (2000), σ. 247-258.

Διάθεση σταφιδοκάβου στη βιομηχανία ανά κατηγορία προορισμού και εταιρεία (1924-1926)
 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, Σειρά 1 «Πολιτική δραστηριότητα», Φάκελος 9, 1924-1926)

Παραγωγή και εξαγωγή κορινθιακής σταφίδας (1896-1925)

(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, Σειρά 1 «Πολιτική δραστηριότητα», Φάκελος 9, 1924-1926)

βληματικών προϊόντων σε όλη σχεδόν τη διαδρομή του ελληνικού κράτους. Εντούτοις, η κορινθιακή σταφίδα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, άντεξε περισσότερο από κάθε άλλο μεσογειακό προϊόν τον ανταγωνισμό των καλιφορνέζικων ιδίως προϊόντων, τα οποία κατέκτησαν σταδιακά από τη δεκαετία του 1890 τις παγκόσμιες αγορές. Ακόμη και στις ΗΠΑ έπαψε ουσιαστικά να εξάγεται κατά τη δεκαετία του 1920.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η παραγωγή της κορινθιακής σταφίδας και αργότερα του καπνού αλλά και των άλλων μεσογειακών προϊόντων όπως το λάδι, τα σύκα, το κρασί αυξήθηκαν πολύ περισσότερο σε σχέση με το σύνολο της υπόλοιπης παραγωγής. Τα προϊόντα αυτά εξάγονταν ιδίως στις ανεπτυγμένες χώρες που βρίσκονταν σε φάση εκβιομηχάνισης, όπως στη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και άλλες χώρες της κεντρικής Ευρώπης και τις ΗΠΑ. Αρκεί να σημειωθεί ότι από το 1857, που διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για το εξαγωγικό εμπόριο, μέχρι και τη δεκαετία του 1960, τα προϊόντα αυτά αποτελούσαν κατά μέσο όρο τα δύο τρίτα των ελληνικών εξαγωγών.

Τα προϊόντα αυτά πέρασαν διαδοχικά από ένα στάδιο μεγάλης ακμής σε μια επώδυνη περίοδο κρίσης που ακολούθησε την κρίση υπερπαραγωγής με την αντίστοιχη μείωση της διεθνούς ζήτησης. Εντούτοις, δεν θα πρέπει κανείς να ξεχνά τη σημασία των προϊόντων αυτών για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας διαχρονικά. Βασικό επίσης παραμένει το γεγονός που έχει επισημάνει και ο Fernand Braudel, ότι οι εξαγωγικές μονοκαλλιέργειες, όπως ο καπνός, το βαμβάκι το κρασί κι άλλα εξαγωγικά προϊόντα, αποτέλεσαν βασικό κίνητρο και έδωσαν ώθηση στον εποικισμό πολλών παραθαλάσσιων πεδιάδων και περιοχών της μεσογειακής λεκάνης, που διαφορετικά θα ήταν ανέφικτος.⁹⁸

⁹⁸ Φυσικά, όπως αναφέρει και ο ίδιος: «Να κατακτήσεις τις πεδιάδες

Επιπλέον, οι υψηλές τιμές του προϊόντος μετρίασαν τις επιπτώσεις στην Ελλάδα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα (1873-1896), αφού το ελληνικό εμπόριο επωφελούνταν διπλά από τις υψηλές τιμές που κέρδιζε από τη σταφίδα και τις χαμηλές που κόστιζαν τα εισαγόμενα σιτηρά. Από την άποψη αυτή θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η σταφίδα ήταν μια απολύτως επιτυχημένη ένταξη της ελληνικής γεωργίας στη διεθνή αγορά. Οι εξαγωγές της σταφίδας παρείχαν επιπλέον τη δυνατότητα εισαγωγής και άλλων διατροφικών ή μη αγαθών στις περιοχές αυτές και γενικότερα την επαφή και εξοικείωση του νεότευκτου και σχετικά απομονωμένου βασιλείου με τα επιτεύγματα της βιομηχανικής Ευρώπης.

Από τις εθνικές γαίες στα τσιφλίκια

Σε όλα αυτά ήρθε να προστεθεί ένα εξαιρετικά δισεπίλυτο ζήτημα, τα τσιφλίκια. Τα τσιφλίκια στην Παλαιά Ελλάδα ήταν ελάχιστα, καταλάμβαναν μόλις το 5% περίπου των συνολικών εδαφών και βρίσκονταν κυρίως στην ανατολική Στερεά (Αττική, Φθιώτιδα και Εύβοια). Επρόκειτο για κατάλοιπα της καθυστερημένης ενσωμάτωσης των περιοχών αυτών στην εθνική επικράτεια.⁹⁹ Αντίθετα η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) δεν επέφερε μόνον την επέκταση

σήμαινε πρώτα απ' όλα να κατανικήσεις το βλαβερό νερό, να καταπολεμήσεις την ελονοσία, και ύστερα να φέρεις και πάλι νερό, ζωντανό αυτή τη φορά για την αναγκαία άδρευση», Fernand Braudel, *Μεσόγειος, Α' Ο ρόλος του περιγύρου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1991, σ. 75. Αυτή φυσικά ήταν μια από τις πρώτες προτεραιότητες του ελληνικού κράτους που δεν θα αποδώσει παρά στον ύστερο Μεσοπόλεμο και κυρίως μεταπολεμικά.

⁹⁹ Οι περιοχές αυτές περιήλθαν στο ελληνικό κράτος με ειδική ρύθμιση που περιλήφθηκε στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου για την ανεξαρτησία της Ελλάδας (1830).

του ελληνικού κράτους κατά 26,7% και την αύξηση του πληθυσμού του κατά 18%, αλλά κληροδότησε σε αυτό και 395 τσιφλίκια, των οποίων η έκταση ανέρχονταν στα τέλη του 19ου αιώνα σε έξι εκατομμύρια στρέμματα περίπου.¹⁰⁰ Το γεγονός αυτό περιέπλεξε το καθεστώς ιδιοκτησίας μια δεκαετία μετά τη μεταρρύθμιση των Σωτηρόπουλου-Κουμουνδούρου που διένειμε έστω και ατελώς τις εθνικές γαίες και φάνηκε, σε κάθε περίπτωση, να προκρίνει την οικογενειακή μικροϊδιοκτησία ως το δεσπόζον ιδιοκτησιακό καθεστώς και το αγροτικό νοικοκυριό ως τη βάση του παραγωγικού μοντέλου στην Παλαιά Ελλάδα.

Υπήρχαν θεωρητικοί, όπως ο αγροτολόγος του Μεσοπολέμου Κ. Καραβίδας που θεωρούσαν το τσιφλίκι ως ένα ιδεατό μοντέλο παραγωγής, μια αυτάρκη μονάδα παραγωγής, η οποία στην ακμή της εξασφάλιζε τα συμφέροντα και των δύο μερών, του τσιφλικά και του κολίγα καλλιεργητή. Σύμφωνα με τον Καραβίδα και τους συν αυτώ, η μεταβολή του γαιοκτητικού συστήματος διατάραξε τις αρμονικές σχέσεις συνεργασίας των δύο μερών, «διότι τόσο ο ιδιοκτήτης όσο και οι κολλήγοι επεδίωξαν ιδιοτελώς να επιτύχουν περισσότερα κέρδη έκαστος δι' ίδιον λογαριασμόν εις βάρος του όλου οργανισμού, όστις εκλονίσθη εις αυτάς τας εταιρικές δυναμικές βάσεις του».¹⁰¹ Τα τσιφλίκια καλλιεργούνταν με το σύστημα της επίμορτης αγροληψίας. Ο επίμορτος καλλιεργητής που αναλάμβανε έναντι ποσοστού επί της μορτίης (παραγωγής) την καλλιέργεια,

¹⁰⁰ Το 1881 που προσαρτήθηκε η Θεσσαλία, σε σύνολο 658 χωριών, τα 460 ήταν τσιφλίκια και μόνο τα 198 «ελεύθερα» κεφαλοχώρια. Κάθε χωριό ήταν συνήθως και ένα τσιφλίκι, τα μεγαλύτερα χωριά μοιράζονταν σε δύο τσιφλίκια, ενώ σε κάποιες περιοχές υπήρχαν και λίγα «ελεύθερα» κεφαλοχώρια, όπου κυριαρχούσαν οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές. Τα τσιφλίκια διακρίνονταν σε μισακάρικα και τριτάρικα, ανάλογα με τη συμμετοχή του τσιφλικούχου στις καλλιεργητικές δαπάνες, Β. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, ό.π., σ. 97.

¹⁰¹ Κ. Καραβίδας, *Τα Αγροτικά*, Παπαζήση, Αθήνα 1982, σ. 111-112.

διατηρούσε ενισχυμένα δικαιώματα. Βασικά είχε ισόβιο δικαίωμα κατοχής της γης το οποίο μάλιστα μπορούσε να το μεταβιβάσει στους κληρονόμους του, ενώ παράλληλα αποκτούσε με τον καιρό δικαιώματα και στα φθαρτά (οικία, υποστατικά κ.λπ.) αλλά και σε κοινόχρηστους χώρους, όπως βοσκοτόπους, δάση, πηγές. Όλα αυτά επρόκειτο να αμφισβητηθούν στο νέο καθεστώς που προέκυψε μετά τη μαζική εξαγορά των ιδιοκτησιών από τους νέους ιδιοκτήτες, Έλληνες κεφαλαιούχους και χρηματιστές της διασποράς ή ντόπιους,¹⁰² μετά την αποχώρηση των Οθωμανών. Ο ιδιοκτήτης ήταν πλέον απόλυτος κάτοχος της γης, ενώ οι καλλιεργητές απώλεσαν όλα τα εμπράγματα δικαιώματα και μετατράπηκαν σε απλούς αγρομισθωτές οι οποίοι υποχρεώνονταν να υπογράφουν ετήσια (στην καλύτερη περίπτωση) μισθωτήρια συμβόλαια.

Το ζήτημα εξελίχθηκε σε μείζον και απασχόλησε για πάνω από τέσσερις δεκαετίες την ελληνική κοινωνία. Η απαρχή του συνέπεσε με τις θητείες των κυβερνήσεων Τρικούπη, ο οποίος ακολούθησε μια διαφορετική πολιτι-

¹⁰² Περίπου σαράντα Έλληνες κεφαλαιούχοι της διασποράς, «οι οποίοι ζούσαν μεταξύ Κωνσταντινούπολης, Οδησσού, Αλεξάνδρειας, Βουκουρεστίου αφενός και Παρισιού, Λονδίνου, Τεργέστης αφετέρου», διαδέχτηκαν τους Οθωμανούς τσιφλικούχους: «Ζάππας, Αβέρωφ, Ζαρίφης, Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης, Ζωγράφος, Συγγρός, Χαροκόπος, Καραπάνος και από κοντά διάφοροι ντόπιοι τσιφλικούχοι, Τερτίπης στην Καρδίτσα, Καρτάλης, Κασαβέτης, Τοπάλης, Τσοποτός στον Βόλο, Χατζηγάκης, Μπασδέκης, Γιαννούσης στα Τρίκαλα κ.ά. αγόρασαν εκατομμύρια στρέμματα μέσα στα οποία υπήρχαν περισσότερα από 350 χωριά και στα οποία ζούσε κάτι παραπάνω από τον μισό πληθυσμό της Θεσσαλίας», Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 121. Τη στερεοτυπική ιστοριογραφική αντίληψη περί ομογενών κεφαλαιούχων αγοραστών των μεγάλων κτημάτων στη Θεσσαλία διορθώνει συνεισφέροντας νέα στοιχεία η Φωτεινή Λέκκα, «Το 1917 και ο επίλογος της μεγάλης γαιοκτητικής παρουσίας στη Θεσσαλία», στο *Η Θεσσαλία του 1917*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, 2019, σ. 304-319 (https://mpk.gr/wp-content/uploads/2019/11/Thessalia1917_low.pdf).

κή σε σχέση με τους προκατόχους του, αφού ήταν γνωστό ότι διατηρούσε φιλοαγροτική πολιτική· το αντίθετο, αφού ήταν γνωστό ότι διατηρούσε σχέσεις με πολλούς πλούσιους ομογενείς τα κεφάλαια των οποίων προσπαθούσε να προσελκύσει για επενδύσεις. Ο Τρικούπης γενικότερα ήταν ίσως ο τελευταίος πολιτικός που θα διακινδύνευε τη δεδομένη στιγμή τις σχέσεις του με τους γαιοκτήμονες. Με τη σειρά τους οι τελευταίοι, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, άτολμων και σπασμωδικών και αυτών, όπως των αδελφών Ζωγράφων στη Λαζαρίνα, θα διαψεύσουν τις ελπίδες που είχε εναποθέσει το κράτος -εν πολλοίς και ο ίδιος ο Τρικούπης- σε αυτούς προκειμένου να συμβάλουν στην επίλυση του σιτικού (και κατά συνέπεια και του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου) μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Μάλιστα, η μεγά-

λη ύφεση του τέλους του 19ου αιώνα έριξε κατακόρυφα τις τιμές των σιτηρών και οι αγορές κατακλύστηκαν με φτηνό σιτάρι από τις ΗΠΑ, τη Ρωσία και αλλού. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες διεκδίκησαν και πέτυχαν την προστασία της εγχώριας σιτοπαραγωγής και οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη ιδίως αύξησαν τους δασμούς των εισαγόμενων σιτηρών, θέλοντας να ενθαρρύνουν την αύξηση της εγχώριας παραγωγής.

Το μείζον αυτό πρόβλημα θα συνεχίσει να απασχολεί και τους διαδόχους του Τρικούπη, μετά την πτώχευση (1893) και την πτώση της κυβέρνησης και του ίδιου το έτος 1895. Θα επιδεινωθεί μάλιστα συν τω χρόνω και θα συνοδευτεί από διάφορα επεισόδια αλλά τα ίδια απογοητευτικά αποτελέσματα μέχρι την οριστική επίλυσή του τη δεκαετία του 1920.

Η επιδίωξη της αυτάρκειας στον Μεσοπόλεμο | Επιτυχίες και δυσχέρειες στην επίτευξη του στόχου για επάρκεια της χώρας σε αγροτικά προϊόντα

Η αγροτική οικονομία στη δίνη της ύφεσης και των πολέμων

Από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ού, η αγροτική κοινωνία και οικονομία εισέρχονται σε μια χρόνια κρίση. Η διεθνής ύφεση που ενέσκηψε στα τέλη του 19ου αιώνα και η αδυναμία διάθεσης των αγροτικών προϊόντων και κυρίως της σταφίδας στις διεθνείς αγορές, μετά και την ανάκαμψη των γαλλικών αμπελώνων, σε συνδυασμό με τη δημιουργία μεγάλου αριθμού ακτημόνων και κολίγων στη Θεσσαλία με την αποχώρηση το 1881 των Οθωμανών, δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση. Η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά την πτώχευση του 1893 και περιπλέχθηκε επικίνδυνα κατά τον ατυχή πόλεμο του 1897. Η κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας ήταν μια πραγματικότητα μετά και την καταβολή πολεμικής αποζημίωσης εκατό εκατομμυρίων χρυσών φράγκων στους Τούρκους, τα οποία αντλήθηκαν από νέο δάνειο με την απαραίτητη επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στα οικονομικά της χώρας.

Εντούτοις, μια δεκαπενταετία μετά την πτώχευση του 1893 η οικονομία ανακάμπτει σταδιακά και αρχίζουν να

αποδίδουν τα μέτρα που πάρθηκαν στο πλαίσιο της κρίσης. Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που ανέλαβε από το 1898 είχε καταφέρει να εξυγιάνει εν μέρει τα δημόσια οικονομικά. Η ρύθμιση της σταφιδικής αγοράς με την «Ενιαία»¹⁰³ και ιδίως το διάδοχο σχήμα με την ίδρυση του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού (ΑΣΟ) είχαν καταφέρει να επιφέρουν σταθεροποίηση των απωλειών. Τέλος, τα εμβάσματα των χωρικών που είχαν μεταναστεύσει, κατέ-

¹⁰³ Η ίδρυση της Προνομιούχου Εταιρείας Προστασίας της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδας, γνωστής ως «Ενιαία», ιδιωτικής ανώνυμης εταιρείας, υπό την Τράπεζα Αθηνών (1905) έδωσε μια σημαντική διέξοδο στην κρίση. Έχοντας εξασφαλίσει σημαντικά προνόμια με τη σύμβαση που συνήψε με το ελληνικό κράτος, θα συνέχιζε το σύστημα της παρακρατήσεως ενώ όφειλε παράλληλα να δανειοδοτεί τους παραγωγούς με εύλογο επιτόκιο. Στην πορεία εντούτοις το κλίμα που διαμορφώθηκε από τη συμπεριφορά της «Ενιαίας» υπήρξε έντονα αρνητικό, μέχρι του σημείου ο Πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος να χαρακτηρίσει «κακοθήη» τη διοίκηση της εταιρείας. Αυτό είχε ως συνέπεια τη λήξη του προνομίου της «Ενιαίας» (1924) και την ίδρυση του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού (ΑΣΟ) το επόμενο έτος. Βλ. αναλυτικά Αρ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική, ό.π.*, σ. 124-141 και Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», στο: Θ. Καλαφάτης-Ευ. Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους, τόμος δεύτερος*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2011, σ. 59-61.

φθναν πια από τις ΗΠΑ¹⁰⁴ ενώ η ανάδειξη του προϊόντος του καπνού σε νέο πρωταγωνιστή των εξαγωγών, σε συνδυασμό με επιμέρους γεγονότα όπως η σχετική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και ιδίως η νέα ώθηση που έδωσε από το 1890 και μετά η ανάκαμψη της ατμοκίνητης πλέον εμπορικής ναυτιλίας, σηματοδότησαν τον νέο δυναμικό αναπροσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας.

Στην αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, αν εξαιρέσει κανείς το μεγάλο αγκάθι της θεσσαλικής αγροτικής κρίσης των τσιφλικιών, που θα βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη την επόμενη δεκαετία, και τη σχετική επιδείνωση της θέσης των φτωχών αγροτικών στρωμάτων της υπαίθρου, αλλά και των μικροαστικών των πόλεων, το ελληνικό κράτος φαινόταν να βαδίζει σχετικά σίγουρο στην ευόδωση των εθνικών του διεκδικήσεων, της Μεγάλης Ιδέας, μέσα από την ενεργό συμμετοχή του στους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο και τον Μικρασιατικό πόλεμο, έχοντας επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, έναν ηγέτη που εξέφραζε όσο κανείς άλλος τη νέα αυτή περίοδο των προκλήσεων, της διακινδύνευσης αλλά και των επώδυνων συμβιβασμών. Επομένως, ο νέος αιώνας, όπως συνέβη και με τον προηγούμενο, ξεκινά με πολέμους διεκδικητικούς και απελευθερωτικούς, σε κάθε περίπτωση μακροχρόνιους (1912-1922) που θα εναλλάσσονται με ισχυρούς εμφύλιους διχασμούς.¹⁰⁵ Οι πόλεμοι

¹⁰⁴ Η ελληνική υπερατλαντική μετανάστευση υπήρξε «αγροτικό φαινόμενο» και αφορούσε κυρίως άγαμους άνδρες στις παραγωγικές ηλικίες 14-44 ετών, ενώ το διάστημα 1899-1924 είχαν μεταναστεύσει βασικά στις ΗΠΑ 397.987 Έλληνες υπήκοοι, δηλαδή πάνω από το 8% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, βλ. Γιώτα Τουργέλη, *Οι Μπρούκλινδες. Έλληνες μετανάστες στην Αμερική και μετασχηματισμοί στις κοινότητες καταγωγής, 1890-1940*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2020, σ. 45-46.

¹⁰⁵ Πολύ συνοπτικά, μέσα σε μια δεκαετία οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-13) ακολουθήθηκαν από την επιστράτευση του 1915 και τον Εθνικό Διχασμό (1915-1917), την Επανάσταση της Θεσσαλονίκης, τον αποκλεισμό μέρους

αυτοί, εσωτερικοί και εξωτερικοί, θα φέρουν μεταξύ άλλων στο προσκήνιο δύο νέα δεδομένα: τον στρατό και τον ανεφοδιασμό. Ή κατά μια άλλη έννοια: τον στρατό και τους αγρότες, τους επίμονους καλλιεργητές οι οποίοι αποτελούν ταυτόχρονα τη μεγάλη μάζα των στρατιωτών αλλά και την παραγωγική βάση της χώρας. Τον 20ό αιώνα ο στρατός εισέρχεται στο προσκήνιο της ιστορίας για να μείνει, χάρη στην κρίσιμη συμβολή του στην επιτυχή έκβαση των πολέμων αλλά και τη συνεχή, ενεργή ανάμειξη του στην πολιτική και τις εσωτερικές υποθέσεις του κράτους.¹⁰⁶ Ταυτόχρονα, όμως, καθίσταται φανερό η ανάγκη της τροφοδοσίας, του εφοδιασμού και γενικά αυτού που σήμερα θα λέγαμε εφοδιαστική αλυσίδα παραγωγής, εντελώς απαραίτητη τόσο στον πόλεμο, όσο και στην ειρήνη.

Με άλλα λόγια, αποφασιστική ήταν η σημασία της απρόσκοπτης παραγωγής και ροής πρώτων υλών και προϊόντων και η συνακόλουθη επάρκεια σε τρόφιμα για τις ανάγκες όχι μόνον του στρατού αλλά για την ίδια την επιβίωση της χώρας, ιδιαίτερα σε συνθήκες δημογραφικής ανάκαμψης και αύξησης του πληθυσμού των πόλεων.¹⁰⁷

του Κράτους (1916) και τη συμμετοχή εντέλει στον Ευρωπαϊκό Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ (1917), ενώ μετά τη λήξη του Πολέμου ακολούθησε η αποστολή στρατού στη Ν. Ρωσία (εκστρατεία της Κριμαίας, 1919) και στη συνέχεια η εκστρατεία της Μικράς Ασίας (1919-22). Είναι φανερό η ανάγκη για εργατικά χέρια και στρατιώτες για τον πόλεμο και ότι τα δύο αυτά, στις δεδομένες συνθήκες, λειτουργούσαν ανταγωνιστικά και εντέλει αρνητικά στο επίπεδο της παραγωγής.

¹⁰⁶ Δ. Π. Σωτηρόπουλος, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σ. 67-72.

¹⁰⁷ Να σημειωθεί ότι ο πληθυσμός αυξήθηκε από 818.582 το 1836, σε 1.096.864 στα 1861 και είχε υπερδιπλασιαστεί το 1896 (2.433.806) λόγω της προσάρτησης της Ηπειροθεσσαλίας και των Επτανήσων, για να υπερδιπλασιαστεί και πάλι το 1928 (6.204.684) και να φθάσει το 1951 τα 7.632.801. Αντίστοιχα η γεωγραφική πυκνότητα από 17 περίπου κατοίκους ανά τ.χ. το 1836 έφτασε τους 38 το 1896 και 47 και 57 το 1928 και 1951 αντίστοιχα. Τέλος, η πυκνότητα στις αγροτικές περιοχές είχε εξελιχθεί ως εξής: 13,4

Υπό αυτό το πρίσμα, ο ρόλος της αγροτικής παραγωγής και του κόσμου της υπαίθρου γενικότερα υπήρξε κομβικός όσον αφορά την επίτευξη της αυτάρκειας σε τρόφιμα και ιδίως της σιτάρκειας που θα τεθούν ως στόχοι αμέσως μετά τη λήξη των πολεμικών περιπετειών, κατά τη διάρκεια του σύντομου και πυκνού σε γεγονότα ελληνικού Μεσοπολέμου (1922-1940) και πριν την απαρχή της νέας (εμφυλίου) πολεμικής περιόδου (1940-1949).

Επομένως, στο προσκήνιο θα βρεθεί ακόμη μια φορά το ζήτημα της αύξησης της αγροτικής παραγωγής και του εκσυγχρονισμού της, το οποίο συνδεόταν άρρηκτα -όπως έχουμε ήδη αναφέρει- με την οριστική επίλυση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης. Σε αυτή τη λογική και την προοπτική της προετοιμασίας των πολεμικών αναμετρήσεων θα πρέπει να εντάξουμε τόσο την προσθήκη από το Βενιζέλο στο Σύνταγμα του 1911 της διάταξης περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως της γης για λόγους ανώτερου δημοσίου συμφέροντος, όσο και τη σύνταξη, το 1917 στη Θεσσαλονίκη από τον μετέπειτα υπουργό Γεωργίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, του Αγροτικού Νόμου και την ψήφισή του λίγο αργότερα στην Αθήνα, με τον οποίο τίθεται σε εφαρμογή η αγροτική μεταρρύθμιση.¹⁰⁸ Στην πρώτη φάση, το 1911, ο Ελ. Βενιζέλος «έκλεινε» το μάτι στους γεωργούς και ακτήμονες αγρότες ενόψει των πολεμικών αναμετρήσεων που προετοιμάζε, ενώ στη δεύτερη βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη το κίνημα της Θεσσαλονίκης (απ' όπου

(1836), 26,4 (1896), 27,6 (1928) και 29 (1951), Σ. Γ. Σιάμπος, *Δημογραφική Εξέλιξις της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985)*, Αθήνα 1973.

¹⁰⁸ Για το εξαιρετικά κρίσιμο όσο και σύνθετο ζήτημα της σύνταξης και ψήφισης του Αγροτικού Νόμου του 1917 με τον οποίο τέθηκε σε εφαρμογή η αγροτική μεταρρύθμιση, βλ. το διαφωτιστικό κείμενο του Γεωργίου Π. Νάκου, «Ο «μεταβολισμός» της αγροτικής ιδιοκτησίας ως πολιτική της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης (Ελευθερίου Βενιζέλου)», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, 2017, σ. 131-150.

εξήγγειλε και τη μεταρρύθμιση), η ρήξη του με τον βασιλιά καθώς και το σχέδιό του για την εμπέδωση των εθνικών διεκδικήσεων με τη συμμετοχή του στο πλευρό των συμμάχων της Αντάντ.

Η γη στους καλλιεργητές: από τη θεωρία στην πράξη

Η άνοδος, επομένως, την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στην εξουσία του Ελ. Βενιζέλου σηματοδοτεί και την απαρχή της κρατικής παρέμβασης και θέσμισης μέτρων που αφορούσαν σε κάθε πτυχή της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Αυτή η παρέμβαση με τη σειρά της κινητοποιεί μια σειρά από νέες και υγιείς δυνάμεις σε όλα σχεδόν τα επίπεδα και συμπλέει με τον επιστημονικό ορθολογισμό, και συγκεκριμένα με μια νέα για τα δεδομένα της εποχής πτυχή της επιστήμης, τεχνικής και εφαρμοσμένης, σχεδόν τεχνοκρατικής όπως θα λέγαμε σήμερα.

Μεταξύ των δυνάμεων που απελευθέρωσε, περιλαμβάνονται και οι πνευματικές και επιστημονικές ομάδες, οι ελίτ των διανοούμενων, οι οποίες διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στην εννοιολόγηση του εθνικού κράτους και την ορθολογική θεσμική του συγκρότηση. Η ουσιαστική και γόνιμη πρόσληψη και ανάδειξη του προβλήματος στον αγροτικό χώρο από τους οργανικούς διανοούμενους του βενιζελικού κυρίως χώρου θα οδηγήσει στην αποδοχή του αιτήματος για διανομή της γης από την κεντρική εξουσία και στη σταδιακή επίλυσή του.

Στην άμεση ή έμμεση επενέργεια αυτών των ομάδων, των ειδικών, οφείλεται η προβολή του αγροτικού ζητήματος ως βασικού κοινωνικο-οικονομικού αιτήματος, η ανάλυση του νομικού χαρακτήρα της κολιγικής σχέσης, καθώς και η υπόδειξη συγκεκριμένων τεχνικών και πολιτικών

Γεωργικοί Συνεταιρισμοί, 1915

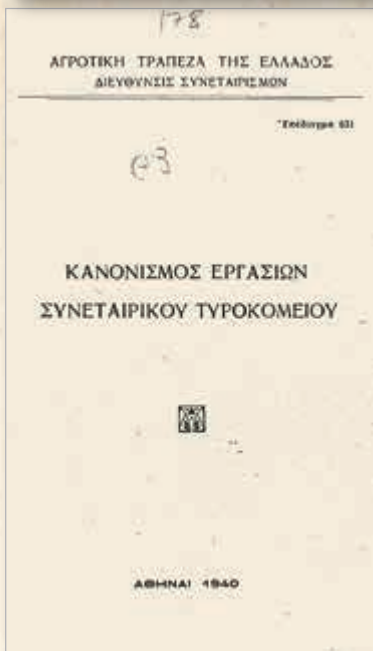
Στην πλειοψηφία των αναπτυγμένων χωρών ο γεωργικός συνεργατισμός αποτέλεσε το απαραίτητο εργαλείο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης για την ανάπτυξη της γεωργίας και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στην ύπαιθρο. Στην Ελλάδα, ενώ προϋπήρχε μια παράδοση συνεργατισμού, ιδίως στη Θεσσαλία, το σχετικό θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο εισάγεται με καθυστέρηση περίπου μισού αιώνα σε σύγκριση με τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Είχε προηγηθεί ο διπλασιασμός σχεδόν της εθνικής επικράτειας και του πληθυσμού μετά την πετυχημένη συμμετοχή της χώρας στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13), που είχε ως αποτέλεσμα να τεθούν εκ νέου τα επείγοντα προβλήματα χρηματοδότησης και οργάνωσης της παραγωγής. Πρωτοπόρος της συνεταιριστικής κίνησης υπήρξε ο Καθηγητής της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών και στέλεχος του Υπουργείου Γεωργίας Σωκράτης Ιασεμίδης. Ο Ιασεμίδης συνέβαλε ιδιαίτερα στην επεξεργασία του πρώτου νόμου για τους συνεταιρισμούς, που ψηφίστηκε στις 31.12.1914 επί Κυβερνήσεως Ελ. Βενιζέλου, με Υπουργό Γεωργίας τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο (νόμος 602/1915). Ο νόμος έδωσε ώθηση στην ίδρυση αγροτικών κυρίως συνεταιρισμών, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν πιστωτικοί, με επιδίωξη την απαλλαγή από τους μεσάζοντες και τους τοκογλύφους. Μέσω αυτών οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές, που προέκυψαν από τη σαρωτική αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου, μπορούσαν να προμηθεύονται σε ευνοϊκές τιμές τα γεωργικά εφόδια, να καλύπτουν τις δανειακές τους ανάγκες αλλά και να προβάλλουν τις συλλογικές διεκδικήσεις και τα αιτήματά τους προς το κράτος. Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί σημείωσαν σημαντικές προόδους μέχρι το 1930, όταν οι πιέσεις πολιτικών παραγόντων και άλλων θιγομένων από τις δραστηριότητές τους οδήγησαν σε παρεμπόδιση του έργου τους μέσω της ψήφισης του νόμου 5289/1931. Η συσπείρωση των συνεταιρισμών σε πανελλήνιο επίπεδο υπήρξε αδήριτη ανάγκη και έτσι το 1935 ιδρύθηκε η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών (ΠΑ.Σ.Ε.Γ.Ε.Σ.) με πρώτο Πρόεδρο τον Πρόεδρο της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Ξάνθης Αλέξανδρο Μπαλτατζή, ο οποίος επρόκειτο να αποτελέσει κορυφαίο συνεταιριστικό παράγοντα για τα επόμενα 50 χρόνια.

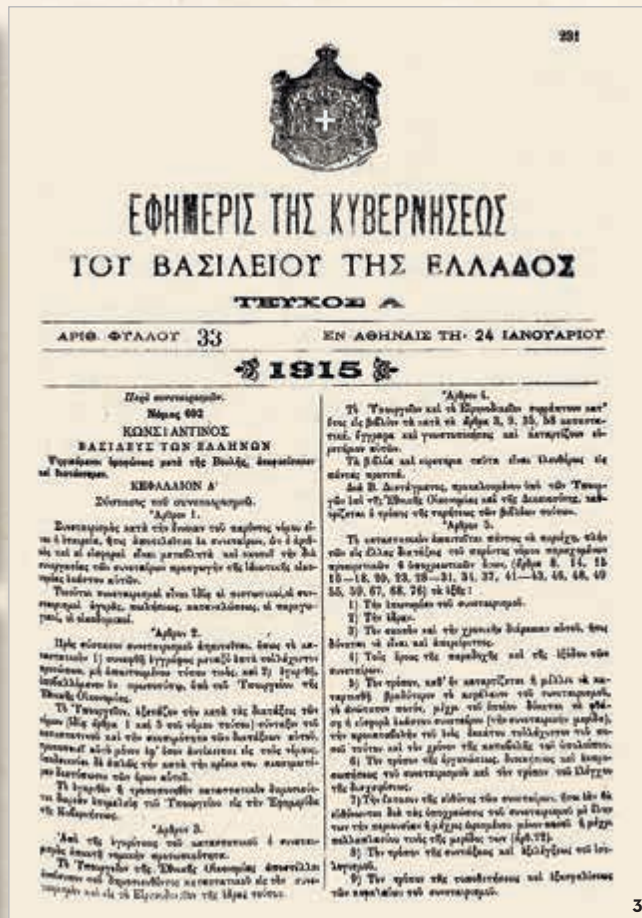
Άρθρο της εφημερίδας «Συνεταιρική Ιδέα: όργανον του Σταφιδικού Κόσμου» της 13ης Ιουλίου 1920, σχετικό με το Πανελλαδικό Συνεταιριστικό Συνέδριο και τα θέματα που θα ετίθεντο υπό συζήτηση από τους συνεταιρισμούς του Νομού Ηλείας (1920) (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, Σειρά 4 «Προσωπικά έγγραφα και έντυπα», Φάκελος 92, 1920) | Περιοδική έκδοση *Βοηθός των συνεταιρισμών*, τχ. 8 (1919) 125 (πηγή: Συλλογή Βιβλιοθήκης ΠΙΟΠ) | Χαράλαμπος Κ. Παπαδημητρίου, *Το δημιουργικόν έργον Αγροτικής Τραπεζής και Γεωργικών Συνεταιρισμών*, 1956 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

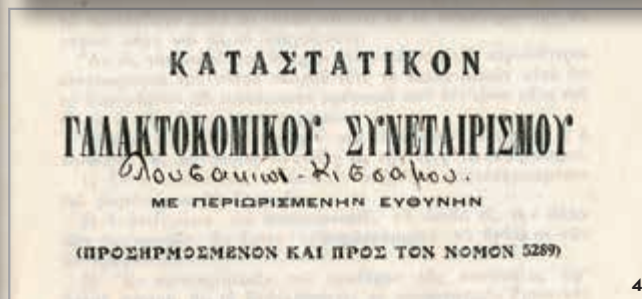
1

2

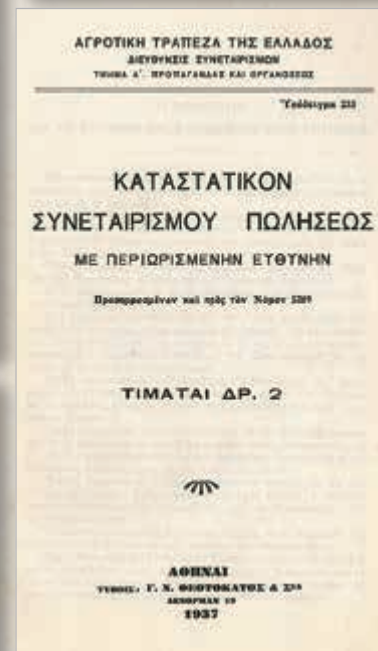
3

4

5

6

1. «Αι γεωργικά συνεταιρικοί οργανώσεις της Ελλάδος κατά περιφέρειας υποκαταστημάτων της ΑΤΕ», Αθήναι 1952. | 2. «Κανονισμός εργασιών συνεταιρικού τυροκομείου», 1940. | 3. Νόμος 602/1915 «Περί συνεταιρισμών» (πηγή: Εθνικό Τυπογραφείο, ΦΕΚ, Τεύχος Α, Αρ. Φύλλου 33/24.01.1915) | 4. Καταστατικό Γαλακτοκομικού Συνεταιρισμού Λουσάκων Κισσάμου, 1934. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ, σειρά «Συνεταιρισμοί») | 5. Ανάτυπο Δελτίου Αγροτικής Τραπεζής, «Η Γεωργική συνεταιριστική κίνηση: στατιστικά δεδομένα 1967». (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη) | 6. Καταστατικό συνεταιρισμού πωλήσεων, 1937 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ, σειρά «Συνεταιρισμοί»)

Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος, 1923

Ο Κώστας Γαβριηλίδης με άλλα στελέχη στα γραφεία του Αγροτικού Κόμματος στη Θεσσαλονίκη, το 1946
Η σημαία με το άροτρο, σύμβολο του ΑΚΕ (1923) (πηγή: Κέντρο Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας ΓΠΑ)

Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ) ιδρύθηκε το 1923 από ομάδα βενιζελογενών κυρίως στελεχών και συνεταιριστών με επικεφαλής τον Σπυρίδωνα Χασιώτη, γεωπόνο καθηγητή και Διευθυντή (Πρύτανη) της νεοσύστατης τότε Γεωπονικής Σχολής Αθηνών. Ως σήμα του επιλέχθηκε το άροτρο, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα άρχισε να εκδίδεται και η εφημερίδα του κόμματος *Αγροτική Σημαία* με Διευθυντή τον, επίσης γεωπόνο, Χρυσό Ευελπίδη. Στις εκλογές του 1923 θα καταφέρει να εκλέξει τέσσερις βουλευτές, ενώ αμέσως μετά θα ακολουθήσουν εσωτερικές έριδες που θα οδηγήσουν στη διάσπαση. Στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις (1926, 1928 και 1929), οι διάφορες τοπικές αγροτικές ομάδες που εκπροσωπούνταν από μεμονωμένους υποψήφιους, συγκέντρωσαν μικρά ποσο-

στά. Το 1929 σε συνέδριο που διεξήχθη στη Θεσσαλονίκη επιχειρήθηκε η επανίδρυση του Αγροτικού Κόμματος. Το νέο Κόμμα έλαβε ενιαία μορφή και περισσότερο ριζοσπαστικό χαρακτήρα στηριζόμενο κυρίως στα μεσαία και φτωχά στρώματα της Βορείου Ελλάδας που εκπροσωπούνταν κυρίως από τον σπουδαίο αγροτιστή Κώστα Γαβριηλίδη. Η ανασύνταξη αυτή θα έχει θετικά αποτελέσματα, αφού τα επόμενα χρόνια καταφέρνει, έστω και πρόσκαιρα, να κερδίσει την εμπιστοσύνη αξιόλογης μερίδας του αγροτικού κόσμου, όπως αποτυπώθηκε κυρίως στις βουλευτικές εκλογές του 1932 (ποσοστό 6,17% και 11 έδρες). Η προσχώρηση στο κόμμα του αστού δικηγόρου Ιωάννη Σοφιανόπουλου και η διεκδίκηση από αυτόν της ηγεσίας του κόμματος θα φέρει στην επιφάνεια τις αρχηγικές βλέψεις πολλών στελεχών του αλλά και τις έντονες ιδεολογικές διαφορές που χώριζαν τις διάφορες μερίδες. Έτσι, στις εκλογές του 1933 το αγροτικό κίνημα κατέρχεται διασπασμένο και εκπροσωπείται από τρεις εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικά τάσεις (ριζοσπαστικοί, βενιζελικοί, συντηρητικοί). Η παγίωση των εσωτερικών αντιθέσεων τα επόμενα χρόνια και η περιορισμένη απήχηση που ασκούσαν οι παρατάξεις αυτές στον αγροτικό πληθυσμό, ακύρωσαν οριστικά το ενδεχόμενο ανάπτυξης αγροτικού κινήματος και οδήγησαν στην (επαν)ένταξη των αγροτών στα παραδοσιακά κόμματα ή στο Κ.Κ.Ε. Οι εσωτερικές αντιθέσεις των αγροτιστών, η πολιτική πόλωση, αλλά και ο ανταγωνισμός με τα κόμματα που απευθύνονταν στην ίδια εκλογική βάση (κυρίως το Κ.Κ.Ε. και το Αγροτοεργατικό Κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου), καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την τύχη του αγροτικού κινήματος. Η έγκαιρη διανομή της γης και η δημιουργία μεγάλης μάζας μικροϊδιοκτητών εκτόνωσαν την αγροτική κρίση και απέτρεψαν την ανάπτυξη ενός ισχυρού εργατο-αγροτικού ρεύματος τον Μεσοπόλεμο και μεταπολεμικά.

μέτρων που επιβαλόταν να ληφθούν προκειμένου να διαμορφωθούν κρατικές στρατηγικές για την αγροτική ανάπτυξη, άμεσα συνυφασμένες με τον γενικότερο αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Αποφασιστική, επιπλέον, ήταν η συμβολή των διανοούμενων θεωρητικών του αγροτικού χώρου στην εξέταση και αποσαφήνιση των τεχνικών και οικονομικών παρενεργειών της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς πριν και κατά τη διάρκειά της επικρατούσε η «εκτραφείσα αρχικώς εις τους πνευματικούς κόλπους ενδιαφερομένων και σοβαρώς θιγόντων» αντίληψη ότι η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν «ίσως κοινωνικώς απαραίτητος, αλλ' οικονομικώς και παραγωγικώς βλαβερά», όπως εύστοχα συνοψίζει το πρόβλημα αντικρούοντας ταυτόχρονα τους επικριτές της αγροτικής μεταρρύθμισης ο Μπάμπης Αλιβιζάτος, μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του Μεσοπολέμου, αν και αμφιλεγόμενη, κυρίως εξαιτίας της σύμπλευσής του με τον Ιω. Μεταξά.¹⁰⁹

Στην κίνηση αυτή πρωτοστατεί η ομάδα των Κοινωνιολόγων με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος με την ίδρυση στη συνέχεια του Αγροτοεργατικού κόμματος το 1926 θα αναδειχθεί σε έναν από τους σταθερότερους και συνεπέστερους προασπιστές των αγροτικών διεκδικήσεων. Ο Α. Παπαναστασίου μόλις μια βδομάδα μετά τα γεγονότα του Κιλελέρ δημοσιεύει τη μελέτη του «Η γη εις τους καλλιεργητάς της»,¹¹⁰ η οποία θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για την αναγνώριση των εμπράγματων δικαιωμάτων των επίμορτων καλλιεργητών επί της γης και την άρση των νομικών και συνταγματικών κωλυμάτων της

διανομής.¹¹¹ Στη χορεία των υποστηρικτών της αγροτικής μεταρρύθμισης συγκαταλέγονται επίσης εξέχοντες νομικοί όπως ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, ο συνταγματολόγος Αλέξανδρος Σβώλος, ο καθηγητής και γεωρυσιαστής Αριστοτέλης Σίδερισ, αλλά και διακεκριμένοι γεωπόνοι, όπως ο Σπυρίδων Χασιώτης, ο Χρυσός Ευελπίδης,¹¹² ο πρωτεργάτης της ίδρυσης των συνεταιρισμών Σωκράτης Ιασεμίδης, ο εκδότης του περιοδικού Κοινότης Ντίνος Μαλούχος, ο Ιωάννης Παπαδάκης, ο Ιωάννης Καραμάνος,¹¹³ για να περιορισθούμε σε ορισμένες από τις προσωπικότητες του αγροτικού χώρου που πλαισίωσαν επιστημονικά και

¹¹¹ Ακολούθησαν θελλώδεις συζητήσεις στη Βουλή αλλά και στις εφημερίδες, οι οποίες το 1912 επικεντρώθηκαν στα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της μεγάλης σε σύγκριση με τη μικρή γεωργική εκμετάλλευση. Ο Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος προέβαλλε τα πλεονεκτήματα των μεγάλων γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ενώ ο Αλ. Παπαναστασίου σε μια σειρά άρθρων του που δημοσιεύθηκαν στην *Νέα Ημέρα* από 18 Αυγούστου έως 1 Σεπτεμβρίου 1912, αφού επιμείνει για μία ακόμη φορά ότι οι περισσότεροι των μεγαλοκτηματιών με την αγορά των κτημάτων επεδίωξαν «μόνον επικερδή, ασφαλή και άκοπον τοποθέτησιν των χρημάτων των, όπως ανεώτερον διαιτώνται εις τας πόλεις, εντός και εκτός Ελλάδος», ανέλυε διεξοδικά τις δυνατότητες και τα προτερήματα της μικρής καλλιέργειας τονίζοντας ότι «ασφαλέστερον θα προαχθή η γεωργία διά των μικρών καλλιεργητών, χειραγωγουμένων υπό των δημοσίων γεωπόνων και των δημοσίων γεωπονικών ιδρυμάτων, τα οποία, τελειοποιούμενα, πρέπει να αναλάβουν, και θα αναλάβουν αναγκαίως, μαζί με τας ιδιωτικές γεωργικές εταιρείας και τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, το βαρύ έργον της εισαγωγής εις την γεωργίαν μας, όλων των καταλλήλων διά τον τόπον μας τεχνικών και επιστημονικών τελειοποιήσεων», βλ. Α. Παπαναστασίου, *Μελέται, Λόγοι και Άρθρα*, ό.π., σ. 157-194, τα αποσπάσματα στις σ. 175-176.

¹¹² «Η γη εις τους καλλιεργητάς της» ήταν η βασική θέση του *Αγροτικού Προγράμματος* που είχε εκπονήσει το 1923 ο Χρυσός Ευελπίδης για λογαριασμό του Αγροτικού Κόμματος που ιδρύθηκε εκείνο το έτος από τον ίδιο και άλλους γεωπόνους, βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του Αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 53-55.

¹¹³ Για μια συνολική αποτίμηση του έργου του βλ. Ανδρέας Ι. Καραμάνος (επιμ.), *Αναλαμπές δημιουργίας στη νεώτερη Ελλάδα. Ο βίος και το έργο του Ιωάννη Καραμάνου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2020.

¹⁰⁹ Μπ. Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα 1935, σ. 15.

¹¹⁰ Πρώτη δημοσίευση σε συνέχειες στην εφημερίδα *Πατρίς*, Μάρτιος 1910, αναδημοσιεύεται στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέται, Λόγοι και Άρθρα*, Αθήνα 1957, τ. Α', σ. 58-72.

τεχνικά το έργο της διανομής της γης και της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Η μετάβαση, επομένως, από τη ρητορική και συνθηματολογία των εξεγερμένων χωρικών του θεσσαλικού κάμπου και των υποστηρικτών τους και από τον κοινωνικό ή σοσιαλιστικό ουτοπισμό των πρωτοπόρων του αγροτικού κινήματος, στην πολιτική επιλογή της διανομής της γης στους ακτήμονες καλλιεργητές, συντελείται κυρίως με τη διαμεσολάβηση των ειδικών διανοομένων. Η υπερκομματική συναίνεση που επιτεύχθηκε στο ζήτημα αυτό, σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις μετά το κίνημα στο Γουδί, την άνοδο του Βενιζέλου στην πολιτική εξουσία και τη Μικρασιατική Καταστροφή, θα οδηγήσουν στη σταδιακή επίλυση του ζητήματος μέσω της οριστικής διανομής των δημοσίων γαιών και της διάλυσης των τσιφλικιών. Η πολιτική αυτή, η οποία φυσικά είχε διακυμάνσεις και πέρασε από διάφορα στάδια, είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή των ακτημόνων και κολίγων σε μικροϊδιοκτήτες οικογενειακούς καλλιεργητές, την ενσωμάτωσή τους στους θεσμούς του εθνικού κράτους και την εμπλοκή τους στους μηχανισμούς της εκρηματισμένης οικονομίας και της αγοράς.

Βασική προτεραιότητα της οικονομικής πολιτικής τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και η επίτευξη της αυτάρκειας, όπως εκφράστηκε μέσα από την πολιτική του Ελ. Βενιζέλου, αλλά και των υπόλοιπων πολιτικών της περιόδου. Κατευθυντήριος άξονας της πολιτικής αυτής και κοινός παρονομαστής των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της περιόδου φαίνεται ότι ήταν η επιλογή της στρατηγικής της εθνικής ανασυγκρότησης, ως υποκατάστατου της Μεγάλης Ιδέας μετά την ήττα του 1922.¹¹⁴ Η διάψευση των επεκτατικών βλέψεων συνέπεσε

¹¹⁴ Για τις στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης και τη συγκρότηση των θεσμών αγροτικής πολιτικής τον Μεσοπόλεμο, βλ. Δημ. Παναγιωτόπουλος,

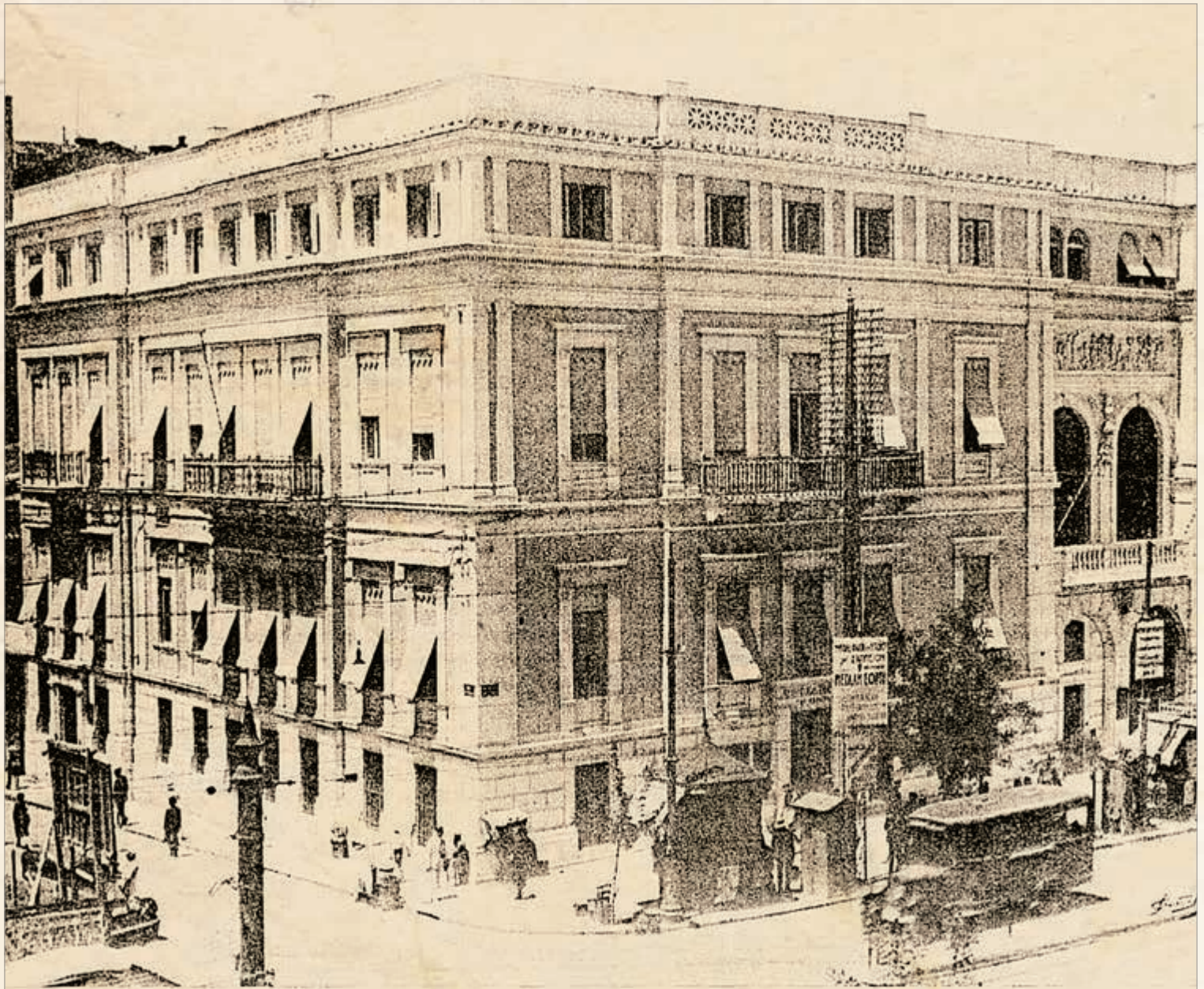
με την ολοκλήρωση σχεδόν της διαδικασίας εθνικής ενοποίησης/ολοκλήρωσης, ενώ η έντονη δημογραφική πίεση, μετά και την έλευση των προσφύγων, και η στροφή προς την εγχώρια αγορά μέσα σε συνθήκες διεθνούς ύφεσης, ευνοούσαν τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών δομών και σχέσεων στον αγροτικό τομέα. Για τον λόγο αυτό η επίλυση του αγροτικού ζητήματος έγινε «ιστορική αποστολή του βενιζελισμού».¹¹⁵

Οι αλλαγές και οι τομές που προωθήθηκαν ως αποτέλεσμα των επιλογών αυτών βρίσκονταν σε οργανική σχέση. Η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917 προήγαγε τη λήψη μιας σειράς μέτρων προς όφελος των αγροτών μεταξύ των οποίων τα σπουδαιότερα ήταν η αποκατάσταση ακτημόνων και προσφύγων αλλά και η οργάνωση των συνεταιρισμών και η ενίσχυση της συνεταιριστικής ιδέας. Με τη σειρά της, η ίδρυση των συνεταιρισμών εμπέδωσε ένα αίσθημα ασφάλειας στην ύπαιθρο, δημιούργησε το απαραίτητο εφελτήριο για την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης και τη διάλυση των τσιφλικιών, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε τον αναγκαίο φορέα για την προώθηση της αγροτικής πίστης και την ίδρυση της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΑΤΕ) το 1929, στην οποία περιήλθε και η εποπτεία των συνεταιρισμών.¹¹⁶ Όπως αναφέρει ο

«Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (συλλογικό έργο, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τόμος 7ος, *Ο μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, έκδοση Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 159-168.

¹¹⁵ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σ. 68.

¹¹⁶ Να σημειωθεί, επίσης, ότι το 1935 ιδρύθηκε η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών (ΠΑΣΕΓΕΣ), με πρώτο πρόεδρο τον πρόεδρο της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Ξάνθης, Αλέξανδρο Μπαλατζή ο οποίος αναδείχθηκε σε κορυφαίο συνεταιριστικό παράγοντα και πολιτικό ηγέτη τα επόμενα χρόνια.

ΤΟ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ίδρυση Υπουργείου Γεωργίας, 1917

Γεωργικόν Δελτίον, περιοδική έκδοση του Υπουργείου Γεωργίας
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

Το αίτημα για την ίδρυση ενός Υπουργείου που θα αναλάμβανε την ευθύνη οργάνωσης και άσκησης της αγροτικής πολιτικής ήταν διάχυτο ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η πρώτη απόπειρα γίνεται το 1910 με την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας επί πρωθυπουργίας Στέφανου Δραγούμη, το οποίο τον επόμενο χρόνο μετονομάζεται σε Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, με τμηματάρχη γεωργίας τον γεωπόνο Σπυρίδωνα Χασιώτη. Το 1917, με την εγκατάσταση από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα της Κυβέρνησης Βενιζέλου, ιδρύεται χωριστό Υπουργείο Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων με πρώτο Υπουργό Γεωργίας τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Η ίδρυση χωριστού Υπουργείου Γεωργίας συνέπεσε με την έναρξη της αγροτικής μεταρρύθμισης και ταυτίστηκε με τον εποικισμό που απορρόφησε όλο το ενδιαφέρον και τη δυναμική του νέου οργανισμού, έως το τέλος της δεκαετίας του 1920. Παράλληλα, αναπτύσσεται ένας αρκετά εκτεταμένος και πολύπλοκος μηχανισμός (Ταμεία, αυτόνομοι οργανισμοί, ερευνητικά κέντρα, σχολές και ινστιτούτα) σε περιφερειακό κυρίως επίπεδο, εποπτευόμενος από το Υπουργείο, με διευρυμένες αρμοδιότητες και εξουσίες, γεγονός που του προσέδιδε έναν περισσότερο ή λιγότερο αυτόνομο χαρακτήρα με τάσεις ανεξαρτητοποίησης. Τις τάσεις αυτές επιχείρησε αρχικά να ελέγξει ο Ε. Βενιζέλος, προχωρώντας με τον νόμο 4142/1929 στην αναδιοργάνωση των κεντρικών και περιφερειακών υπηρεσιών του Υπουργείου Γεωργίας, επιτείνοντας με τον τρόπο αυτό τον παρεμβατικό και συγκεντρωτικό του χαρακτήρα. Από το τέλος του Μεσοπολέμου μέχρι σήμερα το Υπουργείο γνώρισε πολλές μεταβολές, αλλά δεν έπαυσε να αποτελεί το επιτελικό εργαλείο του κράτους στην οργάνωση του αγροτικού τομέα και την άσκηση της αγροτικής πολιτικής. Το 2004 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων.

Γεωπονική Σχολή Αθηνών (1920) και Θεσσαλονίκης (1927)

Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα η επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα παραμένει ελάχιστα αναπτυγμένη και απορροφά ένα μικρό μόνο μέρος του μαθητικού δυναμικού, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης όπου η διάκριση της μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης σε κλασική και τεχνική-επαγγελματική αποτελεί κοινή πρακτική ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Ο μονοδιάστατος χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος, στενά προσηλωμένου στη θεωρητική και κλασική παιδεία, και η αδυναμία σύνδεσης με τις πραγματικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, συντέιναν στην καθυστέρηση αυτή. Από την άλλη, οι απαιτήσεις από την ανάληψη ενός εγχειρήματος όπως ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, σε συνδυασμό με τις ανάγκες στελέχωσης των υπηρεσιών του Υπουργείου Γεωργίας με υψηλής στάθμης τεχνικό και επιστημονικό προσωπικό, οδήγησαν στη δημιουργία ανώτερων γεωπονικών σχολών, αλλά και της Δασολογικής. Η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών (Α.Γ.Σ.Α.), πρόδρομη μορφή του σημερινού Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών (Γ.Π.Α.), ιδρύθηκε το 1920 και οργανώθηκε σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα. Μέχρι το 1959 η Σχολή υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας και έκτοτε περιήλθε στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Παιδείας, στο οποίο εξαρχής ανήκε η Γεωπονική του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το Γεωπονικό Τμήμα της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το 1927 και αποτέλεσε ένα από τα πρώτα τμήματα του νεοσύστατου Πανεπιστημίου. Το ίδιο έτος μεταφέρθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και η Δασολογική Σχολή που λειτουργούσε από το 1917 στην Αθήνα. Το 1937 η δικτατορία Μεταξά θα καταργήσει την Α.Γ.Σ.Α. και θα τη μεταφέρει επίσης στη Θεσσαλονίκη (απ' όπου θα επιστρέψει και πάλι στην Αθήνα το 1943) ενσωματώνοντας την στη νεοσύστατη τότε Γεωπονοδασολογική Σχολή, που ιδρύθηκε ως ανεξάρτητη Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το ίδιο έτος. Η ίδρυση και λειτουργία των σχολών αυτών αποτέλεσε τομή στον χώρο της ανώτατης επαγγελματικής εκπαίδευσης, αφού μέσω αυτών επιχειρείται η σύνδεση της επιστήμης με την παραγωγή, την οικονομία και τις αναπτυξιακές ανάγκες της κοινωνίας. Το δυναμικό των σχολών αυτών θα αναλάβει ουσιαστικά την επιστημονική και τεχνική επίλυση του εποικισμού και στη συνέχεια την ευθύνη της αναδιάρθρωσης της γεωργικής παραγωγής.

Σπυρίδων Χασιώτης (1864-1945) / Φοιτητές της Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών, δεκαετία '30 (πηγή: Κέντρο Τεκμηρίωσης Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας ΓΠΑ)

Αρ. Σίδερισ, «άνευ του κορμού τής από του 1910 ιδρυθείσης γεωργικής διοικήσεως και των συνεταιριστικών οργάνων το αληθές μέγα έργον της λύσεως του αγροτικού ζητήματος και του εποικισμού και της αποκαταστάσεως των προσφύγων εντός πενταετίας (1923-1928) θα ήτο αδύνατον».¹¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, η αγροτική μεταρρύθμιση δεν θα ολοκληρωνόταν και δεν θα μπορούσε να αξιοποιηθεί επαρκώς τις δυνάμεις που απελευθερώθηκαν αν δεν ξεκινούσε η ευνοϊκή πιστωτική πολιτική με την ίδρυση της ΑΤΕ, παρά τις επιμέρους αδυναμίες και περιορισμούς.¹¹⁸

Οι θεσμικές και οργανωτικές αυτές παρεμβάσεις, οι οποίες λίγο πολύ επιβλήθηκαν εκ των άνω, συνδέθηκαν και συνδυάστηκαν με την πολιτική της αυτάρκειας. Η πολιτική αυτή, η οποία προκάλεσε έντονες διαφωνίες και επιστημονικές συγκρούσεις, υπαγορευόταν από την ανάγκη κάλυψης του διατροφικού ελλείμματος μιας συνεχώς διευρυνόμενης εσωτερικής αγοράς μέσα σε συνθήκες διεθνούς ύφεσης, ιδιαίτερα μετά το 1931, όταν η οικονομική κρίση αγγίζει και την Ελλάδα. Η έμφαση που δόθηκε στην αυτάρκεια αγροτικών προϊόντων, και ιδίως στη σιτάρκεια, αναδεικνύεται σε στρατηγική επιλογή την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό με την πολιτική προστασίας που ακολουθήθηκε μέσω οργανισμών όπως είναι η Κ.Ε.Π.Ε.Σ. (Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής) (ν. 5686/1932), η οποία στην κορύφωσή

¹¹⁷ Αρ. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα 1935, σ. 264.

¹¹⁸ Για μια συνολική θεώρηση της λειτουργίας του δικτύου υπό το πρίσμα του κρατικού παρεμβατισμού και του οικονομικού προστατευτισμού, βλ. Catherine Brégianni, "Banking System and Agricultural Co-Operatives in Greece (1914-1936): Institutional Renovation or Economic Decline?", στο: *Agricultural Co-Operatives in South and Central Europe 19th-20th Century: A Comparative Approach*, Helen Gardikas-Katsiadakis and Catherine Brégianni (ed.), Academy of Athens, Athens 2013, σ. 49-74.

της το διάστημα 1933-35 έφτασε να καλύπτει το ένα τρίτο της συνολικής εσοδείας, συντέλεσαν αναμφίβολα στην αύξηση της παραγωγής εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα ένα εγγυημένο σταθερό εισόδημα στους παραγωγούς.¹¹⁹ Να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο η μέση ετήσια παραγωγή ανερχόταν περίπου στους 350 χιλ. τόνους ενώ οι εισαγωγές σε 600 χιλ. τόνους. Η πρόοδος που επιτεύχθηκε υποστηρίχθηκε από την ίδρυση επιστημονικών κέντρων, όπως του Ινστιτούτου Σιτηρών (αρχικά Ινστιτούτο Καλλιτερεύσεως Φυτών, 1925), και τη σύσταση των Κέντρων Βελτιώσεως Σιτοπαραγωγής (1931), με επικεφαλής τον πρωτοπόρο γεωπόνο Ιωάννη Παπαδάκη, που είχαν στόχο την εισαγωγή ή τη δημιουργία νέων εξελιγμένων ποικιλιών σιτηρών και τη βελτίωση της απόδοσης αυτών, που μέχρι τότε συγκαταλέγονταν μεταξύ των χαμηλότερων σε όλον τον κόσμο.¹²⁰

Παρόμοιοι οργανισμοί, με τα αντίστοιχα Ινστιτούτα, ιδρύθηκαν για την προστασία και άλλων, περισσότερο ή λιγότερο προβληματικών, προϊόντων όπως ήταν τα Γραφεία Προστασίας Ελληνικού Καπνού (1928) αλλά και το Καπνολογικό Ινστιτούτο (1930), που εξαρτιόταν από αυτά.¹²¹

¹¹⁹ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 319. Να σημειωθεί ότι ο προστατευτισμός των σιτηρών ανάγεται στον 19ο αιώνα, ενώ το 1927 με πρόταση του τότε Υπουργού της Οικουμενικής Κυβέρνησης Αλ. Παπαναστασίου, εφαρμόστηκε σύστημα που περιλάμβανε μεταβλητό δασμό, μηχανισμό συγκέντρωσης (ανάλογο με τον μηχανισμό παρέμβασης της ΕΟΚ) καθώς και υποχρέωση των αλευροβιομηχανιών να χρησιμοποιούν εγχώριο σίτο κατά 25%.

¹²⁰ Για τον Ιωάννη Παπαδάκη και γενικότερα τον έντονο διάλογο που αναπτύχθηκε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα γύρω από το θέμα της σιτάρκειας στην Ελλάδα, βλ. Κώστας Κριμπάς, «Η συζήτηση για τη γεωργική πολιτική στην Ακαδημία Αθηνών το 1933 και το πρόβλημα της σιτάρκειας», στο: Δημ. Παναγιωτόπουλος - Δημ. Σωτηρόπουλος (εισαγωγή-επιμέλεια), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο. Πρακτικά Συνεδρίου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 230-239.

¹²¹ Για το εμπόριο καπνού μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας την περίοδο

Ακόμη, ο Οργανισμός Βάμβακος, το Ινστιτούτο Βάμβακος (1931) αλλά και ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (Α.Σ.Ο.) (1925) και το Ινστιτούτο Σταφίδας (1928). Ο προστατευτισμός αυτός οδήγησε συχνά στη μονοκαλλιέργεια αυτών των προϊόντων ανά περιόδους και περιοχές, όπως της σταφίδας στη ΒΔ Πελοπόννησο, των σιτηρών στη Θεσσαλία ή του καπνού στη Β. Ελλάδα κ.ο.κ., τις αρνητικές επιπτώσεις της οποίας είχαν επισημάνει αρκετοί οικονομολόγοι και γεωπόνοι ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου.¹²² Ωστόσο, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι το χρόνιο έλλειμμα βασικών προϊόντων διατροφής, όπως των δημητριακών για παράδειγμα ιδιαίτερα πριν και μετά τους πολέμους, συνέβαλε ώστε να εξελιχθεί στο κατεχοχήν προστατευόμενο αγροτικό προϊόν (μαζί με το βαμβάκι) μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες. Όπως δεν πρέπει να παραβλέψουμε και το γεγονός ότι η έμφαση που δόθηκε στην προστασία συγκεκριμένων προϊόντων εντοπισμένων σε συγκεκριμένες περιοχές και πεδινές ζώνες είχε ως αποτέλεσμα την παραμέληση άλλων σημαντικών προϊόντων και κλάδων της αγροτικής οικονομίας και την εγκατάλειψη ολόκληρων περιοχών, ορεινών, μειονεκτικών ή παραμεθόριων, της ηπειρωτικής ενδοχώρας.

Υπό αυτήν την έννοια, η επίλυση του θεσσαλικού ζητήματος, που υπήγαγε τους πρώην ακτήμονες στις στοχεύσεις και επιδιώξεις του εθνικού κράτους, αποτέλεσε ένα «πείραμα» το οποίο, μέσα από την πολιτική

προστασίας των τιμών των αγροτικών προϊόντων και την επιδίωξη της σιτάρκειας, οδήγησε ουσιαστικά σε μια κεντρικά κατευθυνόμενη και επιδοτούμενη γεωργία, με θετικό αναμφίβολα αντίκτυπο στην κοινωνία της υπαίθρου αλλά και αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία, ενώ οι απολήξεις της πολιτικής αυτής φθάνουν μέχρι σήμερα. Ο διαρκής και αυξανόμενος έλεγχος της παραγωγής, αρχικά μέσω της κατοχής και διάθεσης της γης και αργότερα μέσω θεσμών και οργανισμών που ήταν επιφορτισμένοι με την οργάνωση και χρηματοδότηση της παραγωγής (συνεταιρισμοί, τράπεζες, οργανισμοί κ.λπ.), είχε ως αποτέλεσμα την υπαγωγή της τελευταίας στις πολιτικές και ιδεολογικές προτεραιότητες της εκάστοτε κυβέρνησης.

Μεταπολεμικά, η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και συνδυάστηκε με μια απόπειρα εκβιομηχάνισης που υποστηρίχθηκε από την έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, ένεκα και της ιστορικής συγκυρίας (Κατοχή, εμφύλιος, κλίμα ανασφάλειας στην ύπαιθρο). Οι προστατευτικές πολιτικές και οι κρατικές ενισχύσεις, που συνεχίστηκαν μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την υποστήριξη της ελληνικής γεωργίας μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), η οποία μέσω του συστήματος τιμών και επιδοτήσεων εξασφάλισε ένα ικανοποιητικό εισόδημα για το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, διατήρησαν σχεδόν ανέπαφες τις δομές αυτές.¹²³

του Μεσοπολέμου, τις στρατηγικές που υπαγορεύονταν από τον εμπορικό ανταγωνισμό και την οικονομική ύφεση της περιόδου, καθώς και τον ρόλο του κρατικού παρεμβατισμού, βλ. Juan Carmona-Zabala, "German Economic Power in Southeastern Europe: The Case of Reemtsma and the Greek Tobacco Merchants (1923-1939)", *Business History* (January 31, 2020), σ. 1-21. <https://doi.org/10.1080/00076791.2020.1717472>.

¹²² Βλ., μεταξύ των άλλων, Γ. Κυριακός, *Η γεωργική πολιτική του κράτους*, Αθήνα 1934 και Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα 1934.

¹²³ Leonidas Louloudis and Napoleon Maraveyas, "Farmers in Greece and Agricultural Policy since the Accession to the European Union", *Sociologia Ruralis*, Volume 37, No. 2 (1997), σ. 270-286.

Αγροτική Τράπεζα, 1929

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

**ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ**

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

Ένδ. Προϋποδοτήσεως Δημοσίου	Δρχ. 950.000.000.-
Ένδ. Κεφαλαίων Γεωργικών Τραπεζών	= 90.000.000.-
Ένδ. Άδειας μετοχών Ευδοτικής Τραπέζης	= 40.000.000.-
Ένδ. Γεωργικών εισφορών	= 20.000.000.-
Ένδ. Πιστώσεων Έθνικης Τραπέζης	= 850.000.000.-
Σύνολον	= 1.950.000.000.-

ΟΥΔΕΜΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΙΔΡΥΘΗ ΜΕ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΤΑΜΙΕΥΤΗΡΙΟΝ
Μέχρι Δρχ. 100.000.- 5%

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Ένδ. φέει	1) Διά τους Αγρότας και Όργανισμούς Αγροτών	5%
	2) Διά τους Αστούς	4% & 4%
Έπι προθεσμίαν	1) Διά τους Αγρότας και τους Όργανισμούς Αγροτών	5%
	Διά έτος	6%
	Διά δύο έτη	6%
	Άνω των δύο ετών	6%
	2) Διά τους Αστούς	5%
	Διά έτος	5%
Διά δύο έτη	6%	
Άνω των δύο ετών	6%	

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ ΕΙΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑ

Έπι Λογόνου ενδ. φέει	4%
• Νέας Υάρυης •	4%
• Παλίας ενδ. φέει •	4%
• Παρισίων •	2%

Αί καταθέσεις έχουν πρόσθετον ασφάλειαν την όλουλη-
ρωτιανήν εγγύησιν του Κράτους

Αί καταθέσεις ενεργούνται εν Αθήναις παρά τῷ Κεντρικῷ Κατα-
στήματι τῆς Αγροτικῆς Τραπέζης καί ἐν ταῖς ἐπαρχίαις παρά τοῖς
Υποκαταστήμασι τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὡς ἀντιπροσώποις τῆς
Αγροτικῆς Τραπέζης

Διαφημιστικό έντυπο τῆς Αγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος
(πηγή: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο
Αγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος)

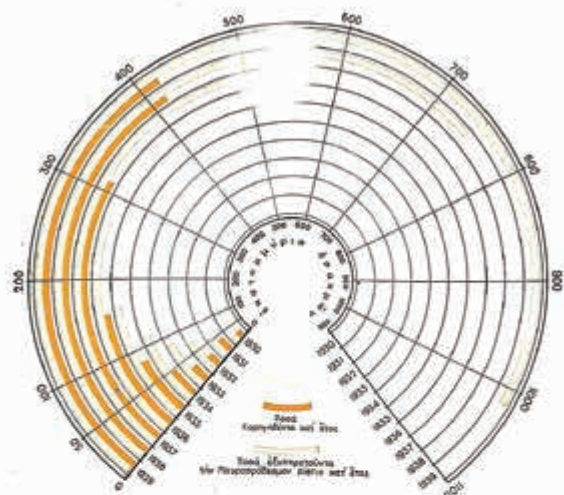
Ἡ ίδρυση τῆς Αγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος αποτέ-
λεσε τὸ ἐπιστέγασμα τῆς αγροτικῆς πολιτικῆς τὴν πε-
ρίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Οἱ πρῶτες ἀπόπειρες γιὰ τὴ
δημιουργία Αγροτικῆς ἢ Γεωργικῆς Τραπέζης ἀνάγονται
στα μέσα τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Στις εἰδικές οἰκολογικές καὶ
οικονομικές συνθήκες τῆς οικογενειακῆς ἐκμετάλλευσης,
ἡ χορήγηση βραχυπρόθεσμων δανείων ἀπαραίτητων γιὰ
τὴν οργάνωση καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῆς αγροτικῆς ἐκμε-
τάλλευσης καὶ τὴν κάλυψη τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν τῶν
αγροτῶν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικῆ. Τὸ κενὸ αὐτὸ παρα-
δοσιακὰ καλυπτόταν ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἡ ὁποία
χορηγοῦσε δάνεια κυρίως στους κτηματίες οἱ ὁποῖοι
ἦταν σὲ θέση νὰ παρέχουν ἐγγυήσεις, ἐνῶ στὴν περί-
πτωση τῶν μικροκαλλιεργητῶν γινόταν ἀπὸ διαφόρους
μεσάζοντες (ἐμπόρους, παντοπώλες κ.λπ.) καὶ τοκογλύ-
φους ποὺ δρούσαν σὲ τοπικὸ κυρίως ἐπίπεδο. Ἡ δημι-
ουργία με τὴν αγροτικὴ μεταρρύθμιση μεγάλου ἀριθμοῦ
ανεξάρτητων ἰδιοκτητῶν γῆς, ποὺ διέθεταν πλέον τὴ δυ-
νατότητα παροχῆς ἐγγυήσεων, μαζί με τὴν ἀνάπτυξη τῶν
συνεταιρισμῶν δημιούργησαν εὐνοϊκὸ περιβάλλον γιὰ
τὴ δημιουργία Αγροτικῆς Τραπέζης. Ἡ νέα Τράπεζα, ποὺ
ονομάσθηκε Αγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος (ΑΤΕ), θὰ
ἀρχίσει τὴ λειτουργία τῆς τὸ 1929 (νόμος 4332/1929), ἐνῶ
σὲ αὐτὴ θὰ περιέλθει καὶ ἡ ἐποπτεία τῶν συνεταιρισμῶν.
Σκοπὸς τῆς Τραπέζης, ὅπως ὀριζόταν στο καταστατικὸ
τῆς, ἦταν ἡ ἀσκηση τῆς αγροτικῆς πίστεως ὑπὸ ὅλες τῆς
μορφές τῆς καὶ ἡ υποστήριξη τοῦ διαρθρωτικοῦ ἐκσυγ-
χρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας, μέσω τῆς χορήγησης
μεσομακροπρόθεσμων δανείων. Ἐπίσης, ἡ προμήθεια καὶ
διάθεση γεωργικῶν ἐφοδίων καὶ ἡ χρηματοδότηση μι-

κρών αρδευτικών και έργων κοινής ωφέλειας. Η Αγροτική Τράπεζα την οποία οι ιδρυτές της είχαν οραματιστεί ως κεντρικό όργανο χρηματοδότησης, που θα συνεργαζόταν περιφερειακά με τους συνεταιρισμούς, ελάχιστα αξιοποίησε το συνεταιριστικό δίκτυο και την αλληλέγγυο ευθύνη των μελών των συνεταιρισμών. Επέλεξε να ιδρύει χωριστά υποκαταστήματα και μέσω της εποπτικής υπηρεσίας να προσφέρει πραγματική βοήθεια, αλλά και να δημιουργεί σχέσεις εξάρτησης των συνεταιρισμών από τις υπηρεσίες της. Σταδιακά οι συνεταιρισμοί αποτέλεσαν οιονεί πρακτορεία της ΑΤΕ για τη χορήγηση δανείων που για κάθε αγρότη χωριστά αποφάσιζε η ΑΤΕ. Η πολιτική ανωμαλία που ακολούθησε το κίνημα του 1935 περιόρισε σημαντικά την αυτονομία της Τράπεζας και φαλκίδευσε τον χαρακτήρα της. Την περίοδο του έντονου κρατικού παρεμβατισμού διαδέχθηκε η απροκάλυπτη επιβολή του πολιτικού ελέγχου επί του συνόλου των θεσμών και μηχανισμών αγροτικής πολιτικής, όπως εκφράστηκε μέσα κυρίως από την πολιτική του στενού συνεργάτη του Ι. Μεταξά και Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας, αλλά και Υποδιοικητή της Αγροτικής Τράπεζας και Πρόεδρου της Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών, Μπάμπη Αλιβιζάτου. Μεταπολεμικά, η ΑΤΕ διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της γεωργίας και των γεωργικών συνεταιρισμών, με τη χορήγηση χαμηλότοκων δανείων και γεωργικών εφοδίων αλλά και με την εποπτεία των συνεταιρισμών. Το 1991 μετατράπηκε σε Ανώνυμη Εταιρεία ενώ το 2000 εισήχθη στο Χρηματιστήριο. Η Τράπεζα Πειραιώς απέκτησε το 2012 επιλεγμένα στοιχεία ενεργητικού και παθητικού της Αγροτικής Τράπεζας.

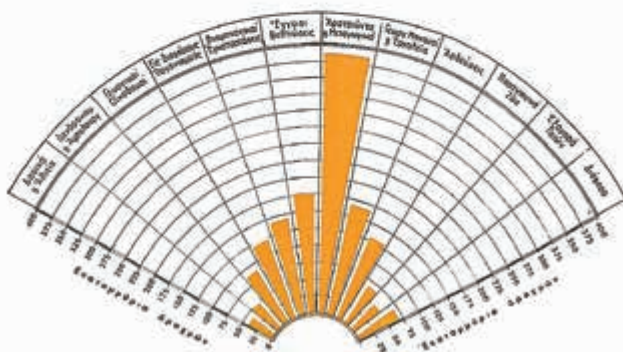

Διαφημιστικό έντυπο της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο
Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος)

Γραφικοί παραστάσεις.

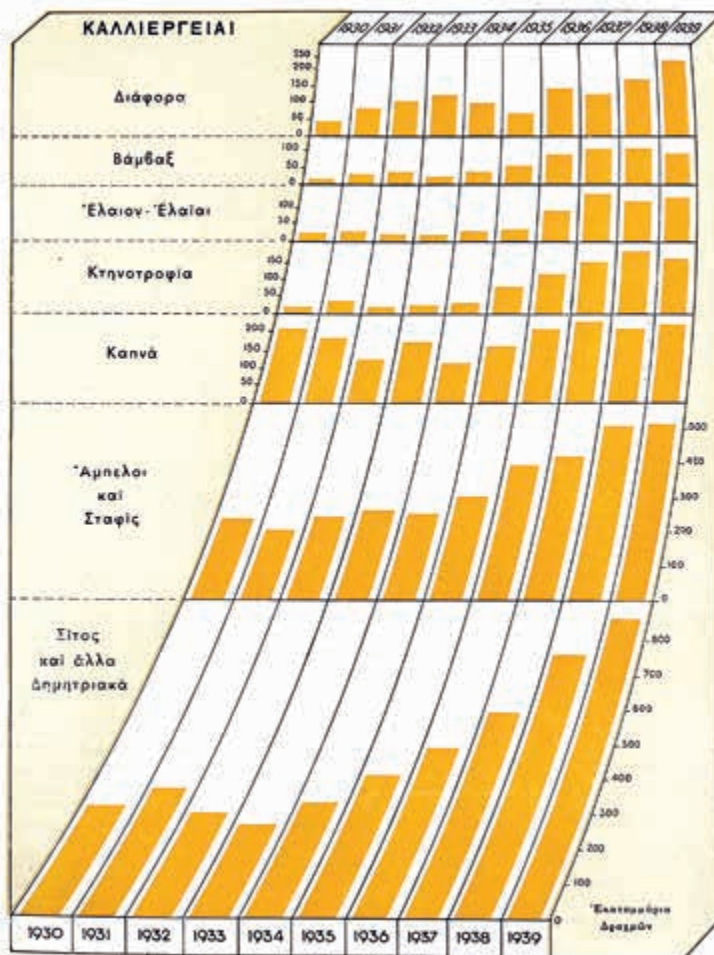
Τὰ κατ' Έτος χορηγηθέντα δάνεια μέσης και μακράς προθεσμίας 1930-1939.

Κατανομή τών δανείων μέσης και μακράς προθεσμίας κατά σκοπούς.

Γραφικές παραστάσεις για τα κατά έτος χορηγηθέντα από την ΑΤΕ δάνεια μέσης και μακράς προθεσμίας 1930-1939 και την κατανομή αυτών (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

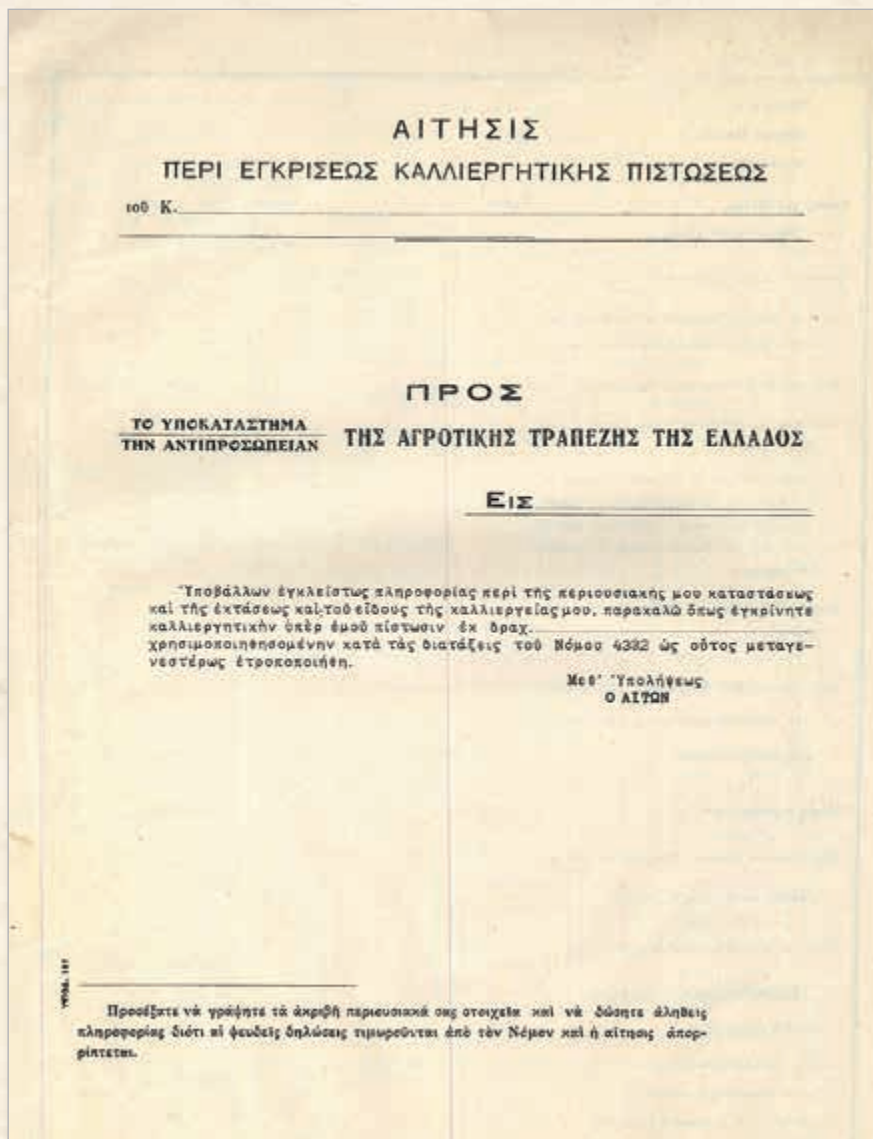
Αί καλλιεργητικά χορηγήσεις της 'Αγροτικής Τραπεζής κατά είδος καλλιεργουμένων προϊόντων.

Πίνακας καλλιεργητικών χορηγήσεων της ΑΤΕ κατά είδος καλλιεργουμένων προϊόντων (1930-1939) (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Υποκαστήματα της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος στην Κέρκυρα, τη Θεσσαλονίκη και τα Γιαννιτσά (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος)

Πρότυπο αίτησης που αφορά στην έγκριση από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος καλλιεργητικών πιστώσεων (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, Σειρά 4 «Προσωπικά έγγραφα και έντυπα», Φάκελος 91)

Οι πρόσφυγες στην ελληνική ύπαιθρο και ο ρόλος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Η πρόοδος που συντελέστηκε δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από τη συμβολή των προσφύγων. Μετά την Καταστροφή του 1922 η Ελλάδα, μια χώρα πέντε εκατομμυρίων κατοίκων, διχασμένη πολιτικά και αποσταθεροποιημένη οικονομικά, θα κληθεί να αντιμετωπίσει μια μεγάλη πρόκληση: να ενσωματώσει πάνω από 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες. Την αρχική συμπάθεια των ντόπιων Ελλήνων μπροστά στο δράμα που εξελισσόταν, διαδέχθηκε η συνειδητοποίηση των κινδύνων και των οικονομικών επιβαρύνσεων που συνεπαγόταν για τον γηγενή πληθυσμό η ενσωμάτωση τόσων εκατοντάδων χιλιάδων ξεριζωμένων. Η απειλή, πραγματική ή φανταστική, απλωνόταν από τους ντόπιους μικροϊδιοκτήτες ή «νοικοκυραίους» μικροεπαγγελματίες, εμπόρους κ.λπ., που ανησυχούσαν για όσα θεωρούνταν μέχρι τότε κεκτημένα, και έφθανε έως τις ηγεσίες των αστικών κομμάτων που φοβούνταν τον περαιτέρω ριζοσπαστισμό των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων, που ήδη ενώνονταν και κινητοποιούνταν στις πόλεις και την ύπαιθρο. Στο πλαίσιο αυτό, η γρήγορη και βιώσιμη ενσωμάτωση των προσφύγων αποτελούσε από πολλές απόψεις μια τεράστια πρόκληση και ένα μείζον πολιτικό διακύβευμα, τη στιγμή μάλιστα που η διέξοδος της εξωτερικής μετανάστευσης, που μέχρι τότε λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας για τα δημογραφικά πλεονάσματα, είχε εκλείψει λόγω των περιορισμών που επέβαλαν οι ΗΠΑ στην είσοδο νέων μεταναστών μεταξύ 1922 και 1924.¹²⁴

Αποφασιστικής σημασίας για τη επίλυση του ζητήματος υπήρξε η δημιουργία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ). Στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 υπεγράφη

¹²⁴ Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία*, ό.π., σ. 61.

στη Γενεύη από την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) και την ελληνική κυβέρνηση το πρωτόκολλο για την ίδρυση της Επιτροπής αυτής, ενός αυτόνομου διεθνούς οργανισμού ο οποίος θα αποτελέσει τον καταλυτικό παράγοντα στην όλη διαδικασία. Το συμβούλιο της ΕΑΠ ήταν τετραμελές, Πρόεδρος διοριζόταν ένας Αμερικανός πολίτης, εκπρόσωπος των φιλανθρωπικών οργανώσεων που είχαν δραματίσει σημαντικό ρόλο στην περίθαλψη των προσφύγων. Ακόμη ένα μέλος διοριζόταν από την ΚτΕ και τα άλλα δύο επιλέγονταν από την ελληνική κυβέρνηση.¹²⁵

Η ίδρυση της ΕΑΠ και η βοήθεια μέσω αυτής δεν ήταν μόνο θέμα ανθρωπιστικής αλληλεγγύης, αλλά «ζήτημα που άπτονταν των ζωτικών συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή και της ηθικής υπόστασης της νεοϊδρυθείσας Κοινωνίας των Εθνών».¹²⁶ Η ΕΑΠ θα ξεκινήσει το έργο της στα τέλη του 1923, αφού είχε εξασφαλιστεί η προκαταβολή δανείου από την Τράπεζα της Αγγλίας και η ελληνική κυβέρνηση είχε θέσει με το διάταγμα της 17ης Δεκεμβρίου 1923 στην υπηρεσία της το προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας (725 υπάλληλοι, κυρίως γεωπόνοι της υπηρεσίας Εποικισμού) και του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας (23 υπάλληλοι της υπηρεσίας Αστικής Αποκαταστάσεως Προσφύγων). Στην ΕΑΠ, εξάλλου, θα απορροφη-

¹²⁵ Η ΕΑΠ υπέβαλε τριμηνιαίες εκθέσεις για τη διαχείριση του δανείου και την πορεία του έργου της στην ΚτΕ και στην ελληνική κυβέρνηση, αλλά ουσιαστικά λογοδοτούσε μόνο στο Συμβούλιο της ΚτΕ και μπορούσε να παραβλέπει τους νόμους του ελληνικού κράτους. Για την ίδρυση, δομή και λειτουργία της ΕΑΠ, αλλά και γενικότερα την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία κορυφαίο και μοναδικό παραμένει το Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The rural settlement of refugees 1922-1930*, Oxford University Press, 2006, σ. 74-92.

¹²⁶ Βλ. Χ. Ι. Ψωμιάδης, *Ο Φρίντινιοφ Νάνσεν*, ό.π., σ. 146, 153. Σε ανάλογες εκτιμήσεις καταλήγει και η έρευνα της Ε. Kontogiorgi, *Population Exchange*. ό.π., σ. 80-89.

θεί η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (ΓΔΕΜ), η οποία μέχρι το 1923 είχε εγκαταστήσει 66.920 οικογένειες προσφύγων.¹²⁷ Νέος Διευθυντής της θα αναλάβει ο νέος και δραστήριος γεωπόνος Ιωάννης Καραμάνος. Το διάστημα 1923-30 θα λειτουργήσουν 17 γραφεία Εποικισμού στη Μακεδονία (με ευθύνη της ΓΔΕΜ), ενώ άλλα πέντε γεωργικά γραφεία θα συσταθούν και θα λειτουργήσουν στη Θράκη, τέσσερα στην Κρήτη και 13 στην υπόλοιπη Ελλάδα.¹²⁸ Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το προσωπικό της θα απορροφηθεί κυρίως στην ΑΤΕ που είχε ιδρυθεί λίγο νωρίτερα, το 1929. Για την εγκατάσταση των προσφύγων (και ως εγγύηση για το προσφυγικό δάνειο) η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευθεί, βάσει του Πρωτοκόλλου της Γενεύης (29 Σεπτεμβρίου 1923), να εκχωρήσει στην ΕΑΠ τουλάχιστον 5 εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργήσιμης γης (τα οποία θα ανέλθουν συνολικά στα 8,5 εκατ. μέχρι το 1927).

Ο νέος αγροτικός νόμος που προώθησε η επαναστατική κυβέρνηση των Πλαστήρα-Γονατά παραμέρισε τις δυσχέρειες στην απαλλοτρίωση των κτημάτων και απλοποίησε τις διαδικασίες. Ουσιαστικά με την έκδοση του επαναστατικού διατάγματος της 15ης Φεβρουαρίου 1923 κατέστη δυνατό αυτό το οποίο απέφευγαν όλες οι προηγούμενες κυβερνήσεις· δινόταν πλέον το δικαίωμα της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιόκτητου κτήματος για λόγους ανώτερου δημοσίου συμφέροντος.¹²⁹ Ο αγροτικός

νόμος του Οκτωβρίου 1924 προέβλεπε την αναγκαστική απαλλοτρίωση όλων των τσιφλικιών στη Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, και στην περιοχή της Άρτας έναντι χαμηλής αποζημίωσης για τους ιδιοκτήτες. Με τον τρόπο αυτό θα αυξηθεί εκθετικά ο ρυθμός απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών. Ενώ την περίοδο 1920-22 είχαν απαλλοτριωθεί μόνο 76 μεγάλα κτήματα, το 1925 ο αριθμός τους έφθασε στα 1.279 και το 1931 τα 1.623. Το 1928, σύμφωνα με τη στατιστική που διενεργήθηκε, το 40% του αγροτικού πληθυσμού ήταν νέοι ιδιοκτήτες, πρώην ακτήμονες ή πρόσφυγες.

Επομένως, μέσα σε ελάχιστο χρόνο για τα ελληνικά δεδομένα δρομολογήθηκαν και υλοποιήθηκαν όλα τα αναγκαία προαπαιτούμενα προκειμένου να αρχίσει και να ολοκληρώσει το έργο της η ΕΑΠ. Η Επιτροπή, που λειτούργησε συνεχώς από τον Νοέμβριο 1923 μέχρι τον Δεκέμβριο 1930, αποφάσισε να δώσει προτεραιότητα στην εγκατάσταση όσο το δυνατόν περισσότερων προσφύγων στην ύπαιθρο, για τους λόγους που ήδη υπαινιχθήκαμε, παρότι κυριαρχούσε η μάλλον αυθαίρετη αίσθηση, και τότε και σήμερα, ότι οι πρόσφυγες προέρχονταν κυρίως από αστικά κέντρα και δεν διέθεταν επαρκείς γεωργικές γνώσεις. Σε κάθε περίπτωση, ο στόχος της ήταν να βοηθήσει στην άμεση εγκατάσταση των προσφύγων στις αγροτικές ακριτικές περιοχές και να τους ενισχύσει παρέχοντάς τους τα αναγκαία εφόδια ώστε να καταφέρουν το συντομότερο δυνατό να καταστούν «αυτοσυντήρητοι», δηλαδή παραγωγικά αυτοδύναμοι.

Η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικούς κλήρους στις βόρειες κυρίως επαρχίες ήταν από πολιτική άποψη συμφέρουσα και από πρακτική απλούστερη σε σχέση με την αστική, αφού μπορούσε να πραγματοποιη-

ιδιωτικών κτημάτων». Όλα αυτά αποτυπώθηκαν στον Αγροτικό Νόμο της 3ης Οκτωβρίου 1924, βλ. Αρ. Σίδερισ, *Γεωργική Πολιτική*, ό.π., σ. 178.

¹²⁷ E. Kontogiorgi, *Population Exchange*, ό.π., σ. 90.

¹²⁸ Περισσότερες λεπτομέρειες για τη δομή και την αρχιτεκτονική της ΕΑΠ, αλλά και μια γενικότερη αποτίμηση του έργου της, βλ. Β. Κριμπάς, «Το έργο της Αγροτικής Εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 13 (1999-2000), σ. 233-265.

¹²⁹ Ουσιαστικά προηγήθηκε με επαναστατική πράξη, η τροποποίηση του Συντάγματος που έδινε το δικαίωμα της απαλλοτρίωσης χωρίς αποζημίωση και κατόπιν ψηφίσθηκε το διάταγμα της 15ης Φεβρουαρίου 1923 με το οποίο ετίθετο σε εφαρμογή «ολοκληρωτική αναγκαστική απαλλοτρίωσης

ηθεί γρήγορα με την άμεση εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων στα κτήματα και τα σπίτια των ανταλλαγόντων (Μουσουλμάνων και Βουλγάρων). Από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης, η αγροτική αποκατάσταση ήταν επίσης προτιμητέα για πολιτικούς λόγους, αφού η συμφόρηση των αστικών κέντρων από εξαθλιωμένους πρόσφυγες αποτελούσε μια πραγματική ή εν δυνάμει απειλή για τη σταθερότητα του κράτους. Κυρίως, όμως, η επιλογή αυτή υπαγορεύθηκε από τις ίδιες τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες για δύο βασικούς λόγους.

Ο πρώτος λόγος στηριζόταν στο γεγονός ότι ο αγροτικός τομέας ήταν περισσότερο πρόσφορος τη δεδομένη στιγμή (όπως και σε κάθε κρίση, όπως έχουμε διαπιστώσει), αφού η γη ήταν διαθέσιμη και με ελάχιστες επενδύσεις μπορούσε άμεσα να αποδώσει οικονομικά για τους ίδιους τους πρόσφυγες και το ελληνικό δημόσιο. Η Μακεδονία ήταν από τις πιο εύφορες και ταυτόχρονα αραιοκατοικημένες περιοχές της χώρας, άρα οι πρόσφυγες αποτελούσαν τη δεδομένη στιγμή «ευλογία Θεού».¹³⁰ Εξάλλου, ακόμη και στην περίπτωση που θα επιθυμούσε το κράτος να τονώσει τη βιομηχανική ανάπτυξη με την εκμετάλλευση του φθηνού εργατικού δυναμικού, η ισχύς και η δυναμική της βιομηχανίας δεν το επέτρεπε, αφού θα απαιτούνταν πολλαπλάσιες επενδύσεις και γενναία χρηματοδότηση

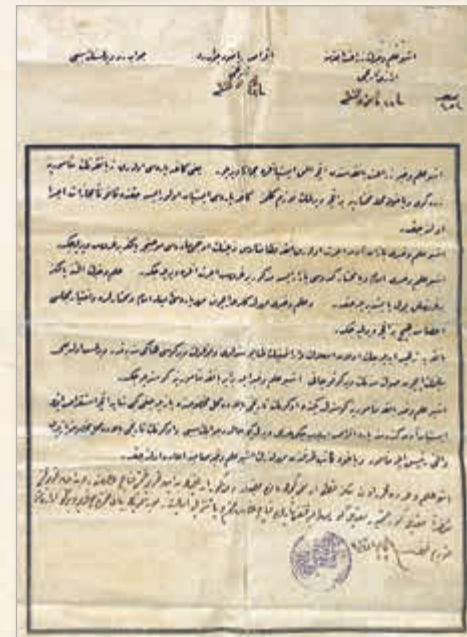
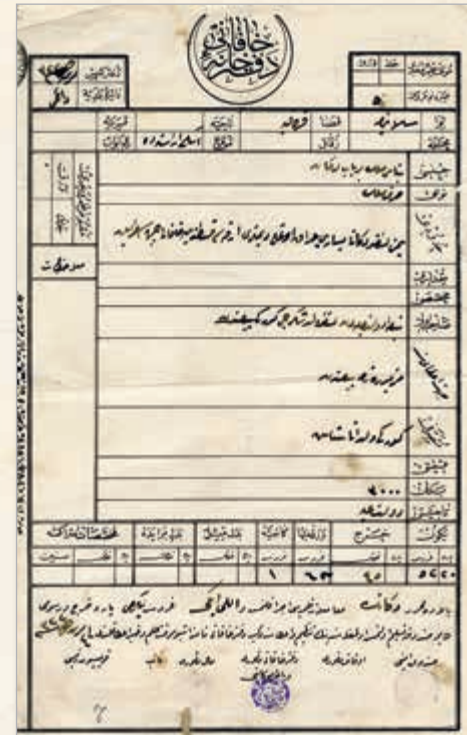
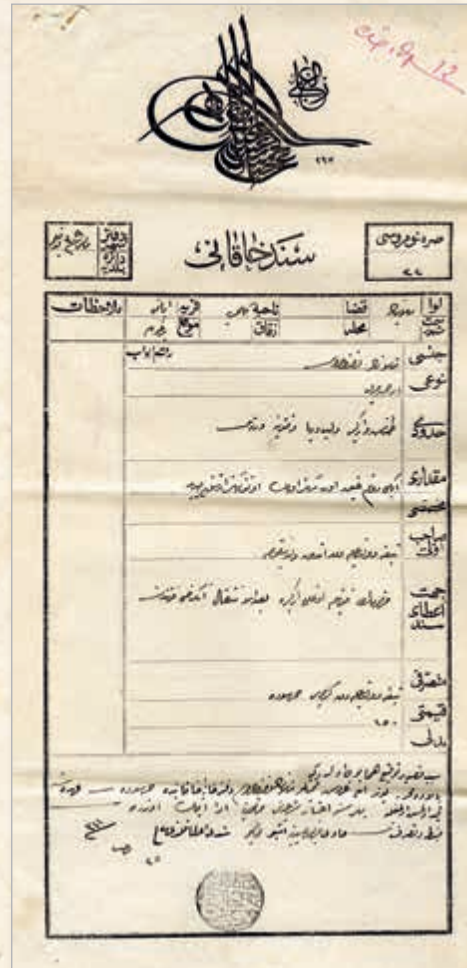
¹³⁰ «[...] αυτοί οι άνθρωποι (οι πρόσφυγες)», δήλωνε ο εκπρόσωπος της ΕΑΠ στο Συμβούλιο της ΚτΕ το 1924 υπερασπίζοντας την επιλογή της Επιτροπής για αγροτική εγκατάσταση, «μπορούν να στεγαστούν και να εγκατασταθούν και αυτή η τεράστια συμφορά μπορεί να μετατραπεί σε ευλογία Θεού και, αφενός να καταστήσει τους πρόσφυγες οικονομικά αυτόν τον βαθμό, ώστε να γίνει και η Ελλάδα ένα κράτος αυτόρκες, το οποίο μετά από λίγα χρόνια δεν θα εξαρτάται πια από τις εισαγωγές»: Έλσα Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 47-59, το απόσπασμα από τη σ. 54.

που αδυνατούσε να διαθέσει τόσο το κράτος, όσο και οι εγχώριοι επιχειρηματίες. Θα πρέπει πάντα να έχουμε κατά νου ότι η Ελλάδα μετά το 1922 είναι πιο φτωχή και χρωμένη χώρα σε σχέση με πριν.

Το δεύτερο και ισχυρότερο επιχείρημα αυτής της επιλογής είχε να κάνει με τον εθνικό κίνδυνο, αφού αυτό που προείχε ήταν η ενίσχυση των βόρειων επαρχιών της χώρας ώστε να καταστούν άμεσα και αμετάκλητα εθνοτικά συμπαγείς. Με τον τρόπο αυτό θα λειτουργούσαν ως αντίδοτο στους εντεινόμενους εθνικισμούς της περιοχής και θα περιορίζονταν δραστικά οποιεσδήποτε αμφισβητήσεις και επιβουλές από γειτονικά κράτη, κυρίως τη Βουλγαρία.¹³¹ Η επιλογή αυτή ήταν μονόδρομος, αφού στην πορεία διαψεύστηκαν οι ελπίδες που έτρεφαν αρχικά οι πρόσφυγες για επαναπατρισμό, αλλά και οι όποιες προσδοκίες είχαν σχετικά με την ανταλλαγή των περιουσιών τους ή έστω την αποζημίωση. Έγινε σταδιακά αποδεκτό ότι η έξοδος ήταν οριστική και το καλύτερο που είχαν ήταν να προσπαθήσουν να προσαρμοσθούν με τον καλύτερο τρόπο στις νέες συνθήκες.

Στη Μακεδονία οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική (639 οικισμοί) και την Κεντρική Μακεδονία (509 οικισμοί) και λιγότεροι στη Δυτική (240 οικισμοί). Όπως είπαμε, αξιοποιήθηκαν παλαιές κοινότητες που είχαν εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμάνους ή άλλους σλαβόφωνους κατοίκους αλλά δημιουργήθηκαν και νέα αμιγώς προσφυγικά χωριά ή οικισμοί που προσαρτήθηκαν σε υπάρχοντα χωριά. Στις βόρειες επαρχίες

¹³¹ Η εγκατάσταση εξάλλου των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη συνοδεύθηκε από την αποχώρηση μισού εκατομμυρίου και πλέον μουσουλμάνων, καθώς και σημαντικού αριθμού σλαβόφωνων (53.000 άτομα αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν είτε προς τη Βουλγαρία, σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης του Νείγυ, και τη Σερβία είτε προς τις χώρες του Νέου Κόσμου).

Τίτλοι Ιδιοκτησίας ελληνικών γαιών σε οθωμανική γραφή (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Γεωργικές Τράπεζες, σειρά Τσιφλίκια)

Επόμενη σελίδα: Τεκμήρια σχετικά με την ακίνητη περιουσία προσφύγων και ανταλλαξίμων πληθυσμών (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Ανταλλαγής Πληθυσμών, Σειρά 1 «Ελληνοτουρκική ανταλλαγή», Αρχείο Γεωργικές Τράπεζες, Αρχείο ΑΤΕ, Υποκατάστημα Κατερίνης)

πρώτα εποικίσθηκαν οι καπνοπαραγωγικές και οι εύφορες ή αραιοκατοικημένες περιοχές. Συγκεκριμένα, η ΕΑΠ προσπάθησε κατά την εγκατάσταση να λάβει υπόψη την προέλευση και τις δεξιότητες των προσφύγων. Έτσι, για παράδειγμα, οι καλλιεργητές δημητριακών της Ανατολικής Θράκης εγκαταστάθηκαν στα πεδινά της Δυτικής Θράκης και της Κεντρικής Μακεδονίας, οι καλλιεργητές καπνού από τη Σαμψούντα, τη Σμύρνη και τη Νικομήδεια, έλαβαν κλήρους στη Δυτική Θράκη και στην Ανατολική Μακεδονία (Σέρρες, Καβάλα, Δράμα, Ξάνθη, Κομοτηνή) και έφτασαν μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου να καλλιεργούν τα 2/3 της συνολικής παραγωγής καπνού, ενώ οι σηροτρόφοι της Προύσας κατευθύνθηκαν στο Σουφλί ή την Έδεσσα, οι αμπελοκαλλιεργητές στη Βέροια, τα Γιαννιτσά και το Κιλκίς, οι καλλιεργητές σουλτανίνας στην Κρήτη κ.ο.κ.¹³²

Γενικά, η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων συνδυάστηκε με την αγροτική μεταρρύθμιση και την εμπέδωση της μικρής και μεσαίας οικογενειακής εκμετάλλευσης, που απέφερε την αντικατάσταση της εκτατικής καλλιέργειας από την εντατική. Παράλληλα καθιέρωσε την εναλλαγή των καλλιεργειών (αμειψισπορά) και την καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων, όπως ο καπνός και τα οπωροκηπευτικά, καθώς και προϊόντων πολυτελείας με μεγάλη διείσδυση στις διεθνείς αγορές.

Η ΕΑΠ προσπάθησε να καλύψει όλα τα βασικά μέσα, εργαλεία και εφόδια για να μπορέσουν άμεσα να αξιοποιηθούν από τους πρόσφυγες και να καταστούν βιώσιμοι οι οικισμοί. Σε κάθε οικογένεια παραχωρήθηκε γεωργικός

¹³² Κ. Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδος. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2019, σ. 121. Μια αναλυτική καταγραφή της γεωγραφικής προέλευσης και κατανομής των προσφύγων στη Μακεδονία, βλ. Ε. Kontogiorgi, *Population Exchange*, ό.π., σ. 253-261.

κλήρος και κατοικία και χορηγήθηκαν σπόροι, ζώα, λιπάσματα, εργαλεία καθώς και ένα χρηματικό ποσό για τη στοιχειώδη συντήρηση της οικογένειας μέχρι την πρώτη σοδειά. Οι αγρότες πρόσφυγες χρεώθηκαν για όλες αυτές τις παροχές και όφειλαν να εξοφλήσουν τα χρέη τους σταδιακά, με τοκοχρεωλυτικές δόσεις. Για τους κλήρους έλαβαν προσωρινά παραχωρητήρια μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία της οριοθέτησης και καταμέτρησης από ειδικά συνεργεία, ενώ οριστικούς τίτλους θα λάμβαναν με την αποπληρωμή των χρεών τους.¹³³

Εντούτοις παρά τη βοήθεια και τους περιορισμούς που τέθηκαν,¹³⁴ ο μέσος κλήρος ήταν μικρός, δεν ξεπερνούσε τα 30-40 στρέμματα, τα νοικοκυριά ήταν χρεωμένα και οι συνθήκες κάθε άλλο παρά ιδανικές. Στις περισσότερες περιοχές θέριζε η ελονοσία και τα μικρής κλίμακας εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα που είχε προλάβει να κάνει η ΕΑΠ δεν έλυσαν το πρόβλημα· σε πολλές περιοχές δεν μπορούσαν υποτυπωδώς να καλλιεργήσουν λόγω των ελωδών πυρετών. Ουσιαστικά μεγάλα αποστραγγιστικά, εγγειοβελτιωτικά και αποξηραντικά έργα θα αναληφθούν

¹³³ Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 τα χρέη αυξήθηκαν λόγω της κρίσης και κακών σοδειών, τα έτη 1930-31 και το 1932 δόθηκε μερικό χρεοστάσιο αγροτικών οφειλών, όπως σε όλους τους αγρότες. Η δικτατορία Μεταξά θα χαρίσει ένα μεγάλο μέρος των χρεών τους προς τους ιδιώτες κυρίως, αλλά ο πόλεμος και ο πληθωρισμός θα δώσουν την τελική λύση και το 1948 το ελληνικό κράτος θα θεωρήσει όλα αυτά τα χρέη ως διαγραμμένα, Κ. Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδος*, ό.π., σ. 123. Για την αγροτική πολιτική του Ιω. Μεταξά, βλ. Σπ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 128-136.

¹³⁴ Οι αγρότες γενικά όφειλαν να καλλιεργούν οι ίδιοι τη γη που τους παραχωρήθηκε για μια 25ετία στην περίπτωση των προσφύγων, ενώ απαγορευόταν να τη μεταβιβάσουν, να την πουλήσουν ή να την κληρονομήσουν παρά με συγκεκριμένους όρους (π.χ. ένα τμήμα σε περίπτωση που ο κλήρος ήταν πάνω από 10 στρέμματα). Όλα αυτά βέβαια ατόνησαν και έπαψαν να τηρούνται μέσα στην κρίση που ακολούθησε τη διεθνή ύφεση και τους πολέμους.

την τελευταία περίοδο της διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου (1928-32), οπότε θα υπογραφούν οι σχετικές συμβάσεις με τις εταιρείες Ulen & Co και Foundation οι οποίες θα αλλάξουν το τοπίο στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία και κυρίως στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης.

Η ίδια η ΕΑΠ πριν τη διάλυσή της επεσήμαινε τα προβλήματα, αναφέροντας ότι η αποκατάσταση δεν είχε ολοκληρωθεί και ότι το κράτος έπρεπε να επενδύσει περαιτέρω προκειμένου να σταθεροποιηθεί. Στην 19η τριμηνιαία αναφορά του 1929 τόνιζε ότι το 40% των προσφύγων δεν είχαν σημειώσει την αναμενόμενη πρόοδο, ενώ περίπου το ένα τρίτο του συνόλου των εγκατεστημένων δεν είχαν σημειώσει καμιά απολύτως πρόοδο, αν και έλαβαν τα αναγκαία εφόδια. Οι ισορροπίες των αγροτικών συστημάτων των διαφόρων περιοχών της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών που διαταράχθηκαν από την έλευση των προσφύγων και την αγροτική μεταρρύθμιση θα είναι δύσκολο να επανέλθουν σε μια υποτυπώδη κανονικότητα, ενώ γενικά η ενσωμάτωση και η αφομοίωσή τους θα είναι μια αργή και επώδυνη διαδικασία.

Με την εγκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων κλείνει στην ουσία και το τελευταίο μεγάλο κεφάλαιο του ελληνικού αλυτρωτισμού. Ο ελληνισμός αναδιπλώνεται στα σύνορα του ελληνικού κράτους όπως διαμορφώθηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24/7/1923), ενώ ο Ελ. Βενιζέλος, που χειρίστηκε διπλωματικά τις συνθήκες της ειρήνης, θα είναι ο μεγάλος κερδισμένος, αφού θα πετύχει την αμέριστη υποστήριξη των προσφύγων για περίπου μια δεκαετία.¹³⁵ Γενικά, οι βενιζελικές κυρίως κυβερνήσεις του

Μεσοπολέμου θα επικεντρωθούν στην ταχύτερη αφομοίωση των προσφύγων, η οποία θα συνδεθεί και θα συνδυαστεί με τη βασική προτεραιότητα της οικονομικής πολιτικής της περιόδου που δεν ήταν άλλη από την επιδίωξη της αύξησης της αγροτικής παραγωγής με απώτερο στόχο την επίτευξη της αυτάρκειας.

Η αγροτική μεταρρύθμιση και η επίτευξη της σιτάρκειας

Η αγροτική μεταρρύθμιση, μία από τις ριζοσπαστικότερες που γνώρισε η Ευρώπη και η Βαλκανική, θα μετατρέψει την Ελλάδα «σε έθνος μικροϊδιοκτητών».¹³⁶ Στα θετικά της καταλογίζονται η οριστική διάλυση της μεγάλης ιδιοκτησίας και η αποκατάσταση πλήθους ακτημόνων και προσφύγων. Με τον τρόπο αυτό ικανοποιήθηκε ένα μόνιμο αίτημα των αγροτών («η γη στους καλλιεργητές»), με το οποίο συντάχθηκαν κατά καιρούς πλήθος αγροτολόγων, επιστημόνων και πολιτικών, και ταυτόχρονα αποκαταστάθηκε το αίσθημα ασφάλειας που απέρριε από την ιδιοκτησία. Πολύ περισσότερο αφού οι μεγάλες ιδιοκτησίες δεν υπήρξαν, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις, οργανωμένες γεωργικές επιχειρήσεις και μόνο συγκυριακά αποτέλεσαν πεδία εφαρμογής νέων επιστημονικών με-

1961, σ. 143 και 146. Ενώ ο Γ. Μαυρογορδάτος υποστηρίζει ότι χωρίς τους πρόσφυγες οι αντιβενιζελικοί και η μοναρχία θα ήταν απόλυτοι κυρίαρχοι τον Μεσοπόλεμο, όπως αποδείχθηκε στις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του 1930, οπότε αποτέλεσαν παράγοντα αστάθειας με τη μαζική διαρροή τους στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες 1983, σ. 184-185 και Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. Α. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 29.

¹³⁶ Μ. Mazower, *Η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 111.

¹³⁵ Όπως διαπιστώνει ο Γρ. Δαφνής, ενώ μέχρι το 1915 ο βενιζελισμός κυριαρχούσε στην Παλαιά Ελλάδα, από το 1926 στηρίζεται στις ψήφους «της Νέας Ελλάδος και των περιφερειών όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, χάρις εις τους οποίους δεν παρέμειναν εις διαρκή μειοψηφίαν», Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα

θόδων και τεχνικών καινοτομιών.¹³⁷ Επιπλέον, τονώθηκε η δανειοληπτική ικανότητα των αγροτών και εντατικοποιήθηκε η παραγωγή μέσω της κινητοποίησης της εργατικής δύναμης της οικογένειας.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις από 9,7 εκατ. στρέμματα το 1911, αυξήθηκαν σε 16,7 εκατ. το 1929 και σε 26,1 εκατ. περίπου το 1939, ενώ γενικά το διάστημα 1929-1939 παρατηρείται μια αύξηση των εκτάσεων αυτών που ανέρχεται στο 42% για την Παλαιά Ελλάδα και 56% στις Νέες Χώρες. Η επέκταση της καλλιέργειας έγινε κυρίως επί των μη προηγούμενων καλλιεργούμενων εκτάσεων. Τέτοιες εκτάσεις ήταν κυρίως αυτές που έμεναν ακαλλιέργητες λόγω των αγραναπαύσεων, οι βοσκότοποι αλλά και οι ελώδεις εκτάσεις και οι λίμνες που αποξηράνθηκαν μετά και την εκτέλεση των εγγειοβελτιωτικών έργων. Σημαντική, επίσης, ήταν η αύξηση των παραγωγικά χρησιμοποιούμενων από τη γεωργία μη καλλιεργούμενων (άγονων) εκτάσεων, εις βάρος ενδεχομένως των βοσκών και των δασών.

Συγκεκριμένα, η εταιρεία Foundation ανέλαβε το 1925 τα έργα Αξιού και Λουδία στην πεδιάδα Θεσσαλονίκης-Γιαννιτών. Τα έργα του Στρυμώνα ανατέθηκαν το 1928 στις συνεργαζόμενες εταιρείες John Monks and

¹³⁷ Από την αγροτική μεταρρύθμιση και την απαλλοτρίωση εξαιρέθηκαν τα αυτοκαλλιεργούμενα χαρακτηρισμένα ως «πρότυπα κτήματα». Αυτά ήταν τα εξής: Μπάκραйна (Θεσσαλία) 9.000 στρ., Κιλινδέρ (Μακεδονία) 8.000 στρ., Μόδι (Χαλκιδική) 8.000 στρ., Αγνάντι-Μαχαλά (Λαμία) 2.000 στρ., Τράχωνες (Αττική) 2.000 στρ. Εξαιρέθηκαν ακόμη από την απαλλοτρίωση ο συστηματικός ελαιώνας του μοναστηρίου του Οσίου Λουκά (Βοιωτία) 2.500 στρ., ενώ προήλθαν από έλη τα κτήματα Ξυνιάδα (20.000 στρ.), Λεσίνη (10.000 στρ.) και Λυσιμαχία (8.000 στρ.). Η συνολική έκταση των εξαιρουμένων ήταν 69.500 στρ. σε συνολική έκταση γεωργικών εκμεταλλεύσεων 36.961.760 στρ. (σύμφωνα με την απογραφή του 1929, που διεξήχθη το 1925). Επίσης, υπήρχαν μεγάλα γεωργικά κτήματα, από τα οποία όμως ένα μόνο ήταν αξιοποιήσιμο γεωργικά, της Κωπαΐδας έκτασης 180.000 στρ., ενώ τα υπόλοιπα μεγάλα κτήματα ήταν βοσκές και δάση, Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτική Οικονομία*, τ. 1946-1949, σ. 5-7.

Sons και Ulen and Co, ενώ πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο είχαν ξεκινήσει τα υδραυλικά έργα της Θεσσαλίας, τα οποία είχε αναλάβει η εταιρεία Henry Boot Sons Ltd. Η ίδια εταιρεία είχε αρχίσει την εκτέλεση των έργων του Αράχθου και του Λούρου στην Ήπειρο, που θα ολοκληρωθούν μεταπολεμικά, ενώ μικρότερα έργα, όπως τα έργα διευθέτησης του Παμίσου εκτελέστηκαν από το Ειδικό Υδραυλικό Ταμείο, που ιδρύθηκε το 1937 με χρηματοδότηση της ΑΤΕ.¹³⁸ Συνολικά, όπως αναφέρει ο Χρ. Ευελπίδης επικαλούμενος εκτίμηση του Ι. Καρδαμάτη, με τα έργα αυτά οι ελώδεις περιοχές, που το 1923 κάλυπταν έκταση άνω των 3 εκατ. στρεμμάτων, περιορίστηκαν το 1939 σε 650 χιλ. στρέμματα.¹³⁹ Τέλος, στα επικλινή εδάφη των ημιορεινών και ορεινών περιοχών και των νησιών, η στενότητα γεωργικής γης αντιμετωπιζόταν με την κατασκευή αναβαθμιδών με ξερολιθιές, στις οποίες σωρεύονταν και οι πέτρες από την εκχέρσωση.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, μεσούσης της διεθνούς ύφεσης, φάνηκαν τα πρώτα θετικά αποτελέσματα. Με τη σταδιακή εγκατάλειψη της εκτατικής καλλιέργειας και της μονοκαλλιέργειας και την επέκταση του συστήματος αμειψισποράς και τη γενικότερη αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και των καλλιεργητικών μεθόδων (χρήση βελτιωμένων σπόρων, νέων τεχνικών και μέσων παραγωγής) σημειώθηκε, κυρίως μετά το 1930, σημαντική άνοδος των στρεμματικών αποδόσεων. Μέσα σε μια δεκαετία (1928-1938), ο συνολικός όγκος της αγροτικής παραγωγής υπερδιπλασιάστηκε και ταυτόχρονα περιορίστηκαν δραστικά οι εισαγωγές ορισμένων βασικών αγροτικών προϊό-

¹³⁸ Άλλα μικρότερα έργα αφορούσαν τη Λυσιμαχία και το Λεσίνι στην Αιτωλοακαρνανία, τον Τρίνασο Λακωνίας, την Ξυνιάδα Δομοκού και τη Λάμαρη Ιωαννίνων.

¹³⁹ Χρ. Ευελπίδης, *Γεωργία της Ελλάδος*, εκδ. 'Ο Λόγος', Αθήναι 1944, σ. 13.

ντων (σιτάρι, όσπρια κ.λπ.). Η κάλυψη των αναγκών μιας συνεχώς διευρυνόμενης εσωτερικής αγοράς και η επίτευξη της σιτάρκειας αποτελούσαν πια εφικτό στόχο.

Παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν κατά καιρούς, μέχρι και τις μέρες μας, και ανεξάρτητα από τις επιμέρους συνέπειες –όπως για παράδειγμα τον αντίκτυπο που είχε στην οικονομία των ορεινών κυρίως περιοχών η διατάραξη της συμπληρωματικότητας μεταξύ μετακινούμενης κτηνοτροφίας και τοιφλικιών, αφού το σύστημα αγρανάπαυσης που εφαρμοζόταν επέτρεπε τη χρήση των τελευταίων ως βοσκοτόπων, και τη συρρίκνωση κατ' επέκταση της κτηνοτροφικής παραγωγής- τα συνολικά αποτελέσματα της μεταρρύθμισης ήταν μάλλον θετικά.

Από την άλλη, ο τρόπος διανομής των αγροτικών κληρών περιείχε εν σπέρματι τις αδυναμίες και τα όρια της πολιτικής που ακολουθήθηκε. Η αρχή της διανομής κληρών ίσης αξίας και ποιότητας που εφαρμόσθηκε, κρίθηκε ανεπιτυχής εκ των υστέρων. Ο κάθε κληρούχος, αφού γινόταν ποιοτική διάκριση των εκτάσεων, λάμβανε ίσο μερίδιο από κάθε ποιοτική κατηγορία εδάφους, ενώ θα μπορούσε οι κλήροι να είναι άνισοι ως προς την έκταση, αλλά ισοδύναμοι ως προς την παραγωγική ικανότητα και προπαντός συνεχείς και συγκεντρωμένοι.¹⁴⁰ Ο εξισωτικός χαρακτήρας της διανομής και η ανελαστικότητα του νομοθετικού πλαισίου επιτείνονταν από την ανεπάρκεια των κεφαλαίων και των απαραίτητων υλικών μέσων και εφοδίων, αλλά και την απουσία ενός αποκεντρωμένου συστήματος γεωργικών εφαρμογών (agricultural extension).

Επιπλέον, ο πολυτεμαχισμός της γης, που εντάθηκε ακόμη περισσότερο εξαιτίας του κληρονομικού δικαίου, καθιστούσε ασύμφορη την τεχνολογική και παραγωγική

¹⁴⁰ Επαμεινώνδας Κυπριάδης, *Η διαμόρφωση της αγροτικής ιδιοκτησίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1944, σ. 18.

αξιοποίηση των εκτάσεων.¹⁴¹ Τα τρία τέταρτα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ήταν μικρότερο από 100 στρέμματα, ενώ το μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης κυμαινόταν στα 40 περίπου στρέμματα, ο μέσος αριθμός αγροτεμαχίων ανά εκμετάλλευση ήταν 5,6 και η μέση έκταση αγροτεμαχίου 7,3 στρέμματα (το 1950 τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 27,5, 6,0 και 4,6). Την επαύριο κιάλας της μεταρρύθμισης άρχισαν να καταστρώνονται σχέδια βελτίωσης και αναδασμού (αναδιανομής) της γης, τα οποία τέθηκαν σε εφαρμογή κυρίως μεταπολεμικά.¹⁴²

Ένα επίσης σημαντικό επίτευγμα, που συνήθως μας διαφεύγει, είναι ότι κατά τη διάρκεια της πολύχρονης και επίπονης διαδικασίας εφαρμογής της αγροτικής μεταρρύθμισης διαμορφώθηκαν οι συνθήκες και οι προϋποθέσεις ουσιαστικής παρέμβασης στον αγροτικό χώρο μέσω της συνεργασίας διαφόρων τεχνικών ειδικοτήτων, της συμπόρευσης διαφορετικών επιστημονικών κλάδων (γεωπόνων, μηχανικών, τοπογράφων, οικονομολόγων). Πρόκειται ίσως για την εφαρμογή της διεπιστημονικότητας στην πράξη, την ανάδειξη για πρώτη φορά στην ελληνική κοινωνία ενός νέου τεχνοκρατικού ιδεώδους,

¹⁴¹ Οφείλει κανείς να κρίνει τη βιωσιμότητα της μικρής οικογενειακής μονάδας και τις ωφέλειες από την εξέλιξη της τεχνολογίας με τα δεδομένα εκείνης της εποχής και όχι εκ των υστέρων και βάσει των συνθηκών που επικράτησαν μεταπολεμικά.

¹⁴² Με τον νόμο 821/1948 ξεκίνησαν διαδικασίες υποχρεωτικού και προαιρετικού αναδασμού. Στον υποχρεωτικό αναδασμό περιλαμβάνονταν οι εκτάσεις για τις οποίες δεν είχε κυρωθεί ακόμη η οριστική διανομή και εκτάσεις στις οποίες ανήκαν σε περιοχές εκτέλεσης εγχειοβελτιωτικών έργων (αρδευτικών ή αποξηραντικών). Με απόφαση της πλειοψηφίας ενός οικισμού ετίθετο σε εφαρμογή προαιρετικός αναδασμός, εφόσον οι κλήροι ή οι ιδιοκτησίες που ανήκαν σε αυτούς υπερέβαιναν το ήμισυ του συνόλου της έκτασης αυτής της περιοχής. Μικρότερης κλίμακας απαλλοτριώσεις και αναδιανομές γης έγιναν βάσει του άρθρου 104 που συμπεριελήφθη στο Σύνταγμα του 1952, Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», ό.π., σ. 54-57.

Αδρευτικών έργων Καλυβίων Αγρινίου στην πεδιάδα του (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Αποχευτική διώρυγα στο αποξηραντικό έργο Ν. Αρτάκης (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Η αρχή της ανοικτής τάφρου από μπετόν, μήκους 5.500 μ. του υδραγωγείου του Αγίου Θωμά, με χρήματα της Αμερικανικής Βοήθειας (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, Το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα: ο πλήρης απολογισμός της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ προς την Ελλάδα, Ιούλιος 1948-Ιανουάριος 1952)

Αποξηραντικό έργο έλους Πλατάνου Αλμυρού: η εκμετάλλευση της έκτασης που αποκαλύφθηκε υπολογιζόταν ότι ανέβασε το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα από 1.850.000 δρχ. σε 3.050.000 δρχ. το 1939 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο, Προσωπικό Αρχείο Μιχάλη Κλοκίδη)

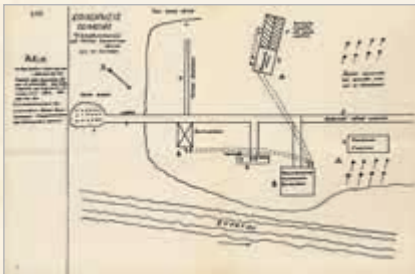

Αναβάθμιση της κεντρικής διώρυγας των αποξηραντικών έργων Πλατάνου Αλμυρού (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Καλλιέργεια αποστραγγισθείσας έκτασης στο έλος Πλατάνου Αλμυρού (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

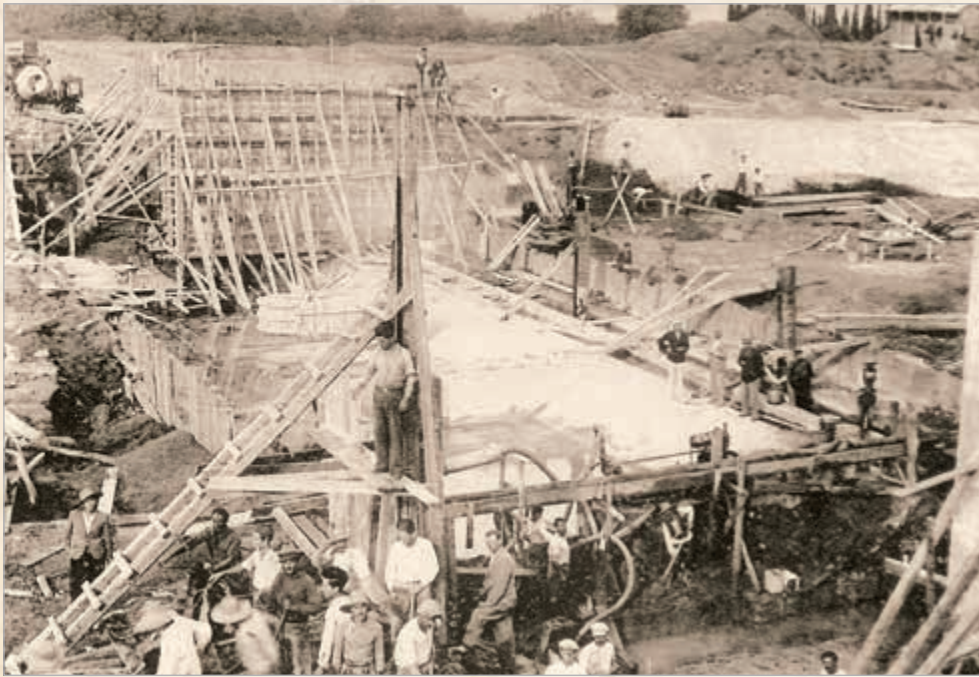
Μαγανοπήγαδα, γεωτρήσεις και πετρελαιοκίνητες αρδευτικές εγκαταστάσεις: Κρατικές επιχορηγήσεις (Ν.458/1937) για ατομικές αρδευτικές εγκαταστάσεις: διάνοιξη φρεάτων στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Λαγκαδά, Κορινθίας, Αργολίδας, Πάτρας, Λιβαδειάς και Κέρκυρας. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο, Προσωπικό Αρχείο Μιχάλη Κλοκίδη)

Σχέδιο κάτοψης και τοπογραφικό διάγραμμα της υδροηλεκτρικής εκμετάλλευσης πηγών Σελασίας Ευρώτα, Ιούνιος 1944 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως)

Έργα αποξήρανσης του έλους Σαριγκιόλ Κοζάνης, 1940: το έργο περιλάμβανε τη διάνοιξη διώρυγας βάθους 17 μέτρων, ολικού κυβισμού 2.100.000 κυβικών μέτρων και κατέστησε αξιοποιήσιμα 20.000 στρέμματα γης. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο ΑΤΕ, Εγγειοβελτιωτικά-Αρδευτικά-Υδραυλικά Έργα, Φ6)

Κατασκευή μόνιμου αρδευτικού
φράγματος επί του Παμίσου ποταμού
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/
Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο
μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Υδραυλικά έργα Παμίσου, 1937:
Το έργο περιλάμβανε τη διευθέτηση της κοίτης του ποταμού Παμίσου και την εξυγίανση της περιοχής Νησιού, την κατασκευή μόνιμου αρδευτικού φράγματος επί του Παμίσου, την κατασκευή της περιφερειακής διώρυγας Ξηρίλλα και τη διευθέτηση των χειμάρρων Άνω Μεσσηνίας. Για την αποπεράτωση του έργου χρειάστηκε να αποστραγγισθούν 18.000 στρέμματα και να αποστραγγισθούν 18.500 στρέμματα. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

αφού η αγροτική μεταρρύθμιση έδωσε το έναυσμα και την ευκαιρία να δοκιμασθούν για πρώτη φορά σε μεγάλη κλίμακα οι πραγματικές, αντικειμενικές και όχι οι υποθετικές δυνατότητες όλων αυτών των τεχνικών ειδικοτήτων, αλλά και η δυναμική της ίδιας της ελληνικής γεωργίας. Η μεταρρύθμιση αυτή περιλάμβανε πολλά και διαφορετικά πεδία εκδίπλωσης της επιστημονικής επάρκειας αυτών των ειδικοτήτων, όπως τοπογραφικά, εγγειοβελτιωτικά και αποστραγγιστικά έργα, καθώς και έργα οδοποιίας και γεωκινικά βελτίωσης ή επέκτασης του συγκοινωνιακού δικτύου, οικονομοτεχνικά, λογιστικά κ.ά., των οποίων το μέγεθος και η έκταση δεν έχουν ακόμη αναδειχθεί και αξιολογηθεί.

Η μεταρρύθμιση ενίσχυσε σίγουρα τον επιστημονικό ορθολογισμό στη διαχείριση του αγροτικού τομέα. Επρόκειτο για μια ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση που συνοδευόταν από έναν, επίσης, επιστημονικό ριζοσπαστικό αρκετά άγνωστο ή υποτιμημένο, ο οποίος είναι ριζοσπαστικός διότι ακριβώς επιχειρεί να εισάγει μια κουλτούρα εξορθολογισμένης οργάνωσης των διαφόρων πεδίων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Και παρέμενε άγνωστος, διότι οι στοχεύσεις και οι πρακτικές εφαρμογές του δεν διακηρύχθηκαν μεγαλοφώνως, αλλά διαχύθηκαν στην ελληνική κοινωνία και έγιναν κοινό κτήμα αποτελώντας μέρος της καθημερινής ζωής.

Η βασική συμβολή των ειδικών αυτών τεχνικών της γεωργίας, μαζί με τα άλλα φυσικά τεχνικά επιστημονικά σώματα που αναδεικνύονται την ίδια περίοδο, για παράδειγμα τους μηχανικούς, τους τοπογράφους, τους οικονομολόγους κ.λπ., είναι ότι κατάφεραν να προσδώσουν στη δεδομένη συγκυρία μια πραγματιστική, ορθολογική και βιώσιμη προοπτική επίλυσης των προβλημάτων που ανέκυψαν από τη διάψευση των εθνικών βλέψεων μετά κυρίως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Μια προοπτική, η οποία πόρρω απείχε από τις μεγαλοστομίες και τις εθνικιστικές

εξάρσεις της προηγούμενης περιόδου. Συνέβαλε, επίσης, στην αποφασιστική σύνδεση του επιστημονικού κεφαλαίου με τον κόσμο της υπαίθρου και τον πρωτογενή τομέα, στην οποία οφείλεται εν πολλοίς και το γεφύρωμα που συντελείται τον Μεσοπόλεμο του αστικού με το προαστικό/αγροτικό αλλά και το προσφυγικό στοιχείο.¹⁴³

Τα όρια της αγροτικής πολιτικής στον Μεσοπόλεμο: επιτυχίες και δυσχέρειες

Αυτή είναι η μεγάλη εικόνα της αγροτικής μεταρρύθμισης. Όταν προσεγγίσουμε το τεράστιο αυτό εγχείρημα είναι αδύνατο να μην αναγνωρίσουμε λάθη, τα τρωτά του σημεία και τις αστοχίες, πολλές από τις οποίες είχαν ήδη επισημανθεί από τότε. Αναλύοντας τις λεπτομέρειες της σύλληψης και εφαρμογής αυτής της μεταρρύθμισης, παραβλέπουμε πολλές φορές την αμφισημία του ίδιου του Ελ. Βενιζέλου, αλλά και πολλών ακόμη ειδημόνων, γεωπόνων και άλλων, όσον αφορά, για παράδειγμα, τον απόλυτα εξισωτικό χαρακτήρα της διανομής που περιλάμβανε την καθολική σχεδόν διάλυση της μεγάλης ιδιοκτησίας και την απεμπόληση με τον τρόπο αυτό των θετικών στοιχείων που θα μπορούσε να έχει η συμπληρωματικότητα της μεγάλης ιδιοκτησίας με την οικογενειακή καλλιέργεια, όπως γινόταν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπου εφαρμόστηκαν

¹⁴³ Βλ. Δ. Π. Σωτηρόπουλος - Δ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο μεσοπόλεμο», ό.π., σ. 121-150. Για την αγροτική μεταρρύθμιση ιδίως στη Θεσσαλία, βλ. επίσης Δ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική μεταρρύθμιση, αγροτικό κίνημα και ο ρόλος των “ειδικών” διανοούμενων, στο: *Η Θεσσαλία του 1917*, Περιφέρεια Θεσσαλίας 2019, σ. 253-268 (https://mpk.gr/wp-content/uploads/2019/11/Thessalia1917_low.pdf).

αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις.¹⁴⁴ Ή ακόμη είναι αδύνατο να αγνοήσουμε τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε στη διάλυση της κεφαλαϊώδους σημασίας νομαδικής κτηνοτροφίας, η οποία επίσης στηριζόταν στη συμπληρωματικότητα των στόχων και σκοπών της μετακινούμενης κτηνοτροφίας με τα τσιφλίκια.¹⁴⁵ Τα τελευταία επιτελούσαν πολλές ακόμη λειτουργίες, πέραν της χρήσης τους ως χειμαδιά, στο πλαίσιο μιας «νομοτελικής ενότητας», ενός αλληλεξαρτώμενου ισόρροπου συστήματος μεταξύ τσιφλικιού και τσελιγκάτου, που τόσο θαύμαζε και εξυμνούσε ο Κ. Καραβίδας στον Μεσοπόλεμο.¹⁴⁶ Και σε αυτή την περίπτωση της ψύχραιμης και λογικής εκτίμησης, υπερίσχυσε η ισοπεδωτική επίλυση του κοινωνικού ζητήματος που εκκρεμούσε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι με τη μεταρρύθμιση αποσοβήθηκε έστω και προσωρινά η μεγάλη οικονομική, κοινωνική και ιδίως προσφυγική κρίση του Μεσοπολέμου. Και μαζί φυσικά και η πολιτική, αφού η διανομή κλήρων στους ακτήμονες χωρικούς και τους

πρόσφυγες, που έγιναν έτσι μικροϊδιοκτήτες, ακύρωσε σε μεγάλο βαθμό το διεκδικητικό κίνημα των αγροτών και των προσφύγων. Η αγροτική μεταρρύθμιση, που φάνηκε να λύνει προσωρινά το έντονο κοινωνικό πρόβλημα, στη συνέχεια, όπως είχε προβλέψει ο Ε. Βενιζέλος, κατήυθυσε και συσπείρωσε τον αγροτικό πληθυσμό γύρω από τα μεγάλα αστικά κόμματα.¹⁴⁷

Γενικά, πάντως, η διανομή της γης και η κατάργηση των τσιφλικιών λειτούργησε ανασταλτικά ως προς τις αιτίες που πυροδοτούσαν εντάσεις την προηγούμενη περίοδο, έστρεψε τους αγρότες στην κατεύθυνση προάσπισης των κεκτημένων και λίγο πολύ εξασφάλισε ένα ανεκτό επίπεδο διαβίωσης για τη μεγάλη μάζα των αγροτών. Ωστόσο, αν και θα απαλύνει τις κοινωνικές εντάσεις επιφέροντας «την ισότητα στην κοινωνία των αγροτών»,¹⁴⁸

¹⁴⁴ Βλ. χαρακτηριστικά για το θέμα, Κώστας Κριμπάς, «Η συζήτηση για τη γεωργική πολιτική στην Ακαδημία Αθηνών το 1933 και το πρόβλημα της σιτάρκειας», *ό.π.*, σ. 230-239.

¹⁴⁵ Το γεγονός αυτό συνέβαλε ώστε να διαμορφωθούν συνθήκες υπερχής της φυτικής παραγωγής έναντι της ζωικής από τις αρχές του 20ού αιώνα. Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, το 1929, η φυτική παραγωγή αποτελούσε σε αξία το 82% της συνολικής γεωργικής παραγωγής, ενώ η ζωική το 14% και η δασική το 4%. Το 1938, η αξία των φυτικών προϊόντων αποτελούσε το 68% ενώ κατά τα μεταπολεμικά χρόνια (1948-1953) διαμορφώθηκε πάλι σε υψηλότερο επίπεδο (μεταξύ 74% και 81%). Η σχέση αυτή παραμένει 70/30 μέχρι σήμερα παρόλες τις προσπάθειες που έχουν καταβληθεί τις τρεις τελευταίες δεκαετίες σε επιμέρους κλάδους, όπως για παράδειγμα στην αύξηση του χοιρινού κρέατος ή του κρέατος των πουλερικών, αν και μετά την ένταξη στην ΕΟΚ θα πρέπει να συνεκτιμηθούν και άλλοι λόγοι που συμβάλλουν στη διατήρηση της σχέσης αυτής, Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», *ό.π.*, σ. 37-38.

¹⁴⁶ Βλ. αναλυτικά Ε. Kontogiorgi, *Population Exchange*, *ό.π.*, σ. 297-329.

¹⁴⁷ Ο Ε. Βενιζέλος, σε αγόρευση του στη Βουλή στις 11/9/1917, ανέφερε χαρακτηριστικά: «Μόλις (οι ακτήμονες) θα γίνωσιν ιδιοκτήται, θ' αντιληφθώσι τι θα ειπή ιδιοκτησία [...] θα γίνωσιν υπερασπισταί της», (αναφέρεται στο Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός ...*, *ό.π.*, σ. 285). Επίσης, ο Σ. Χασιώτης, εκ των ιδρυτών του Αγροτικού Κόμματος, σημειώνει σχετικά: «Άλλως τε, επειδή επικρατεί η μικρά καλλιέργεια [...] ολιγώτερον η Ελλάς επηρεάζεται εν τη γεωργία τουλάχιστον από κοινωνικά και μάλιστα από εργατικά ζητήματα, τα οποία ευρίσκουν έδαφος οξείας αυτών εκδηλώσεως εις μεγάλας επιχειρήσεις, γεωργικάς, βιομηχανικάς κλπ. Διά τον λόγον τούτον εις τους αγροτικούς πληθυσμούς της Ελλάδος, οι οποίοι αποτελούν και το μέγιστον μέρος του πληθυσμού της χώρας, επικρατεί μάλλον πνεύμα συντηρητικόν, πλην προκειμένου περί των επί μορτή καλλιεργουμένων μεγάλων κτημάτων Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Ηπείρου, όπου από ετών τινών υφίστατο το αγροτικόν ζήτημα, του οποίου τας οικονομικάς και κοινωνικάς ανωμαλίας εγκαίρως επρόλαβεν η Ελληνική πολιτεία διά της νομοθετικής λύσεως του ζητήματος τούτου», βλ. Σ. Χασιώτης, *Η γεωργία εν Ελλάδι. Γενική επισκόπησις*, Αθήνα 1924, σ. 6.

¹⁴⁸ Μ. Sivignon, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 17, 189-194. Ο ίδιος σημειώνει ότι μετά την αγροτική μεταρρύθμιση η Θεσσαλία ήταν η περιοχή της Ελλάδας με τις περισσότερες μεγάλες εκμεταλλεύσεις, σύμφωνα με τα μεγέθη που ίσχυαν στη χώρα, χωρίς να παραβλέπει τις μεγάλες ανισότητες που

θα δημιουργήσει νέες ανισότητες και ανάγκες. Με άλλα λόγια, οι οικονομικές, τεχνικές και οργανωτικές παρενέργειες της αγροτικής μεταρρύθμισης θα μεταθέσουν το πρόβλημα της αγροτικής ιδιοκτησίας σε ζήτημα οργάνωσης της παραγωγής (κυρίως χρηματοδοτικών μέσων και επάρκειας εφοδίων) και, μέσω της ανάπτυξης των συνεταιρισμών, θα αναπροσανατολίσουν το διεκδικητικό κίνημα των αγροτών. Η κατάσταση θα επιδεινωθεί κατά την οικονομική ύφεση της δεκαετίας του 1930. Εντούτοις, η πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 1929 έπληξε κυρίως τις μεγάλες ιδιοκτησίες που απευθύνονταν στην αγορά. Η πολυκαλλιέργεια, η οποία κατά κανόνα υιοθετήθηκε από τους γεωργικώς αποκατασταθέντες ακτήμονες για λόγους αυτοκατανάλωσης, μόνο σε περιορισμένο βαθμό επηρεάστηκε από την κρίση. Όμως, όπως επισημαίνει ο Χρυσός Ευελπίδης, «ενώ η ανεργία δεν επεκτείνεται στους αγρούς, ο εργαζόμενος αγρότης δεν αμείβεται αναλόγως των κόπων του και των κεφαλαίων του αλλά καρπούται μόνο όσα του χρειάζονται για να φυτοζωεί».¹⁴⁹ Η καθήλωση της αγροτικής παραγωγής σε μια οριακή αυτάρκεια και η

διαρκής κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού σε αναζήτηση συμπληρωματικών πηγών εισοδήματος ή άλλων απασχολήσεων για την εξασφάλιση της επιβίωσης, ευνοούσαν την αφύπνισή του, την έξοδό του από την αδράνεια και την πολιτική του συμμετοχή.¹⁵⁰

Η αύξηση πάντως της γεωργικής παραγωγής, που αναμφίβολα επιτεύχθηκε στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου, ήταν συνάρτηση της αύξησης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, βασίστηκε στην εκτέλεση μικρής ή μεσαίας κλίμακας εγχειοβελτιωτικών έργων και την εντατική εργασία των αγροτών, μετά κυρίως στην έλευση των προσφύγων και την αποκατάσταση των ακτημόνων. Επίσης, στη μερική, έστω, χρήση βελτιωμένων τεχνολογικών μέσων και τη διάδοση νέων καλλιεργητικών και επιστημονικών μεθόδων. Η αγροτική μεταρρύθμιση και η διανομή της γης σε ακτήμονες και πρόσφυγες ήταν μια από τις μεγάλες επιτυχίες του ελληνικού κράτους και ταυτόχρονα η μόνη πολιτική που πέτυχε τη διακομματική συναίνεση και την υπέρβαση του εθνικού διχασμού τον Μεσοπόλεμο, ενώ οι θετικές επιπτώσεις της θα φανούν κυρίως μεταπολεμικά, από τη δεκαετία του 1950 και μετά.¹⁵¹

επικρατούν μεταξύ των αγροτών εντός του συγκεκριμένου γεωγραφικού διαμερίσματος.

¹⁴⁹ Χρυσός Ευελπίδης, *Η εξέλιξη της γεωργικής κρίσεως*, εκδ. Φλάμμα, Αθήνα 1935, σ. 32-40.

¹⁵⁰ Για τις πολιτικές επιπτώσεις του προσφυγικού και της αγροτικής μεταρρύθμισης, βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος*, ό.π.

¹⁵¹ «Ανεπανάληπτα σε μέγεθος, αλληλένδετα και μόνιμα επιτεύγματα αποτελούν η αγροτική μεταρρύθμιση και η προσφυγική αποκατάσταση. Η αγνόσή τους σήμερα επιβεβαιώνει μια γενικότερη κακοδαιμονία στο πεδίο της συλλογικής μνήμης: όσο μεγαλώνει η απόσταση, τόσο μειώνεται η εξοικείωση με τα γεγονότα και η κατανόησή τους», Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017, σ. 16.

Η μεταπολεμική εξέλιξη του αγροτικού τομέα. Από τον πόλεμο έως την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα

Συνέχειες και ασυνέχειες στην αγροτική πολιτική κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι και αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε όλες σχεδόν τις χώρες του αναπτυσσόμενου και αναπτυσσόμενου κόσμου αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες και εκπονούνται αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις που απέβλεπαν στην ανακούφιση των φτωχών γεωργών και την καλύτερευση των όρων ζωής στην ύπαιθρο. Επιπλέον, από τη δεκαετία του 1930 η αγροτική πολιτική των περισσότερων δυτικών χωρών εισέρχεται σε μια φάση έντονου παρεμβατισμού και ρυθμίσεων, οι οποίες σχεδόν παντού θα συνδυασθούν με την προετοιμασία του πολέμου και θα επηρεάσουν την έκβασή του.

Εντούτοις, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο το «πρωτεύιο» που κατείχε μέχρι τότε η γεωργία φαίνεται να απειλείται από τη γρήγορη και σε πολλές χώρες βίαιη εκβιομηχάνιση, η οποία δεν είχε παντού τα ίδια χαρακτηριστικά, ούτε συντελέστηκε με τον ίδιο ρυθμό.¹⁵² Τη μεταπολεμική

περίοδο, ιδίως μετά το 1950, οι προηγμένες χώρες υιοθετούν πολιτικές που ευνοούν τη γεωργία, ενώ στις λιγότερο αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες η γεωργία θυσιάζεται προς όφελος της γρήγορης βιομηχανικής ανάπτυξης.¹⁵³

Η ελληνική περίπτωση φαίνεται να ακολουθεί τη δεύτερη τάση, χωρίς εντούτοις να παραμελεί ή να θυσιάζει εξ ολοκλήρου τη γεωργία. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να συμβεί κάτι τέτοιο τη στιγμή που μέχρι τη δεκαετία του 1950 οι αγρότες ξεπερνούσαν το 50% του ενεργού πληθυσμού και ο πρωτογενής τομέας αποτελούσε πάνω από το 40% του ΑΕΠ. Κάνοντας έναν εκ των προτέρων απολογισμό, θα λέγαμε ότι, παράλληλα με την ανάπτυξη της βιομηχα-

τα στην ανάπτυξη και ιδιαίτερα στη βιομηχανική ανάπτυξη [...] η ανάπτυξη κατέληξε "έμμονη ιδέα", στο: Β. Eichengreen, *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία μετά το 1945*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2013, σ. 80.

¹⁵³ Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η μελέτη του Τμήματος Οικονομικών και Κοινωνικών Υποθέσεων των Ηνωμένων Εθνών, η οποία δεν έκρυβε ότι αποσκοπούσε στο να βοηθήσει τις αναπτυσσόμενες χώρες «να ετοιμάσουν πρακτικά προγράμματα ταχείας εκβιομηχάνισης (practical programmes of rapid industrialization)», βλ. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, *Processes and problems of industrialization in under-developed countries*, New York, 1955, σ. III.

¹⁵² «Η "ψυχολογία του 1945", όπως την αποκάλεσαν, έδωσε προτεραιότη-

νίας, η ελληνική γεωργία ολοκληρώνεται και, για πολλούς, απογειώνεται τη μεταπολεμική περίοδο.¹⁵⁴ Υπό αυτήν την έννοια, θα συμφωνούσαμε σε γενικές γραμμές με τη διαπίστωση του G. Federico, που κάνει λόγο για ένα «τεράστιο success story» της γεωργίας, το οποίο, όπως αναφέρει, είναι «κάπως παραμελημένο, καθώς στερείται της γοητείας που διαθέτουν άλλοι τομείς (της οικονομίας)».¹⁵⁵

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, εστιάζοντας στην ελληνική πραγματικότητα. Σε όλη αυτήν την περίοδο, μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, η οικονομική ανάπτυξη βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας στον τομέα της γεωργίας και του εμπορίου (και δευτερευόντως της βιομηχανίας), κυρίως μέσω της διακίνησης και μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων και των πρώτων υλών.¹⁵⁶ Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή υπήρχε μια συγκρατημένη αισιοδοξία που απέρριβε από το γεγονός ότι η Ελλάδα, μετά το σοκ της έλευσης και αποκατάστασης των προσφύγων, θα μπορούσε να αξιοποιήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Το γεγονός αυτό θα βοηθούσε, ενδεχομένως, στην επίτευξη μιας περισσότερο ισόρροπης οικονομικής ανάπτυξης, η οποία θα στη-

¹⁵⁴ «Μέσα σε μια εξαιρετικά βραχεία περίοδο μίας γενιάς (περίπου 1955-1985) η ελληνική ύπαιθρος συμπυκνώνει την εμπειρία δύο αγροτικών επαναστάσεων και το πέρασμα στη σύγχρονη, πλήρως καπιταλιστική γεωργία», Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 303.

¹⁵⁵ Giovanni Federico, *Feeding the world. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2005, σ. 222.

¹⁵⁶ Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι ακόμη και όταν ιδρύθηκε το 1910 ανάλογο Υπουργείο, αυτό ονομάστηκε Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας και η έμφαση δόθηκε στο εμπόριο και ιδίως τη γεωργία, βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920-1960*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 31-40.

ριζόταν στις δυνάμεις της και θα έδινε εξίσου έμφαση (αν όχι προτεραιότητα) στην εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη της γεωργίας. Τις απόψεις αυτές φαίνεται ότι συμμερίζονταν την ίδια περίοδο και πολλοί άλλοι, μεταξύ αυτών και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ιδέα της εκμετάλλευσης του αγροτικού πλεονάσματος προς όφελος της βιομηχανίας καθώς και οι προτάσεις περί ισόρροπης ανάπτυξης του γεωργικού και βιομηχανικού τομέα, εξανεμίστηκαν μέσα στην κρίση του 1929.

Στην πορεία, η ελληνική οικονομία στηρίχθηκε στην ανάπτυξη της γεωργίας και την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, για πολλούς λόγους που έχουν αναπτυχθεί από πολλούς και είναι πλέον αρκετά γνωστοί.¹⁵⁷ Αποτέλεσε μάλιστα κοινή πεποίθηση ότι τα «πληθυσμιακά περισεύματα» ήταν προτιμότερο να επιστρέψουν «πίσω στους αγρούς», και σε αυτό συμφωνούσε πλέον το σύνολο των διανοούμενων και των στελεχών του κρατικού μηχανισμού, ακόμη και διαπρεπείς οικονομολόγοι όπως ο Ξ. Ζολώτας.¹⁵⁸ Με λίγα λόγια, ο αστικός εκσυγχρονισμός που ευαγγελιζόταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, κατέληξε σε έναν αγροτικό παρεμβατισμό που αποσκοπούσε στον μετασχηματισμό των αγροτικών δομών και στην επάρκεια της χώρας σε αγροτικά προϊόντα με αιχμή τη σιτάρκεια. Σε αυτό το πλαίσιο, η βιομηχανία δεν μπορούσε να είναι παρά «εξάρτημα» της αγροτικής πολιτικής, όπως το έθετε ο Αλ. Παπαναστασίου,¹⁵⁹

¹⁵⁷ Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό.π., *passim*. - Δημ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο», ό.π., σ. 159-168.

¹⁵⁸ Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 340.

¹⁵⁹ Ο Αλ. Παπαναστασίου συνοψίζει σε αγόρευση στη Βουλή τον Δεκέμβριο 1928 το ζήτημα ως εξής: «...η Ελλάς είναι χώρα αγροτική. Ο πληθυσμός της είναι κατά τα 2/3 αγροτικός, η παραγωγή της κατά μεγάλην αναλογίαν είναι αγροτική, η βιομηχανία της είναι εξάρτημα της αγροτικής της πολιτικής...». Και παρακάτω: «Ολόκληρος ο αστικός κόσμος είναι

και η αγροτική πολιτική θα μπορούσε να συνοψισθεί στο σύνθημα «η γη στους καλλιεργητές», το οποίο φυσικά δεν ήταν κάτι καινούργιο και είχε διαδοχικά εφαρμοσθεί στις περισσότερες χώρες της νοτιοανατολικής και κεντρικής Ευρώπης και στα Βαλκάνια.¹⁶⁰

Όπως συνοψίζει ο Χρυσός Ευελπίδης, μετά την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930, η μια χώρα μετά την άλλη υπαναχωρούν για να φθάσουν στο τέλος της δεκαετίας να επιδοθούν «εις την χάραξιν ιδίας οικονομικής των πολιτικής, εις την εσωτερικήν οργάνωσιν της οικονομίας και εις την επιδίωξιν του ιδεώδους της αυταρκείας».¹⁶¹ Τους λόγους αυτής της αναδίπλωσης απαριθμεί ο Ν. Η. Αναγνωστόπουλος παραθέτοντας συγκεκριμένα στοιχεία και παραδείγματα, όπως, μεταξύ άλλων, ότι «ο παραγόμενος εν τη χώρα σίτος μόλις επαρκεί προς διατροφήν του πληθυσμού αυτής επί τέσσερας μήνας περίπου» και ως εκ τούτου «οι αριθμοί ούτοι δικαιολογούσι πλήρως την ανησυχίαν των πολιτικών και οικονομολόγων της χώρας μας διά την σιτάρκειαν αυτής...».¹⁶² Αντιλαμβάνεται κανείς

ότι η εμμονή στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα αποτελούσε σχεδόν μονόδρομο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του κράτους τον Μεσοπόλεμο και στον στόχο αυτό στρατεύονται σχεδόν απαρέργκλιτα οι πολιτικοί, οι ειδικοί διανοούμενοι και επιστήμονες (γεωπόνοι, μηχανικοί, οικονομολόγοι κ.λπ.). Η σύνδεση, επομένως, του πρωτογενούς με τον δευτερογενή τομέα δεν επετεύχθη στον Μεσοπόλεμο, στον βαθμό και την έκταση τουλάχιστον που απέβλεπαν και προσδοκούσαν αρκετοί πολιτικοί, οικονομολόγοι και επιχειρηματίες.¹⁶³

Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και γεωργία: ο ρόλος των διεθνών οργανισμών και της αμερικανικής αποστολής

Ο έντονος διάλογος που αναπτύσσεται γύρω από το μεταπολεμικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης της χώρας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και αρκετά γνωστός πλέον στο ευρύ κοινό από τις εξαιρετικές μονογραφίες και τα άρθρα

εξαρτημένος από την γεωργική παραγωγή, και αυτή η βιομηχανία, πλην της ναυτιλίας ίσως η οποία ζη ανεξαρτήτως της παραγωγής της Ελληνικής εν γένει...», Αλ. Παπαναστασίου, «Δασμός του σίτου και βιοτικά συνθήκαι», στο: *Μελέτες Λόγοι Άρθρα*, Αθήνα 1957, σ. 549, 573.

¹⁶⁰ Όπως αναφέρει ο Γιωάννη Federico, το σύνθημα αυτό αποτέλεσε ένα από τα πιο ισχυρά κίνητρα για πολιτική αλλαγή στον 20ό αιώνα, αφού ακόμη και μετά τον πόλεμο η αμερικανική κυβέρνηση προέτρεπε πολλές «φιλικές» προς αυτήν χώρες να εφαρμόσουν ανάλογες μεταρρυθμίσεις ως μια προληπτική κίνηση ενάντια στην κομμουνιστική προπαγάνδα, βλ. G. Federico, *Feeding the world*. ό.π., σ. 172.

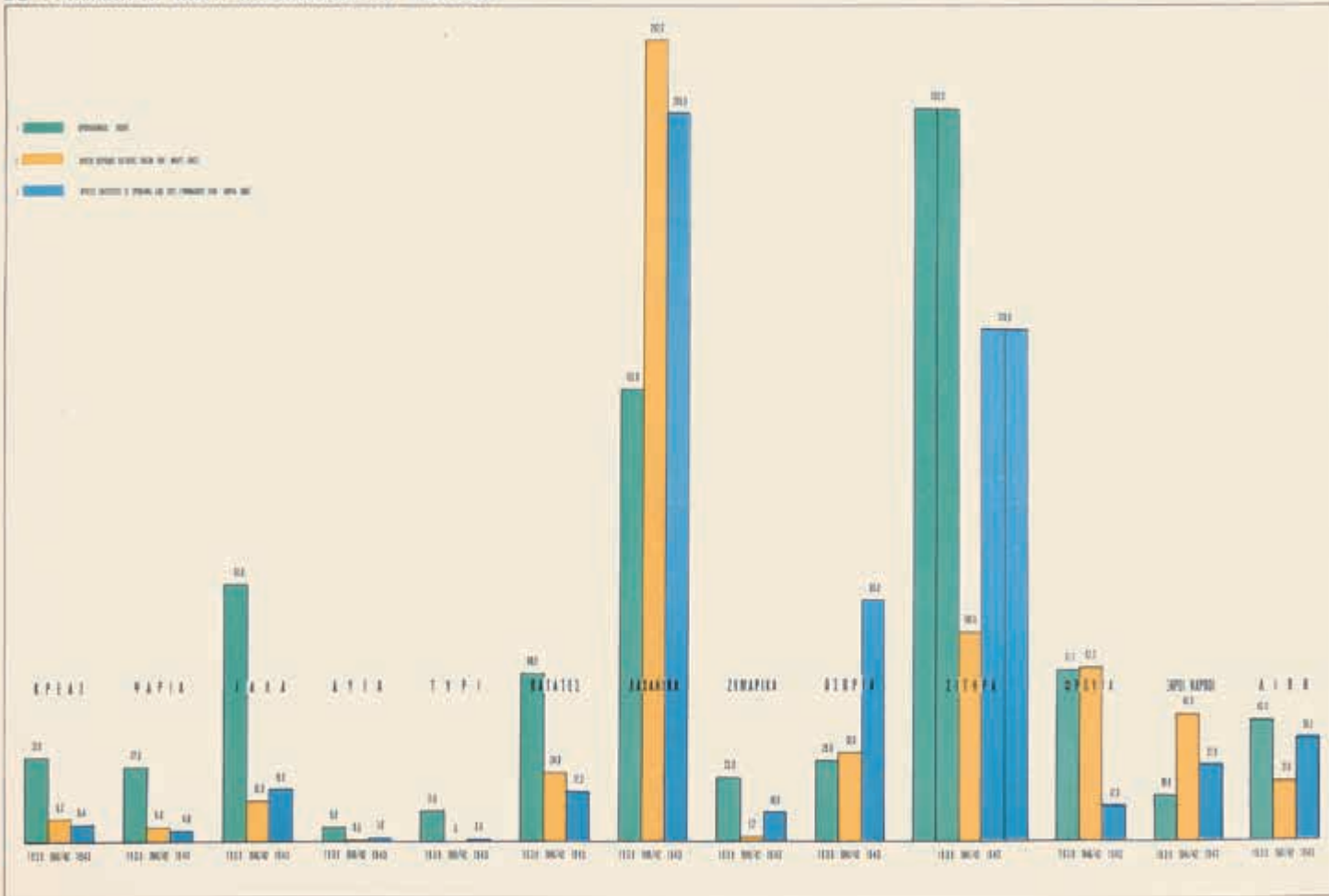
¹⁶¹ Χρ. Ευελπίδης, «Η εξέλιξις της γεωργικής κρίσεως», *Αγροτική Οικονομία*, 1935, σ. 64-65, όπου περιγράφει αναλυτικά όλες τις προσπάθειες που έγιναν στον αγροτικό τομέα από τα περισσότερα ευρωπαϊκά και βαλκανικά κράτη αλλά και διεθνώς, προκειμένου να περιορισθούν οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης με την υιοθέτηση συμφωνιών για τη ρύθμιση της παραγωγής και του εμπορίου γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων.

¹⁶² «Η αξία των εισαγομένων κατ' έτος αλεύρων και σίτου ανέρχεται

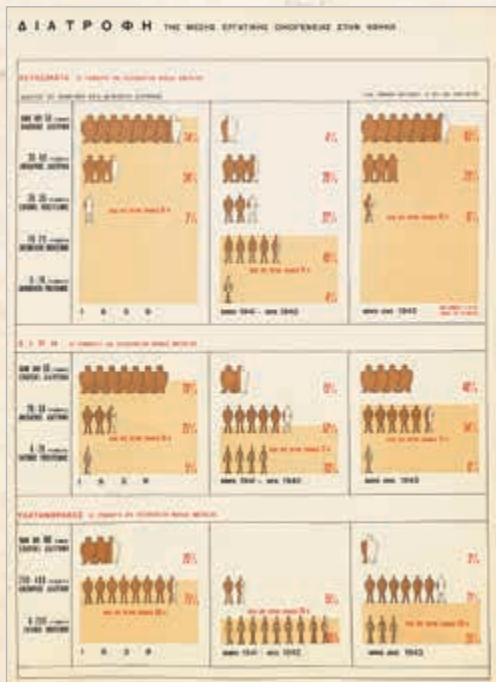
εις 2.665.614.485 δρχ. ήτοι αντιπροσωπεύει τα 20,9% του εισαγωγικού εμπορίου της χώρας μας ή τα 41,9% του ελλείμματος του εμπορικού μας ισοζυγίου», ενώ τα μεγάλα αστικά κέντρα «και πολλά γεωργικά διαμερίσματα αναμένουσι καθ' όλον το έτος τα σιτοφορτία του Καναδά, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, της Αργεντινής ή της Αυστραλίας προς εξασφάλισιν του αναγκαιούντος προς διατροφήν των άρτου», Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Σιτοκαλλιέργεια και Σιτάρκεια εν Ελλάδι*, Αθήνα, Τύποις Ν. Απατσίδη, 1930, σ. 5-6.

¹⁶³ Για την επιφυλακτικότητα που επέδειξαν οι κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου έναντι της εκβιομηχάνισης, αλλά και τη δυναμικότητα και τη γεωγραφική κατανομή της εγχώριας αγρο-τροφικής βιομηχανίας την ίδια περίοδο, βλ. Ελ. Κοντογιώργη - Σ. Σκορδίλη, «Η γεωγραφία της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα», στο: Δ. Παναγιωτόπουλος - Δ.Π. Σωτηρόπουλος (εισαγωγή-επιμέλεια), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά την βενιζελική περίοδο*, ό.π., σ. 144-172.

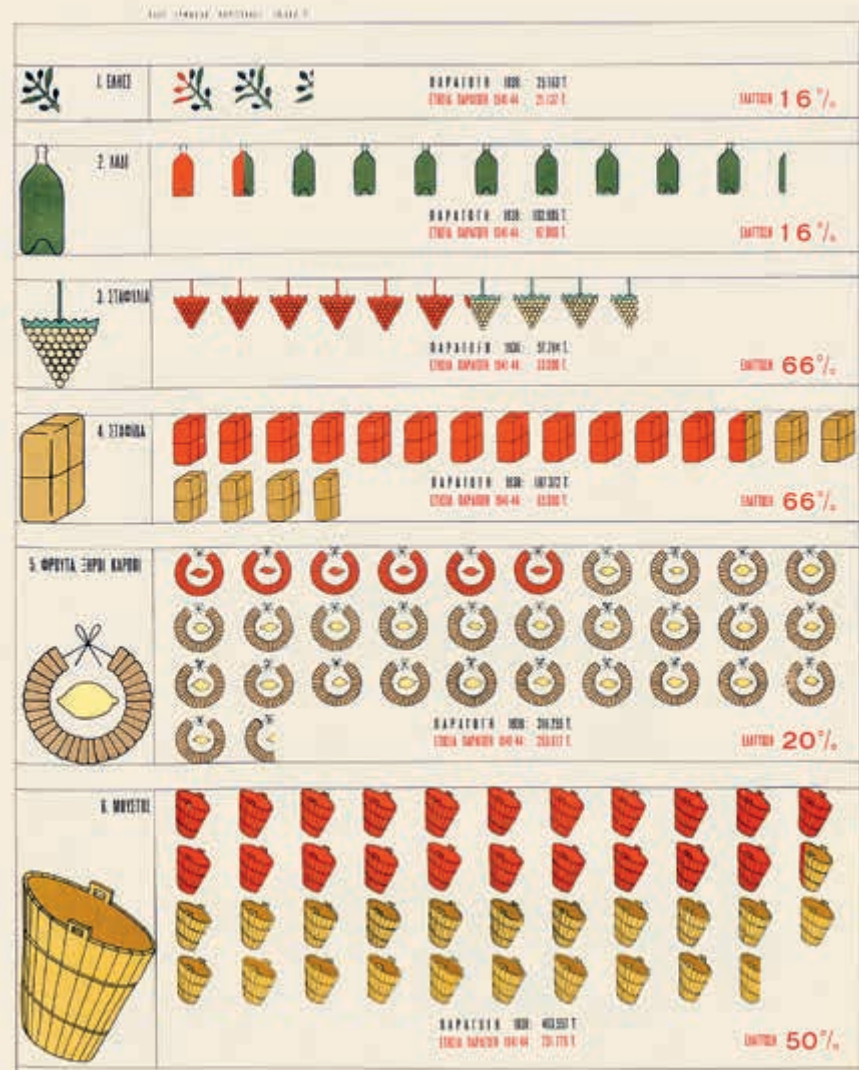
ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΤΡΟΦΩΝ
 ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
 ΣΕ ΓΡΑΜΜΑΡΙΑ ΚΑΤΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ

Καταγραφή και στατιστική αποτύπωση των απωλειών της Ελλάδας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο από το γραφείο Κ.Α. Δοξιάδη (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

ΕΤΗΣΙΑ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ 1941-44

Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Λεύκωμα με στατιστικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής από το Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών του Υπουργείου Δημοσίων έργων υπό τη διεύθυνση του αρχιτέκτονα Κ.Α. Δοξιάδη. Διαγράμματα/αποτυπώσεις από το μέρος III. «Ο οικονομικός πόλεμος» (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

που έχουν στο μεταξύ δημοσιευθεί.¹⁶⁴ Ο πόλεμος συνέθλιψε τον φασισμό και τον ναζισμό, τις ακραίες ιδεολογίες του Μεσοπολέμου, αφήνοντας χώρο για την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και της οικονομίας της αγοράς μέσα σε συνθήκες ψυχροπολεμικές. Η συναίνεση, εντούτοις, που επιτεύχθηκε και η σχετική σταθερότητα στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο θα έχουν καταλυτικές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα και κυρίως σε αυτό της ανάπτυξης, στην περίπτωση της Ελλάδας, ιδίως μετά και τη λήξη του εμφυλίου. Εντούτοις, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι προπολεμικά το ελληνικό κράτος κατόρθωσε να επιτύχει τον υπερδιπλασιασμό όχι μόνον της επικράτειας και του πληθυσμού του, αλλά και αυτής τη ίδιας της γεωργικής του παραγωγής. Υστερούσε, όμως, στη διαδικασία της πλήρους ενσωμάτωσης των νέων πληθυσμών, ιδίως των λεγόμενων Νέων Χωρών, η οποία θα αποτελέσει μια πολύχρονη και εξαιρετικά σύνθετη πρόκληση. Ο πόλεμος, η Κατοχή και εν τέλει ο εμφύλιος επιτάχυναν τις διαδικασίες αυτές επιβάλλοντας με τρόπο βίαιο και ωμό πολλές φορές τις απαραίτητες συγκλίσεις και συναινέσεις.

Οι προπολεμικές ισορροπίες, που βασιζόνταν στον

¹⁶⁴ Μεταξύ αυτών, εντελώς ενδεικτικά, Andreas Kakridis, “Deus ex machina? Truman / Marshall Aid, Engineers, and Greece’s Post-war Development Discourse”, *Journal of Modern Greek Studies* 27 (2009), σ. 241-274, και Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, και του ιδίου, «Οικονομία και θεσμοί. Από την προπολεμική ‘βιωσιμότητα’ στη μεταπολεμική ‘εκβιομηχάνιση’», στο: Hagen Fleisher (επιμέλεια), *Η Ελλάδα ‘36-49: Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 351-369. Επίσης, ενδιαφέροντα στοιχεία περιέχονται και στο: Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικάνοι σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2013, σ. 17-66, ιδίως σ. 36-41, ενώ πάντα ενδιαφέροντα είναι τα σχόλια του Κ. Κωστή, στην «Εισαγωγή» του στο: *Κυριάκος Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σ. 17-78.

προστατευτισμό και την πολιτική της αυτάρκειας, έχουν πλέον ανατραπεί προς όφελος της εκβιομηχάνισης της χώρας, γεγονός που σήμαινε αναγκαστικά και τη συρρίκνωση ή/και υποβάθμιση του αγροτικού τομέα. Σε αυτό συνέβαλαν και γεγονότα όπως ήταν η Κατοχή, η εμφύλια αναμέτρηση και η προϊούσα εγκατάλειψη της υπαίθρου ένεκα της εσωτερικής ή/και εξωτερικής μετανάστευσης. Αποτέλεσμα ήταν οι περισσότερες προσωπικότητες αλλά και οι εκπρόσωποι των κομμάτων, που εκτείνονταν σε όλο σχεδόν το εύρος του πολιτικού φάσματος, να προτάσσουν πλέον την αναγκαιότητα της γρήγορης έως και απόλυτης («βαριάς», όπως το έθετε η Αριστερά του Δημήτρη Μπάτση) εκβιομηχάνισης, ως αντίβαρο και απάντηση στην κρίση του Μεσοπολέμου και στην κακοδαιμονία της υπανάπτυξης.¹⁶⁵ Δεν νομίζω ότι υπάρχει κείμενο μεταπολεμικά που να μην επιμένει στην αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου της Ελλάδας. Όλες οι μελέτες, εκθέσεις, αναφορές μεταπολεμικά που αναφέρονται στο θέμα της εκβιομηχάνισης ξεκινούν πάντοτε από την παραδοχή ότι η Ελλάδα και το μέχρι τότε παραγωγικό της μοντέλο, που ήταν βασισμένο κατά κύριο λόγο στη γεωργία, δεν είναι πλέον βιώσιμο και δεν μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Στην προσπάθεια αυτή θα βρουν μεταπολεμικά έναν

¹⁶⁵ Δ. Μπάτση, *Η βαριά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος 1977. Μια συνοπτική ανακεφαλαίωση των θέσεων της Αριστεράς πάνω στο ζήτημα δίνει ένας υποστηρικτής της εκβιομηχάνισης, ο καθηγητής Ν. Κιτσίκης, *Εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Σκέψεις γύρω από την ανασυγκρότηση*, Αθήνα 1956. Για μια συνολική θεώρηση του λόγου της Αριστεράς, βλ. Ανδρέας Κακριδής, «Η ελληνική Αριστερά απέναντι στο αίτημα για ανάπτυξη: ο Δημήτρης Μπάτσης και το περιοδικό Ανταίος (1944-1952)», ανακοίνωση στο σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάιος 2005, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [file:///C:/Users/user/Downloads/meeting_0045_2108%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/meeting_0045_2108%20(1).pdf) (τελευταία επίσκεψη 20.10.2020).

ισχυρό σύμμαχο, την παρουσία της αμερικανικής αποστολής, η οποία έβλεπε τη γρήγορη και αμετάκλητη «εκβιομηχάνιση ως τη μοναδική λύση στο ελληνικό οικονομικό πρόβλημα». Σύμφωνα με την έκθεση Porter η αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της μεταλλουργικής βιομηχανίας και τη μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων αποτελούσαν τους κύριους άξονες ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.¹⁶⁶ Όσον αφορά την αγροτική πολιτική, οι αλλαγές που προτεινόταν συνοψίζονταν στο τρίπτυχο: μείωση του αγροτικού πληθυσμού/αγροτική έξοδος-μεγέθυνση εκμεταλλεύσεων/αναδασμοί-εκμηχάνιση γεωργίας/εκβιομηχάνιση της παραγωγής. Με άλλα λόγια, το μοντέλο που εφαρμόστηκε προπολεμικά και συνίστατο στην αρχή του κατακερματισμένου γεωργικού κλήρου και της συγκράτησης του πληθυσμού στην ύπαιθρο, θα αντικατασταθεί τη μεταπολεμική περίοδο από το σύνθημα «μεγέθυνση αγροτικού κλήρου-μείωση αγροτικού πληθυσμού», όπως υπαγορευόταν από τις νέες οικονομικές αντιλήψεις και το μοντέλο ανάπτυξης που στηριζόταν στην εκμηχάνιση και την εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας.¹⁶⁷

¹⁶⁶ P. Porter, *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2008, σ. 204-205 και Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, σ. 717. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι οι ειδικοί της αμερικανικής αποστολής δεν πετούσαν στα σύννεφα, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει και από το παρακάτω παράθεμα: «Το σημαντικό είναι να συνειδητοποιηθεί ότι στην φτωχή αυτή χώρα, ο Αμερικανικός καπιταλισμός και η απεριόριστη ιδιωτική πρωτοβουλία δεν μπορούν να αποτελέσουν μόνοι τους την απάντηση. Οράματα σύγχρονων γραμμών παραγωγής αυτοκινήτων των εργατών σε μεγάλα πάρκινγκ και άλλων αντίστοιχων εικόνων της τυπικής ζωής των Αμερικανών, δεν έχουν πρακτικό νόημα σε μια χώρα όπου κυριαρχούν η οικοτεχνία, τα αμπέλια, οι ελαιώνες, τα κοπάδια των αιγοπροβάτων και εκατοντάδες αιώνων αγροτικής ιστορίας», από αναφορά μέλους Αμερικανικής Αποστολής στην Ελλάδα, όπως αναφέρεται στο: Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση*, ό.π., σ. 223.

¹⁶⁷ Λ. Λουλούδης, «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και πολιτική αναδιάρθρω-

Να σημειωθεί ότι μεταπολεμικά τόσο η αμερικανική αποστολή βοήθειας, όσο και οι διεθνείς οργανισμοί που επιχειρούν να συντονίσουν και να ενοποιήσουν τις επιμέρους κρατικές πολιτικές, διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο, έμμεσο ή και απροκάλυπτα άμεσο πολλές φορές, εκμεταλλευόμενοι τις ασθενείς αντιστάσεις και τα περιορισμένα περιθώρια ελιγμών των κρατών τα οποία προσφεύγουν στη συνδρομή τους. Αυτή ήταν και η περίπτωση της Ελλάδας. Η αυξανόμενη επιρροή των Αμερικανών στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και οι διαφορές όψεις και εκφάνσεις αυτής έχουν επανειλημμένα απασχολήσει τους ειδικούς επιστήμονες και διανοητές, ήδη από την περίοδο εκείνη μέχρι σήμερα.¹⁶⁸ Η επίδραση αυτή, όπως συνοψίζεται και περιγράφεται με τον όρο *αμερικανοποίηση* (*Americanization*) της Ευρώπης, είναι φορτισμένη με πολλές αρνητικές σημασίες και συνεκδοχές.¹⁶⁹

Στην Ελλάδα η επίδραση αυτή υπήρξε έντονη, πολύ-

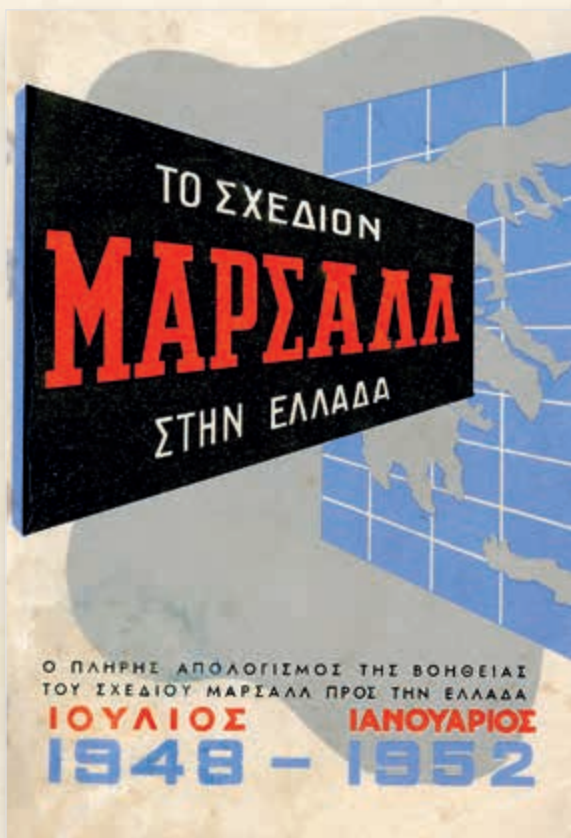
σης των αγροτικών δομών», στο: *Οικονομία και Αγροτικός Τομέας* (Πρακτικά Διεθνούς Οικονομικού Συνεδρίου), τόμος Β΄, έκδοση ΑΤΕ, 1986, σ. 389.

¹⁶⁸ Η προσήλωση στη γνώμη και η ταύτιση με τις απόψεις των Αμερικανών έλαβε πολλές φορές την περίοδο αυτή τον χαρακτήρα εμμονής. Χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, ήταν η αντίδραση του σοσιαλιστή καθηγητή Αριστοτέλη Σίδερι, ο οποίος σε μια συζήτηση που διεξάγεται στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή το 1947, εξανίσταται με την εμμονή των συναδέλφων του καθηγητών στις θέσεις των Αμερικανών, λέγοντας ότι «δεν νομίζει ότι πρέπει να τονίζωμεν ότι πρέπει να έλθη Αμερικανός διά πάσαν περίπτωση». Να σημειωθεί ότι η ΑΓΣΑ επωφελήθηκε πολλαπλώς από την αμερικανική βοήθεια και το Σχέδιο Μάρσαλ. Βλ. σχετικά και Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη*, ό.π., σ. 230.

¹⁶⁹ Η κριτική αυτή είναι λιγότερο έντονη τις τελευταίες δεκαετίες, οπότε αναδεικνύονται και οι θετικές επιπτώσεις της παρέμβασης αυτής. Η πιο πρόσφατη και ενδιαφέρουσα επισκόπηση του ζητήματος, η οποία ανασκοπεί και αντλεί στοιχεία από την προηγούμενη βιβλιογραφία και περιέχει χαρακτηριστικές αναλύσεις περιπτώσεων από πολλές χώρες της Ευρώπης είναι ο συλλογικός τόμος, Alexander Stephan, (επιμ.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη, Berghahn Books, 2006.

Εκδόσεις της Αμερικανικής Επιτροπής στην Ελλάδα
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

Το Σχέδιον Μάρσαλλ στην Ελλάδα: ο πλήρης απολογισμός
της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλλ προς την Ελλάδα,
Ιούλιος 1948-Ιανουάριος 1952
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

Ἡ παραγωγή τῆς Γῆς

«Ἡ Παραγωγή της Γης»,
Ἐκδόσεις Αμερικανικῆς Υπηρεσίας Πληροφοριῶν, Αθήναι χ.χ.
(πηγή: Ιστορικό Αρχεῖο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

πλευρη και πολυσχιδής και ταυτίσθηκε με αλλαγές και αναπροσανατολισμούς που σηματοδότησαν ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Στο πλαίσιο αυτό, ενδιαφέρουσα από την άποψη που μας απασχολεί στη μελέτη αυτή, ήταν η πρόσκληση που απηύθυνε η Κυβέρνηση στις αρχές του 1946 στον «Οργανισμό Τροφών και Γεωργίας (FAO)» των Ηνωμένων Εθνών να οργανώσει μια αποστολή στην Ελλάδα προκειμένου να ερευνήσει τα γεωργικά προβλήματα του τόπου και να υποδείξει τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις. Η αποστολή περιήλθε τη χώρα για ένα τετράμηνο περίπου (από τον Μάιο 1946 μέχρι τα τέλη Αυγούστου 1946), ενώ πέντε μέλη της παρέμειναν ακόμη 2-3 μήνες. Οι προτάσεις της αποτυπώθηκαν σε ένα υπόμνημα 200 περίπου σελίδων στο οποίο η αποστολή διαπιστώνει το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης του λαού και εκφράζει την αισιοδοξία ότι με τα προτεινόμενα μέτρα είναι δυνατόν αυτό να βελτιωθεί σημαντικά. Ειδικότερα, προτείνει τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και την ενίσχυση της βιομηχανίας προκειμένου να απορροφηθεί το πλεόνασμα των εργατικών χεριών από τη γεωργία, αλλά και τη «διευκόλυνση της μεταναστεύσεως εις άλλας χώρας».¹⁷⁰ Επίσης, εισηγείται την ανα-

διοργάνωση του Υπουργείου Γεωργίας, τη διεύρυνση της γεωργικής εκπαίδευσης, την προαγωγή της έρευνας επί πρακτικών κυρίως προβλημάτων, καθώς και την επέκταση του συστήματος γεωργικών εφαρμογών και των «συναφών συμβουλευτικών υπηρεσιών προς τους γεωργούς».¹⁷¹

Η βασική πάντως πρόταση της αποστολής, που διέπει όλη την έκθεση και συμπίπτει με ανάλογες εισηγήσεις άλλων οργανισμών, ήταν η προτεραιότητα που έθετε στην υιοθέτηση ενός προγράμματος ανάπτυξης της βιομηχανίας αντί της ποιοτικής βελτίωσης της γεωργίας και η επακόλουθη συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού προς όφελος των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Επομένως, το μείζον διακύβευμα στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν η εκβιομηχάνιση της χώρας, η ενσωμάτωση της οικονομίας στο διεθνές περιβάλλον και η ανάδειξη νέων αστικών στρωμάτων. Αυτές οι προτεραιότητες οι οποίες θα ενέτασαν, κατά τους συντάκτες της έκθεσης, την Ελλάδα στις αναπτυσσόμενες χώρες και στην οικονομία της αγοράς, δεν έγιναν βέβαια αποδεκτές χωρίς κάποιες εσωτερικές αντιδράσεις εκ μέρους όσων υπεραμύνονταν τη διαίωνιση των προπολεμικών ισορροπιών.¹⁷²

¹⁷⁰ Food and Agriculture Organization of the United Nations, *Report of the FAO Mission for Greece*, Washington D.C., March 1947, και η ελληνική έκδοση (στην οποία θα αναφερόμαστε στο εξής), *Έκθεση της Αποστολής του FAO διά την Ελλάδα*, Μάρτιος 1947. Συγκεκριμένα, η Αποστολή επιμένει στην αλλαγή του προσανατολισμού της ελληνικής οικονομίας από τον γεωργικό τομέα στην ενίσχυση κυρίως της βιομηχανίας και τη μετατροπή της χώρας από αγροτική «εις χώραν περισσότερο εκβιομηχανισμένην» βάσει ενός μακροχρόνιου σχεδιασμού, αφού μάλιστα «οι παράγοντες οι επηρεάζοντες την γεωργικήν ανάπτυξιν δεν δύνανται να αποχωρισθώσιν εκείνων, οι οποίοι επηρεάζουν την γενικήν βιομηχανικήν ανάπτυξιν της χώρας και την οικονομικήν της ανασύνταξιν» (βλ. σ. 1Β' και 3 της Έκθεσης). Για την επίδραση που άσκησαν οι προτάσεις αυτές στο μοντέλο ανάπτυξης της μεταπολεμικής γεωργίας, βλ. Λ. Λουλούδη, «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και πολιτική αναδιάρθρωσης των αγροτικών δομών», ό.π., σ. 387-413.

¹⁷¹ *Έκθεση της Αποστολής*, ό.π., σ. Η και Ι, 25-28.

¹⁷² Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι η διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ των οικονομολόγων και κυρίως μεταξύ του Κυριάκου Βαρβαρέσου και του Ξενοφώντα Ζολώτα που φαίνεται ότι εξέφραζαν δύο διαφορετικές οικονομικές τάσεις, αλλά και κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Για το θέμα, βλ. Κ. Βεργόπουλου, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης (1944-1952)», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση* (συλλ. έργο), Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 538-544. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση*, σ. 91-92, και Ν. Μαραβέγιας, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 1992, σ. 35-41.

Χρηματοδοτικά εργαλεία και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα

Η εφαρμογή, εντούτοις, οποιουδήποτε προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης προσέκρουε στις εγγενείς αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης και, κυρίως, στην οικονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους, οι οποίες θα αντιμετωπισθούν με την ανάληψη της τεχνικής και υλικής ενίσχυσης εκ μέρους των Η.Π.Α. Από το 1946-47, με την ανακοίνωση του δόγματος Τρούμαν και την εφαρμογή στη συνέχεια του Σχεδίου Μάρσαλ, οι Η.Π.Α. αναλαμβάνουν το κόστος της ανασυγκρότησης και της μεταφοράς τεχνολογίας παρεμβαίνοντας ταυτόχρονα σε όλα τα επίπεδα. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η ανάμειξη τους στην πολιτική, οικονομική και διοικητική ζωή της Ελλάδας ήταν άμεση και πολύπλευρη και εκτεινόταν σε όλους σχεδόν τους τομείς της δημόσιας ζωής, σε βαθμό που οδηγεί αρκετούς μελετητές της περιόδου να μιλούν για μια αποικιοκρατικού τύπου διείσδυση.¹⁷³ Ανεξάρτητα από τις παράπλευρες επιπτώσεις, η βοήθεια προς την Ελλάδα υπολογίζεται ότι ανήλθε συνολικά μέχρι το 1952 στα δύο δισεκατομμύρια δολάρια (ποσό πολύ μεγαλύτερο από το σύνολο των δανείων που είχε συνάψει το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του) και συνέβαλε σημαντικά στην οικονομική της ανόρθωση. Η πορεία εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας θα συνεχισθεί και θα ενταθεί τα επόμενα χρόνια με την καθοδήγηση της Υπηρεσίας Γεωργικών Εφαρμογών του Υπουργείου Γεωργίας και με τη χρηματοδοτική στήριξη της ΑΤΕ.¹⁷⁴ Η ελληνική οικονομία

¹⁷³ Αρ. Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 419.

¹⁷⁴ Το Υπουργείο Γεωργίας με την Αγροτική Τράπεζα και το συνεταιριστικό κίνημα αποτελούν το βασικό δίκτυο εφαρμογής της αγροτικής πολι-

καταφέρει ήδη το 1951 να αρθεί στα προπολεμικά επίπεδα, ενώ καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 η γεωργική παραγωγή διπλασιάστηκε.¹⁷⁵

Η κληρονομιά, ωστόσο, της προηγούμενης περιόδου υπήρξε καθοριστική για την πραγματοποίηση αυτού του αναπροσανατολισμού. Η Ελλάδα παρέμεινε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μια φτωχή, κατά βάση αγροτική χώρα όπου η μικροϊδιοκτησία και η κατακερματισμένη οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελούσαν τη βάση της παραγωγικής δομής. Το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα δεν ξεπερνούσε τα 130 δολάρια (τη στιγμή που τα αντίστοιχα ήταν 400 δολάρια στη Γερμανία, 600 στη Γαλλία και 1.600 στις ΗΠΑ), ενώ η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε το 30% περίπου του ΑΕΠ και απασχολούσε το 58% του ενεργού πληθυσμού.¹⁷⁶ Από την άλλη, οι δείκτες παραγωγικότη-

τικής μεταπολεμικά, μέχρι και το τέλος του 20ού αιώνα, βλ. Neil Collins - Leonidas Louloudis, "Protecting the protected: The Greek agricultural policy network", *Journal of European Public Policy*, 2:1 (March 1995), σ. 95-114.

¹⁷⁵ Το 1955 τα αγροτικά προϊόντα αντιπροσώπευαν το 86,4% του συνόλου των εξαγωγών της χώρας ενώ το 1966 το 73%. Χαρακτηριστικό, επίσης, στοιχείο της προόδου και της προϊούσας εκμηχάνισης αποτελεί και ο τετραπλασιασμός των τρακτέρ και των θεριζοαλωνιστικών μηχανών το διάστημα 1956-66, καθώς και η αύξηση της χρήσης λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και άλλων εισροών, βλ. σχετικά Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9ος, Ελληνικά Γράμματα-Τα Νέα, Αθήνα, 2003, σ. 59-86, ιδίως σ. 63 και L.H. Shaw, *Postwar growth in Greek agricultural production*, Αθήνα 1969, σ. 318.

¹⁷⁶ Στις υπηρεσίες αναλογούσε το μισό του ΑΕΠ και το ¼ της συνολικής απασχόλησης και στον ευρύτερο βιομηχανικό τομέα τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 20% για το ΑΕΠ και 18% για την απασχόληση. Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», ό.π., 2003, σ. 59-86. Αναλυτικότερα στου ιδίου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α. Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2020.

Με την Αμερικανική οικονομική και τεχνική βοήθεια, μεγάλες άγονες εκτάσεις της Βορείου Ελλάδος μεταβλήθηκαν σε πλούσιους όριζόντες και τα νερά των ποταμιών, που ήσαν αίτια καταστροφών, είναι τώρα παράγων ευημερίας.

Με χρήματα της Αμερικανικής Βοήθειας αγοράσθηκαν 7500 ημίονοι στις Ηνωμ. Πολιτείες για τους συμμορισταλκτικούς αγρούς. Στην εικόνα: Έκφορτος των ημίονων στον Πειραιά.

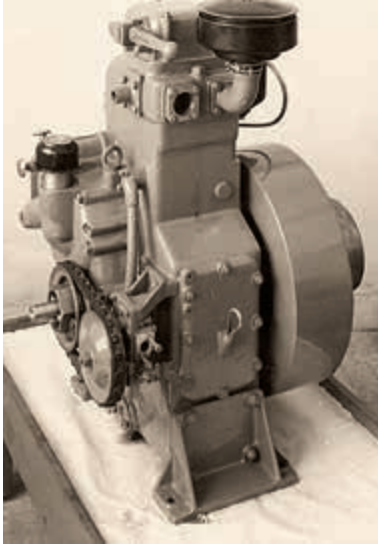

Το Σχέδιον Μάρσαλ στην Ελλάδα: ο πλήρης απολογισμός της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ προς την Ελλάδα, Ιούλιος 1948-Ιανουάριος 1952 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

Φωτογραφικό υλικό από το βιβλίο Το Σχέδιον Μάρσαλ εις την Ελλάδα μέχρι του έτους 1950 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

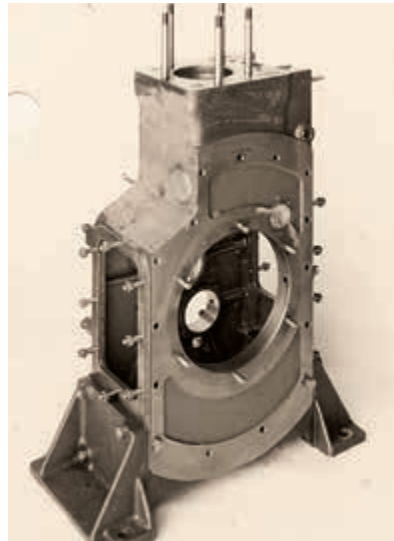
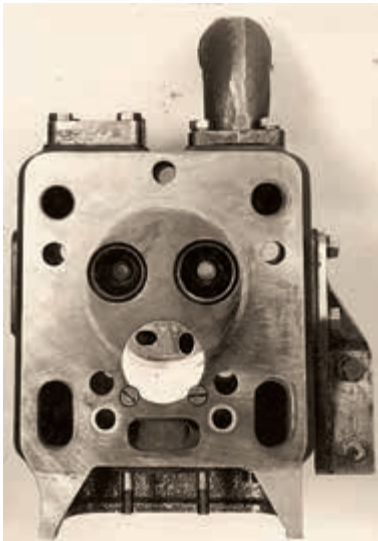
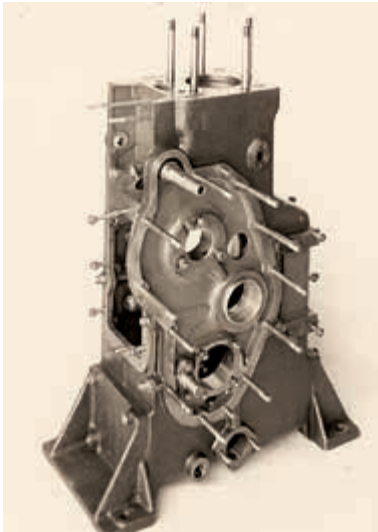
ΠΡΟΟΔΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΑΝ

Από την εκμηχάνιση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής:

Καταστατικό της Α.Ε. Γενικών και Τεχνικών Επιχειρήσεων «Τεχνικά Σ. Μαλκότης» (1939) κατατεθέν στο πλαίσιο της δανειοδότησης της για την προμήθεια μηχανημάτων από το εξωτερικό και επιχώριες δαπάνες, το 1949, συνοδευόμενο από φωτογραφικό υλικό με μηχανήματα της εταιρείας για την εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργικής παραγωγής τη μεταπολεμική περίοδο (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής Δανείων)

Ο Πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής και ο Υπουργός Βιομηχανίας Νικόλαος Μάρτης επισκέπτονται τον χώρο έκθεσης του πρώτου ελληνικού ελκυστήρα (τρακτέρ), κατασκευασθέντος από την Εταιρεία «Τεχνικά Σ. Μαλκότης», 1958. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής Δανείων)

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ

ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΓΕΝΙΚΩΝ & ΤΕΧΝΙΚΩΝ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

“ΤΕΧΝΙΚΑ Σ. ΜΑΛΚΟΤΣΗΣ,,

ΑΘΗΝΑΙ
1939

τας παρέμεναν ιδιαίτερα χαμηλοί, η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος κυμάνθηκε σε επίπεδα σαφώς χαμηλότερα από αυτά του συνολικού εισοδήματος της οικονομίας μετά τον πόλεμο και η πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού κινούνταν στα όρια της επιβίωσης.¹⁷⁷ Στα μέσα της δεκαετίας 1950, εντούτοις, η ελληνική γεωργία έχει ανακάμψει πλήρως, στα επίπεδα σχεδόν που είχε στην τέταρτη δεκαετία του αιώνα, και έχει φθάσει στα όρια της εκτατικής της ανάπτυξης.¹⁷⁸ Οι καλλιεργηθείσες εκτάσεις έφθασαν στο υψηλότερο σημείο τους το 1961 (36.997 χιλ. στρ.) και στη συνέχεια σταθεροποιήθηκαν στα περίπου 35 εκατ. στρέμματα μέχρι και το 2001 (34.832 χιλ. στρ.) (Πίνακας 1). Παρόλα αυτά, ο αγροτικός τομέας εξακολουθεί να απασχολεί ακόμη πάνω από το 55% του ενεργού πληθυσμού συνεισφέροντας περίπου το 25% στο ΑΕΠ, πράγμα που δηλώνει τη χαμηλή παραγωγικότητα, που συνδεόταν φυσικά με τις υπόλοιπες στρεβλώσεις του πρωτογενούς τομέα και αντανακλούνταν στην κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού, που παρέμεινε εν πολλοίς κάτω από τα όρια της φτώχειας. Ήδη το 1958 ο Δημήτρης Χαλικιάς, Υπεύθυνος της Διεύθυνσης Οικονομικών Μελετών της Τραπέζης της Ελλάδος, διαπίστωνε αφενός την οικονομική καθυστέρηση της Ελλάδας, σε σχέση με τις «βιομηχανικώς εξελιγμένες χώρες»,¹⁷⁹ ενώ απέδιδε την καθυστέρηση αυτή και στο

¹⁷⁷ «Την περίοδο 1950-1967 και σε σταθερές τιμές 1958, το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα αποτελούσε το μισό περίπου του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος του συνόλου των τομέων της οικονομίας». Το αγροτικό εισόδημα και η συμμετοχή της γεωργίας στο ΑΕΠ θα συρρικνωθούν ακόμη περισσότερο την περίοδο της δικτατορίας, Β. Πατρώνης - Π. Λιαργκόβας, «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 23(1) (Απρίλιος 2004), σ. 107-137, το απόσπασμα στις σ. 120-121 και 125.

¹⁷⁸ Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία*, ό.π., σ. 271.

¹⁷⁹ Βλ. Δημητρίου Ι. Χαλικιά, *Η εκβιομηχάνισις της Ελλάδος*, Τράπεζα της

«υψηλόν ποσοστόν του απασχολουμένου εις την γεωργίαν και τα συναφή επαγγέλματα πληθυσμού», που ξεπερνούσε το 50% του εργατικού δυναμικού.¹⁸⁰

Η απορρόφηση του πλεονάζοντος αυτού δυναμικού το οποίο λίκναζε στην ελληνική ύπαιθρο, αναδείχθηκε σε υψίστης σημασίας προτεραιότητα μεταπολεμικά, σε συνδυασμό βέβαια πάντοτε με τις πολιτικές παραμέτρους και τους κινδύνους που εγκυμονούσε. Τελικά το δυναμικό αυτό διοχετεύθηκε στα αστικά κέντρα και το εξωτερικό, μέσω των αυξανόμενων μεταναστευτικών ροών (υπολογίζονται πάνω από ένα εκατομμύριο άτομα το διάστημα 1951-1971, από τα οποία παλιννόστησαν περίπου τετρακόσιες χιλιάδες), ενώ ελάχιστο ποσοστό απορροφήθηκε από την εγχώρια βιομηχανία.¹⁸¹ Συντελέστηκε έτσι το εξής παράδοξο: «Το μεγαλύτερο μεταναστευτικό ρεύμα του αιώνα συνέπεσε με τη μεγαλύτερη οικονομική άνοδο του αιώνα».¹⁸²

Ελλάδος, Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, Αθήναι 1958, σ. 9. Τα στοιχεία που παραθέτει είναι ενδεικτικά της υστέρησης αυτής, όπως για παράδειγμα η αναφορά στο κατά κεφαλήν εισόδημα, το οποίο στην Ελλάδα το 1956 ήταν 270 δολάρια, ενώ στην Ιταλία ήταν 381, στην Αυστρία 493, στην Ολλανδία 609, στη Δανία 826, στο Βέλγιο 889, στη Βρετανία 892 ενώ στις ΗΠΑ ήταν 2.043!

¹⁸⁰ Όπως αναφέρει ο Δημ. Χαλικιάς η συμβολή της πρωτογενούς παραγωγής στο ΑΕΠ προσέγγιζε το 40%, ενώ λόγω της ορεινής φύσης της χώρας μόνο το 28% της έκτασης ήταν καλλιεργήσιμο με αποτέλεσμα να αναλογούν 12 περίπου στρέμματα «ανά κεφαλήν του διαθέσιμου εις την γεωργίαν εργατικού δυναμικού», ενώ το 37% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ήταν μικρότερο των 10 στρεμμάτων και το 82% κάτω των 40.

¹⁸¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ το διάστημα 1951-1971, η αγροτική έξοδος περιλάμβανε συνολικά 1.351.117 άτομα από τα οποία 674.941 κατευθύνθηκαν στα αστικά κέντρα και 676.176 στο εξωτερικό. Οι ορεινές και μειονεκτικές περιοχές σταδιακά ερημώνουν.

¹⁸² Γ. Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν*, ό.π., σ. 421.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.
Καλλιεργηθείσες εκτάσεις και αριθμός ζώων 1930-1953¹⁸³

Έτος	Καλλιεργηθείσες εκτάσεις (χιλ. στρέμματα)	Σύνολο βοοειδών (χιλ.)	Ίπποι, ημίονοι, όνοι (χιλ.)	Αιγοπρόβατα (χιλ.)
1930	17.789	881	814	11.436
1931	19.319	913	837	11.698
1932	19.210	921	848	11.604
1933	20.811	963	880	12.378
1934	21.445	1.003	897	13.116
1935	21.909	1.016	917	13.471
1936	23.156	1.049	948	13.954
1937	24.155	1.064	968	13.739
1938	24.096	1.034	951	12.494
1939	25.891
1945	17.503	708	668	9.327
1946	20.868	784	731	10.690
1947	22.546	752	745	10.651
1948	21.987	768	757	10.294
1949	21.414	813	810	10.414
1950	23.620	883	900	10.615
1951	25.121	874	922	9.073
1952	25.264	944	973	11.923
1953	25.804	983	990	12.598

πηγή: Α.Ν. Κλήμης, *Η αγροτική Οικονομία προ και μετά την ίδρυση της ΑΤΕ*, Αθήναι 1961, σ. 40-42, όπως παρατίθεται στο: Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», ό.π., σ. 32.

Η ανατροπή του πρωτείου της γεωργίας

Γεγονός είναι πάντως ότι, στη δεκαετία του 1960 και κυρίως μετά το 1961-62, η Ελλάδα «αρχίζει να ξεφεύγει από την κατηγορία των αγροτικών χωρών», ενώ η αγροτική έξοδος,

¹⁸³ Στον αριθμό ζώων δεν προσμετρώνται όσα χορηγήθηκαν μεταπολεμικά από τις αποστολές βοήθειας και το Σχέδιο Μάρσαλ, τα οποία, κατά μια πρώτη εκτίμηση, ανέρχονταν συνολικά σε 7.500 μουλάρια, 18.000 βοοειδή, 19.500 άλογα και 60.000 πρόβατα, Αλέξανδρος Κωστόπουλος, *Γέφυρες συνεργασίας. Σχέδιο Marshall και Ελλάδα*, ΑΤΕbank, Αθήνα 2008, σ. 100.

που είχε ήδη ξεκινήσει, θα λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις την επόμενη δεκαετία. Γενικά, όπως αποδεικνύει ο Ν. Μαραβέγιας, όλη αυτήν την περίοδο επιχειρήθηκε η διευκόλυνση της συσσώρευσης κεφαλαίων στους μη αγροτικούς τομείς, η οποία δεν συνοδεύθηκε -αν και πολλές φορές υποστηρίχθηκε από όλες σχεδόν τις πολιτικές παρατάξεις- από ανάλογες διαρθρωτικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα (π.χ. αναδιάρθρωση καλλιεργειών ή συστηματική αναδιανομή αγροτικού κλήρου).¹⁸⁴ Αυτό είχε ως αποτέλε-

¹⁸⁴ Ν. Μαραβέγιας, ό.π., σ. 54.

Ἐ' ἀνώτερα Ἑλληνικὰ γαρομὰ
ΚΟΝΣΕΡΒΕΣ - ΑΛΙΠΑΣΤΑ

Αἱ νεώταται ἐγκαταστάσεις μας καὶ ὁ σύγχρονος μηχανικὸς ἐξοπλισμὸς τῶν ἐν Ὁρεοῖς - Εὐβοίας ἰδιοκτῆτων Ἐργοστασίων μας, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὴν κτηθεῖσαν πείραν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσφέρωμεν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν καταναλωτικὸν κοινὸν προϊόντα ἐφάμιλλα τῶν καλλιτέρων Εὐρωπαϊκῶν καὶ Ἀμερικανικῶν

ε.θ.ρ.

ΕΥΒΟΪΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΑΛΙΠΑΣΤΩΝ
ΒΑΣΙΩΤΗ - ΣΤΑΜΠΟΡΗ & ΣΙΑ

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ
ΟΡΕΟΙ-ΕΥΒΟΙΑΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΑΝΤΑΡΟΖΑ 3
ΤΗΛΕΦ. 34-242

ΚΥΚΝΟΣ - ΣΤΑΡ

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ
ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΩΝ ΤΡΟΦΙΜΩΝ

1952

Διαφημιστικό φυλλάδιο της «Ευβοϊκής Εταιρείας Αλιπαστών Βασιώτη-Σταμπόρη και Σία», η οποία «λήγοντος του 1949 ηγόρασε το εν Ωρεοῖς εργοστάσιόν της το οποίον ανασυσκευάσθη εξ ιδίων διαθεσίμων και δανείου του σχεδίου Μάρσαλ», 1952. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής Δανείων)

31

Φρέσκο!

ΠΑΣΤΕΡΙΩΜΕΝΟ
ΓΑΛΑ

με όλη του
την κρέμα
δείγμα της
αγνότητας του

Το Γάλα, άμεσα μετά
το άρμεγμα, παστεριώ-
νεται στο Έργοστάσιο και
προσφέρεται στην κατα-
ναλωσι με όλη τη φρε-
κάδα, την κρέμα και το
φυσικό του άρμεγμα.

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ
ΑΓΕΛΑΔΟΤΡΟΦΩΝ • ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ •

Διαφημιστική

Φρέσκο!

ΓΑΛΑ
ΠΑΣΤΕΡΙΩΜΕΝΟ

Με Όλη του
ΤΗΝ
ΚΡΕΜΑ

ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ ΑΓΕΛΑΔΟΤΡΟΦΩΝ
ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ
ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΓΑΛΑΚΤΟΠΟΛΕΙΑ

Διαφημιστικό φυλλάδιο του Συνεταιρισμού Αγελαδοτρόφων Ασπροπύργου
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής Δανείων)

σμα τη συρρίκνωση των επενδυτικών δαπανών στον αγροτικό τομέα όλη αυτήν την περίοδο, αφού υπήρξε «κεντρικά υπαγορευόμενη ευνοϊκή μεταχείριση της βιομηχανίας και των εξαγωγών από το τραπεζικό σύστημα»,¹⁸⁵ ενώ με τον τρόπο αυτό αγνοήθηκε ή υποτιμήθηκε ο ρόλος και η δυναμική του αγροτικού τομέα στην οικονομική ανάπτυξη καθώς και η προτεραιότητα της αναδιάρθρωσης των αγροτικών δομών παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις και δεσμεύσεις όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων.

Με τον τρόπο αυτό θα λέγαμε ότι η γεωργική παραγωγή και ο πρωτογενής τομέας γενικότερα, αν και ήταν περισσότερο από πριν προσανατολισμένος στην αγορά, έλαβε «βιοτεχνικό» χαρακτήρα, κάτι μεταξύ γεωργίας επιβίωσης (όταν δεν διοχέτευε στο εμπόριο παρά το περίσσειμα της οικογενειακής κατανάλωσης) και μικρο-εμπορευματικής 'καπιταλιστικής' γεωργίας», ενώ για τη μεγάλη μερίδα των αγροτών το γεωργικό επάγγελμα παρέμενε μια «δεδομένη κατάσταση κοινωνικής ύπαρξης στην οποία υποτάσσονται ελλείψει άλλων αξιόπιστων επιλογών».¹⁸⁶ Και αυτά τα δεδομένα παραμένουν σχεδόν αμετάβλητα μέχρι και τη δεκαετία του 1980.

Εντούτοις, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς ότι εντός μιας 15ετίας, από τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1950 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η ελληνική γεωργία γνωρίζει μια σειρά από σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές, οι οποίες συμπλέουν, συμβαδίζουν και συνδυάζονται με τη μείζονα αλλαγή στο αναπτυξιακό μοντέλο της ελληνικής οικονομίας και την επιλογή της εκβιομηχάνισης, ως στρατηγική επιλογή. Στο πλαίσιο, αυτό σημαντική εί-

ναι η άνοδος της μεταποιητικής βιομηχανίας. Αρκεί να αναφέρουμε ότι το 1939 υπήρχαν 16 κονσερβοποιεία, από τα οποία τα πέντε ήταν εγκατεστημένα στο Ναύπλιο και μεταποιούσαν οπωροκηπευτικά. Τα υπόλοιπα αφορούσαν κονσέρβες ελαιών, κομπόστες και μαρμελάδες. Το 1970 υπήρχαν 268 εργοστάσια (83 κονσερβοποιεία ελαιών, 99 κονσερβοποιεία οπωροκηπευτικών, 54 εργοστάσια τοματοπολτού και 32 εργοστάσια χυμών εσπεριδοειδών. Το 1987 ο συνολικός αριθμός περιορίστηκε σε 243 (105 ελαιών, 81 οπωροκηπευτικών, 37 τοματοπολτού και 20 εσπεριδοειδών).¹⁸⁷ Από την άλλη, οι μονάδες επεξεργασίας γάλακτος σημείωσαν επίσης μεγάλη ποιοτική και αριθμητική μεταβολή. Ανύπαρκτες στις αρχές του αιώνα, έκαναν την εμφάνισή τους πλησίον των γεωργικών σχολών και ως πρωτοβουλίες μερικών συνεταιρισμών πριν από τον τελευταίο πόλεμο, ενώ υπήρχε πλήθος χωρικών τυροκομείων. Το 1975 υπήρχαν ήδη 30 εργοστάσια γάλακτος (από τα οποία τα 19 ήταν συνεταιριστικά). Ο αριθμός αυτός διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980 ενώ στη συνέχεια και μέχρι το τέλος του αιώνα, ένας μικρός αριθμός ιδιωτικών γιγαντώθηκε.¹⁸⁸

Έτσι, όπως συνοψίζει εύστοχα ο Σ. Πετμεζάς, η μεν ύπαιθρος «αδειάζει και εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της, η δε ελληνική οικονομία εκβιομηχανίζεται ταχύτατα». Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 «τα όνειρα των γεωπόνων και πολλών οικονομολόγων του Μεσοπολέμου

¹⁸⁵ Χρ. Ιορδάνογλου, *ό.π.*, 2003, σ. 71.

¹⁸⁶ Στ. Δαμιανάκος, «Το δυσέυρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο: Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Ύπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 1999, σ. 58-68.

¹⁸⁷ Οι αριθμοί αυτοί μειώθηκαν περαιτέρω μέχρι το τέλος του αιώνα, ιδίως στις περιπτώσεις τοματοπολτού και χυμών εσπεριδοειδών.

¹⁸⁸ Κατά την ίδια περίοδο αρκετά συνεταιριστικά εργοστάσια (με συμμετοχή και της ΑΤΕ) μεταβιβάστηκαν σε ιδιώτες ή διέκοψαν τη λειτουργία τους. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν σημαντικές ψυκτικές μονάδες, σήραγγες κατάψυξης, εργοστάσια αφυδάτωσης, αλλαντοποιεία, εργοστάσια ζωοτροφών, βιομηχανίες ζάχαρης (από το 1960) κ.λπ., Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», *ό.π.*, σ. 42-43.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.
Αποδόσεις καλλιεργειών, 1924-1998

Προϊόν	1924	1929	1938	1945	1953	1961	1971	1981	1991	1998	1924-1998 %
Σίτος	45	62	114	62	134	130	169	260	309	211	369
Αραβόσιτος	78	87	78	53	114	119	359	830	1012	952	1121
Φασόλια	48	55	51	46	93	106	159	165	226	225	369
Γεώμηλα	345	517	712	797	1150	714	1464	1798	2322	2283	5617
Καπνός	62	68	57	42	70	71	88	123	150	165	166
Βαμβάκι	63	55	66	67	105	133	253	284	292	287	356
Επιτραπέζια σταφύλια	269	296	478	271	375	778	896	1370	1324	1448	438
Κορινθιακή σταφίδα	226	249	229	97	165	215	214	238	194	222	-2
Σουλτανάνα	125	208	216	165	280	197	256	314	144	154	23

πηγές: Α.Ν. Κλήμης, *Η αγροτική Οικονομία προ και μετά την ίδρυση της ΑΤΕ*, Αθήναι 1961, σ. 45
και Υπουργείο Γεωργίας, *Η ελληνική γεωργία με αριθμούς - Βασικά χαρακτηριστικά*, Διεύθυνση Αγροτικής Πολιτικής
και Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2000, όπως παρατίθεται στο: Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», *ό.π.*, σ. 39.

είχαν γίνει πραγματικότητα»,¹⁸⁹ όπως για παράδειγμα η επάρκεια σε βασικά αγροτικά προϊόντα, όπως στα σιτηρά, σε ζάχαρη κ.λπ., η βελτίωση σε καλλιεργητικές μεθόδους με βασικό μοχλό την εκμηχάνιση, αύξηση εξαγωγών και διεύρυνση της σύνθεσης των προϊόντων, αλλά και αύξηση καλλιεργούμενων εδαφών καθώς και των καλλιεργειών και της απόδοσης αυτών.¹⁹⁰ (βλέπε Πίνακα 2). Δίπλα στα

παραδοσιακά εξαγωγίμα προϊόντα (καπνός, σταφίδες σύκα) προστέθηκαν νέες καλλιέργειες (εσπεριδοειδή, ροδάκινα, βερίκοκα, ελαιόλαδο, κ.λπ.), ενώ μεγαλύτερη επίδραση στην παραγωγική κατεύθυνση της ελληνικής γεωργίας άσκησε η ένταξη στην ΕΟΚ και κυρίως η εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) και οι κανόνες που εφαρμόστηκαν για τα ελληνικά προϊόντα, όπως η έντονη στροφή από το μαλακό προς το σκληρό σιτάρι, η μεγάλη επέκταση της βαμβακοκαλλιέργειας ή οι περιορισμοί στην καλλιέργεια άλλων (οίνου, οσπρίων κ.λπ.).

Και όλα αυτά δεν ήταν κατ' ανάγκην καταστρεπτικά, αλλά λειτούργησαν προς όφελος και των δύο, της γεωργίας και της βιομηχανίας, χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η «βαθιά διαρθρωτική αλλαγή» της περιόδου ήταν η αύξηση του «ειδικού βάρους» του βιομηχανικού

¹⁸⁹ Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 273.

¹⁹⁰ Στην αύξηση των αποδόσεων σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εντατική λίπανση που κατέστη εφικτή με τη μεσολάβηση των γεωπόνων και εν γένει των ειδημόνων που λειτουργούσαν ως υποστηρικτές και διαμορφωτές ενός νέου τεχνοεπιστημονικού ιδεώδους μεταπολεμικά, Stathis Arapostathis, "Fertilising Farms and Institutional Authorities: Experts, Regime-making and Agricultural Politics in Greece, 1945-2000", *Journal of History of Science and Technology*, 11 (2017), σ. 10-33.

Εξηλεκτρισμός στην ύπαιθρο

Η διάχυση της καινοτομίας του ηλεκτρισμού στην ύπαιθρο ήταν αργή. Τον Μεσοπόλεμο ο ηλεκτρισμός στην ύπαιθρο, χωρίς να είναι άγνωστος δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος. Το πρόβλημα συνοψίζει εύστοχα ο Χρυσός Ευελπίδης το 1943 στο βιβλίο του *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*: Το πάγιο έξοδο της οικιακής εγκατάστασης ηλεκτρικού λαμπτήρα ήταν δυσβάστακτο για τον Έλληνα χωρικό, γιατί έπρεπε να καταβληθεί εφάπαξ, ενώ η καταβολή των εξόδων για λάμπα πετρελαίου, αν και ακριβότερη κατά 40%, μπορούσε να γίνει τμηματικά. Το 1933 υπήρχαν στην Ελλάδα 383 ηλεκτροπαραγωγικές επιχειρήσεις από τις οποίες οι 338 βρίσκονταν σε κωμοπόλεις και χωριά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, πριν τη λειτουργία της ΔΕΗ, μόνο 300 χωριά σε όλη τη χώρα είχαν ηλεκτρικό ρεύμα. Η ίδρυση και λειτουργία της τελευταίας από το 1950 έδωσε την απαραίτητη ώθηση στον εξηλεκτισμό της υπαίθρου. Η επέκταση του δικτύου ήταν αργή, έτσι ακόμη και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950 παρέμεναν χωρίς ηλεκτρισμό ακόμη περίπου 5.200 κωμοπόλεις και χωριά, τα μισά σχεδόν της χώρας. Ο δισταγμός της αγροτικής κοινωνίας, η οποία μέχρι και τη δεκαετία του 1960 μετακινούνταν εν πολλοίς από τις πεδινές στις ορεινές περιοχές και τανάπαλιν, παρέμενε έντονος στο ενδεχόμενο ανάληψης μιας τακτικής χρηματικής υποχρέωσης, όπως ήταν το ηλεκτρικό, πολύ περισσότερο που οι ίδιοι δεν είχαν τακτικές προσόδους. Προτιμούσαν το φωτιστικό πετρέλαιο από το «ακριβό» ηλεκτρικό φως, ακόμη και αν η τελική δαπάνη ήταν μεγαλύτερη, καθώς είχαν συνηθίσει ν' ανταλλάσσουν το φωτιστικό πετρέλαιο στο μπακάλικο της γειτονιάς έναντι ελαιολάδου! Η σταδιακή αποδοχή του αρχικά στις περιοχές που βρίσκονταν πλησίον των αστικών κέντρων και τις πεδιάδες, θα σηματοδοτήσει και τη σταδιακή μεταμόρφωση της ελληνικής επαρχίας. Το 1970 η ΔΕΗ είχε πλέον κατορθώσει να δημιουργήσει ένα εθνικό δίκτυο ηλεκτροδότησης όλης της χώρας, ενώ ο εξηλεκτισμός της υπαίθρου αποτελεί μια πραγματικότητα τη δεκαετία του 1980.

Γραμματόσημο από την τακτική σειρά γραμματοσήμων, αναφερόμενη στην οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας που αναπαριστά τα σημεία των νέων ηλεκτρικών σταθμών σημειούμενα στον χάρτη της Ελλάδας, (1951) (πηγή: Συλλογή Φιλοτελικού και Ταχυδρομικού Μουσείου)

Το ηλεκτρικό ρεύμα ως το μικρότερο ελληνικό χωριό (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο ΑΤΕ)

Κοινωνική ασφάλιση και ίδρυση του ΟΓΑ

Η κοινωνική ασφάλιση άρχισε το 1934 με την ίδρυση του ΙΚΑ και (νωρίτερα) με τη δημιουργία κλαδικών ταμείων. Για τους αγρότες, τα πρώτα μέτρα ελήφθησαν είκοσι χρόνια αργότερα, το 1955, με τον νόμο 3487/1955 «περί κοινωνικής ασφάλισης των αγροτών». Τότε άρχισαν να προσφέρονται υπηρεσίες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στην ύπαιθρο οπότε συστάθηκαν το 1955 αγροτικά ιατρεία, γεγονός που αποτέλεσε μεγάλο θετικό βήμα για την εκεί ποιότητα ζωής. Ευρύτερη και πληρέστερη κοινωνική ασφάλιση για τους κατοίκους της υπαίθρου καθιερώθηκε το 1961, με τον νόμο 4169/1961 «περί γεωργικών κοινωνικών ασφαλίσεων», με τον οποίο ιδρύθηκε ο Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ). Ο ΟΓΑ, από την ίδρυσή του ως οργανισμού κοινωνικής ωφέλειας, περιέλαβε τη συνταξιοδότηση, την ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη αλλά και την ασφάλιση της γεωργικής παραγωγής έναντι κινδύνων χαλάζης και παγετού. Ο κλάδος ασφάλισης της γεωργικής παραγωγής αποχωρίστηκε το 1988, με τον νόμο 1790/88 «περί οργανώσεως και λειτουργίας οργανισμού Ελληνικών Γεωργικών Ασφαλίσεων» (ΕΛΓΑ), οπότε ο ΟΓΑ παρέμεινε ως φορέας αποκλειστικά χειριζόμενος την κοινωνική ασφάλιση, με ρόλο συνεχώς διευρυνόμενο. Από την ίδρυση του ΟΓΑ, δικαιούχοι ήταν όλοι οι αγρότες εφόσον συμπλήρωναν το 65ο έτος της ηλικίας τους και είχαν 25ετή εργασία στη γεωργία. Λίγο αργότερα, το 1964, προστέθηκαν οι αλιείς και οι επαγγελματιοβιοτέχνες οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμά τους σε χωριά ή κωμοπόλεις με πληθυσμό κάτω των δύο χιλιάδων κατοίκων. Το έτος 1987 δημιουργήθηκε κλάδος πρόσθετης ασφάλισης αγροτών (ν. 1745/87), ο οποίος καταργήθηκε το 1997, οπότε δημιουργήθηκε κλάδος κύριας ασφάλισης ο οποίος τον απορρόφησε.

Ονομαστικές επιταγές που εξέδιδε ο Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων προκειμένου οι αγρότες να εισπράξουν τη σύνταξή τους από το δίκτυο υποκαταστημάτων της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ)

τομέα, που έφθασε το 1973 να αντιπροσωπεύει το 35% του ΑΕΠ και να απασχολεί το 27% του ενεργού πληθυσμού (τα αντίστοιχα ποσοστά στον αγροτικό τομέα ήταν 15,5% του ΑΕΠ και 40% του ενεργού πληθυσμού).¹⁹¹ Στην ελληνική οικονομία κυριαρχούσε πλέον η βιομηχανία η οποία ευνοήθηκε από τον εξηλεκτρισμό που τόνωσε και τη λεγόμενη βαριά βιομηχανία (ηλεκτρική ενέργεια, αλουμίνιο, χαλυβουργία, χημικά, λιπάσματα, διυλιστήρια, ναυπηγεία, ελαστικά κ.λπ.), ενώ η πλειοψηφία των κατοίκων ζούσε πια στις πόλεις.¹⁹²

Το ελληνικό οικονομικό θαύμα της εικοσαετίας 1953-1973, όπως υποστηρίζουν οι περισσότεροι πλέον συγγραφείς,¹⁹³ στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό και στην εντυπωσι-

¹⁹¹ Να σημειωθεί ότι την περίοδο 1953-73 ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης ήταν 6,9 τον χρόνο, μία από τις καλύτερες επιδόσεις στον κόσμο, ενώ τη δεκαετία 1963-1973 ανέβηκε στο 7,8%, Χρ. Ιορδάνογλου, *ό.π.*, 2003, σ. 59-60.

¹⁹² Όπως σημειώνει η εφημερίδα *Το Βήμα* τον Ιούλιο του 1972: «...Η γεωργία στην Ελλάδα συνεχίζει να καταβάλλει τα έξοδα της βιομηχανικής και τουριστικής ανάπτυξης της χώρας [...] Η καθήλωση των αγροτικών τιμών επιφέρει ως συνέπεια -εάν τούτο δεν επιδιώκεται συνειδητώς από την κρατική οικονομική πολιτική- την διατήρηση του χαμηλού κόστους ζωής στα αστικά κέντρα και την εξασφάλιση φθηνής εργατικής δύναμης. Στις συνθήκες αυτές ο αγροτικός τομέας καλείται να φέρει ένα σημαντικό βάρος, ίσως το σημαντικότερο της βιομηχανικής ανάπτυξης», *Το Βήμα*, 15/7/1972, όπως παρατίθεται στο: Β. Πατρώνης - Π. Λιαργκόβας, «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας», *ό.π.*, σ. 126-127.

¹⁹³ Όπως αναφέρει ο Barry Eichengreen, από το 1950 έως το 1973 ο ρυθμός ανάπτυξης της Δυτικής Ευρώπης ήταν υπερδιπλάσιος σε σχέση με τον ρυθμό ανάπτυξής της καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα και καταλήγει λέγοντας ότι: «Η μοναδικότητα αυτής της χρυσής εποχής είναι προφανής» ενώ αντίθετα η επόμενη περίοδος, από το 1973 έως το 2000, «δεν υπήρξε κάτι το ιδιαίτερο». Το ίδιο περίπου σχήμα παρουσιάζεται και στην «περιφερειακή Ευρώπη (Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία και Τουρκία, χώρες οι οποίες κατατάσσονται σε αυτή την κατηγορία επειδή στην αρχή της χρυσής εποχής ήταν σχετικά φτωχές)», στις οποίες η μεν πρώτη περίοδος παρουσιάζει την ίδια αυξητική τάση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζει κάμψη. Για τον

ακή ανάκαμψη της γεωργίας τη δεκαετία του 1950, αλλά και σε μια περισσότερο ισόρροπη ανάπτυξη και σχέση μεταξύ του πρωτογενούς και των δύο άλλων τομέων της οικονομίας.¹⁹⁴ Ο αγροτικός τομέας αναπτύσσεται, αλλά οι άλλοι δύο τομείς της οικονομίας αναπτύσσονται ταχύτερα, ενώ ο αγροτικός τομέας επιτύγχανε τις ίδιες και καλύτερες σταδιακά αποδόσεις απ' ό,τι στο παρελθόν χάρη στις επενδύσεις, την εκμηχάνιση και τη χημική βιομηχανία (τρακτέρ, φυτοφάρμακα, λιπάσματα κ.λπ.)¹⁹⁵, με μεγάλες φυσικά ανισότητες και ποσοτικές και ποιοτι-

συγγραφεία οι σχετικά υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης αυτών των χωρών «τόσο στο τρίτο όσο και στο τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, μαρτυρούν την τάση τους να συμβαδίσουν με τις προπορευόμενες χώρες της Δυτικής Ευρώπης», Β. Eichengreen, *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία μετά το 1945*, *ό.π.*, σ. 35.

¹⁹⁴ Ο Γ. Σταθάκης (*Δόγμα Τρούμαν*, *ό.π.*, σ. 421.) θεωρεί ότι οι εξελίξεις στη διάρκεια αυτής της εικοσαετίας, με την «άνθηση δραστηριοτήτων μικρής κλίμακας στις κατασκευές, τη βιοτεχνία και το εμπόριο», αλλά και την ανάκαμψη της γεωργίας, δικαίωσαν πλήρως τόσο τον Βαρβαρέσο, όσο και την «επιμονή της Αριστεράς στη δυνατότητα εκβιομηχάνισης [...] έστω με τρόπο αντιφατικό», λόγω των εγχώριων και ξένων επενδύσεων στη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας και σε κλάδους που «είχαν επιλεγεί ως προσφορότεροι». Οι όροι και οι προϋποθέσεις καθώς και οι επιπτώσεις της μεγάλης (για τα ελληνικά δεδομένα) κλίμακας εκβιομηχάνισης αποτελούν ένα εξαιρετικά σύνθετο και ανοικτό ακόμη θέμα της σύγχρονης ιστοριογραφίας μας.

¹⁹⁵ Ενδεικτικά μέχρι το 1939, ο αριθμός των ελκυστήρων ήταν περίπου 1.300, ενώ μεταπολεμικά σημείωσε έντονη αυξητική πορεία. Το 1962 υπήρχαν περίπου 25.000 ελκυστήρες, το 1970 ξεπέρασαν τις 100.000, για να φθάσουν το 1999 σε 251.000 διαξονικούς και 128.000 μοναξονικούς. Η λίπανση σημείωσε επίσης αλματώδη αύξηση, ιδίως μετά τον πόλεμο, όταν από το 1945 η διαχείριση των χημικών λιπασμάτων ανατέθηκε μονοπωλιακά στην ΑΤΕ. Σκοπός της μονοπωλιακής διαχείρισης ήταν η διάθεση λιπασμάτων σε χαμηλές και ενιαίες τιμές σε όλη την επικράτεια. Η κατανάλωση λιπασμάτων ακολούθησε γρήγορη ανοδική πορεία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Το 1962 έφθασε τους 70.000 τόνους και το 1997 ήταν περί τους 600.000 τόνους. Να σημειωθεί, τέλος, ότι μέχρι το 1960 μόνη βιομηχανία λιπασμάτων ήταν η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) στη Δραπετσώνα, ενώ μέσα στη δεκαετία του 1960 λειτούργησαν τρεις ακόμη βιομηχανίες στη

κές διαφοροποιήσεις εντός της αγροτικής κοινωνίας. Η πλέον χαρακτηριστική που αξίζει να επισημανθεί, αφού μας έχει απασχολήσει πολλές φορές, είναι το γεγονός ότι περισσότερο ωφελημένη πλέον εμφανίζεται η Θεσσαλία και η Μακεδονία, από τις λεγόμενες «Νέες Χώρες», σε βάρος της Παλαιάς Ελλάδας και εντός αυτής τις χειρότερες επιδόσεις καταγράφουν οι ορεινές, νησιωτικές και μειονεκτικές περιοχές. Θα μιλούσε κανείς για τη γεφύρωση του προπολεμικού χάσματος, αν δεν παραμόνευε μια νέα ανισορροπία.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι μεταπολεμικά ο γεωργικός τομέας έπαιξε ρόλο συμπληρωματικό ή υποστηρικτικό, σε σχέση με τον αστικό τομέα και τη βιομηχανική ανάπτυξη, υπό την έννοια ότι η οικογενειακή γεωργία υποστήριξε και υποβοήθησε τη μορφή αυτή ανάπτυξης, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην κοινωνική ενσωμάτωσή της στο καπιταλιστικό σύστημα.¹⁹⁶ Από την άλλη, ακόμη και το 1971 το μέσο μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης δεν ξεπερνούσε τα 35-40 στρέμματα, η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών δεν είχε επιτευχθεί στον επιθυμητό βαθμό και το μέσο αγροτικό εισόδημα

Β. Ελλάδα, Κ. Παπαγεωργίου, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», ό.π., σ. 39-42.

¹⁹⁶ Όπως ανέφερε σε Έκθεσή της η Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκροτήσεως και Αναπτύξεως: «Τόσον από γενικού Εθνικού συμφέροντος όσον και από του στενοτέρου συμφέροντος του αγροτικού πληθυσμού, ο αποδοτικότερος ρόλος, ον δύναται να διαδραματίσει η γεωργία μακροχρονίως, είναι να απελευθερώσει πόρους δι' ετέρους τομείς της οικονομίας και, εν μέρει, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας ταύτης, να επιτύχη υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας εντός του κλάδου», Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκροτήσεως και Αναπτύξεως, *Η ανάπτυξις της γεωργίας εν Ελλάδι*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1967, σ. 73.

Συνεταιριστικό εργοστάσιο επεξεργασίας κίτρων Ηρακλείου Κρήτης (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μας δεκαετίες 1952-1962, 1963)

μόλις που έφτανε το μισό του εθνικού μέσου όρου.¹⁹⁷ Η παρέμβαση του κράτους μέσω της πολιτικής των επιδοτήσεων και της προστασίας και στήριξης του εισοδήματος των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων,¹⁹⁸ δεν αντιμετώπιζε προγραμματικά τον αντανάπτυξιακό χαρακτήρα των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών της ελληνικής γεωργίας, μεγεθύνοντας τις περιφερειακές ανισότητες.

Εντούτοις, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί ότι, μέσω αυτών των μετασχηματισμών επιτεύχθηκε μια νέα ισορροπία μεταξύ του πρωτογενούς και των δύο άλλων τομέων (δευτερογενούς και τριτογενούς) της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα, μέσω της, συχνά βίαιης και «αιματηρής», αγροτικής εξόδου, της ενίσχυσης των μεταποιητικών, εμπορευματικών δραστηριοτήτων της πόλης και, κυρίως, της διόγκωσης

των υπηρεσιών, ιδιαίτερα του δημόσιου τομέα, προωθήθηκε η ολοκλήρωση της αστικοποίησης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Οι διαδικασίες, τέλος, «απο-γεωργικοποίησης» και αγροτικής αναδιάρθρωσης που έλαβαν χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, συνοδεύθηκαν από την «αστικοποίηση» και κοινωνικοοικονομική ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών. Οι αλληλένδετες αυτές διεργασίες έχουν μεταμορφώσει εσωτερικά τις αγροτικές περιοχές, διαμορφώνοντας μια «νέα αγροτικότητα» που χαρακτηρίζεται από τη συρρίκνωση της γεωργίας, την επέκταση του τουρισμού και των κατασκευών, την αύξηση της πολυαπασχόλησης αλλά και της απασχόλησης των μεταναστών και την αναδιοργάνωση εν γένει της αγροτικής οικογενειακής εργασίας και λειτουργίας.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Να σημειωθεί ότι το Γραφείο Δοξιάδη, στο οποίο είχε ανατεθεί από τα Υπουργεία Συντονισμού και Γεωργίας το 1963 η μελέτη και η υποβολή σχεδίου για την οργάνωση των γεωργικών ερευνών στη χώρα, εξειδίκευε επιπλέον το πρόβλημα που αντιμετώπιζε η χώρα «μετά τη σύνδεσίν της μετά της Ε.Ο.Κ.» ως «πρόβλημα διττής μορφής»: αφενός εξειδίκευσης και προσανατολισμού σε «εξαγωγίμα προϊόντα εκλεκτής ποιότητας» και ανάπτυξης νέων καλλιεργειών και αφετέρου ως ζήτημα «αναπτύξεως του τομέως της κτηνοτροφίας» για την κάλυψη πρώτα των εγχώριων αναγκών και κατόπιν για εξαγωγή. Ζητήματα που παραμένουν εκκρεμή και επίκαιρα. Βλ. σχετικά, Γραφείο Δοξιάδη, *Μελέτη Οργανώσεως Γεωργικών Ερευνών εν Ελλάδι*, 20 Μαρτίου 1964, σ. 6-7.

¹⁹⁸ Την περίοδο αυτή επιδοτούνταν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, το κόστος των εισροών (λιπάσματα, σπόροι κ.λπ.), αλλά και οι αγροτικές εξαγωγές και τα επιτόκια των γεωργικών δανείων.

¹⁹⁹ C. Kasimis - A.G. Papadopoulos, *Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece*, στο: Dionisio Ortiz-Miranda, Ana Moragues-Faus, Eladio Arnalte-Alegre (eds), *Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms*, Research in Rural Sociology and Development, Volume 19, Emerald Group Publishing Limited, Bingley 2013, σ. 263-293.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ο κατάλογος αποτελεί μια επιλογή από τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε στο κείμενο και έχει στόχο τη δημιουργία ενός βασικού βιβλιογραφικού οδηγού προκειμένου να βοηθήσει τον αναγνώστη που επιθυμεί να εντρυφήσει στα ζητήματα αυτά.

Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999.

Ασδραχάς Σπύρος (και συνεργάτες), *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, δύο τόμοι, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

Anastasiopoulos Antonis (επιμ.), *Provincial elites in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Ρέθυμνο 2014.

Βαρβαρέσος Κυριάκος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, (εισαγωγή Κ. Κωστής), Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Gardikas-Katsiadakis Helen - Brégianni Catherine (επιμ.), *Agricultural Co-Operatives in South and Central Europe 19th-20th Century: A Comparative Approach*, Academy of Athens, Athens 2013.

Δαμιανάκος Στάθης, *Από τον χωρικό στον αγρότη*, Εξάντας-ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002.

Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Α & Β τόμοι, Εστία, Αθήνα 2005.

Δερτιλής Γ.Β. - Κωστής Κ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.

Federico Giovanni, *Feeding the world. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2005.

Ζωγράφος Δημήτριος, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, τρεις τόμοι, πρώτη έκδοση 1921-24, επανεκδόθηκε από την Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1976.

Ιορδάνογλου Ι. Χρυσάφης, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950. Τόμος Α. Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2020.

Καλαφάτης Θανάσης - Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1990.

Καρούζου Εύη, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, ΚΕΙΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018.

Κασίμης Χ. - Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική*

- αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα, Πλέθρον, Αθήνα 1999.
- Κλήμης Αριστείδης, *Τα 100 χρόνια (1900/1901 - 2000/2001) των συνεταιρισμών στην Ελλάδα. Τα βασικά ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα 2001.
- Κλήμης Αριστείδης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, τ. Α' και Β'*, Αθήνα 1985, 1987.
- Κωστής Κ. - Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Κωστής Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας, Πόλις - Historia, Αθήνα 2013.
- Κωστής Κώστας, *Ο Πλούτος της Ελλάδος. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2019.
- Κωστής Κώστας, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- Kolovos Elias (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies*, Crete University Press, Ρέθυμνο 2018.
- Kontogiorgi Elisabeth, *Population Exchange in Greek Macedonia. The rural settlement of refugees 1922-1930*, Oxford University Press, 2006.
- Μαραβέγιας Ναπολέον, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1992.
- Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017.
- Μπωζούρ Φελίξ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974 (πρώτη έκδοση, Παρίσι 1800).
- Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμοι 1-10, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Ο Οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, πρώτη δημοσίευση στο περ. *Επιλογή*, 1993, σ. 379-389, αναδημοσίευση στο Β. Παναγιωτόπουλος κ.ά., *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα 2003.
- Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, *Γεωργική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920-1960*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010.
- Παναγιωτόπουλος Δ. - Σωτηρόπουλος Δ. (εισαγ.-επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Παπαγεωργίου Κώστας, *Βιώσιμη Συνεταιριστική Οικονομία, Θεωρία και Πρακτική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 2004.
- Παπαγεωργίου Κώστας, «Οικονομικές λειτουργίες στον αγροτικό χώρο», στο: Θ. Καλαφάτης-Ευ. Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, τόμος δεύτερος, Αθήνα 2011.
- Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Πιζάνιας Πέτρος, *Ιστορία των Νέων Ελλήνων. Από το 1400 c. έως το 1820*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2014.
- Πιζάνιας Πέτρος, *Οικονομική Ιστορία της ελληνικής σταφίδας, 1851-1912*, Ίδρυμα Ερευνών και Σπουδών Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1988.

- Πλουμίδης Γ. Σπυρίδων, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Σίδερισ Αριστοτέλης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα 1935.
- Σταθάκης Γιώργος, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
- Sivignon Michel, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1992.
- Stoianovich Traian, *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, Armonk, NY and London, 1994.
- Φραγκιάδης Αλέξης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ός αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1989.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικάνοι σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2013.
- Ψυχογιός Κ. Δημήτρης, *Το ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1994.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΤΣΙΜΠΟΥΚΑΣ

Καθηγητής Γεωργικής Οικονομίας,
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ
ΝΕΛΛΑΣ

Γεωπόνος–Γεωργοοικονομολόγος, ΕΔΙΠ
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΚΛΑΔΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Στην παρούσα συμβολή πραγματοποιείται η επιμέρους παρουσίαση των προϊόντων ή/και των κλάδων του γεωργικού τομέα της Ελλάδας, οι οποίοι έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη διάρθρωση της ελληνικής γεωργίας όπως το σκληρό σιτάρι, το βαμβάκι, η ελαιοκομία (λάδι-ελιές), τα φρούτα (εσπεριδοειδή, ροδάκινα, μήλα) και η αιγοπροβατοτροφία-τυροκομία. Οι παρατηρήσεις βασίζονται σε στατιστικά στοιχεία που προέρχονται από μετρήσεις εθνικών και διεθνών οργανισμών και αφορούν κυρίως την πρόσφατη περίοδο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA	Δίκτυο Γεωργικής Λογιστικής Πληροφόρησης – (αγγλικά Farm Accountancy Data Network) – (γαλλικά Réseau d'Information Comptable Agricole)
Ε.Ε.	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΚΑΠ	Κοινή Αγροτική Πολιτική
Κ.Ο.Α.	Κοινή Οργάνωση Αγορών
Μ.Ο., μ.ο.	Μέσος όρος
Ο.Ο.Σ.Α.	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
ΤΟΠ	Τεχνικοοικονομικός προσανατολισμός γεωργικής εκμετάλλευσης ή παραγωγική κατεύθυνση γεωργικής εκμετάλλευσης
ΣΣ	Σκληρό σιτάρι
ΖΜ	Ζωική Μονάδα

Ιστορική αναδρομή της περιόδου μετά το 1981 και η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ)

Γενικά

Κατά την πρόσφατη περίοδο, η πορεία της ελληνικής γεωργίας χαρακτηρίζεται από την εξέλιξή της εντός του πλαισίου λειτουργίας της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Η ένταξη της χώρας, το 1981, στον υπερεθνικό οργανισμό της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (μετέπειτα Ευρωπαϊκής Ένωσης) σήμανε την ενσωμάτωση και προσαρμογή του ελληνικού γεωργικού τομέα στους στόχους και τους κανόνες λειτουργίας της ΚΑΠ, αλλά και την πρόσβαση στην αντίστοιχη χρηματοδότησή του.

Τα τελευταία σαράντα χρόνια, που συμπίπτουν με την εφαρμογή της ΚΑΠ στην ελληνική γεωργία παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές. Η συμμετοχή της γεωργίας στον σχηματισμό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) της χώρας συρρικνώθηκε από 17,9% το 1980 σε 3,7% το 2019 (ΕΛΣΤΑΤ), κυρίως λόγω της αύξησης του ΑΕΠ κατά την εξεταζόμενη περίοδο, μέσω της οικονομικής μεγέθυνσης του τριτογενούς τομέα. Επίσης, το ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία, δασοκομία και αλιεία μειώθηκε δραστικά από 30,7% το 1981 σε 12,2% το 2019

(ΕΛΣΤΑΤ), ενώ ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων περιορίστηκε από 972.174 το 1981 σε 684.950 το 2016 (Eurostat). Οι συνολικές ενισχύσεις της γεωργίας από την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1981 έως και το τέλος της τρέχουσας προγραμματικής περιόδου της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής το 2020 προσεγγίζουν τα 100 δις ευρώ¹.

Η εξέλιξη της ΚΑΠ

Το 1968 θεωρείται το πρώτο έτος κατά το οποίο η ΚΑΠ τέθηκε σε πλήρη λειτουργία, οπότε τα περισσότερα εθνικά μέτρα στήριξης αποσύρθηκαν και αντικαταστάθηκαν βαθμιαία από το Κοινοτικό σύστημα. Γενικά, κατά τη διάρκεια της πλήρους λειτουργίας από το 1968 και μετά, η στήριξη του γεωργικού εισοδήματος εξασφαλιζόταν μέσω από ένα σύστημα στήριξης των τιμών, μέσω δηλαδή κοινών εγγυημένων τιμών για τα κύρια προϊόντα.

¹ Τάσος Χανιώτης, εφημερίδα *Καθημερινή*, 16 Νοεμβρίου 2018.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 άρχισαν να κάνουν έντονα την εμφάνισή τους τα δύο κύρια προβλήματα της ΚΑΠ, τα οποία έκτοτε αποτέλεσαν τη βασική αιτία των περιορισμών που ακολούθησαν και αφορούσαν αφενός τη δημιουργία πολύ υψηλών πλεονασμάτων, που δεν μπορούσαν να διατεθούν στην εσωτερική και εξωτερική αγορά, και αφετέρου τη συνεχή αύξηση των απαιτούμενων δημοσιονομικών πόρων, προερχόμενων από τον Κοινοτικό προϋπολογισμό.

Η πρώτη σημαντική μεταρρύθμιση της ΚΑΠ (μεταρρύθμιση MacSharry), που πραγματοποιήθηκε το 1992, ήλθε με σκοπό την αντιμετώπιση των προαναφερόμενων προβλημάτων, αλλά και ως αποτέλεσμα της πορείας των διαπραγματεύσεων στο πλαίσιο του Γύρου Ουρουγουάης (1986-1993). Η μεταρρύθμιση αυτή άρχισε να εφαρμόζεται το 1995, με σκοπό τη δημιουργία του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (Π.Ο.Ε.). Οι επιμέρους μεταρρυθμίσεις προέβλεπαν μεταξύ άλλων τη σταδιακή μείωση των ενισχύσεων στην παραγωγή, τη μείωση της στήριξης των τιμών μέσω της παρέμβασης και την αντιστάθμιση της μείωσης του γεωργικού εισοδήματος με αντισταθμιστικά ποσά και πριμοδοτήσεις, καθώς και την επιβολή ελέγχων στην παραγωγή (εφαρμογή ποσοστώσεων, μέτρα υποχρεωτικής αγρανάπαυσης). Στη συνέχεια, με το πρόγραμμα δράσης της «Agenda 2000» (αποφασίσθηκε το 1999) η «Αγροτική Ανάπτυξη» αναδείχθηκε ως ο δεύτερος πυλώνας της ΚΑΠ. Αυτό σήμαινε ότι οι αγρότες μπορούσαν πλέον να λαμβάνουν απευθείας πληρωμές για την υιοθέτηση πρόσθετων αγρο-οικολογικών πρακτικών ή για επενδύσεις στις αγροτικές υποδομές. Επιπλέον μέλημα του δεύτερου πυλώνα ήταν και παραμένει η ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών και η πολυλειτουργικότητα της γεωργικής δραστηριότητας.

Ακολούθησε η μεταρρύθμιση του 2003. Η βασικότερη

μεταβολή που αυτή επέφερε στο μέχρι τότε σύστημα στήριξης της ΚΑΠ ήταν οι δραστικές μεταβολές των Κοινών Οργανώσεων Αγοράς (Κ.Ο.Α.) των προϊόντων και κυρίως η θέσπιση του συστήματος της Ενιαίας Αποδεδειγμένης Ενίσχυσης (ΕΑΕ) σε επίπεδο γεωργικής εκμετάλλευσης, στη θέση των προηγούμενων επιμέρους και κατά προϊόν άμεσων ή έμμεσων ενισχύσεων στον παραγωγό. Η Ενιαία Αποδεδειγμένη Ενίσχυση χορηγούνταν υπό τον όρο ότι ο γεωργός διατηρεί τη γη του σε καλή κατάσταση και τηρεί τα πρότυπα όσον αφορά τη δημόσια υγεία, την υγεία των ζώων και των φυτών, το περιβάλλον και την ορθή μεταχείριση των ζώων (πολλαπλή συμμόρφωση). Η μεταρρύθμιση αυτή εφαρμόστηκε από το 2007.

Η σύγχρονη πορεία της ΚΑΠ

Την περίοδο 2014/15-2020, το μέτρο της Ενιαίας Αποδεδειγμένης Ενίσχυσης μετατρέπεται από ένα σύστημα με πολλαπλούς τύπους δικαιωμάτων σε ένα νέο βασικό σχήμα ενισχύσεων με έναν τύπο δικαιώματος. Με τη βασική ενίσχυση καταργούνται όλα τα δικαιώματα και δημιουργούνται νέα, τα οποία στην Ελλάδα κατανέμονται σε τρεις αγρονομικές περιφέρειες, δηλαδή σ' αυτές των αροτραίων καλλιεργειών, των δενδρωδών καλλιεργειών και των βοσκοτόπων (κτηνοτροφία). Στη βασική ενίσχυση προστίθενται:

- μια υποχρεωτική «πράσινη ενίσχυση» (30% του εθνικού ορίου) που καταβάλλεται σε παραγωγούς που ακολουθούν πρακτικές «πρασινίσματος» (“greening”),
- μια υποχρεωτική ενίσχυση σε γεωργούς νεαρής ηλικίας που συμμετέχουν στο σχήμα της βασικής ενίσχυσης,
- μια προαιρετική αναδιανεμητική ενίσχυση για το πρώτο εκτάριο κάθε εκμετάλλευσης με στόχο τη στήριξη των

μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων (δεν εφαρμόστηκε στη χώρα μας),

- μια προαιρετική για το κράτος μέλος «συνδεδεμένη ενίσχυση»,
- μια προαιρετική ενίσχυση προς παραγωγούς σε περιοχές με φυσικά μειονεκτήματα,
- μια απλουστευμένη ενίσχυση στους μικρούς παραγωγούς για να διευκολυνθεί η ένταξή τους στο σύστημα άμεσων ενισχύσεων χωρίς διοικητικές δυσχέρειες (υποχρεωτική για τα κράτη μέλη αλλά προαιρετική για τους αγρότες).

Η εφαρμογή της ΚΑΠ θα συνεχισθεί στον ίδιο περίπου βηματισμό έως ότου αντικατασταθεί από την καινούργια Προγραμματική Περίοδο που θα προκύψει μετά την ολοκλήρωση των Στρατηγικών Σχεδίων της ΚΑΠ σε όλα τα κράτη μέλη.

Δημήτρης Άνθης (1925-1991), *Τρυγητός*,
ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας
Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Επαμεινώνδας Θωμόπουλος (1878-1976), *Τράγος*,
ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας
Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Ανάλυση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης του γεωργικού τομέα της Ελλάδας

Έδαφος (έκταση)

Με βάση την αναθεώρηση της μεθοδολογίας του Ο.Ο. Σ.Α. το 2010, οι περιοχές (αστικές, αγροτικές) κατατάσσονται σε τρεις βασικούς τύπους: (i) κυρίαρχα αγροτικές περιοχές, (ii) ενδιάμεσες αγροτικές περιοχές, (iii) κυρίαρχα αστικές περιοχές. Αυτή η μεθοδολογία υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε στην Ελλάδα μετά το 2013. Το 2016 οι κυρίαρχα αγροτικές περιοχές κάλυπταν το 62,6% της έκτασης της χώρας (44% ο μέσος όρος της Ε.Ε.), οι ενδιάμεσες αγροτικές το 31,7% και οι κυρίαρχα αστικές το 5,7%.

Η Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση (Χ.Γ.Ε.)² της χώρας ανέρχεται σε περίπου 4,9 εκατ. εκτάρια³ (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 2.1), κατανεμημένη στις βασικότερες κατηγορίες κατά 37,4% στις αροτραίες καλλιέργειες, κα-

² Η Χρησιμοποιούμενη Γεωργική Έκταση είναι το σύνολο της έκτασης των αροτραίων καλλιεργειών, των μόνιμων καλλιεργειών, των μόνιμων λιβαδιών και βοσκοτόπων, περιλαμβανομένων των χρησιμοποιούμενων άγονων βοσκοτόπων, των αγροαπαύσεων μέχρι 5 έτη και των οικογενειακών λαχανόκηπων.

³ 1 εκτάριο (ha)=10 στρέμματα

τά 15,5% στους μόνιμους βοσκοτόπους και λειμώνες, ενώ ποσοστό 19,1% αντιπροσωπεύουν οι μόνιμες καλλιέργειες, που είναι όμως πολύ υψηλότερο του αντίστοιχου μέσου όρου της Ε.Ε. (5,9%), κυρίως λόγω των εκτεταμένων επιφανειών που καλύπτονται από τους ελαιώνες.

Εργασία

Η ανθρώπινη εργασία που χρησιμοποιείται στην ελληνική γεωργία, εκφρασμένη σε Ετήσιες Μονάδες Εργασίας (Ε.Μ.Ε.)⁴ είναι κυρίως μόνιμη, αφού η εποχιακή εργασία αντιστοιχεί μόνο στο 11% του συνόλου (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 2.2.). Το 70% της μόνιμης εργασίας προέρχεται από άρρενες εργαζόμενους και το 30% από θήλεις (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 2.3.). Πιο αναλυτικά, η μόνιμη εργασία, σε πάρα πολύ μεγάλο ποσοστό (95%), προέρχεται από τον αρχηγό (ιδιοκτήτη της εκμετάλλευσης) και τα μέ-

⁴ Ετήσια Μονάδα Εργασίας: αντιστοιχεί στην πλήρη απασχόληση ενός ενήλικα εργαζόμενου κατ' έτος, διάρκειας 2.080 ωρών/έτος.

λη της οικογένειάς του. Βέβαια, το ποσοστό αυτό πρέπει να έλαβε προσωρινά τόσο υψηλή τιμή, αφού αφορά το έτος 2013, οπότε μεσούσης της πρόσφατης οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκε αύξηση της χρησιμοποιούμενης οικογενειακής εργασίας, έναντι της μισθωτής. Πάντως, η πολύ μεγάλη αξιοποίηση της οικογενειακής εργασίας αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα του χαρακτηρισμού της ελληνικής γεωργίας ως οικογενειακής μορφής.

Η διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων

Με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων (της Eurostat) για το έτος 2016, περίπου 685 χιλιάδες εκμεταλλεύσεις καλλιεργούν ή αξιοποιούν μέσω της βοσκής περίπου 4,6 εκατ. εκτάρια (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 2.4.). Η πολύ μεγάλη πλειοψηφία των γεωργικών εκμεταλλεύσεων της χώρας (δηλαδή περίπου το 90% του συνόλου) χρησιμοποιούν γεωργική γη έως 10 εκτάρια, ενώ η μέση έκταση ανέρχεται σε 6,6 εκτάρια/εκμετάλλευση (66 στρέμματα/εκμετάλλευση). Μάλιστα η έκταση αυτή διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω ενοικίασης γης, αφού οι μεταβιβάσεις προς διαδόχους ή γενικότερα οι αγοροπωλησίες γης είναι σχετικά περιορισμένες. Η αλλαγή του κληρονομικού δικαίου (που σήμερα επιτρέπει την κατάτμηση της γεωργικής ιδιοκτησίας) αλλά και ο σχεδιασμός αντίστοιχων φορολογικών κινήτρων θα μπορούσαν να βελτιώσουν το συγκεκριμένο εγγειοβελτιωτικό πρόβλημα που επί μακρόν χαρακτηρίζει την ελληνική γεωργία.

Βέβαια, η ταξινόμηση των εκμεταλλεύσεων με βάση την έκταση συχνά οδηγεί σε παραπλανητικά συμπεράσματα, αφού δεν λαμβάνει υπόψη τη διαφορά στην παραγωγικότητα της γης που μπορεί να διακρίνει τις εκ-

μεταλλεύσεις μεταξύ τους. Προφανώς ένα θερμοκήπιο 5 στρεμμάτων με όρους οικονομικών αποτελεσμάτων αποτελεί πολύ μεγαλύτερο μέγεθος από την καλλιέργεια 100 στρεμμάτων βρώμης, εμφανίζει δηλαδή εντελώς διαφορετική ιεράρχηση του μεγέθους σε σχέση με την ταξινόμηση βασισμένη στην έκταση της γεωργικής γης. Για τον λόγο αυτό, χρησιμοποιείται πλέον σε μεγάλο βαθμό, η ταξινόμηση των εκμεταλλεύσεων με βάση το οικονομικό τους μέγεθος, που μετράται μέσω του ύψους της Τυπικής Αξίας Παραγωγής⁵ των εκμεταλλεύσεων. Να σημειωθεί ότι, όταν δεν υπάρχει η δυνατότητα αύξησης του φυσικού μεγέθους της εκμετάλλευσης, οι εκμεταλλεύσεις μπορούν να επιδιώξουν τη μεγέθυνση του οικονομικού τους μεγέθους, μέσω εντατικοποίησης του παραγωγικού τους συστήματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι περίπου το 68% των εκμεταλλεύσεων της χώρας (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 2.5.) έχουν πάρα πολύ μικρό και πολύ μικρό οικονομικό μέγεθος, με Τυπική Αξία Παραγωγής κάτω των 8.000 €.

Ο δυναμισμός και η ευελιξία της λειτουργίας, το ενδιαφέρον και η προσπάθεια πραγματοποίησης επενδύσεων, καθώς και ο γρήγορος ρυθμός υιοθέτησης καινοτομιών, συναρτώνται με το νεαρό της ηλικίας των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Οι νέοι σε ηλικία γεωργοί μπορεί ενδεχομένως να έχουν ορισμένες ελλείψεις όσον αφορά την εμπειρία επί της παραγωγικής διαδικασίας,

⁵ Η Τυπική Αξία Παραγωγής είναι μονάδα μέτρησης του οικονομικού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων. Υπολογίζεται με τα στοιχεία που συγκεντρώνονται ανά χώρα από το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Γεωργικής Λογιστικής Πληροφόρησης (ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA) και μετρά τη μέση Αξία Παραγωγής ανά στρέμμα ή κεφαλή ζώου αντίστοιχα, για όλες τις κατηγορίες καλλιεργειών και ζώων στη χώρα. Οι μοναδιαίες αυτές αξίες πολλαπλασιάζονται με την αντίστοιχη έκταση κάθε καλλιέργειας ή τον αριθμό ζώων ανά κατηγορία που διαθέτει η εκμετάλλευση και αθροιστικά προκύπτει η συνολική Τυπική Αξία Παραγωγής ανά παραγωγική μονάδα. Στον υπολογισμό του μεγέθους δεν περιλαμβάνονται οι ενισχύσεις (επιδοτήσεις).

αλλά διαθέτουν υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης από τις προηγούμενες γενιές γεωργών, πολύ καλύτερη εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες και κυρίως έχουν προοπτικές, δηλαδή μεγάλο χρονικό βάθος για να δραστηριοποιηθούν στον τομέα στο μέλλον. Αναγκαία προϋπόθεση για να λειτουργήσουν ορθολογικά και ταυτόχρονα να ενσωματωθούν επιτυχώς στη διαδικασία μεγέθυνσης και εκσυγχρονισμού των καλλιεργειών είναι η στενή και συνεχής υποστήριξή τους με αποτελεσματικές γεωργικές συμβουλές. Το αναπτυξιακό μέτρο για την υποστήριξη της εγκατάστασης «νέων» γεωργών, αλλά και η πρόσθετη ετήσια ενίσχυση των «νέων ηλικιακά» γεωργών (το 25% της βασικής ενίσχυσης που δικαιούται ο γεωργός) είναι δύο σημαντικές διαρθρωτικές δράσεις της ΚΑΠ, με σκοπό την προσέλκυση νέων στη γεωργική δραστηριότητα. Σύμφωνα με στοιχεία του 2016, παρατηρείται γήρανση των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, οι εκμεταλλεύσεις με «νέους σε ηλικία» αρχηγούς (δηλαδή κάτω των 44 ετών) αντιπροσωπεύουν περίπου το 16% του συνόλου, ενώ οι «ηλικιωμένοι» γεωργοί (άνω των 55 ετών) κάτοχοι γεωργικών εκμεταλλεύσεων αντιστοιχούν στο 61% του συνόλου (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 2.6.). Η γήρανση αυτή προοπτικά μπορεί να συμβάλει στην απελευθέρωση γεωργικής γης που έχουν ανάγκη οι «νέοι σε ηλικία» αρχηγοί για να μεγεθύνουν τις εκμεταλλεύσεις τους. Κατάλληλα φορολογικά μέτρα μπορούν να διευκολύνουν τις ανάλογες μεταβιβάσεις γεωργικής γης, ενώ υψηλά επενδυτικά κίνητρα είναι απαραίτητα για την απόκτηση από τους «νέους γεωργούς» των απαραίτητων συντελεστών παραγωγής (κυρίως φυτικό και ζωικό κεφάλαιο, μηχανολογικό και κτηριακό εξοπλισμό), που θα είναι σε αντιστοιχία με το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, ώστε να αποφεύγονται οι πολυδάπανες και αντιοικονομικές «υπερεπενδύσεις».

Η Ακαθάριστη Αξία Γεωργικής Παραγωγής

Η γεωργική παραγωγή στην Ελλάδα εξειδικεύεται κυρίως στη φυτική παραγωγή καθώς, βάσει στατιστικών στοιχείων του 2019 (βλ. επόμενο πίνακα), τα $\frac{3}{4}$ της Ακαθάριστης Αξίας Γεωργικής Παραγωγής προέρχονται από τη φυτική παραγωγή (8,1 δις €). Μάλιστα, το 46% περίπου του ποσού αυτού αφορά τα φρούτα (περίπου 2,4 δις €) και τα λαχανικά και κηπευτικά (περίπου 2,1 δις €). Ακολουθούν η αξία του παραγόμενου ελαιόλαδου (820 εκατ. €), την οποία προσεγγίζει η αξία παραγωγής των σανοδοτικών φυτών (816 εκατ. €), ενώ έπεται η αξία των λοιπών βιομηχανικών φυτών (κυρίως βαμβάκι) ύψους 694 εκατ. €. Το άθροισμα της αξίας των δημητριακών (σιτηρά, αραβόσιτος, ρύζι κ.λπ.) ανέρχεται σε 904 εκατ. €.

Η αξία της ζωικής παραγωγής ανέρχεται σε 2,6 δις € και αντιπροσωπεύει περίπου το 25% της συνολικής Ακαθάριστης Αξίας Γεωργικής Παραγωγής. Για δεκαετίες υπήρξε διακηρυγμένη η κυβερνητική πρόθεση για εφαρμογή πολιτικών που θα στόχευαν στην αύξηση της συμμετοχής της κτηνοτροφίας στη διαμόρφωση της Ακαθάριστης Αξίας Γεωργικής Παραγωγής, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Η αξία του κρέατος μηρυκαστικών (ερυθρό κρέας) ανέρχεται συνολικά σε 868 εκατ. € (βόειο κρέας 267 εκατ. €, αιγοπρόβειο 601 εκατ. €), που είναι περίπου το διπλάσιο εκείνης του παραγόμενου λευκού κρέατος ύψους 439 εκατ. € (χοιρινό 223 εκατ. €, πουλερικά 216 εκατ. €). Η αξία του παραγόμενου γάλακτος (αγελαδινού, πρόβειου και γίδινου) ανέρχεται σε 1,052 δις €, εκ των οποίων περίπου τα $\frac{3}{4}$ αντιπροσωπεύουν την αξία του αιγοπρόβειου και περίπου το $\frac{1}{4}$ την αξία του αγελαδινού γάλακτος. Σε άνω του 50% της συνολικής αξίας του γάλακτος αντιστοιχεί μόνη της η αξία του πρόβειου γάλακτος.

Ακαθάριστη Αξία Γεωργικής Παραγωγής (2019)

	Εκατ. €	% του συνόλου
Δημητριακά:	701	6.5%
Σιτάρι	268	2%
Σίκαλη	5	0%
Κριθάρι	70	1%
Βρώμη και καλοκαιρινά σιτηρά	8	
Αραβόσιτος (καρπός)	257	0%
Ρύζι	93	2%
Λοιπά δημητριακά	0	1%
Καλλιέργειες βιομηχανικών φυτών:	904	8.4%
Ελαιούχοι σπόροι	131	1%
Πρωτεϊνούχες καλλιέργειες	19	0%
Ακατέργαστος καπνός	54	1%
Σακχαρότευτλα	6	0%
Λοιπά βιομηχανικά φυτά	694	6%
Σανοδοτικά φυτά	816	7.6%
Λαχανικά και κηπευτικά προϊόντα	2.062	19.2%
Πατάτες	372	3.5%
Φρούτα	2.378	22.1%
Κρασί	21	0%
Ελαιόλαδο	820	8%
Λοιπά προϊόντα φυτικής παραγωγής	55	1%
Ακαθάριστη Αξία Φυτικής Παραγωγής	8.132	75.6%
Κατηγορίες ζώων παραγωγής:	1.343	12.5%
Βοοειδή	267	2.5%
Χοίροι	223	2.1%
Ίπποι	10	0.1%
Αιγοπρόβατα	601	5.6%
Πουλερικά	216	2.0%
Λοιπά ζώα	26	0.2%
Προϊόντα ζωικής παραγωγής:	1.284	11.9%
Γάλα	1.052	9.8%
Αυγά	84	0.8%
Λοιπά προϊόντα ζωικής παραγωγής	148	1.4%
Ακαθάριστη Αξία Ζωικής παραγωγής	2.627	24.4%
Ακαθάριστη Αξία Γεωργικής Παραγωγής	10.759	100.0%

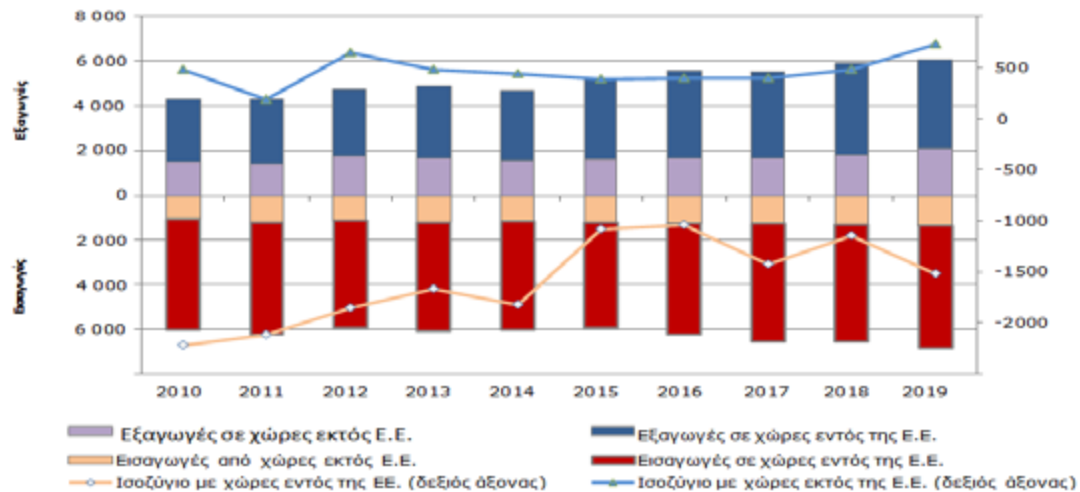
πηγή: Eurostat, Economic Accounts for Agriculture
(values at real producer prices)

Το ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων

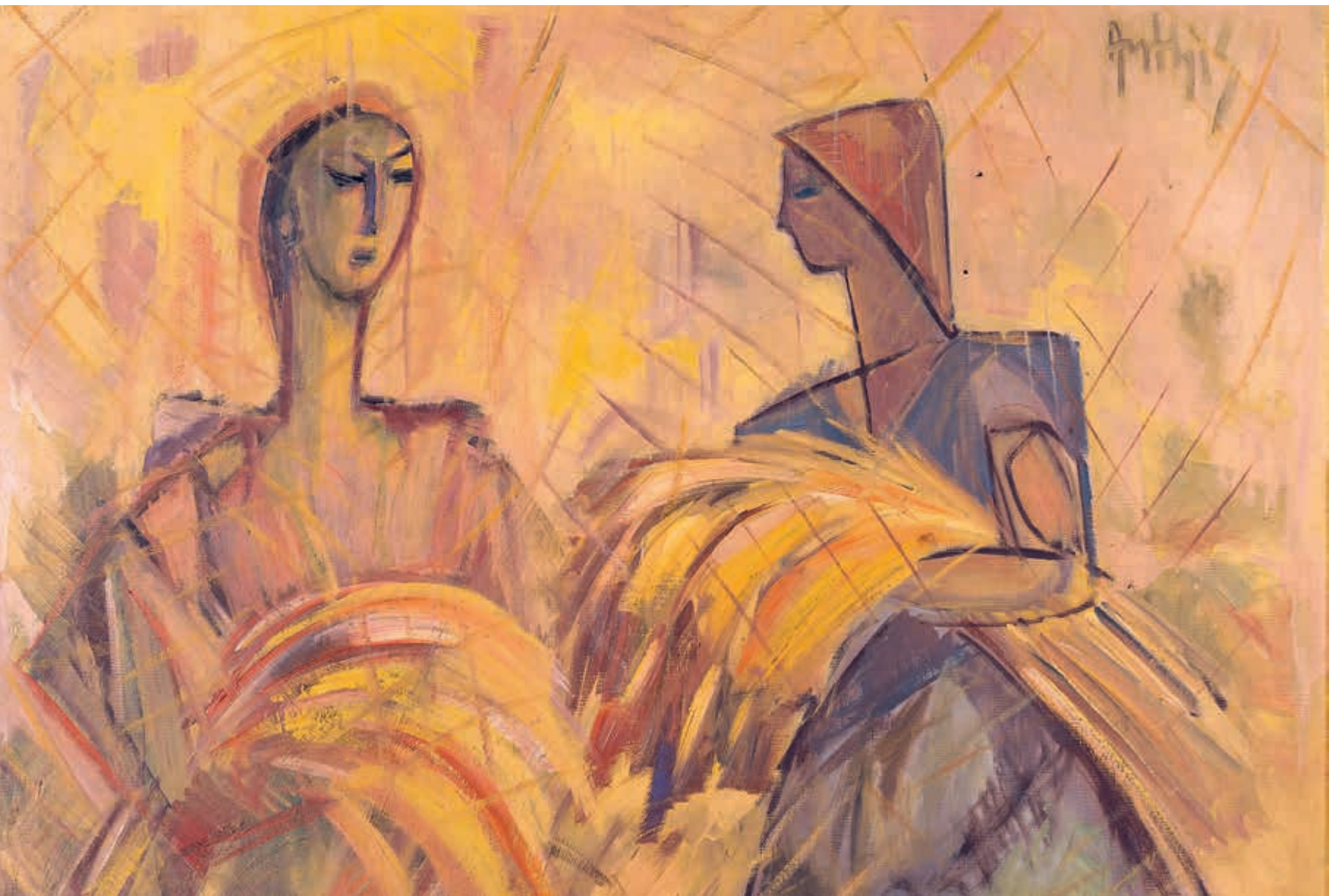
Το ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων ήταν για μια πολύ μεγάλη περίοδο αρνητικό, συμβάλλοντας στη διόγκωση του εμπορικού ελλείμματος της χώρας, ειδικά μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ο.Ν.Ε. Όμως, η πορεία του ισοζυγίου αγροτικών προϊόντων είναι θετική μετά την έναρξη της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, δηλαδή παρουσιάζει σταδιακή μείωση του ελλείμματος. Η βελτίωση αυτή οφείλεται στην αυξητική πορεία των αγροτικών εξαγωγών (λόγω περιορισμού της εγχώριας ζήτησης και συρρίκνωσης της ρευστότητας στην εθνική οικονομία) σε συνδυασμό με τη σταθεροποίηση των εισαγωγών. Μετά το 2016 παρατηρείται ελαφρά αύξηση τόσο των εισαγωγών, όσο και των εξαγωγών προς χώρες εντός Ε.Ε., με επανεμφάνιση περιορισμένης αύξησης του ελλείμματος με χώρες εντός της Ε.Ε.

Αντίθετα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο 2010-2019, το εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων με τρίτες χώρες (εκτός Ε.Ε.) είναι σταθερά πλεονασματικό. Τα προϊόντα που κυρίως εξάγονται είναι το (εκκοκκισμένο) βαμβάκι, τα ψάρια, τα λαχανικά (παρασκευασμένα ή διατηρημένα χωρίς ξύδι), τα τυριά (Φέτα), το ελαιόλαδο και φρούτα παρασκευασμένα ή διατηρημένα (κυρίως ροδάκινα κομπόστα). Όσον αφορά τις εισαγωγές, τα κρέατα, που προηγούνται με μεγάλη διαφορά, μαζί με τις ζωοτροφές, αποτελούν περισσότερο από το ¼ της συνολικής αξίας των εισαγόμενων αγροτικών προϊόντων. Ακολουθούν τα ψάρια και τα μαλάκια, τα τυριά (κυρίως κίτρινα), τα ποτά, τα τσιγάρα-πούρα-επεξεργασμένος καπνός, τα γάλατα, το σιτάρι και ο καφές.

Ισοζύγιο ελληνικών αγροτικών προϊόντων 2010-2019

πηγή: Directorate General for Agriculture and Rural Development, based on COMEXT data

Δημήτρης Άνθης (1925-1991), Θερίστριες στην Κέρκυρα, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

3.1. Το σκληρό σιτάρι

Σιτάρι (σκληρό-μαλακό) και η εξέλιξη της παραγωγής του σε παγκόσμιο επίπεδο

Το σιτάρι (μαλακό-σκληρό) μαζί με το κριθάρι, τη βρώμη και τη σίκαλη ονομάζονται χειμερινά σιτηρά και ανήκουν στην οικογένεια των Αγρωστωδών (Gramineae) ή Ποσειδών (Poaceae). Το σιτάρι -ή στάρι ή σίτος- καλλιεργείται σε όλον τον κόσμο, έχει τη μεγαλύτερη θρεπτική αξία σε σχέση με άλλα δημητριακά και αποτελεί το κύριο συστατικό της τροφής του ανθρώπου. Το σιτάρι έχει τη δική του ιστορία, τη διαδρομή του από τη Μεσοποταμία μέχρι την Αμερική αλλά και την Κίνα. Στον Όμηρο, μια σκηνή θερισμού απεικονίζεται στην ασπίδα του Αχιλλέα. Στην Παλαιά Διαθήκη, το σιτάρι αναφέρεται πολλές φορές και είναι η κύρια, χωρίς αμφιβολία, τροφή σε όγκο και αξία για τους Εβραίους. Το σιτάρι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια γεωργία και καλλιεργείται σχεδόν σε όλες τις χώρες του κόσμου, όπως και όλα τα υπόλοιπα σιτηρά. Τα βασικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν γενικώς τα σιτηρά είναι η μεγάλη αποδοτικότητα των καλλιεργειών,

καθώς και ότι μπορούν να καλλιεργηθούν και να αποδώσουν με πολύ χαμηλές εισροές, να αναπτυχθούν σε μεγάλο εύρος εδαφολογικών συνθηκών, να επιβιώσουν σε περιβάλλοντα στα οποία άλλες καλλιέργειες δεν ευδοκούν και ότι αποθηκεύονται και διατηρούνται ευκολότερα από άλλα προϊόντα. Οι μεγαλύτεροι παραγωγοί σιταριού παγκοσμίως είναι η Κίνα, η Ινδία, η Ρωσική Ομοσπονδία, οι Η.Π.Α. και η Γαλλία.

Η εξέλιξη του σκληρού σιταριού στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Το σκληρό σιτάρι είναι από τα σημαντικότερα σιτηρά τόσο από πλευράς έκτασης, όσο και από πλευράς οικονομικής σημασίας. Χρησιμοποιείται κυρίως στη βιομηχανία ζυμαρικών και λιγότερο στην παρασκευή ψωμιού. Η καλλιεργούμενη έκταση και η παραγωγή στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) εμφανίζουν μικρή άνοδο κατά την περίοδο 2013 έως 2016 και στη συνέχεια μέχρι το 2018 επιδεικνύουν

πτωτική τάση. Η μέση μεταβολή από το 2013 έως το 2018 για την καλλιεργούμενη έκταση είναι ελαφρώς αρνητική (-0,51%), ενώ για την παραγωγή είναι θετική (1,25%). Την περίοδο 2013-2016 η παραγωγή στην Ε.Ε. από 8.257.820 έφθασε τους 9.947.620 τόνους (το 2016) και στη συνέχεια μέχρι το 2018 περιορίστηκε πάλι σε 8.965.970 τόνους. Η χώρα που κυρίως καλλιεργεί σκληρό σιτάρι είναι η Ιταλία, ακολουθεί η Γαλλία και έπεται η Ελλάδα. Την τριετία 2016-2018, η Γαλλία με 447 κιλά/στρέμμα εμφάνιζε την υψηλότερη μέση στρεμματική απόδοση του σκληρού σιταριού, ακολουθεί η Ιταλία με 351 κιλά/στρέμμα και έπεται η Ελλάδα με 272 κιλά/στρέμμα.

Το σκληρό σιτάρι στην Ελλάδα

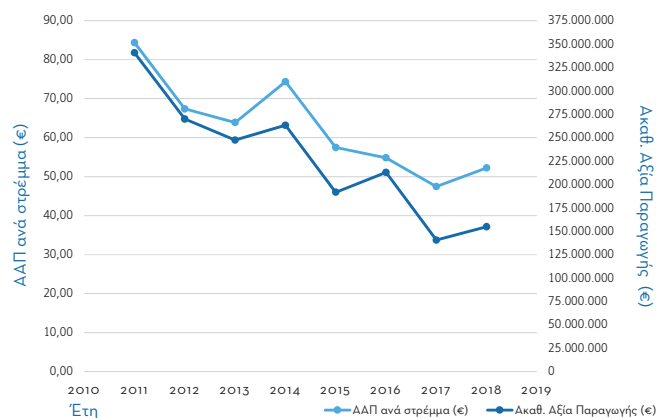
Στην Ελλάδα, η αρχή της καλλιέργειας του σιταριού ανάγεται στη νεολιθική περίοδο. Ανασκαφές στη Θεσσαλία έφεραν στο φως σπόρους σιταριού και κριθαριού από την 4η χιλιετηρίδα π.Χ. Στην αρχαία ελληνική θρησκεία, το πολύτιμο σιτάρι προστατεύεται από τη θεά Δήμητρα, το όνομα της οποίας προέρχεται από το Δη (δωρικό τύπο του Γη) και το μήτηρ που σημαίνει μητέρα γη. Είναι η θεά που χαρίζει στους ανθρώπους τους καρπούς της γης, τους καρπούς των δημητριακών, όπως ονομάστηκαν από το δικό της όνομα, καθώς επίσης και όλο τον πλούτο της μάνας γης. Η μεγαλύτερη γιορτή προς τιμήν της Δήμητρας ήταν τα Θεσμοφόρια, την περίοδο Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, την εποχή της σποράς. Στον ναό της, στην Έλευσινα, προσφερόταν στη Θεά μεγάλος άρτος, από τον οποίο η συγκεκριμένη γιορτή ονομαζόταν «Μεγαλάρτια».

Το σκληρό σιτάρι στη χώρα μας καταλαμβάνει μεγάλες εκτάσεις γιατί, όπως όλα τα χειμερινά σιτηρά, χρησιμοποιείται συνήθως σε αγροτεμάχια που δεν είναι ποτιστικά και

αξιοποιεί εκτάσεις στις οποίες άλλες καλλιέργειες δεν θα απέδιδαν. Βέβαια, σημαντικό μέρος των εκτάσεων αφορά και ποτιστικές εκτάσεις, όπου το σκληρό σιτάρι εντάσσεται στον κύκλο ζετούς ή και 4ετούς αμειψισποράς μαζί με ετήσιες ποτιστικές καλλιέργειες, όπως το βαμβάκι.

Τόσο η καλλιεργούμενη έκταση, όσο και η εγχώρια παραγωγή εμφανίζει πτωτική τάση για τα έτη 2011-2018. Την εξεταζόμενη περίοδο η μέση εγχώρια παραγωγή κατ' έτος ανήλθε σε 1.035.936,25 τόνους και η μέση τιμή παραγωγού ήταν περίπου 0,22 €/κιλό (επεξεργασία στοιχείων FADN), οπότε η μέση ετήσια ακαθάριστη αξία παραγωγής συνολικά εκτιμάται σε 228.937.508 € και 63,07 € ανά στρέμμα. Η ετήσια εξέλιξη των δύο μεγεθών (2011-2018), που είναι επίσης πτωτική, φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα:

Εξέλιξη ακαθάριστης αξίας παραγωγής (€) συνολικά και ανά στρέμμα σκληρού σιταριού στην Ελλάδα (2011-2018)

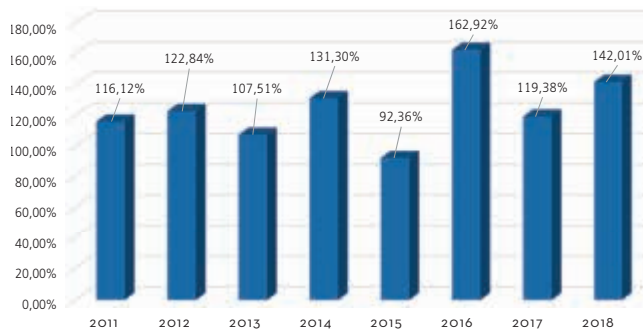

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Όπως γίνεται σαφές και από το παρακάτω διάγραμμα, η Ελλάδα δεν είναι απλώς αυτάρκης, αλλά και εξαγωγική χώρα

όσον αφορά το σκληρό σιτάρι. Την περίοδο 2011-2018, κατά μέσον όρο το 31% της εγχώριας παραγωγής εξαγόταν, ενώ οι εισαγωγές αντιστοιχούσαν στο 42% των εξαγόμενων ποσοτήτων. Άλλωστε, δύο μεγάλες βιομηχανίες ζυμαρικών έχουν μερίδιο άνω του 75% της εγχώριας αγοράς, ενώ δραστηριοποιούνται έντονα και στον εξαγωγικό τομέα.

Εξέλιξη ποσοστού αυτάρκειας σκληρού σιταριού στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής σκληρού σιταριού

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων ΟΣΔΕ του ΟΠΕΚΕΠΕ, την τριετία 2017-2019, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν (και) σκληρό σιτάρι μειώνεται περίπου κατά 15 χιλιάδες, αφού το 2017 ανερχόταν σε περίπου 74 χιλιάδες και το 2019 σε περίπου 59 χιλ. (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.1.) Η μείωση αυτή αφορά κυρίως εκμεταλλεύσεις με παραγωγική κατεύθυνση⁶ δημητριακά

και δευτερευόντως εκμεταλλεύσεις που έχουν παραγωγική εξειδίκευση βαμβάκι και αροτραίες καλλιέργειες. Οι εκμεταλλεύσεις των δύο τελευταίων παραγωγικών εξειδικεύσεων εντάσσουν την καλλιέργεια σκληρού σιταριού στο σύστημα αμειψισπορών που εφαρμόζουν.

Οι παραγωγοί σκληρού σιταριού είναι συνήθως μεγάλης ηλικίας (κατά μέσον όρο 57 ετών). Είναι χαρακτηριστικό ότι στις εκμεταλλεύσεις με πάρα πολύ μικρό ή και πολύ μικρό οικονομικό μέγεθος (με Τυπική Αξία Παραγωγής 0-2.000 € και 2.000 €-8.000 €), οι οποίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 50% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, η μέση ηλικία είναι άνω των 60 ετών (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.2.). Προφανώς πρόκειται για ομάδα εκμεταλλεύσεων που δύσκολα έχουν τη δυνατότητα (ή και τη διάθεση) εκσυγχρονισμού και υιοθέτησης καινοτομιών.

Η μέση καλλιεργούμενη έκταση του σκληρού σιταριού το 2019 ανερχόταν σε 42 στρέμματα ανά εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.3.), με μεγαλύτερες μέσες εκτάσεις να παρουσιάζονται στις παραγωγικές κατευθύνσεις των δημητριακών (46 στρέμματα/εκμετάλλευση), των λοιπών αροτραίων καλλιεργειών (52 στρέμματα/εκμετάλλευση) και του βαμβακιού (35 στρέμματα/εκμετάλλευση). Οι εκμεταλλεύσεις αυτών των δυο κατηγοριών έχουν και το μεγαλύτερο μέσο οικονομικό μέγεθος, δηλαδή για την παραγωγική εξειδίκευση των αροτραίων καλλιεργειών η Τυπική Αξία Παραγωγής ανέρχεται σε περίπου 24 χιλ. €/εκμετάλλευση, ενώ στην παραγωγική εξειδίκευση του

Τ.Ο.Π.) των εκμεταλλεύσεων ορίζονται ανάλογα με τη σημασία της Τυπικής Αξίας Παραγωγής κάθε καλλιέργειας ή εκτροφής ζώων στη συνολική Τυπική Αξία που υπολογίζεται σε κάθε εκμετάλλευση. Ως παράδειγμα να αναφερθεί ότι η κατάταξη μιας γεωργικής εκμετάλλευσης στην παραγωγική εξειδίκευση βαμβάκι προκύπτει εφόσον η υπολογιζόμενη Τυπική Αξία Παραγωγής, που προκύπτει από την καλλιέργεια του βαμβακιού, ξεπερνά τα 2/3 της συνολικής Τυπικής Αξίας Παραγωγής στη μονάδα.

⁶ Οι παραγωγικές κατευθύνσεις (Τεχνικοοικονομικοί Προσανατολισμοί-

βαμβακιού σε περίπου 19 χιλ. €/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.4.). Αντίθετα, η παραγωγική κατεύθυνση δημητριακών, που φυσικά είναι πιο εξειδικευμένη στην παραγωγή σκληρού σιταριού (τόσο παραγωγικά, όσο και οικονομικά) έχει πολύ χαμηλό οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής ύψους περίπου 6.000 €/εκμετάλλευση).

Οι επιδοτήσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των εσόδων (ακαθάριστη πρόσοδος⁷) και του εισοδήματος γεωργού και οικογένειας. Κατά μέσον όρο κάθε εκμετάλλευση, που καλλιεργεί (και) σιτάρι σκληρό εισπράττει συνολικές ενισχύσεις 7.520,67 €. Οι εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής κατεύθυνσης των δημητριακών, που περιλαμβάνουν το 32,8% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν σιτάρι σκληρό, εισπράττουν κατά μέσον όρο 3.859,52 €/εκμετάλλευση, που είναι το μικρότερο ποσό συνολικών ενισχύσεων από όλες τις παραγωγικές κατευθύνσεις (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.5.). Το συγκεκριμένο ποσό αντιστοιχεί στο 33,7% των συνολικών εσόδων (ακαθάριστη πρόσοδος) κάθε εκμετάλλευσης δημητριακών και στο 151,2% του εισοδήματος γεωργού και οικογένειας⁸ (επεξεργασία στοιχείων ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA 2015-2017). Από τις υπόλοιπες παραγωγικές κατευθύνσεις οι εκμεταλλεύσεις

⁷ Ακαθάριστη Πρόσοδος ονομάζεται η αξία ολόκληρου του προϊόντος που έχει παραχθεί από τη γεωργική εκμετάλλευση σε μία συγκεκριμένη παραγωγική περίοδο (ημερολογιακό ή γεωργικό έτος), συμπεριλαμβανομένων και των πιθανών επιδοτήσεων και αποζημιώσεων των προϊόντων. Εάν η συνολική ποσότητα του προϊόντος διατίθεται στην αγορά, η ακαθάριστη πρόσοδος συμπίπτει πλήρως με τα έσοδα της γεωργικής εκμετάλλευσης.

⁸ Στην περίπτωση αυτή, η αξία του παραγόμενου προϊόντος σε τιμές της αγοράς δεν αρκεί για να καλύψει τις (εμφανείς) δαπάνες παραγωγής, που αποτελούν το στοιχείο που αφαιρείται από την Ακαθάριστη Πρόσοδο για τον υπολογισμό του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιείται και μέρος των ενισχύσεων. Συνεπώς, το υπόλοιπο μέρος των ενισχύσεων σχηματίζει το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα.

των λοιπών αροτραίων καλλιεργειών (26,6% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν σιτάρι σκληρό), εισπράττουν αρκετά μεγάλο ποσό συνολικών ενισχύσεων 9.378,76 €/εκμετάλλευση και οι εκμεταλλεύσεις των πολυκαλλιεργειών (11,4%) εισπράττουν 6.329 €/εκμετάλλευση.

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας του σκληρού σιταριού στην Ελλάδα

Συντελεστές παραγωγής

Κάθε συντελεστής παραγωγής (βλ. Παράρτημα I) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οικονομικότητα της καλλιέργειας του σκληρού σιταριού. Η καλλιέργειά του προσαρμόζεται σε μια σειρά εδαφών διαφόρου γονιμότητας με ανάλογες αποδόσεις. Το σκληρό σιτάρι μπορεί να καλλιεργηθεί τόσο σε πεδινές και αρδευόμενες εκτάσεις με υψηλές αποδόσεις, όσο και σε ημιορεινές και ξερικές περιοχές με χαμηλές και πολύ χαμηλές αποδόσεις, όπως φαίνεται παρακάτω για τα έτη 2015-2017.

Μέση απόδοση σκληρού σιταριού πεδινών, ημιορεινών και ορεινών περιοχών στην Ελλάδα (2015-2017)

Έτος	Απόδοση Σκληρού Σίτου (κιλά/στρέμμα)		
	Πεδινές περιοχές	Ημιορεινές περιοχές	Ορεινές περιοχές
2015	342,3	261,5	233,0
2016	316,7	248,0	238,3
2017	284,0	241,3	231,0

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA 2015-2017

Γιώργος Σαββάκης (1924[;]-2004), Θερισμός, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Χάρτης κατανομής διακίνησης δημητριακών κατά λιμάνι και κατά προέλευση/προορισμό και κατανομής αποθηκευτικών χώρων συνεταιριστικών οργανώσεων (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ, Διεύθυνση Τεχνικών Έργων)

Η καλλιέργεια του σκληρού σιταριού αποτελεί τυπικό παράδειγμα μείωσης της απαιτούμενης εργασίας εξαιτίας της πλήρους σχεδόν εκμηχάνισής της. Οι απαιτήσεις σε ανθρώπινη εργασία είναι 2 ώρες/στρέμμα και σε μηχανική 1,5 ώρα/στρέμμα. Μία εκμετάλλευση 100 στρεμμάτων σκληρού σιταριού θα χρειασθεί 200 ώρες ανθρώπινης εργασίας (οικογενειακής και ξένης) από τις οποίες οι 150 ώρες είναι μηχανικής εργασίας. Οι σπουδαιότερες φάσεις στην καλλιέργεια του σκληρού σιταριού είναι η προετοιμασία του αγρού, η σπορά με τη λίπανση και η συγκομιδή. Στις τρεις φάσεις της καλλιέργειας η απαίτηση σε ανθρώπινη εργασία σε μία εκμετάλλευση μειώνεται όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός εκμηχάνισης αυτής. Όσον αφορά τον συντελεστή κεφάλαιο, η καλλιέργεια του σκληρού σιταριού θεωρείται εντατική μορφή γεωργίας εξαιτίας σημαντικής αύξησης της παραγωγής. Η εντατική χρήση του κεφαλαίου προκύπτει λόγω της πλήρους σχεδόν εκμηχάνισης της καλλιέργειας, της χρήσης λιπασμάτων

και φυτοφαρμάκων με αποτέλεσμα τη βελτίωση της παραγωγικότητας της γεωργικής εκμετάλλευσης.

Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα

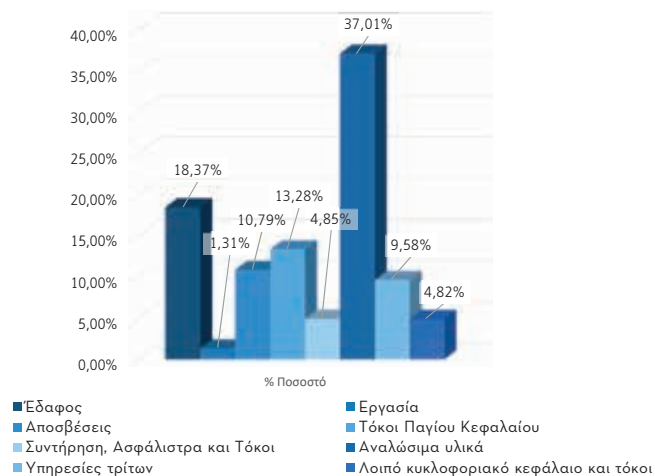
Για να εμφανισθούν στην πράξη οι δημιουργούμενες παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχανόμενα οικονομικά αποτελέσματα (βλ. Παράρτημα Ι) της καλλιέργειας για μια πρόσφατη παραγωγική περίοδο (ένος χρόνος) παρουσιάζεται εδώ ενδεικτικά η καλλιέργεια σκληρού σιταριού σε έκταση 220 στρεμμάτων, όπου το σύνολο του εδάφους είναι ιδιόκτητο. Η παραγωγή ανέρχεται σε 420 κιλά σπόρου/στρέμμα που πωλήθηκε προς 0,22 €/κιλό, ενώ λαμβάνεται ενίσχυση (βασική και πράσινη, καθώς και η ειδική συνδεδεμένη σκληρού σιταριού) ύψους 51 €/στρέμμα. Η εκμετάλλευση διαθέτει τα εξής ιδιόκτητα μηχανήματα:

Απογραφή μηχανημάτων-εργαλείων γεωργικής εκμετάλλευσης

	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
1 Τρακτέρ 125HP	60.000,00	3.000,00	20	6
1 Δισκοσβάρνα 32 δίσκων	4.000,00	200,00	15	6
1 Σπαρτική 4 σειρών	6.200,00	310,00	15	6
1 Άροτρο	8.000,00	400,00	20	6

Ο καλλιεργητής δαπάνησε περίπου 13.300 €, για αναλώσιμα υλικά (σπόρους, λιπάσματα, ζιζανιοκτόνα, καύσιμα, λιπαντικά), ενώ για ενοικίαση ξένων μηχανημάτων (ψεκαστικό μηχάνημα και θεριζοαλωνιστική μηχανή) πληρώθηκαν περίπου 3.400 € (βλ. αναλυτικά Παράρτημα II-πίνακα 3.6.). Η ποσοστιαία κατανομή των δαπανών απεικονίζεται στο παρακάτω διάγραμμα:

Ποσοστιαία κατανομή παραγωγικών δαπανών τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας σκληρού σιταριού

Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα της καλλιέργειας σκληρού σιταριού:

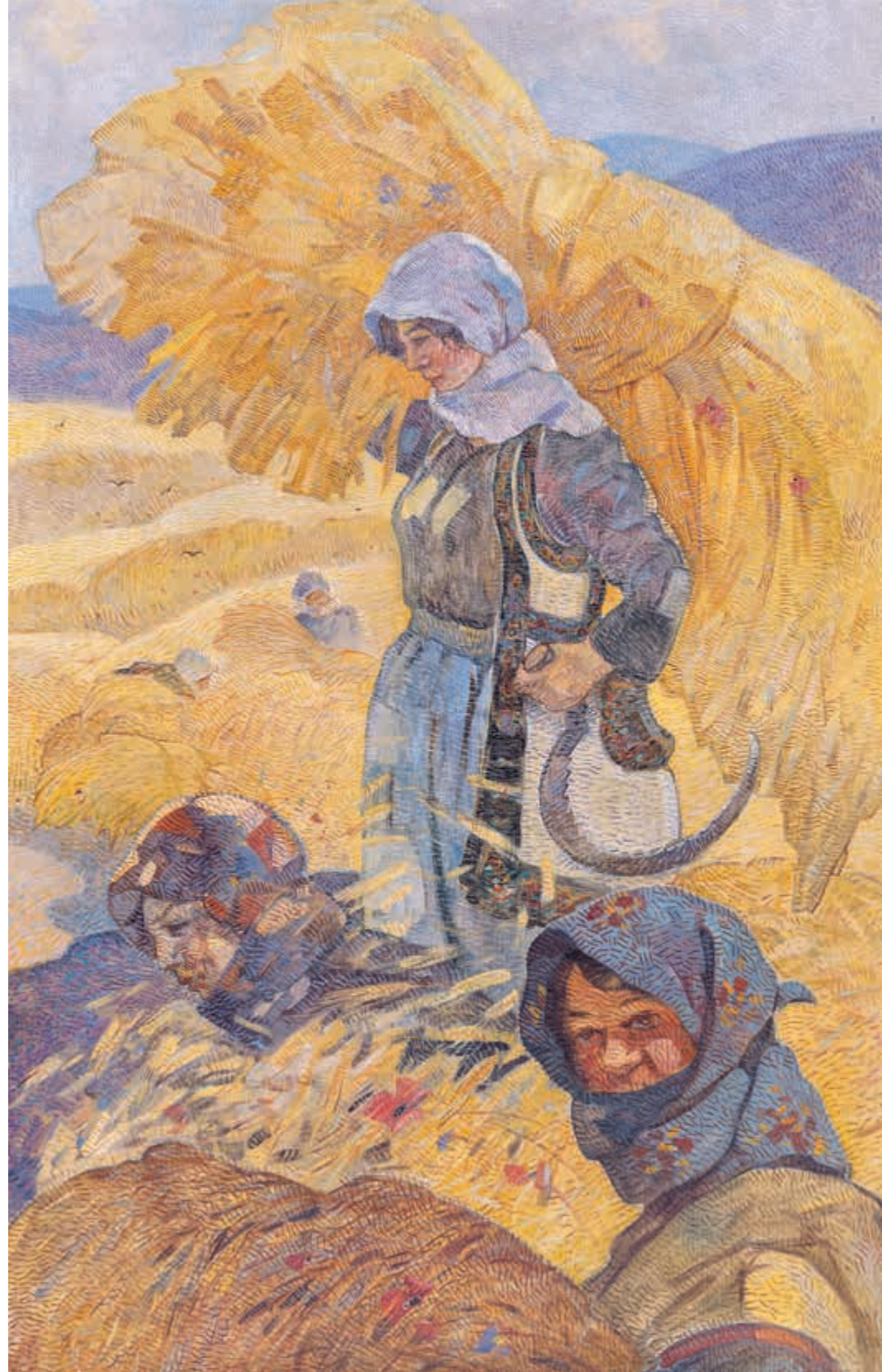
Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων τυπικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας σκληρού σιταριού

Κόστος παραγωγής προϊόντος (€/Kgr)	0,39 €/κιλό
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό
Συνολική αξία πωλήσεων	19.866,00
Συνολικές ενισχύσεις	11.220,00
Ακαθάριστη πρόσοδος	31.086,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	35.926,08
Καθαρό κέρδος	-4.840,08
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	18.507,26
Ακαθάριστο κέρδος	12.578,74
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	23.299,99
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	7.786,01€

Το κόστος παραγωγής ανά κιλό σπόρου σκληρού σιταριού και τα βασικά οικονομικά αποτελέσματα εμφανίζονται ως

εξής: με το κόστος παραγωγής υπολογιζόμενο σε 0,39 €/κιλό και την τιμή πώλησης αρκετά μικρότερη σε 0,22 €/κιλό, οι άμεσες ενισχύσεις αυξάνουν την Ακαθάριστη Πρόσοδο στο σύνολο των 31.086,00 €. Εάν από το ποσό αυτό αφαιρεθούν οι συνολικές παραγωγικές δαπάνες (35.926,08 €), εμφανίζεται ζημιά -4.840,08€. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 7.786,01€, που εάν κατανεμηθεί στα καλλιεργούμενα 220 στρέμματα αντιστοιχεί σε εισόδημα μόνον 35 €/στρέμμα, όταν το αντίστοιχο ενοίκιο εδάφους ανέρχεται σε 30 €/στρέμμα. Δηλαδή, ο παραγωγός καλλιεργεί για να εισπράξει περίπου το ενοίκιο του εδάφους που χρησιμοποιεί. Θετική μνεία πρέπει να γίνει στη σημασία των ενισχύσεων στη συγκεκριμένη καλλιέργεια και γενικότερα στον γεωργικό τομέα. Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, το συνολικό γεωργικό εισόδημα προέρχεται από τις ενισχύσεις, αφού αποτελεί το 69% αυτών, ενώ στην αντίθετη περίπτωση εκμετάλλευση θα εμφάνιζε αρνητική τιμή στο εισόδημά της.

Επαμεινώνδας Θωμόπουλος (1878-1976),
Θερισμός, ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς,
φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2017), Βαμβακοσυλλέκτριες, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης της Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

3.2. Το βαμβάκι

Η εξέλιξη του βαμβακιού σε παγκόσμιο επίπεδο

Το βαμβάκι καλλιεργείται σε περισσότερες από 90 χώρες σε όλον τον κόσμο. Οι ίνες του χρησιμοποιούνται κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία (κλωστήρια, υφαντήρια, πλεκτήρια, βαφεία, εργοστάσια κατασκευής ενδυμάτων και βαμβακερών ειδών) και παραλαμβάνονται μετά την εκκόκκιση του σύσπορου βαμβακιού. Επίσης ο σπόρος του, που περιέχει περίπου 20-25% λάδι, χρησιμοποιείται για την παραγωγή λαδιού, σαπουνιών, γλυκερίνης και βερνικιών. Το υπόλειμμα που προκύπτει από τον σπόρο μετά την εξαγωγή του βαμβακέλαιου είναι μια πολύ καλή πηγή πρωτεΐνης και χρησιμοποιείται στη διατροφή των αγροτικών ζώων (βαμβακόπιτα και βαμβακάλευρο). Η καλλιεργούμενη με βαμβάκι έκταση στον κόσμο την περίοδο 2013-2018 κυμάνθηκε μη γραμμικά μεταξύ περίπου 304 εκατ. και 346 εκατ. στρέμματα. Το 2018 περισσότερο από το 1/3 (38,1%) της καλλιεργούμενης έκτασης του βαμβακιού σε παγκόσμιο επίπεδο εμφανίζεται στην Ινδία. Ακολουθούν οι Η.Π.Α. με 42.515.000 στρέμματα (13,2% της καλλιεργούμενης έκτασης βαμβακιού), η Κίνα με 33.544.100 στρέμματα (10,4%) και το Πακιστάν με 23.729.680 στρέμματα (7,3%). Την όγδοη θέση στην παγκόσμια κατάταξη κατέχει η Τουρκία με 5.564.000 στρέμματα (1,5%).

Η εξέλιξη του βαμβακιού στην Ευρωπαϊκή Ένωση

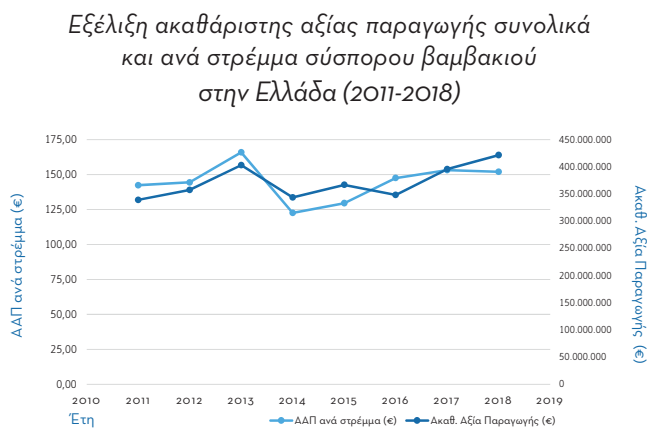
Το βαμβάκι στην Ευρωπαϊκή Ένωση καλλιεργείται μόνο στην Ελλάδα και την Ισπανία (πολύ λίγο στη Βουλγαρία και ελάχιστα στην Πορτογαλία). Το 80% της καλλιεργού-

μενης έκτασης με βαμβάκι στην Ευρωπαϊκή Ένωση ανήκει στην Ελλάδα ενώ στην Ισπανία μόνον το 19-20%. Όσον αφορά την παραγωγή, το 90% παράγεται στην Ελλάδα και το υπόλοιπο στην Ισπανία. Η καλλιεργούμενη έκταση και η παραγωγή στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης εμφάνισαν μικρή άνοδο κατά την περίοδο 2013 έως 2015, το 2016 υπήρξε μία πτώση (2.972.990 στρέμματα, 762.240 τόνους) και στη συνέχεια μέχρι το 2018 η τάση ήταν ανοδική. Η μέση μεταβολή από το 2013 έως το 2018, τόσο για την καλλιεργούμενη έκταση, όσο και για την παραγωγή είναι θετική, αλλά πολύ μικρότερη από αυτή της παραγωγής (0,45%) σε σχέση με την καλλιεργούμενη έκταση (1,43%). Την περίοδο 2013-2015, η παραγωγή από 882.340 τόνους έφτασε σε 929.960 τόνους (το 2015), το 2016 μειώθηκε σε 762.240 τόνους (οι παραγωγοί περιμένοντας να μοιρασθεί συνδεδεμένη ενίσχυση για τη μηδική στην Ελλάδα αντικατέστησαν εκτάσεις βαμβακιού με μηδική, δηλαδή η μείωση της έκτασης του βαμβακιού ήταν περιστασιακή) και στη συνέχεια, μέχρι το 2018, ανήλθε πάλι σε 932.990 τόνους.

Το βαμβάκι στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα το βαμβάκι καταλαμβάνει σημαντική έκταση, η οποία σχεδόν αποκλειστικά είναι αρδευόμενη. Κατά την περίοδο 2011-2018 παρατηρήθηκαν έντονες αυξομειώσεις στις εκτάσεις του βαμβακιού ακολουθούμενες από τις αντίστοιχες μεταβολές στην παραγωγή. Ειδικότερα, τόσο στις εκτάσεις όσο και στην παραγωγή διακρίνονται αυξήσεις από την αρχή της συγκεκριμένης περιόδου έως το 2015. Το 2016 εμφανίζεται πτώση στις τιμές και

των δύο παραμέτρων. Στη συνέχεια παρατηρούνται αυξήσεις, με αποτέλεσμα το 2018 οι εκτάσεις του βαμβακιού να είναι 2.773.600 στρέμματα και η παραγωγή του σύσπορου βαμβακιού να ανέρχεται σε 843.700 τόνους. Η καλλιεργούμενη έκταση με βαμβάκι, κατά μέσον όρο για τα έτη 2011-2018 έφθασε τα 2.580.926,25 στρέμματα και η παραγωγή σύσπορου βαμβακιού ήταν 789.287,5 τόνοι. Η πορεία της καλλιεργούμενης έκτασης εξαρτάται και από την εξέλιξη των επιτυγχανόμενων τιμών (και εισοδημάτων) των υπόλοιπων αροτραίων καλλιεργειών «ανταγωνιστικών» ως προς τη χρήση αρδευόμενου εδάφους, όπως είναι ο αραβόσιτος και η μηδική. Η συγκεκριμένη παραγωγή με τιμή ανά κιλό 0,47€ (επεξεργασία στοιχείων ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA) κατά μέσον όρο την περίοδο 2011-2018 αποδίδει ακαθάριστη αξία παραγωγής συνολικά 372.017.438,94€ και 144,69€ ανά στρέμμα. Επομένως, η καλλιέργεια του βαμβακιού αποδίδει σημαντικά έσοδα σε χιλιάδες αγροτικές οικογένειες, όπως εμφανίζεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT και στατιστικές ΥΠΑΑΤ

Η ετήσια εγχώρια παραγωγή εκκοκκισμένου βαμβακιού, που παράγεται από 71 εκκοκκιστήρια που λειτουργούν σήμερα, καλύπτει επαρκώς την εγχώρια κατανάλωση (εξαίρεση αποτέλεσε μόνον το 2012) των 4 κλωστηρίων που δραστηριοποιούνται στην εγχώρια αγορά, ενώ το μεγάλο ποσοστό του εκκοκκισμένου βαμβακιού εξαγεται (κυρίως στην Τουρκία και την Άπω Ανατολή). Άρα, το εκκοκκισμένο βαμβάκι αποτελεί ένα από τα πρώτα εξαγωγικά προϊόντα με 234.081,34 τόνους κατά μέσον όρο την περίοδο 2011-2018.

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής βαμβακιού

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων του Ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης και Ελέγχου (ΟΣΔΕ) του Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), την τριετία 2017-2019, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν βαμβάκι παραμένει σχεδόν σταθερός περί τις 46.000 εκμεταλλεύσεις (παρατηρείται πολύ μικρή αύξηση περίπου 1.300 εκμεταλλεύσεις κατ' έτος). Η πολύ μικρή παρατηρούμενη αύξηση αφορά κυρίως εκμεταλλεύσεις με παραγωγική κατεύθυνση βαμβάκι και αροτραίες καλλιέργειες (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.7).

Οι παραγωγοί βαμβακιού είναι συνήθως ηλικίας κατά μέσον όρο 55 ετών. Η ηλικία των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων εξελίσσεται αντιστρόφως ανάλογα με την κατηγορία Οικονομικού Μεγέθους στην οποία ανήκουν, όπως φαίνεται στον πίνακα 3.8. του Παραρτήματος II. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις εκμεταλλεύσεις με μεσαίο, μεγάλο και πολύ μεγάλο οικονομικό μέγεθος (κατηγορίες

με Τυπική Αξία Παραγωγής 25.000-50.000 €, 50.000 €-100.000 € και >100.000 €), οι οποίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 22,8% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, η μέση ηλικία των αρχηγών τους είναι 49 έως 50 έτη (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.8.). Όσο αυξάνεται το Οικονομικό Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, τόσο η μέση ηλικία των αρχηγών τους μειώνεται σταδιακά φθάνοντας στην ηλικία των 50 ετών. Τούτο σημαίνει ότι οι εκμεταλλεύσεις των νεότερων σε ηλικία γεωργών συγκεντρώνονται (κατά το δυνατόν) στις κατηγορίες μεγάλου οικονομικού μεγέθους στα πιο «παραγωγικά» Οικονομικά Μεγέθη, όπου κατά τεκμήριο επιτυγχάνονται υψηλότερα εισοδήματα. Αυτές οι εκμεταλλεύσεις ανήκουν σε μεγάλο ποσοστό κυρίως στην παραγωγική κατεύθυνση των αροτραίων καλλιεργειών (μεγάλο και πολύ μεγάλο οικονομικό μέγεθος 9,2%) και δευτερευόντως στην παραγωγική κατεύθυνση του βαμβακιού (4,2%). Η ομάδα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων με αρχηγούς σχετικά νεαρής ηλικίας έχουν μεγαλύτερη τάση να εκσυγχρονισθούν και είναι περισσότερο διαθέσιμοι για υιοθέτηση καινοτομιών.

Η μέση καλλιεργούμενη έκταση του βαμβακιού ανέρχεται σε 59,6 στρέμματα ανά εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.9.). Οι μεγαλύτερες κατά μέσον όρο εκτάσεις βαμβακιού στην παραγωγική κατεύθυνση (Τ.Ο.Π.) του βαμβακιού και με μέση έκταση άνω των 100 στρεμμάτων/εκμετάλλευση αντιστοιχίζονται στις εκμεταλλεύσεις μεσαίου οικονομικού μεγέθους και άνω (με Τυπική Αξία Παραγωγής άνω των 25.000 €), ενώ στην παραγωγική εξειδίκευση των αροτραίων καλλιεργειών οι εκμεταλλεύσεις με μέση έκταση καλλιέργειας βαμβακιού άνω των 100 στρεμμάτων/εκμετάλλευση περιλαμβάνονται στις κατηγορίες μεγάλου οικονομικού μεγέθους και άνω (δηλ. με Τυπική Αξία Παραγωγής άνω των 50.000 €). Οι εκμεταλλεύσεις των αροτραίων καλλιεργειών έχουν

το μεγαλύτερο μέσο οικονομικό μέγεθος σε σχέση με την παραγωγική κατεύθυνση του βαμβακιού (που είναι πιο εξειδικευμένη στην παραγωγή βαμβακιού), με κατά μέσο όρο Τυπική Αξία Παραγωγής/εκμετάλλευση 24 χιλ. €/εκμετάλλευση έναντι 11,9 χιλ. €/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.10.).

Κατά μέσον όρο η κάθε εκμετάλλευση που καλλιεργεί βαμβάκι εισπράττει συνολικές ενισχύσεις 9.520,67 € (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.11.). Η παραγωγική κατεύθυνση του βαμβακιού (η πλέον εξειδικευμένη στην παραγωγή του βαμβακιού), που περιλαμβάνει το 50% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν (και) βαμβάκι, εισπράττει κατά μέσον όρο άμεσες ενισχύσεις ύψους 8.398,88 €/εκμετάλλευση. Το συγκεκριμένο ποσό αντιστοιχεί κατά μέσον όρο στο 46,9% των συνολικών εσόδων (ακαθάριστη πρόσοδος) των εκμεταλλεύσεων της παραγωγικής εξειδίκευσης του βαμβακιού και κατά μέσον όρο στο 168,7% του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος/εκμετάλλευση⁹ (επεξεργασία στοιχείων ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA 2015-2017). Από τις υπόλοιπες παραγωγικές κατευθύνσεις οι εκμεταλλεύσεις των λοιπών αροτραίων καλλιεργειών (31,7% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν και βαμβάκι) εισπράττουν αρκετά μεγάλο ποσό άμεσων ενισχύσεων δηλ. 10.912,15 €/εκμετάλλευση.

⁹ Όταν το ποσοστό των άμεσων ενισχύσεων επί του επιτυγχάνόμενου γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος ξεπερνά το 100% (όπως στην περίπτωση του βαμβακιού και την περίπτωση του σκληρού σίτου), τούτο σημαίνει ότι η αξία του προϊόντος σε τιμές της αγοράς δεν αρκεί για να καλυφθούν οι (εμφανείς) δαπάνες παραγωγής που είναι το στοιχείο που αφαιρείται από την ακαθάριστη πρόσοδο ώστε να υπολογισθεί το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα, αλλά χρησιμοποιείται και μέρος των άμεσων ενισχύσεων για τον σκοπό αυτό. Το υπόλοιπο μέρος των άμεσων ενισχύσεων διαμορφώνει το επιτυγχάνόμενο γεωργικό οικογενειακό εισόδημα.

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας βαμβακιού στην Ελλάδα

Συντελεστές παραγωγής

Κάθε συντελεστής παραγωγής (βλ. Παράρτημα Ι) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οικονομικότητα μιας καλλιέργειας. Το ίδιο συμβαίνει και με την καλλιέργεια του βαμβακιού, η οποία είναι απαιτητική όσον αφορά αφενός το έδαφος και αφετέρου την εργασία και το κεφάλαιο. Η βαμβακοκαλλιέργεια προϋποθέτει σημαντικό επενδυμένο κεφάλαιο κυρίως σε μηχανήματα, ώστε να πραγματοποιούνται εγκαίρως οι διάφορες καλλιεργητικές φάσεις, συμπεριλαμβανομένης της συλλογής. Από την άλλη πλευρά, παρά τη μεγάλη εισαγωγή μηχανημάτων στον γεωργικό τομέα η καλλιέργεια εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα διαθέσιμα εργατικά χέρια. Η καλλιέργεια του βαμβακιού εμφανίζεται απαιτητική, όσον αφορά την ποιότητα του εδάφους σε σύγκριση προς τα σιτηρά. Οι πραγματοποιούμενες αποδόσεις και η ανταγωνιστικότητα αυτής σε σχέση με άλλες καλλιέργειες συνδέονται άμεσα με την καταλληλότητα του εδάφους (πλούσια ή φτωχά εδάφη). Τα εδάφη στα οποία καλλιεργείται το βαμβάκι σχεδόν αποκλειστικά είναι αρδευόμενα. Παρά την εκμηχάνιση, η καλλιέργεια εξακολουθεί να είναι απαιτητική σε εργασία και μάλιστα σε

φάσεις (αραίωμα, σκάλισμα, άρδευση, συλλογή) που συνδέονται άμεσα με ορισμένες εποχές του χρόνου, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται ουσιαστικά η οικονομικότητα της καλλιέργειας. Εκτός της εργασίας, όσον αφορά τον συντελεστή κεφάλαιο η καλλιέργεια του βαμβακιού έχει σημαντικές ανάγκες σε κεφάλαιο ημιμόνιμο (μηχανήματα) και κυκλοφοριακό (λιπάσματα, φάρμακα κ.λπ.). Τα χαρακτηριστικά αυτά προσδιορίζουν τον υψηλό βαθμό εντατικοποίησης του εφαρμοζόμενου παραγωγικού συστήματος.

Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα

Για να εμφανισθούν στην πράξη οι δημιουργούμενες παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχάνόμενα οικονομικά αποτελέσματα (βλ. Παράρτημα Ι) της καλλιέργειας για μια πρόσφατη παραγωγική περίοδο (ένας χρόνος) παρουσιάζεται ενδεικτικά η καλλιέργεια βαμβακιού έκτασης 200 στρεμμάτων, εκ των οποίων τα 150 στρέμματα είναι ιδιόκτητα και τα υπόλοιπα 50 ενοικιαζόμενα προς 70 €/στρέμμα. Η παραγωγή ανέρχεται σε 400 κιλά σύσπορου βαμβακιού/στρέμμα που πωλήθηκε προς 0,5 €/κιλό, ενώ λαμβάνεται βασική και πράσινη ενίσχυση ύψους 68 €/στρέμμα και ειδική συνδεδεμένη ενίσχυση βάμβακος ύψους 72 €/στρέμμα. Η εκμετάλλευση διαθέτει τα παρακάτω ιδιόκτητα μηχανήματα:

O. X. Bar. v. Stackelberg del.

Druck v. Reichelmeier.

C. Gille sculp.

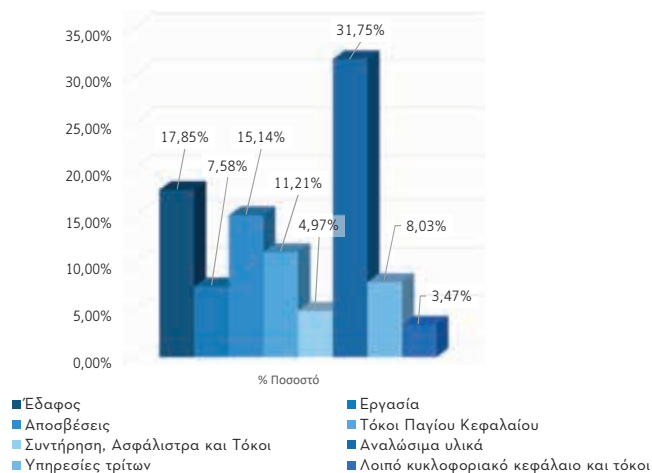
Κατεργασία βαμβακιού στη Λίμνη της Εύβοιας (πηγή: Otto Magnus von Stackelberg, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen*, Βερολίνο, G. Reimer, 1831: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr))

Απογραφή μηχανημάτων-εργαλείων γεωργικής εκμετάλλευσης

	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
Ελκυστήρας 120HP	80.000,00	4.000,00	15	5
Άροτρο (3νο)	10.000,00	500,00	15	5
Σκαλιστήρι	3.000,00	150,00	10	5
Δισκοσβάρνα (32 δίσκους)	12.000,00	600,00	15	5
Χωνί λιπασματοδιανομέα	2.000,00	100,00	10	5
Ψεκαστικό	2.000,00	100,00	10	5
Καλλιεργητής	2.000,00	100,00	10	5
Γεώτρηση (και πομώνα ηλεκτροδοτούμενη)	20.000,00	1.000,00	10	5
Καρούλι (μήκος πλαστικού σωλήνα 200 μέτρα) και ράμπα	12.000,00	600,00	15	5
Σύστημα στάγδην άρδευσης (λιπαντήρας) λάστιχα, φίλτρα)	20.000,00	1.000,00	10	5

Ο καλλιεργητής δαπάνησε περίπου 24.900,00€ για αναλώσιμα υλικά (σπόρος, λιπάσματα, ζιζανιοκτόνο, καύσιμα λιπαντικά), ενώ για ενοίκιαση ξένων μηχανημάτων (σπαρτική μηχανή, βαμβακοσυλλεκτική μηχανή) και τέλη άρδευσης πληρώθηκαν περίπου 6.300,00€. Πληρώθηκε επίσης ξένη εργασία (περιλαμβάνονται και τα εργόσιμα) που αξιοποιήθηκε στα σκαλίσματα του φυτού (3.000,00€), ενώ η τεκμαρτή αμοιβή της οικογενειακής εργασίας (του γεωργού) ανέρχεται σε 1.500,00€ (βλ. αναλυτικά Παράρτημα II-πίνακα 3.12.). Η ποσοστιαία κατανομή των δαπανών εμφανίζεται στο διπλανό διάγραμμα, ενώ στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα της γεωργικής εκμετάλλευσης του βαμβακιού και το αντίστοιχο κόστος παραγωγής του παραγόμενου προϊόντος (σύσπορο βαμβάκι).

Ποσοστιαία κατανομή παραγωγικών δαπανών τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας βαμβακιού

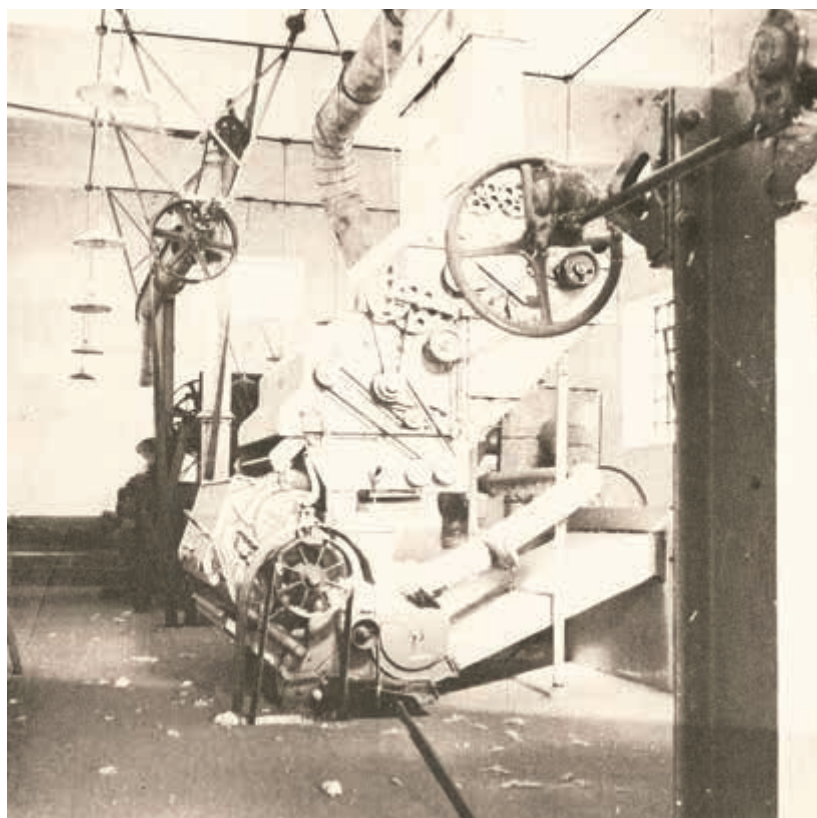
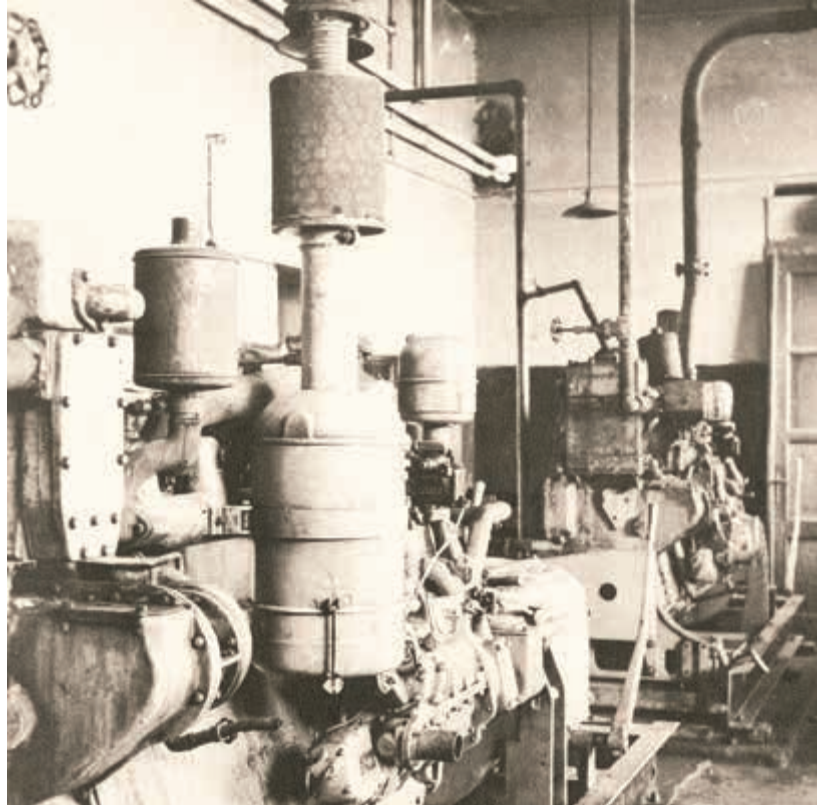
Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων τυπικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας βαμβακιού

Κόστος παραγωγής προϊόντος (€/Kgr)	0,98 €/κιλό
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό (€)
Συνολική αξία πωλήσεων	40.000,00
Σύνολο άμεσων ενισχύσεων	28.000,00
Ακαθάριστη πρόσοδος	68.000,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	78.428,35
Καθαρό κέρδος	-10.428,35
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	36.918,78
Ακαθάριστο κέρδος	31.081,22
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	55.852,43
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	12.147,57

Όπως φαίνεται το κόστος παραγωγής είναι 0,98€/κιλό, δηλαδή περίπου διπλάσιο από την τιμή πώλησης του σύσπορου βαμβακιού (0,5€/κιλό). Τα έσοδα διαμορφώνονται σημαντικά από τις ενισχύσεις (συνολικά 28.000€) που αντιστοιχούν στο 42% της Ακαθάριστου Προσόδου. Εάν από το σύνολο της Ακαθάριστου Προσόδου αφαιρεθούν οι συνολικές δαπάνες (78.428,35€), εμφανίζεται ζημιά -10.428,35€. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 12.147,57€¹⁰ και εάν κατανομηθεί στα καλλιεργούμενα 200 στρέμματα αντιστοιχεί σε εισόδημα μόνον 61€/στρέμμα, όταν το αντίστοιχο ενοίκιο εδάφους ανέρχεται σε 70€/στρέμμα. Βέβαια, πολλές βαμβακοπαραγωγικές εκμεταλλεύσεις εντάσσονται και στο πρόγραμμα της νιτρορύπανσης, οπότε οι εισπράξεις τους αυξάνονται από ενισχύσεις.

¹⁰ Το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα σχηματίζεται από το 43% των άμεσων ενισχύσεων (12.147,57/28.000). Το υπόλοιπο ποσό των άμεσων ενισχύσεων χρησιμοποιήθηκε για να καλυφθεί μέρος των εμφανών δαπανών.

Εκκοκιστήριο βάμβακος της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών Γιαννιτών.
Εκκοκιστήριο βάμβακος της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών Λακωνίας,
(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ,
Το έργο μιας δεκαετίας 1952-1962, 1963)

Frederic Boissonnas, *Ελαιώνας κοντά στον τάφο του Λεωνίδα, Σπάρτη*, 1920 (πηγή: Φ.Α. ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ)

3.3 Η ελαιοποιήσιμη ελιά

Η εξέλιξη της ελιάς σε παγκόσμιο επίπεδο

Η ελιά (επιστ. Ελαία, Olea) είναι αειθαλής, καρποφόρο δέντρο, που ονομάζεται συνηθέστερα ελαιόδεντρο ή λιόδεντρο και είναι το χαρακτηριστικότερο της οικογένειας των Ελαιοειδών (Oleaceae). Το κύριο χαρακτηριστικό του γένους olea είναι η μακροζωία και η διατήρηση της παραγωγικότητας του ελαιόδενδρου που ευδοκίμει σε ξηροθερμικές περιοχές. Είναι ένα από τα ελάχιστα δέντρα που ευδοκίμει σε πετρώδη και άγονα εδάφη και παράγει καρπό. Υπάρχουν δένδρα στην περιοχή της Μεσογείου πολλών εκατοντάδων ετών, τα οποία παράγουν ακόμη καρπό· κάποιων μάλιστα η ζωή ξεπερνά τη χιλιετία. Ο καρπός του ονομάζεται επίσης ελιά και από αυτόν παράγεται το ελαιόλαδο. Η ελιά υπήρξε το σύμβολο της θεάς Αθηνάς. Το ελαιόλαδο, «υγρό χρυσάφι» κατά τον Όμηρο, αποτελεί σημαντικότερη πηγή θρεπτικών συστατικών για τον ανθρώπινο οργανισμό. Σήμερα, 3.000 χρόνια μετά, η σύγχρονη ιατρική συνεχίζει να συστήνει την ευρεία χρήση του ελαιόλαδου στη διατροφή ενηλίκων και παιδιών, υγιών και ασθενών, χάρη στα πολύτιμα συστατικά του που παρέχουν υγεία, ευεξία και μακροβιότητα. Εκτός από το ελαιόλαδο, ο καρπός της ελιάς καταναλώνεται νωπός: είναι οι επονομαζόμενες επιτραπέζιες ελιές, που θεωρούνται εκλεκτή συμπληρωματική τροφή του ανθρώπου.

Η καλλιέργεια της ελιάς εντοπίζεται στη λεκάνη της Μεσογείου. Κυριότερες χώρες στην Ευρώπη είναι η Ισπανία, η Ιταλία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία που κατέχουν το 50% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης σε παγκόσμιο επίπεδο. Στην Αφρική είναι η Τυνησία, το Μαρόκο και η Αλγερία οι χώρες που κατέχουν το 30% της συνολι-

κής καλλιεργούμενης έκτασης, ενώ στην Ασία η Τουρκία (8,6%) και η Συρία (7,5%).

Η εξέλιξη της ελαιοποιήσιμης ελιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Όπως έχει αναφερθεί, στην Ευρωπαϊκή Ένωση η ελιά καλλιεργείται κυρίως στην Ισπανία, την Ιταλία, την Ελλάδα και την Πορτογαλία. Κατά μέσον όρο το 74,4% της καλλιεργούμενης έκτασης με ελαιοποιήσιμες ελιές στην Ευρωπαϊκή Ένωση ανήκει στην Ισπανία και την Ιταλία. Η Ελλάδα είναι στην 3η θέση με 18,1%. Όσον αφορά την παραγωγή, κατά μέσον όρο, το 81% παράγεται στην Ισπανία και την Ιταλία και το 10,7% στην Ελλάδα (το 2014 με 18,9% αποτέλεσε εξαίρεση).

Την περίοδο 2013-2018 η καλλιεργούμενη έκταση της ελαιοποιήσιμης ελιάς για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρουσίασε αυξητική τάση: από 46.073.330 στρέμματα το 2013 σε 47.395.100 στρέμματα το 2018, με μέση ετήσια μεταβολή 0,57%. Η παραγωγή σε τόνους της ελαιοποιήσιμης ελιάς δείχνει συνεχή αυξομείωση από χρονιά σε χρονιά, κάτι που πιθανόν οφείλεται στο φαινόμενο της παρενιαυτοφορίας¹¹ το οποίο παρατηρείται στην ελιά και άλλα καρποφόρα δέντρα. Το 2013 η παραγωγή

¹¹ Παρενιαυτοφορία είναι η τάση ορισμένων καρποφόρων δέντρων (ελαιόδεντρα κ.λπ.) να παράγουν πολύ μεγαλύτερη από τη μέση απόδοση σε έναν χρόνο και πολύ χαμηλότερη από τη μέση απόδοση κατά τον επόμενο χρόνο. Η παρενιαυτοφορία προκαλεί σοβαρά οικονομικά προβλήματα, επειδή η παραγωγή δεν είναι ίδια ή περίπου ίδια (από ποσοτικής άποψης) από χρόνο σε χρόνο και σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορεί να προβλεφθεί από τον καλλιεργητή.

ελιάς για λάδι ήταν 135.951.070 τόνους, ενώ την επόμενη χρονιά 2014 μειώθηκε 80.044.660 τόνους. Το 2015 η παραγωγή ελιάς για λάδι φθάνει τους 111.545.990 τόνους, το 2016 μειώνεται σε 99.571.940 τόνους, το 2017 αυξάνει σε 102.094.340 τόνους και το 2018 αυξάνει σημαντικά φθάνοντας στους 128.222.400 τόνους.

Η ελιά και το ελαιόλαδο στην Ελλάδα

Οι Έλληνες ήταν οι πρώτοι που καλλιεργήσαν το δένδρο της ελιάς για τα πολύτιμα προϊόντα του, την ελιά και το ελαιόλαδο. Το δένδρο της ελιάς δένει αρμονικά με το ελληνικό τοπίο και την ιδιοσυγκρασία των κατοίκων του· σμιλεμένο από τον μεσογειακό ήλιο και τους αιγαιοπελαγίτικους ανέμους υπήρξε πάντοτε μια ατελείωτη πηγή έμπνευσης για το ελληνικό πνεύμα και την ελληνική ψυχή. Από τα αρχαία χρόνια η ελιά θεωρούνταν το ιερότερο δένδρο του τόπου μας και αποτελούσε σύμβολο ειρήνης και ευημερίας. Αξίζει κανείς να επισημάνει ότι η ελιά και τα προϊόντα της έθρεψαν αμέτρητες γενιές Ελλήνων και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού, μιας βαριάς κληρονομιάς με θρύλους και παραδόσεις. Επίσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις θρησκευτικές μας τελετουργίες, καθώς η ελιά είναι το ιερότερο και το πιο ευλογημένο δέντρο του τόπου μας. Το ελαιόλαδο έχει σφραγίσει τις ελληνικές παραδόσεις και ιδιαίτερα του κύκλου της ζωής αφού χρησιμοποιείται σε όλες τις σημαντικές στιγμές και τελετουργίες (γέννηση, βάπτισμα, γάμος και θάνατος). Για τους ορθόδοξους χριστιανούς, το λάδι είναι συνδεδεμένο με τα μυστήρια του Χρίσματος και του Ευχέλαιου. Το αγιασμένο από την εκκλησία λάδι θεωρείται από τους πιστούς φυλαχτό και βοήθεια για κάθε δύσκολη στιγμή.

Η Ελλάδα είναι μία από τις πιο βασικότερες χώρες

παραγωγής, κατανάλωσης αλλά και εξαγωγής ελαιόλαδου. Είναι ο τρίτος μεγαλύτερος παραγωγός ελαιόλαδου παγκοσμίως, μετά την Ισπανία και την Ιταλία (Faostat, 2013). Το ελαιόλαδο που παράγεται στη χώρα μας είναι συγκριτικά καλύτερης ποιότητας¹² σε σχέση με άλλες

¹² Το τυποποιημένο ελαιόλαδο διατίθεται στην κατανάλωση σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

Εξαιρετικό παρθένο ελαιόλαδο. Η πιο φυσική κατηγορία ελαιόλαδου με τέλειο άρωμα και γεύση. Έχει έντονη φρουτώδη γεύση και άρωμα φρεσκοκομμένου καρπού ελιάς.

Παρθένο ελαιόλαδο. Φυσικό ελαιόλαδο με ευχάριστη γεύση και οσμή του οποίου η οξύτητα κυμαίνεται έως 2°.

Ελαιόλαδο και εξευγενισμένα ελαιόλαδα. Μίγμα παρθένου και εξευγενισμένου ελαιόλαδου. Έχει ευχάριστη γεύση και οσμή, μοναδικό διακριτικό άρωμα ώριμων φρούτων και φρέσκιας ελιάς, χρώμα ανοικτό κιτρινοπράσινο και οξύτητα που δεν ξεπερνά το 1°, και

Παρθένο Ελαιόλαδο & Πυρηνέλαιο. Λάδι που προέρχεται από την ανάμιξη ραφινρισμένου πυρηνέλαιου και παρθένου ελαιόλαδου (με εξαίρεση την κατηγορία ελαιόλαδου λαμπάντε), του οποίου η οξύτητα δεν ξεπερνά το 1° και τα άλλα χαρακτηριστικά είναι σύμφωνα με αυτά που προβλέπονται για την εν λόγω κατηγορία. Η παραλαβή του λαδιού από τον πυρήνα της ελιάς και ο εξευγενισμός του γίνεται κάτω από πολύ αυστηρές συνθήκες ελέγχου και έτσι διασφαλίζεται η άριστη ποιότητά του. Το Πυρηνέλαιο έχει απαλή, ήπια γεύση. Η κατηγορία του ελαιόλαδου πρέπει να αναγράφεται στη συσκευασία του. Υπάρχουν, τέλος, τύποι ελαιόλαδου με ιδιαιτερότητες, με λιγότερη ή περισσότερη επεξεργασία, όπως το Αγουρέλαιο και τα ελαιόλαδα βιολογικής καλλιέργειας:

Αγουρέλαιο – το πρώτο λάδι της χρονιάς. Το εξαιρετικό παρθένο ελαιόλαδο του πρώτου άγουρου καρπού της ελιάς έχει πλούσια, φρουτώδη, πικάντικη οσμή αλλά και χαρακτηριστική πικρή γεύση. Όλα του τα χαρακτηριστικά «ξεχειλίζουν» νεότητα, ορμή και έντονη προσωπικότητα. Συνήθως διατίθεται σε περιορισμένη ποσότητα και συλλέγεται από τις καλύτερες ελιές. Ελιές άγουρες, μαζεμένες με το χέρι και όχι από ραβδισμό ή πτώση. Λόγω της σπάνιας «ιδιοσυγκρασίας» του, το αγουρέλαιο έχει και περιορισμένη διάρκεια ζωής: εννέα μήνες έχει ο καταναλωτής στη διάθεσή του για να απολαύσει αυτή την άγουρη πλευρά της ζωής! Το Αγουρέλαιο, πλούσιο σε αντιοξειδωτικά από τη φύση του, συνδυάζει την ανώτερη γεύση με την υψηλή βιολογική αξία.

Ελαιόλαδο βιολογικής καλλιέργειας. Προέρχεται από ελαιώνες όπου εφαρμόζονται οι αυστηροί κανόνες για τις βιολογικές καλλιέργειες. Εκεί

Λιομάζωμα στη Μυτιλήνη (πηγή: Φ.Α. ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ)

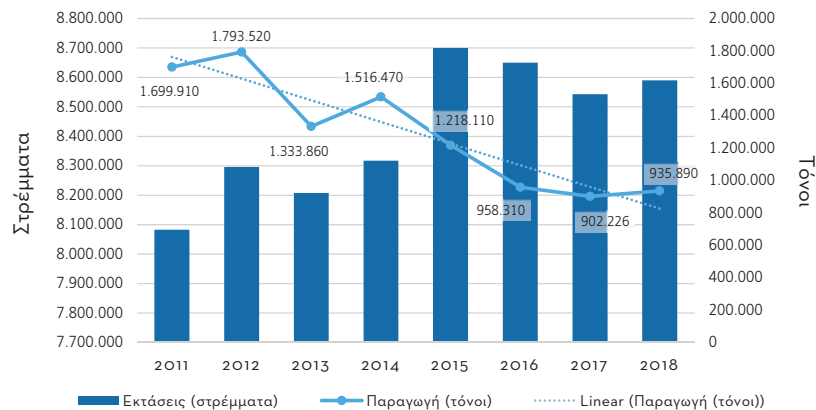
μεσογειακές χώρες. Το 80% της ελληνικής παραγωγής είναι εξαιρετικό παρθένο ελαιόλαδο, σε σύγκριση με το 65% για την Ιταλία και το 30% για την Ισπανία. Ωστόσο, μόνον το 27% της ελληνικής παραγωγής φτάνει στο στάδιο της τυποποίησης, σε σύγκριση με το 50% στην Ισπανία και το 80% στην Ιταλία, ενώ το υπόλοιπο πωλείται σε χύμα μορφή, συμπεριλαμβανομένου του 70% των

δεν έχουν θέση ούτε λιπάσματα, ούτε ψεκασμοί, ούτε κανένα είδος επεξεργασίας κατά την έκθλιψη του ελαιοκάρπου, τη διατήρησή του και την εμφιάλωση του ελαιόλαδου. Στην ετικέτα των βιολογικών προϊόντων πρέπει να αναγράφεται απαραίτητως ο αριθμός έγκρισης και πιστοποίησης από αναγνωρισμένους οργανισμούς ελέγχου και πιστοποίησης.

εξαγωγών, κυρίως στην Ιταλία, η οποία το επανεξάγει (ICAP, 2014). Επιπλέον, το μερίδιο αγοράς της Ελλάδας στην παγκόσμια αγορά επώνυμου ελαιόλαδου μειώθηκε από 6% κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 σε 4% τα τελευταία πέντε χρόνια.

Όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα, τόσο η καλλιεργούμενη έκταση όσο και η εγχώρια παραγωγή εμφανίζει πτωτική τάση τα έτη 2011-2018. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην εξεταζόμενη περίοδο η μέση εγχώρια παραγωγή κατ' έτος ανήλθε σε 1.035.936,25 τόνους και η μέση τιμή παραγωγού, όσον αφορά τον ελαιόκαρπο, ήταν περίπου 0,22 €/κιλό (επεξεργασία στοιχείων FADN).

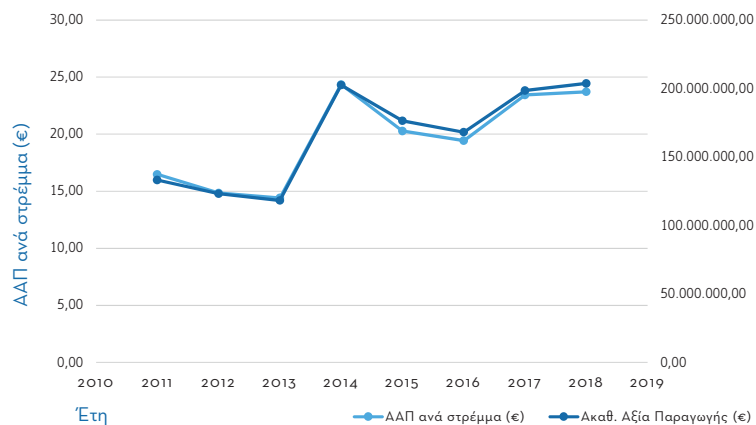
Εξέλιξη καλλιεργούμενης έκτασης (στρέμματα) και παραγωγής (τόνοι) ελαιοποιήσιμης ελιάς στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Εκτιμάται ότι η μέση ετήσια ακαθάριστη αξία παραγωγής συνολικά ανήλθε σε 228.937.508€ και 63,07€ ανά στρέμμα. Η ετήσια εξέλιξη των δύο μεγεθών (2011-2018), επίσης πτωτική, φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

Εξέλιξη ακαθάριστης αξίας παραγωγής (€) συνολικά και ανά στρέμμα ελαιοποιήσιμης ελιάς στην Ελλάδα (2011-2018)

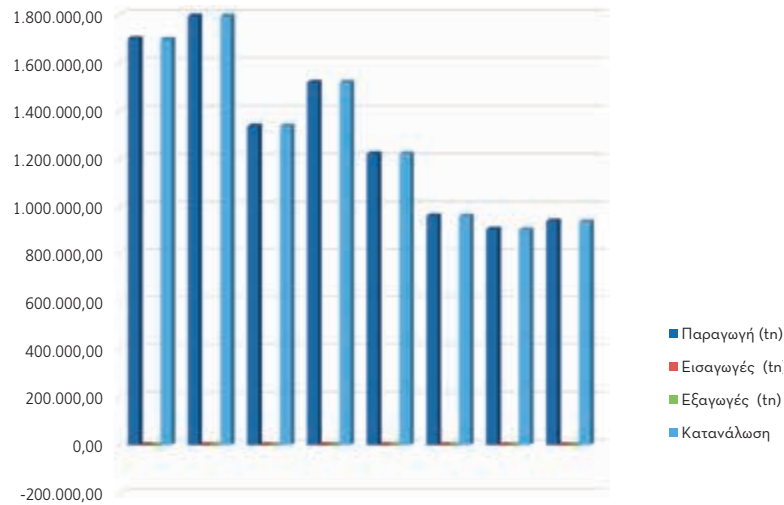

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ και στατιστικές ΥΠΑΑΤ

Η ετήσια εγχώρια παραγωγή ελαιοκάρπου καλύπτει επαρκώς την εγχώρια κατανάλωση, με τον δείκτη αυτάρκειας της περιόδου να παρουσιάζει θετικό πρόση-

μο και να κυμαίνεται σε επίπεδα 100% καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 2011-2018:

Εξέλιξη παραγωγής, εισαγωγών-εξαγωγών και κατανάλωσης (τόνοι)
καρπού ελιάς ελαιοποιήσιμης στην Ελλάδα (2011-2018)

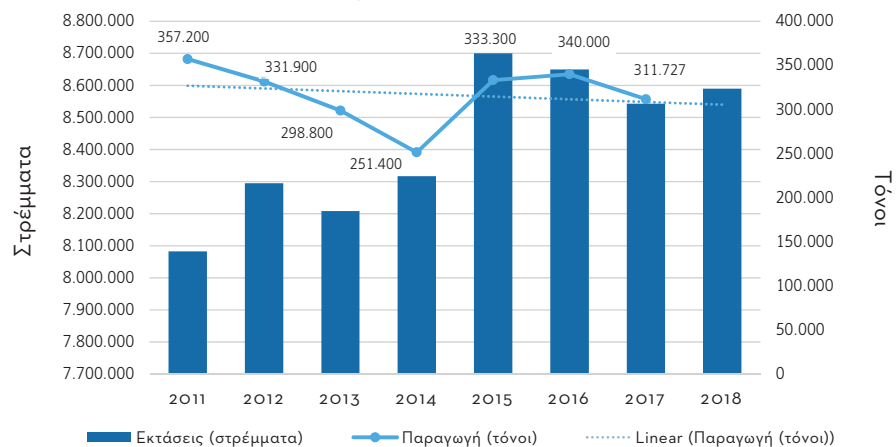

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Η ποσότητα παραγωγής ελαιόλαδου μειώνεται από τους 357,2 χιλ. τόνους αρχικά (2011), σε 312 χιλ. τόνους έως και το 2017 με τάσεις υποχώρησης κατά 12,7%, όπως γίνεται φανερό στο ακόλουθο διάγραμμα.

Τα ελαιοτριβεία που δραστηριοποιούνται διάσπαρτα στις ελαιοκομικές περιοχές της χώρας μειώθηκαν από 2.000 περίπου το 2011 σε περίπου 1.700 το 2018 (ΕΛΣΤΑΤ).

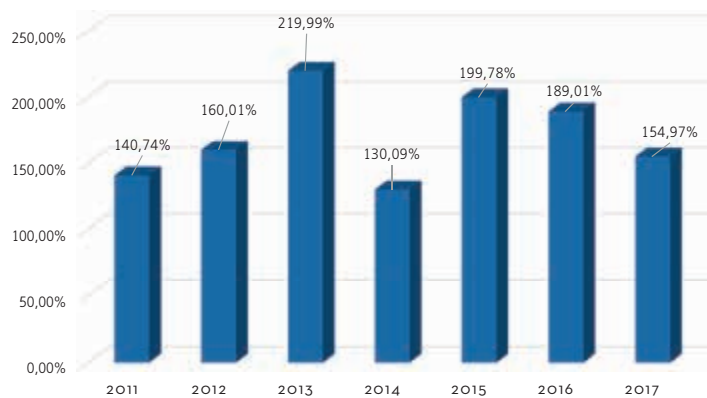
Εξέλιξη καλλιεργούμενης έκτασης (στρέμματα) και παραγωγής ελαιόλαδου (τόνοι) στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Ο δείκτης αυτάρκειας εμφανίζει αρκετά υψηλά ποσοστά τη χρονική περίοδο 2011-2018 παρουσιάζοντας ικανότητα κάλυψης της εγχώριας αγοράς έως και 220%:

Εξέλιξη δείκτη αυτάρκειας ελαιόλαδου στην Ελλάδα (2011-2018)

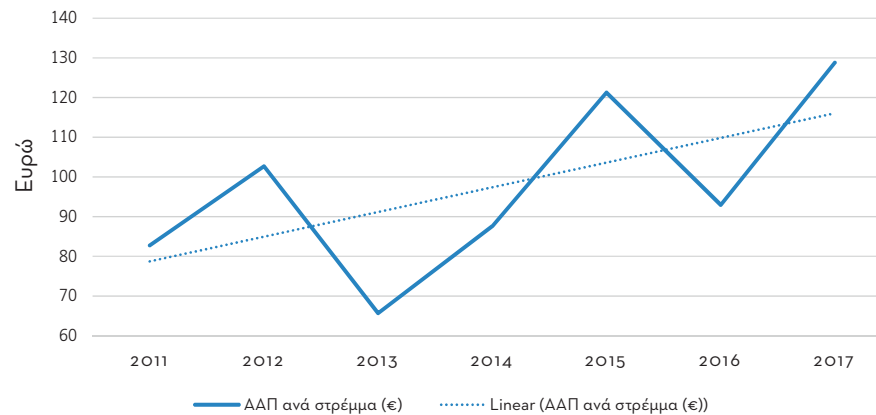
πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Παράλληλα, σε όλα τα μελετώμενα έτη οι εξαγωγές παρουσιάζονται αυξημένες σε σχέση με τις εισαγωγές, απεικονίζοντας ένα γεωργικό προϊόν με έντονο εξαγωγικό χαρακτήρα. Το γεγονός ότι η εγχώρια ζήτηση και οι εξαγωγές καλύπτονται κυρίως από χύμα ελαιόλαδο αποτελεί το μεγαλύτερο εμπόδιο για

τις εταιρείες επεξεργασίας/τυποποίησης του κλάδου.

Αυξητικές τάσεις παρουσιάζει η ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά στρέμμα, με την τιμή να ανέρχεται από τα 83 €/στρ. το 2011 στα 128 €/στρ. το 2017. Οι αυξήσεις αυτές μπορούν να εξηγήσουν σε μεγάλο βαθμό και την επέκταση των εκτάσεων ελαιοκαλλιέργειας:

Εξέλιξη ακαθάριστης αξίας παραγωγής (€) ανά στρέμμα ελαιοποιήσιμης ελιάς στην Ελλάδα (2011-2017)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ και του ΥΠΑΑΤ

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής ελαιοποιήσιμης ελιάς

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων του Ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης και Ελέγχου (ΟΣΔΕ) του Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), την τριετία 2017-2019, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που

καλλιεργούν ελαιοποιήσιμη ελιά είναι περίπου στις 357 χιλιάδες (βλ. Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.13.) και έχουν παραγωγική εξειδίκευση (Τεχνικοοικονομικό Προσανατολισμό-ΤΟΠ) κυρίως ελαιοκομία, ενώ δευτερευόντως ορισμένες εκμεταλλεύσεις ανήκουν στις παραγωγικές εξειδικεύσεις που χαρακτηρίζονται ως λοιπές μόνιμες καλλιέργειες και πολυκαλλιέργειες. Το 2018 σε σχέση με το 2017 παρατηρείται αύξηση στον αριθμό εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν ελαιοποιήσιμη ελιά κατά 8,1% (από 342.785 σε 372.859 εκ-

Ελαιουργεία και άλλαι Βιομηχανίαι τών Γεωργικών Σ/σμών

Χάρτης ελαιουργείων και βιομηχανιών των γεωργικών συνεταιρισμών ανά την Ελλάδα (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Χάρτης Υφισταμένων Συνεταιρικών & Ίδιωτικών
 Έλαιουργείων & Πυρηνεθαιουργείων
 μέχρι 31.12.1970

Χάρτης Υφισταμένων
 Συνεταιρικών & Ίδιωτικών
 Έλαιουργείων και Πυρηνε-
 λαιουργείων μέχρι 31.12.1970
 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο
 ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ,
 Διεύθυνση Τεχνικών Έργων)

μεταλλεύσεις). Η παρατηρούμενη αύξηση αφορά κυρίως εκμεταλλεύσεις με παραγωγική κατεύθυνση ελαιοκομικά, αροτραίες καλλιέργειες και πολυκαλλιέργειες.

Οι παραγωγοί (και) ελαιοποιήσιμης ελιάς είναι συνήθως μεγάλης ηλικίας (κατά μέσον όρο 59 ετών). Είναι χαρακτηριστικό ότι στις εκμεταλλεύσεις με πάρα πολύ μικρό ή και πολύ μικρό οικονομικό μέγεθος (με Τυπική Αξία Παραγωγής 0-2.000€ και 2.000€-8.000€), οι οποίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 71% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, η μέση ηλικία είναι άνω των 60 ετών (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.14.). Αυτές οι εκμεταλλεύσεις ανήκουν στο μεγαλύτερο ποσοστό στην παραγωγική κατεύθυνση ελαιοκομικά (55,3%) (παραγωγική κατεύθυνση εξειδικευμένη στην καλλιέργεια της ελαιοποιήσιμης ελιάς με την Τυπική Αξία Παραγωγής να προέρχεται σε ποσοστό μεγαλύτερο του 70% από την καλλιέργεια της ελαιοποιήσιμης ελιάς). Προφανώς πρόκειται για ομάδα εκμεταλλεύσεων που οι αρχηγοί τους είναι ήδη συνταξιούχοι ή πλησιάζουν στη σύνταξη και έχουν ως κύριο στόχο την απόκτηση ενός συμπληρωματικού εισοδήματος, μέσω των σχετικών άμεσων ενισχύσεων, της πώλησης μέρους της παραγωγής και της οικογενειακής αυτοκατανάλωσης μέρους του παραγόμενου ελαιόλαδου.

Η μέση καλλιεργούμενη έκταση της ελαιοποιήσιμης ελιάς ανέρχεται σε 18 στρέμματα ανά εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.15.). Οι μεγαλύτερες εκτάσεις ελιάς και ειδικότερα άνω των 100 στρεμμάτων/εκμετάλλευση παρουσιάζονται στην παραγωγική κατεύθυνση ελαιοκομικά στις κατηγορίες μεσαίου οικονομικού μεγέθους και άνω (δηλαδή με Τυπική Αξία Παραγωγής άνω των 25.000€), ενώ στις παραγωγικές εξειδικεύσεις των λοιπών μόνιμων καλλιεργειών και των πολυκαλλιεργειών, εκμεταλλεύσεις με σημαντική έκταση ελαιοκαλλιέργειας (άνω των 100 στρεμμάτων/εκμετάλλευση) παρουσιάζο-

νται στην κατηγορία πάρα πολύ μεγάλου οικονομικού μεγέθους, των οποίων η Τυπική Αξία Παραγωγής υπερβαίνει τις 500.000€.

Μπορεί αριθμητικά οι εκμεταλλεύσεις που καλλιεργούν και ελαιοποιήσιμες ελιές να αποτελούν την πλειοψηφία των εκμεταλλεύσεων της χώρας (άνω του 50% του συνόλου), όμως χαρακτηρίζονται από μικρό φυσικό αλλά και από μικρό οικονομικό μέγεθος. Ειδικότερα το 92,3% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν και ελαιοποιήσιμη ελιά έχουν μικρό οικονομικό μέγεθος και συγκεκριμένα στις κατηγορίες πάρα πολύ μικρού οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής <2.000€) το 22,2% του συνόλου, πολύ μικρού οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής 2.000 -<8.000€) το 48,5%, και μικρού οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής 8.000 - <25.000 ευρώ) το 21,6% (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.16.). Οι εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής κατεύθυνσης των ελαιοκομικών, που είναι η πιο εξειδικευμένη στην παραγωγή της ελαιοποιήσιμης ελιάς (τόσο παραγωγικά, όσο και οικονομικά) και αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό του συνόλου των εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν (και) την ελαιοποιήσιμη ελιά έχουν το μικρότερο μέσο οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 4.248,01€/εκμετάλλευση) μεταξύ όλων των παραγωγικών κατευθύνσεων.

Οι εκμεταλλεύσεις που καλλιεργούν (και) ελαιοποιήσιμη ελιά εισπράττουν κατά μέσον όρο άμεσες ενισχύσεις ύψους 2.247,97 €/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.17.). Οι εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής κατεύθυνσης ελαιοκομικά, που περιλαμβάνει το 62,3% του συνόλου που καλλιεργούν (και) ελαιοποιήσιμη ελιά εισπράττουν κατά μέσον όρο 1.170,65 €/εκμετάλλευση. Το συγκεκριμένο ποσό είναι το μικρότερο μέσο ποσό άμεσων ενισχύσεων, σε σχέση με τις υπόλοιπες παραγωγικές κατευθύνσεις. Στην παραγωγική εξειδίκευση (Τεχνικοοικονομικό Προ-

σανατολισμό-ΤΟΠ) ελαιοκομία, οι άμεσες ενισχύσεις αντιστοιχούν κατά μέσον όρο στο 22,7% των συνολικών εσόδων (ακαθάριστη πρόσοδος) των εκμεταλλεύσεων και στο 42,7% του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος (επεξεργασία στοιχείων ΔΙΓΕΛΠ- FADN-RICA 2015-2017).

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της ελιάς στην Ελλάδα

Συντελεστές παραγωγής

Όπως έχει αναφερθεί, όλοι οι χρησιμοποιούμενοι συντελεστές παραγωγής (βλ. Παράρτημα Ι) συμβάλλουν στη διαμόρφωση των παραγωγικών δαπανών αλλά και στον σχηματισμό των οικονομικών αποτελεσμάτων των καλλιέργειών και εκτροφών. Η καλλιέργεια της ελιάς δεν εμφανίζεται απαιτητική, όσον αφορά την ποιότητα του εδάφους σε σύγκριση με άλλες καλλιέργειες. Το ελαιόδενδρο ευδοκιμεί στον πετρώδη και άγονο χώρο της Μεσογείου. Η μακροζωία και η παραγωγικότητά του συνδέεται με την ιστορία των μεσογειακών λαών. Παράγει καρπό κάτω από αντίξοες συνθήκες ανομβρίας, δυνατών ανέμων¹³ και υψηλών θερμοκρασιών¹⁴. Με την καλλιέργεια της ελιάς αξιο-

¹³ Παρά το γεγονός ότι η ελιά είναι ανθεκτικό είδος στους ανέμους, καλό είναι να αποφεύγονται οι παγετόπληκτες περιοχές. Ισχυροί άνεμοι το φθινόπωρο ή τον χειμώνα προκαλούν θραύση κλαδιών και βραχιόνων καθώς και καρπόπτωση, η οποία συμβαίνει και το καλοκαίρι λόγω θερμών ανέμων. Μικρής έντασης άνεμοι βοηθούν στην επικονίαση ενώ υπερβολικά θερμοί, ξηροί ή υγροί άνεμοι εμποδίζουν τη γονιμοποίηση των ανθέων και την ανάπτυξη των καρπών.

¹⁴ Στην περιοχή που θα εγκατασταθεί ένας ελαιώνας η θερμοκρασία δεν πρέπει να πέφτει συχνά κάτω από -5° C, καθώς σε τέτοια περίπτωση ζημιώνονται τα βλαστικά και τα αναπαραγωγικά όργανα του φυτού. Θερμοκρασίες κοντά στους -10° C προκαλούν σοβαρές ζημιές σε κλαδιά,

ποιούνται εδάφη μέτριας ή μικρής γονιμότητας, επικλινή, τα οποία δεν μπορούν να αξιοποιηθούν παραγωγικότερα από άλλες καλλιέργειες. Επίσης, με την καλλιέργεια της ελιάς τα επικλινή εδάφη προστατεύονται από διαβρώσεις. Η ελαιοκαλλιέργεια εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη διαθέσιμη ανθρώπινη εργασία, κυρίως την περίοδο της συλλογής. Με δεδομένες τις υψηλές απαιτήσεις της ελαιοκαλλιέργειας σε εργατικά χέρια είναι σημαντικό να αξιολογηθεί η διαθεσιμότητά τους, τόσο συνολικά όσο και κατά εποχή, ειδικά σε τουριστικές περιοχές όπου η απασχόληση στην αγροτική παραγωγή δεν αποτελεί προτεραιότητα. Οι υποδομές της περιοχής, όπως οι δρόμοι και η απόσταση από κάποιο ελαιουργείο, είναι σημαντικοί παράγοντες τόσο για την ποιότητα των προϊόντων, όσο και για τη διαμόρφωση του κόστους παραγωγής. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να επηρεάζεται ουσιαστικά η οικονομικότητα της καλλιέργειας. Εκτός της εργασίας, όσον αφορά τον συντελεστή κεφάλαιο η ελαιοκαλλιέργεια, έχει σημαντικές ανάγκες σε κεφάλαιο πάγιο (δένδρα, μηχανήματα) και κυκλοφοριακό (λιπάσματα, φάρμακα κ.λπ.). Πάντως, το βασικό παραγωγικό σύστημα με το οποίο ασκείται η ελαιοκαλλιέργεια είναι έντασης εργασίας.

Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα

Παρακάτω εξετάζονται οι παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχανόμενα οικονομικά αποτελέσματα για μία παραγωγική περίοδο (2018) καλλιέργειας ελαιοποιήσιμης ελιάς.

βραχιόνες ή και ολόκληρο το δέντρο. Όταν η πτώση της θερμοκρασίας είναι σταδιακή τον χειμώνα, τα δέντρα μπορεί να αντέξουν έως και -12° C χωρίς σοβαρές ζημιές. Ζημιές στην καλλιέργεια μπορεί να προκληθούν και από υπερβολικά υψηλές θερμοκρασίες.

Γεωργική εκμετάλλευση με παραδοσιακό εντατικό ελαιώνα¹⁵ (20 δέντρα/στρέμμα) διαθέτει ιδιόκτητη έκταση 80 στρεμμάτων. Η αξία ενός στρέμματος γεωργικής γης είναι

800€ και το τεκμαρτό ενοίκιο εδάφους 56€/στρέμμα. Το μόνιμο κεφάλαιο της γεωργικής εκμετάλλευσης αποτελείται από τα παρακάτω στοιχεία:

Απογραφή μηχανημάτων-εργαλείων γεωργικής εκμετάλλευσης

	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων/φυτείας (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων και φυτείας στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
Αποθήκη	3.000,00	0,00	50	18
Ελκυστήρας 75 hp	35.000,00	2.250,00	15	11
Φρέζα	5.000,00	500,00	15	8
Πλατφόρμα	2.000,00	100,00	15	8
Ραντιστικό-Ψεκαστικό	5.000,00	250,00	15	8
Αυλακωτήρας	1.700,00	85,00	15	8
Εργαλεία ελαιοκαλλιέργειας, ελαιόπανα κ.λπ.	1.000,00	50,00	10	7
Χορτοκοπτικό	400,00	40,00	15	8
Αλυσοπρίονο	300,00	30,00	10	8
Καταστροφέας	3.500,00	350,00	15	5
Αντλία πετρελαίου 75hp	1.500,00	150,00	15	13
Αγροτικό αυτοκίνητο	20.000,00	1.000,00	15	8
Φυτεία ελιάς	64.000,00	0,00	50	12

Η συνολική παραγωγή του ελαιώνα ανέρχεται σε 11.200 κιλά ελαιόλαδο (700 κιλά/στρέμμα ελαιόκαρπο και αναλογία εξαγωγής ελαιόλαδου 5/1). Από αυτά τα 200 αυτο-

καταναλώθηκαν και τα υπόλοιπα 11.000 κιλά πουλήθηκαν προς 4,0€/κιλό. Η γεωργική εκμετάλλευση που έχει το συγκεκριμένο ελαιώνα λαμβάνει βασική και πράσινη ενί-

¹⁵ Οι εντατικοί παραδοσιακοί ελαιώνες είναι πυκνότεροι των παραδοσιακών (12 έως 25 δέντρα ανά στρέμμα) με αποστάσεις φύτευσης 7 έως 10 μέτρα επί της γραμμής και 8 έως 10 μέτρα μεταξύ των γραμμών. Σημαντικό ποσοστό αυτών των ελαιώνων είναι αρδευόμενοι με μπεκ ή στάγδην όπου είναι εφικτό, ενώ αντίθετα με αυτό που συμβαίνει στους παραδοσιακούς γίνεται χρήση χημικών λιπασμάτων,

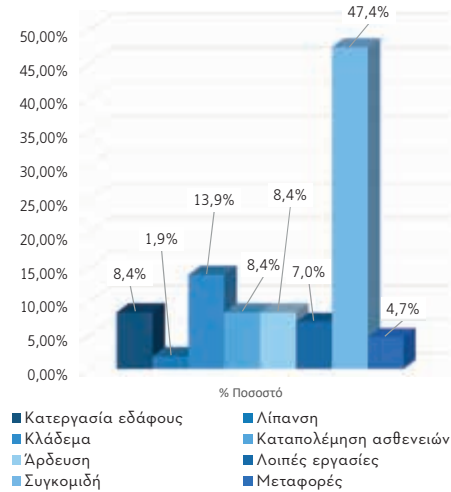
φυτοφαρμάκων και ζιζανιοκτόνων, αν και τα τελευταία χρόνια προωθείται η χορτοκοπή με καταστροφέα ή χορτοκοπτικό. Στην περίπτωση των εντατικά καλλιεργούμενων και αρδευόμενων ελαιώνων, η απόδοση σε καρπό είναι αυξημένη συγκριτικά με την αντίστοιχη των παραδοσιακών, καθώς αυτή κυμαίνεται από 400 έως 800 κιλά ανά στρέμμα.

σχυση ύψους 68€/στρέμμα. Ο καλλιεργητής δαπάνησε περίπου 13.472,15€ για αναλώσιμα υλικά (λιπάσματα, ζιζανιοκτόνα, φυτοφάρμακα/εντομοκτόνα/μυκητοκτόνα, καύσιμα, λιπαντικά). Τον Φεβρουάριο¹⁶ χρησιμοποιήθηκαν 6.400 κιλά λιπάσματος 11-15-15 (80 κιλά/στρέμμα ή 4 κιλά/δένδρο) συνολικής αξίας 3.446,20€. Η λίπανση απαιτεί τον μικρότερο χρόνο από όλες τις εργασίες (1,7% του συνόλου της απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας). Από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Οκτώβριο έγινε καταπολέμηση των εχθρών-εντόμων (δάκος, πυρηνοτρήτης) και των μυκητολογικών (κυκλόνιο, γλοιοσπόριο) και λοιπών ασθενειών (καρκίνος της ελιάς). Χρησιμοποιήθηκαν φυτοφάρμακα (εντομοκτόνα και μυκητοκτόνα) αξίας 2.232,00€ ενώ για την καταπολέμηση των ζιζανίων απαιτήθηκαν ζιζανιοκτόνα αξίας 360€. Ο χρόνος που δαπανήθηκε για την εφαρμογή των φυτοφαρμάκων και των ζιζανιοκτόνων είναι το 8,4% της συνολικής εργασίας. Αν και η εντατική καλλιέργεια της ελιάς έχει μηχανοποιηθεί αρκετά, απαιτεί σημαντικό χρόνο ανθρώπινης εργασίας. Πληρώθηκε ξένη εργασία (περιλαμβάνονται και τα εργόσιμα) που αξιοποιήθηκε στα κλαδέματα και τη συλλογή (4.312,00€), ενώ η τεκμαρτή αμοιβή της οικογενειακής εργασίας (του γεωργού και της οικογένειας) ανέρχεται σε 5.488,00€. Στο παρακάτω διάγραμμα εμφανίζεται η ποσοστιαία κατανομή εργασιών στην ελαιοποιήσιμη ελιά. Καταναλώθηκαν 4.347 λίτρα πετρέλαιο από τον ελκυστήρα και την αντλία για όλες τις καλλιεργητικές εργασίες (άρδευση, λίπανση, καταπολέμηση ασθενειών και ζιζανίων, σκαλίσματα, κλαδέματα, ραντίσματα, συλλογή). Ο παραγωγός πλήρωσε μαζί με τα

¹⁶ Υπάρχουν παραγωγοί που λιπαίνουν δύο και τρεις φορές τον χρόνο. Εκτός από τον Φεβρουάριο λιπαίνουν τους μήνες Μάιο και Ιούνιο. Η διασπορά του λιπάσματος γίνεται γύρω από τα δένδρα και ακολουθεί κατεργασία του εδάφους με σκαπτικά μηχανήματα.

λιπαντικά 5.434,00€. Στο ίδιο διάγραμμα φαίνεται ότι στη συγκομιδή του ελαιοκάρπου¹⁷ απασχολείται το 47,4% της συνολικής απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας.

Ποσοστιαία κατανομή ανθρώπινης εργασίας ελαιοποιήσιμης ελιάς

Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνεται η ποσοστιαία κατανομή των βασικών παραγωγικών δαπανών. Η εργασία (21,4%) και τα αναλώσιμα υλικά (λιπάσματα,

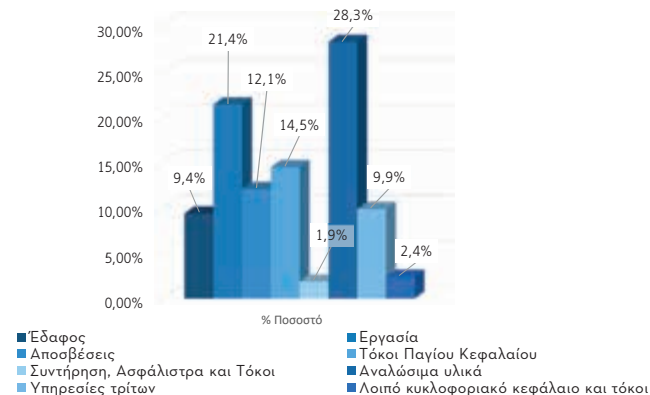
¹⁷ Η συγκομιδή του καρπού ξεκινάει προς το τέλος Οκτωβρίου με αρχές Νοεμβρίου. Παλαιότερα τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα, καθώς η συλλογή γινόταν με τα χέρια και εάν ο καρπός είχε υπερωριμάσει από το έδαφος. Αργότερα, η συλλογή του καρπού γινόταν με χτένες και σκάλες. Με την ανάπτυξη της τεχνολογίας η ζωή του αγρότη έγινε πιο εύκολη αλλά παραμένει κοπιώδης. Σήμερα, η συγκομιδή γίνεται με ειδική πετρελαιοκίνητη χτένα ή με ράβδους. Ο αγρότης (τιναχτής) στέκεται στο έδαφος και χτενίζει ή ραβδίζει τους καρποφόρους κλάδους πολύ προσεκτικά αποφεύγοντας το τραύμα του δένδρου. Οι καρποί πέφτουν σε πλαστικά δίχτυα ή ελαιόπανα. Ακολούθως τοποθετούνται σε σακιά, αφού προηγηθεί η απομάκρυνση των φύλλων. Έπειτα οι καρποί μεταφέρονται στα ελαιοτριβεία για να τύχουν επεξεργασίας και να παραχθεί το τελικό προϊόν.

φάρμακα, καύσιμα, λιπαντικά) αποτελούν το 49,7% του συνόλου των παραγωγικών δαπανών. Επίσης σημαντικό ποσοστό (9,9%) αποτελούν οι υπηρεσίες τρίτων, που περιλαμβάνουν το εκθλιπτικό δικαίωμα που καταβάλλεται για τη μεταφορά και την έκθλιψη της ελαιοπαραγωγής από το ελαιοτριβείο (10% επί της παραγόμενης ποσότητας) (βλ. παρακείμενο διάγραμμα και αναλυτικά Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.18.).

Στον παρακείμενο πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα της γεωργικής εκμετάλλευσης της ελαιοποιήσιμης ελιάς και το αντίστοιχο κόστος παραγωγής του παραγόμενου προϊόντος (ελαιόλαδο).

Όπως φαίνεται το κόστος παραγωγής είναι 4,24€/κίλο, λίγο παραπάνω από την τιμή πώλησης του ελαιολάδου (4,0€/κίλο). Οι ενισχύσεις είναι συνολικά 5.440,00€ και αντιστοιχούν στο 11% της Ακαθάριστου Προσόδου. Αυτό σημαίνει ότι επηρεάζουν σε μικρό βαθμό τα έσοδα. Χωρίς αυτές η γεωργική εκμετάλλευση θα παραμείνει κερδοφόρα. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 20.740,62€, που εάν κατανεμηθεί στα καλλιεργούμενα 80 στρέμματα αντιστοιχεί σε εισόδημα 259,26€/στρέμμα. Είναι δηλαδή αρκετά υψηλότερο από το αντίστοιχο ενοίκιο εδάφους 56€/στρέμμα. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα οικονομικά αποτελέσματα της συγκεκριμένης γεωργικής εκμετάλλευσης αναφέρονται σε μια καλή χρονιά με πλήρη παραγωγή, όχι σε χρονιά με μειωμένη παραγωγή που φθάνει το 60% έως 70% ή και καθόλου, εξαιτίας του φαινομένου της παρενιαυτοφορίας.

Ποσοστιαία κατανομή παραγωγικών δαπανών της ελαιοποιήσιμης ελιάς

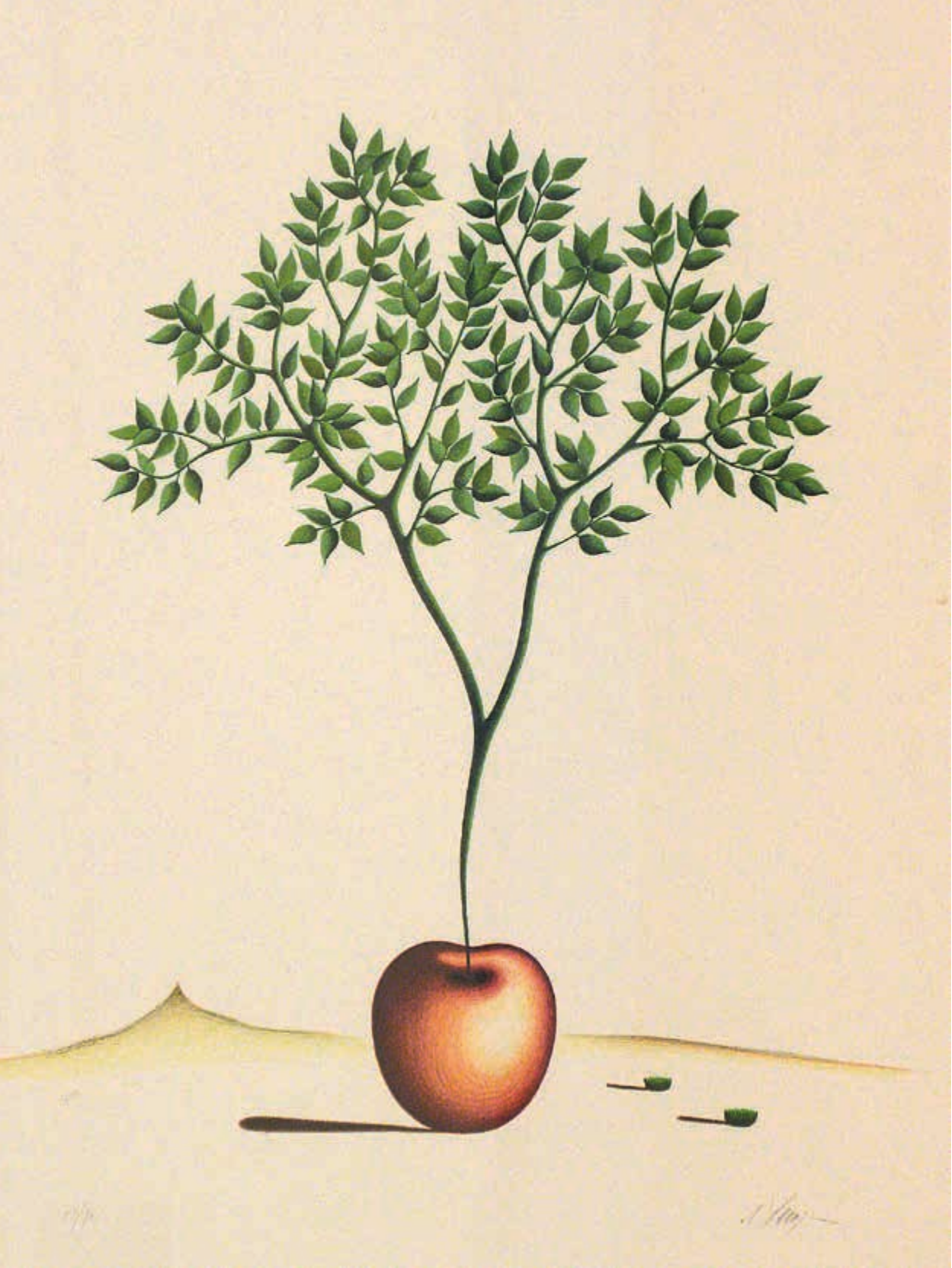

Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων τυπικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας ελιάς ελαιοποιήσιμης

Κόστος παραγωγής προϊόντος (€/Kgr)	4,24 €/κίλο
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό (€)
Συνολική αξία πωλήσεων	44.000,00
Αυτοκατανάλωση	800,00
Συνολικές ενισχύσεις	5.440,00
Ακαθάριστη πρόσοδος	50.240,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	47.521,63
Καθαρό κέρδος	2.718,37
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	23.799,52
Ακαθάριστο κέρδος	26.440,48
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	29.499,38
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	20.740,62

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011),
Νοέμβριος, ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τρά-
πεζας Πειραιώς, φωτογραφία
έργου: Μπόρις Κιρπότην

Βασίλης Γέρος (γ. 1955), *Μηλιά*,
μεταξοτυπία, Συλλογή Έργων
Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς

3.4 Η μηλιά

Η εξέλιξη της μηλιάς σε παγκόσμιο επίπεδο

Η μηλιά ήταν γνωστή από τους προϊστορικούς χρόνους, τόσο σε αυτοφυή όσο και σε καλλιεργούμενη μορφή. Πιθανότατα κατάγεται από την περιοχή νότια του Καυκάσου. Στην Ασία και την Ευρώπη καλλιεργείται από τους αρχαίους χρόνους (400 π.Χ.). Η μηλιά (*Malus domestica*) της οικογένειας των Ροδοειδών (*Rosaceae*) είναι το πιο διαδεδομένο οπωροφόρο παγκοσμίως. Αντιπροσωπεύει το 50% των φυλλοβόλων οπωροφόρων δέντρων. Ο καρπός του δέντρου της μηλιάς είναι το μήλο, ένα από τα πιο διαδεδομένα και ευρύτατα καλλιεργούμενα φρούτα. Ο καρπός έχει εύγευστη σάρκα και είναι δυνατό να περιέχει μέχρι δέκα σπέρματα. Ο αριθμός των ποικιλιών της μηλιάς ξεπερνά τις 2.000, οι οποίες κατατάσσονται σε διάφορες κατηγορίες. Ανάλογα με το χρώμα τους διακρίνονται σε κόκκινες, πράσινες, κίτρινες, σκουρόχρωμες, κέρινες κ.ά. Ανάλογα με τη σύσταση και την υφή του καρπού, ταξινομούνται σε μαλακές, τρυφερές, τραγανές, υδαρές κ.ά. Η κυριότερη, όμως, κατάταξη γίνεται ανάλογα με την περίοδο που ωριμάζει ο καρπός, σε θερινές, φθινοπωρινές και χειμερινές.

Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής μήλων παγκοσμίως (60%) αποτελείται από ποικιλίες επιτραπέζιες και προορίζεται για την αγορά φρέσκων φρούτων, ενώ το υπόλοιπο 40% προορίζεται για μεταποίηση (παρασκευή κομπόστας, χυμών κλπ.). Οι ποικιλίες διπλής χρήσης αρχίζουν να κερδίζουν συνεχώς έδαφος. Παλαιότερα κάθε χώρα, ακόμη και κατά περιοχή, καλλιεργούσε τοπικές ποικιλίες. Οι απαιτήσεις για αυξημένη παραγωγή και υψηλή ποιότητα καρπών, όμως, ώθησαν κατά καιρούς τους ερευνητές στη δημιουργία και διάδοση νέων ποικιλιών, που

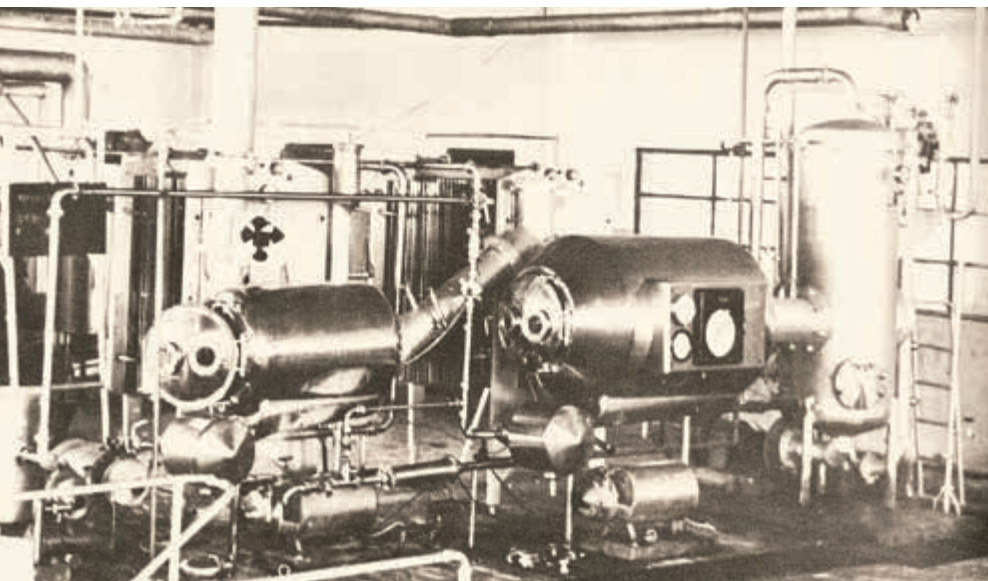
καλλιεργούνται σήμερα σε διάφορες χώρες της υψηλίου με παρόμοιες κλιματικές συνθήκες. Η συνολική παγκόσμια καλλιεργούμενη έκταση ανέρχεται σε 50 εκατομμύρια στρέμματα. Το 42,2% της καλλιεργούμενης έκτασης της μηλιάς σε παγκόσμιο επίπεδο το 2018 εντοπίζεται στην Κίνα. Ακολουθούν η Ινδία με 3.010.000 στρέμματα (6,1% της καλλιεργούμενης έκτασης της μηλιάς), η Ρωσική Ομοσπονδία με 2.072.830 στρέμματα (4,2%), η Τουρκία με 1.746.900 στρέμματα (3,6%) και η Πολωνία με 1.617.900 στρέμματα (3,3%).

Η εξέλιξη της μηλιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η μηλιά καλλιεργείται κυρίως στην Πολωνία¹⁸, την Ιταλία, τη Γαλλία και την Ουγγαρία. Κατά μέσον όρο το 59,2% της καλλιεργούμενης έκτασης με μηλιές στην Ευρωπαϊκή Ένωση ανήκει στην Πολωνία και την Ιταλία. Η Ελλάδα ήταν το 2018 στην 11^η θέση με 2,2%. Όσον αφορά την παραγωγή, η Πολωνία και η Ιταλία παρήγαγαν την περίοδο 2011-2018 κατά μέσον όρο παραπάνω από το 50% της συνολικής παραγωγής των κρατών της Ε.Ε.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις μηλιάς παρουσίασαν αυξητική τάση μέχρι το 2015, μείωση το 2016 και στη συνέχεια συνεχείς αυξήσεις μέχρι το 2018: από τα 3.740.870

¹⁸ Η Πολωνία έχει την υψηλότερη κατανάλωση μήλων στην Ε.Ε. Πάνω από το 55% του πληθυσμού δηλώνει ότι καταναλώνει 5 μήλα την εβδομάδα, σε σύγκριση με τους Ιταλούς που καταναλώνουν 3-5 μήλα την εβδομάδα. Η χαμηλότερη κατανάλωση μήλων εντοπίζεται στην Ολλανδία και την Ισπανία. Ανεξάρτητα από τις χώρες, οι έρευνες έδειξαν ότι οι γυναίκες τρώνε περισσότερα μήλα από ό,τι οι άνδρες. Επιπλέον, η ομάδα των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας (61-70 έτη) καταναλώνουν μήλα πιο συχνά από την ομάδα ενηλίκων (36-60), ενώ η νεότερη ομάδα καταναλωτών (16-35) δεν καταναλώνει σχεδόν καθόλου μήλα.

Εργοστάσιον κονσερβών Κοπανού-Ναούσης: Συγκρότημα συμπυκνώσεως χυμού μήλων. «Εις το εργοστάσιον επεξεργασίας φρούτων τεράστιαι ποσότητες μήλων εισάγονται προς επεξεργασίαν» (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, *Το έργο μιας δεκαετίας 1952-1962, 1963*)

στρέμματα το 2016 στα 3.781.890 στρέμματα το 2018, με μέση μεταβολή 0,15%. Η παραγωγή μήλων σε τόνους δείχνει σταθεροποίηση λίγο πάνω από τα 12 εκατομμύρια τόνους, εκτός από το 2017 που έπεσε σε 10.425.490 τόνους εξαιτίας μειωμένης παραγωγής στην Πολωνία. Το 2018, η παραγωγή στις χώρες της Ε.Ε. ξεπερνούσε τα 13 εκατομμύρια τόνους.

Η μηλιά στην Ελλάδα

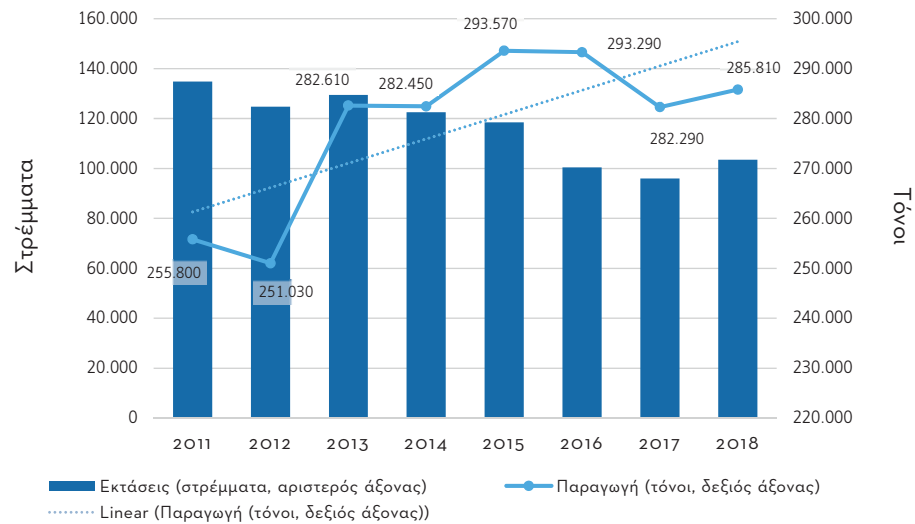
Τα μήλα ήταν γνωστά και αρκετά δημοφιλή στην αρχαιότητα. Υπήρχαν σε αρκετές ποικιλίες και έπαιρναν την ονομασία τους από τη γέυση τους ή την προέλευσή τους. Τα γλυκά τα έλεγαν 'ορβικλάτα', τα ζουμερά 'σητάνια' ή 'πλατάνια', ενώ τα μήλα που προέρχονταν από την Κορινθία τα έλεγαν 'εφύρα' (η Εφύρα ήταν πόλη της αρχαίας Κορινθίας). Μέχρι το 1940 η παραγωγή μήλων στη χώρα μας βρισκόταν μάλλον σε στασιμότητα. Το μήλο ήταν άγνωστο στο ευρύ κοινό και τρωγόταν μόνον από έναν μικρό αριθμό καταναλωτών στις μεγάλες αγορές. Πριν από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο (1920-1940) η καλλιέργεια της μηλιάς είχε αρχίσει να διαδίδεται στην Β. Ελλάδα από τους Γεωγραφικούς Σταθμούς Σερρών, Καστοριάς και Θεσσαλονίκης με πολύ αργό ρυθμό. Με επίκεντρο τη Νάουσα όμως διαδόθηκε, από το 1941 και εξής, αστραπιαία σχεδόν σ' όλη την περιοχή του Ανατολικού Βερμίου. Σήμερα, η καλλιεργούμενη έκταση σε οπωρώνες μηλιάς είναι 116.250 στρέμματα και η ετήσια παραγωγή ανέρχεται σε 278.356,25 τόνους (μέσος όρος περιόδου 2011-2018). Αποτελώντας τη

δεύτερη σπουδαιότερη καλλιέργεια από τα φυλλοβόλα σπωροφόρα μετά τη ροδακινιά, η μηλιά καλλιεργείται στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές όλων των νομών, κυρίως όμως στην Καστοριά, την Πέλλα, την Ημαθία, τη Λάρισα, τη Μαγνησία και την Αρκαδία (μηλεσποαραγωγικό κέντρο με σταθερή εξέλιξη έκτασης και παραγωγής).

Όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα, μειωμένες παρουσιάζονται οι εκτάσεις παραγωγής μήλων στην ελλη-

νική επικράτεια κατά την περίοδο 2011-2018, ενώ αντίθετα αυξημένη αρχικά αλλά με σταθεροποιητικές τάσεις στο τέλος της περιόδου εμφανίζεται η συνολική παραγωγή του προϊόντος. Πιο συγκεκριμένα, οι συνολικές εκτάσεις μειώνονται κατά 20,0% από την αρχή της περιόδου μέχρι το 2018 αγγίζοντας τα 103.500 στρέμματα, ενώ η αύξηση της παραγωγής μεταβάλλεται από 255.800 τόνους το 2011 σε 285.810 τόνους το 2018.

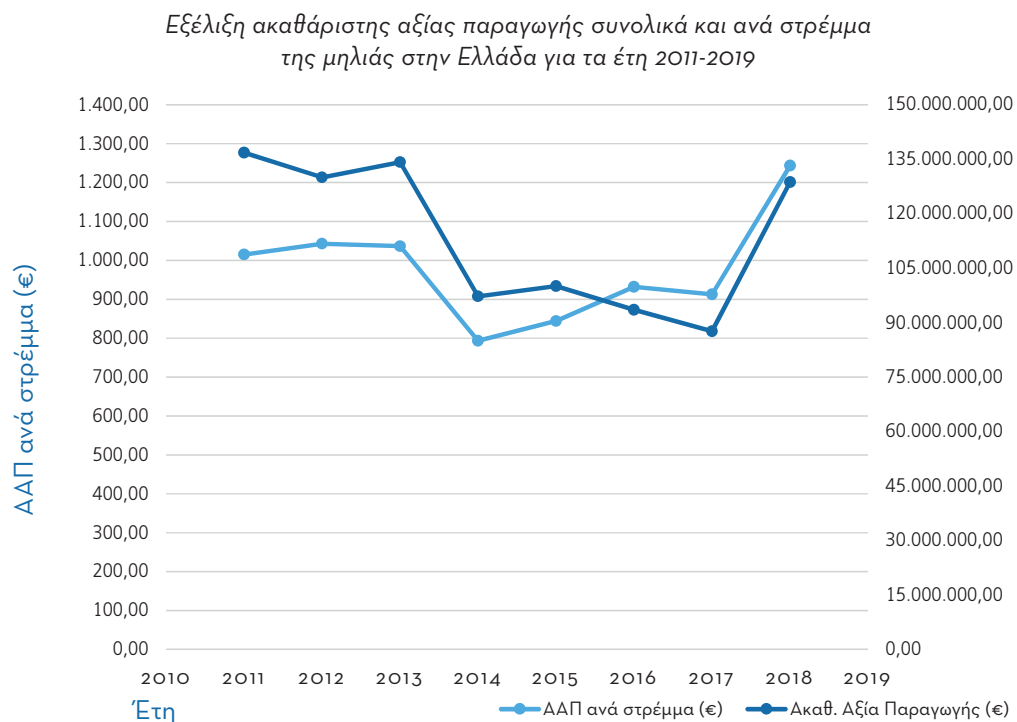
Εξέλιξη καλλιεργούμενης έκτασης (στρέμματα) και παραγωγής (τόνοι) της μηλιάς στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Κατά μέσον όρο την περίοδο 2011-2018, η τιμή των μήλων ανά κιλό στην Ελλάδα είναι 0,41€, η συνολική ετήσια ακαθάριστη αξία παραγωγής ανέρχεται στα 113.543.000,00 € και ανά στρέμμα στα 977,58€. Συγκεκριμένα, η ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά στρέμμα κυμάνθηκε από τη χαμηλότερη τιμή της που αντιστοιχούσε στα

793,5 €/στρ. στην τελική τιμή των 1.243,80 €/στρ., τα έτη 2014 και 2018 αντίστοιχα όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα. Επομένως, η καλλιέργεια της μηλιάς αποδίδει σημαντικά έσοδα σε χιλιάδες αγροτικές οικογένειες στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της χώρας μας.

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ και του ΥΠΑΑΤ

Η εγχώρια παραγωγή μήλων καλύπτει επαρκώς την εγχώρια κατανάλωση, με τον δείκτη αυτάρκειας να κυμαίνεται σε επίπεδα ανώτερα του 100% καθ' όλη την οκταετία 2011-2019 και μάλιστα να αγγίζει ποσοστά της τάξης του 133%. Το μεγαλύτερο μέρος, περίπου 80%, της παραγωγής μήλων καταναλώνεται εντός της χώρας (συντελεστής αυτάρκειας 122,21%). Το υπόλοιπο 20% της ετήσιας παραγωγής της χώρας (67.459 τόνοι) εξάγεται και οι εισαγωγές σε μήλα είναι 17.265 τόνοι.

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων παραγωγής μήλων

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων του Ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης και Ελέγχου (ΟΣΔΕ) του Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), την τριετία 2017-2019, ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν μηλιές εμφανίζει μία

πολύ μικρή αύξηση το 2019, κυρίως στην παραγωγική κατεύθυνση λοιπές μόνιμες καλλιέργειες (βλ. αναλυτικά πίνακα 3.19. του Παραρτήματος II).

Οι παραγωγοί που καλλιεργούν μηλιές είναι ηλικίας κατά μέσον όρο 50 ετών. Η ηλικία των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων εξελίσσεται ανάλογα με την κατηγορία Οικονομικού Μεγέθους στην οποία ανήκουν (βλ. αναλυτικά πίνακα 3.20. του Παραρτήματος II). Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο στις εκμεταλλεύσεις με πολύ μικρό και μικρό οικονομικό μέγεθος (κατηγορίες με Τυπική Αξία Παραγωγής <2.000€, 2.000€-8.000€), οι οποίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 24,6% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, η μέση ηλικία των αρχηγών τους είναι μεγαλύτερη από τον μέσο όρο (50 έτη). Στις υπόλοιπες κατηγορίες οικονομικού μεγέθους η μέση ηλικία των αρχηγών είναι μικρότερη από τα 50 έτη. Αυτό σημαίνει ότι οι εκμεταλλεύσεις των νεότερων σε ηλικία γεωργών συγκεντρώνονται (κατά το δυνατόν) στις κατηγορίες μεσαίου, μεγάλου και πολύ μεγάλου οικονομικού μεγέθους, δηλαδή στα πιο «παραγωγικά» Οικονομικά Μεγέθη, όπου κατά τεκμήριο επιτυγχάνονται υψηλότερα εισοδήματα και οι γεωργοί είναι πιο καινοτόμοι και ανοικτοί στον εκσυγχρονισμό. Αυτές οι εκμεταλλεύσεις ανήκουν σε μεγάλο ποσοστό κυρίως στις παραγωγικές κατευθύνσεις των λοιπών μόνιμων καλλιεργειών με τάξη οικονομικού μεγέθους μεσαίο, μεγάλο, πολύ μεγάλο και πάρα πολύ μεγάλο μέγεθος (περίπου 48,0% του συνόλου των γεωργικών εκμεταλλεύσεων), και των πολυκαλλιεργειών με τάξη οικονομικού μεγέθους μεσαίο, μεγάλο, πολύ μεγάλο και πάρα πολύ μεγάλο μέγεθος (περίπου 12,0% του συνόλου των γεωργικών εκμεταλλεύσεων).

Η μέση καλλιεργούμενη έκταση της μηλιάς ανέρχεται σε 9,4 στρέμματα ανά εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.21.). Οι μεγαλύτερες μέσες τιμές έκτασης πα-

ρουσιάζονται στην παραγωγική κατεύθυνση των λοιπών μόνιμων καλλιεργειών με 12,0 στρέμματα/εκμετάλλευση στο σύνολο, στο μεσαίο οικονομικό μέγεθος 10,2 στρέμματα/εκμετάλλευση, στο μεγάλο οικονομικό μέγεθος 18,9 στρέμματα/εκμετάλλευση, στο πολύ μεγάλο οικονομικό μέγεθος 32,4 στρέμματα και στο πάρα πολύ μεγάλο οικονομικά μέγεθος 66,3 στρέμματα/εκμετάλλευση. Επίσης, στην παραγωγική κατεύθυνση των πολυκαλλιεργειών σημαντική μέση έκταση/εκμετάλλευση παρουσιάζει το μεγάλο οικονομικό μέγεθος με 10,4 στρέμματα/εκμετάλλευση και το πολύ μεγάλο οικονομικό μέγεθος με 16,4 στρέμματα/εκμετάλλευση. Το πάρα πολύ μεγάλο οικονομικό μέγεθος των πολυκαλλιεργειών έχει μικρό ποσοστό 0,4% με μέση έκταση 26,9 στρέμματα (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.21.).

Κατά μέσον όρο, κάθε εκμετάλλευση με μηλιές εισπράττει συνολικές ενισχύσεις 3.443,3€ (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.23.). Η παραγωγική κατεύθυνση των λοιπών μόνιμων καλλιεργειών που περιλαμβάνει το 64,1% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μηλιάς εισπράττει κατά μέσον όρο 2.309,07€. Το εισπραττόμενο ποσό των ενισχύσεων από κάθε εκμετάλλευση δεν είναι πολύ μεγάλο ως ποσοστό του εισοδήματος και των συνολικών εσόδων, όπως συμβαίνει με άλλες καλλιέργειες.

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας της μηλιάς στην Ελλάδα

Συντελεστές παραγωγής

Η μηλιά καλλιεργείται κυρίως στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της Ελλάδας σε ένα μεγάλο εύρος έκτασης, υψομέτρου και γονιμότητας εδαφών αλλά και κλίματος,

με αποτέλεσμα να παρατηρείται μεγάλη διακύμανση στις αποδόσεις. Όσον αφορά την εργασία, οι απαιτήσεις της μηλιάς διαφέρουν ανάλογα με το σχήμα διαμόρφωσης των δένδρων και τον τρόπο φύτευσης (κυπέλλου & κανονικής φύτευσης, ελεύθερης & πυκνής φύτευσης, παλμέττας & πυκνής φύτευσης, παλμέττας & υπέρ πυκνής φύτευσης). Η μηλιά, όπως οι περισσότερες δενδροκομικές καλλιέργειες, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη διαθέσιμη ανθρώπινη εργασία, κυρίως την περίοδο του κλαδέματος, του αραιώματος και της συλλογής. Εκτός της εργασίας που είναι ο πιο σημαντικός συντελεστής, όσον αφορά τον συντελεστή κεφάλαιο η μηλιά έχει αρκετές ανάγκες σε κεφάλαιο σταθερό και μεταβλητό (λιπάσματα, φάρμακα, καύσιμα και λιπαντικά κ.λπ.).

Δαπάνες, κόστος παραγωγής και οικονομικά αποτελέσματα

Παρακάτω εξετάζονται οι παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχανόμενα οικονομικά αποτελέσματα, για μία παραγωγική περίοδο (2018) καλλιέργειας μηλιάς. Γεωργική εκμετάλλευση με οπωρώνα μηλιάς κανονικής φύτευσης και σε σχήμα κυπέλλου¹⁹ (περίπου 25 δέντρα/στρέμμα) διαθέτει ιδιόκτητη έκταση 35 στρεμμάτων. Η αξία ενός στρέμματος γεωργικής γης είναι 1.100€ και το τεκμαρτό ενοίκιο εδάφους 66€/στρέμμα. Το μόνιμο κεφάλαιο της γεωργικής εκμετάλλευσης αποτελείται από τα παρακάτω στοιχεία:

Απογραφή μηχανημάτων-εργαλείων τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας μηλιάς

	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
Αποθήκη	10.000,00	0,00	40	10
Ελκυστήρας 55 hp	28.000,00	2.500,00	15	10
Φρέζα	5.000,00	400,00	10	10
Ραντιστικό-Ψεκαστικό	6.000,00	480,00	15	10
Αλυσοπρίοιο	600,00	48,00	10	5
Χορτοκοπτικό	700,00	56,00	12	8
Αγροτικό αυτοκίνητο	15.000,00	1.600,00	15	12
Φυτεία μηλιάς	38.500,00	0,00	25	12

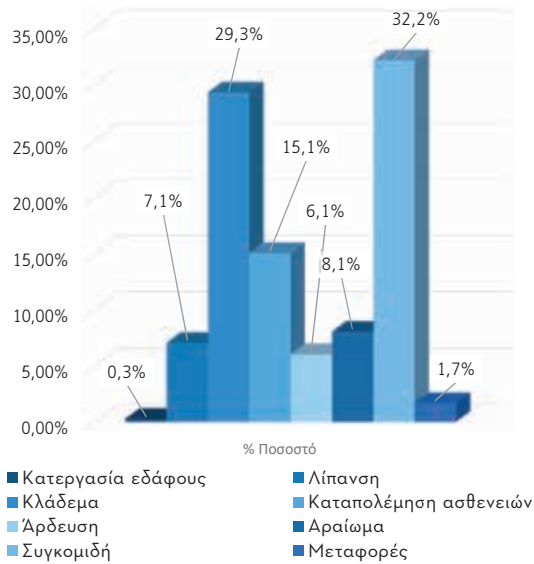
Η συνολική παραγωγή του οπωρώνα ανέρχεται σε 87.500 κιλά μήλων (2.500 κιλά/στρέμμα). Όλη η παραγωγή πουλήθηκε προς 0,37€/κιλό. Η γεωργική εκμετάλλευση, που έχει τον συγκεκριμένο οπωρώνα λαμβάνει ενίσχυση (βασική και πράσινη) ύψους 30€/στρέμμα. Ο παραγωγός δαπάνησε 7.143,67€ για αναλώσιμα υλικά (λιπάσματα, φυτοφάρμακα/εντομοκτόνα/μυκητοκτόνα, καύσιμα, λιπαντικά). Τον μήνα Φεβρουάριο²⁰ χρησιμοποιήθηκαν ως βασική λίπανση 2.275 κιλά λιπάσματος 11-15-15 (60 κιλά/στρέμμα) συνολικής αξίας 1.225,0€. Από τον Απρίλιο μέχρι τον Σεπτέμβριο έγιναν διάφοροι ψεκασμοί με φυτοφάρμακα. Η καλλιέργεια της μηλιάς απαιτεί σημαντικό χρόνο ανθρώπινης εργασίας. Πληρώθηκε ξένη εργασία (περιλαμβάνονται και τα εργόσιμα) που αξιοποιήθηκε στα κλαδέματα, το αραιώμα και τη συλλογή (2.589,30€), ενώ η τεκμαρτή αμοιβή της οικογενειακής εργασίας (του γεωργού και της

¹⁹ Οι αποστάσεις φύτευσης στο σχήμα κυπέλλου είναι 4-5 μ. μεταξύ των γραμμών και 2 μ. επί της γραμμής. Η φύτευση μπορεί να γίνει κατά ρομβικό και τετραγωνικό σύστημα.

²⁰ Υπάρχουν παραγωγοί που λιπαίνουν δύο και τρεις φορές τον χρόνο: εκτός από τον Φεβρουάριο, τους μήνες Μάιο και Ιούνιο. Η διασπορά του λιπάσματος γίνεται γύρω από τα δένδρα και ακολουθεί κατεργασία του εδάφους και ενσωμάτωση.

οικογένειας) ανέρχεται σε 6.041,70€. Στο παρακάτω διάγραμμα εμφανίζεται η ποσοστιαία κατανομή εργασιών στη μηλιά. Ο παραγωγός πλήρωσε για καύσιμα και λιπαντικά 2.324,44€ (ελκυστήρα και αγροτικό αυτοκίνητο).

Ποσοστιαία κατανομή ανθρώπινης εργασίας τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας μηλιάς

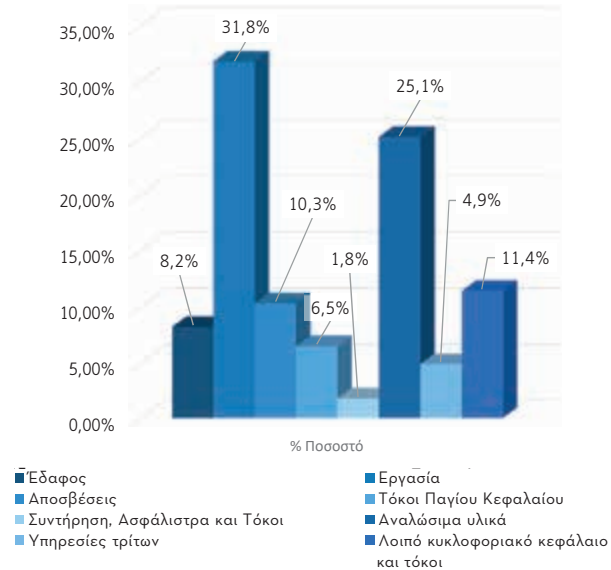

Στο ίδιο διάγραμμα φαίνεται ότι υπάρχει σημαντική ανάγκη ανθρώπινης εργασίας:

1. στο κλάδεμα που γίνεται τον Ιανουάριο και στο οποίο απασχολείται το 29,3% της συνολικής απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας, και
2. στη συγκομιδή των μήλων που αρχίζει στις αρχές Οκτωβρίου και ολοκληρώνεται μέσα στον Νοέμβριο για ορισμένες όψιμες ποικιλίες και όπου απασχολείται το 32,2% της συνολικής απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας.

Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνεται η ποσοστιαία κατανομή των βασικών παραγωγικών δαπανών, οι οποίες ανέρχονται 28.587,73€, με τις δαπάνες εργασίας να συμμετέχουν σε ποσοστό 31,8%, του πάγιου κεφαλαίου σε 18,28%, του κυκλοφοριακού σε 42,37% και του εδάφους σε ποσοστό 8,08%. Από τις δαπάνες του πάγιου κεφαλαίου το μεγαλύτερο ποσοστό έχουν οι αποσβέσεις με 10,1% και από το κυκλοφοριακό κεφάλαιο η δαπάνη των αναλώσιμων υλικών (λιπάσματα, φάρμακα, καύσιμα, λιπαντικά) με 25,1% επί του συνόλου των παραγωγικών δαπανών (βλ. αναλυτικά Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.24.).

Ποσοστιαία κατανομή παραγωγικών δαπανών τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας μηλιάς

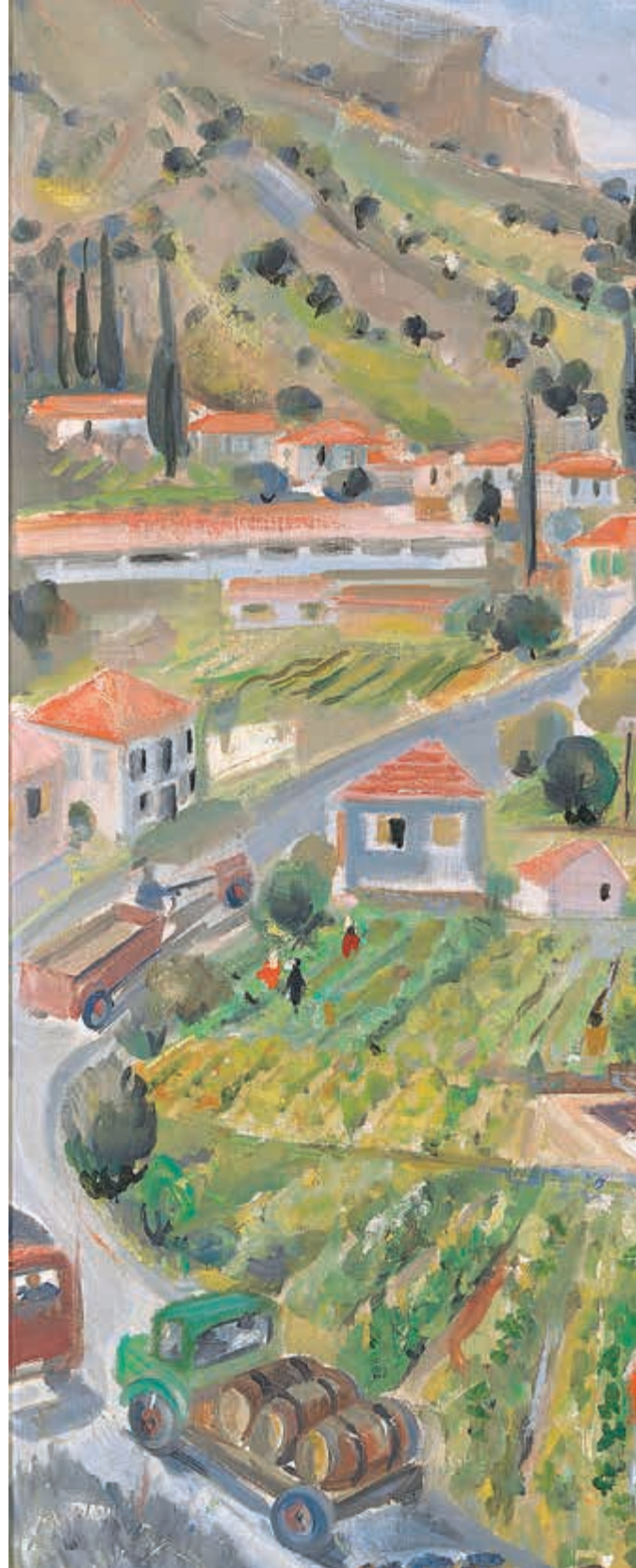
Στον ακόλουθο πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα γεωργικής εκμετάλλευσης της μηλιάς και το αντίστοιχο κόστος παραγωγής του παραγόμενου προϊόντος:

Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων
τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας μηλιάς

Κόστος παραγωγής προϊόντος (€/Kgr)	0,32 €/κิโล
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό (€)
Συνολική αξία πωλήσεων	32.375,00
Αυτοκατανάλωση	0,00
Συνολικές ενισχύσεις	1.080,00
Ακαθάριστη πρόσοδος	33.425,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	28.587,73
Καθαρό κέρδος	4.837,27
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	14.793,21
Ακαθάριστο κέρδος	18.631,79
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	17.597,98
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	15.827,02

Όπως φαίνεται το κόστος παραγωγής είναι 0,32€/κิโล, δηλαδή λίγο μικρότερο από την τιμή πώλησης των μήλων (0,37€/κิโล). Αυτό δείχνει ότι αν οι καιρικές συνθήκες (πολύ χαμηλές θερμοκρασίες, χαλάζι) δεν είναι ευνοϊκές ή αν επιδράσουν διάφοροι βιολογικοί παράγοντες (ασθένειες, έντομα), που κάθε χρόνο έχουν διάφορες μορφές και εντάσεις, θα υπάρξει σημαντική ζημιά στην εκμετάλλευση. Το ποσό των ενισχύσεων είναι αρκετά μικρό 1.080,00€ και αντιστοιχεί στο 3,2% της Ακαθάριστου Προσόδου. Αυτό σημαίνει ότι επηρεάζουν σε πάρα πολύ μικρό βαθμό τα έσοδα. Χωρίς αυτές η γεωργική εκμετάλλευση θα παραμείνει κερδοφόρα. Το επιτυγχανόμενο κέρδος είναι 4.837,27€. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 15.827,02€, που εάν κατανεμηθεί στα καλλιεργούμενα 35 στρέμματα αντιστοιχεί σε εισόδημα ανά στρέμμα 452,2€, είναι δηλαδή αρκετά πιο υψηλό από το αντίστοιχο ενοίκιο εδάφους 66€/στρέμμα.

Ντιάνα Αντωνακάκου (1922-2017), Αγροτικό τοπίο, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011), Ροδάκινα Μακεδονίας, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

3.5 Η ροδακινιά

Η εξέλιξη της ροδακινιάς σε παγκόσμιο επίπεδο

Η ροδακινιά (*prunus domestica*) είναι πυρηνόκαρπο, φυλλοβόλο οπωροφόρο δέντρο ταχείας ανάπτυξης και βραχύβιο (ζει περίπου 30 χρόνια). Ανήκει στην οικογένεια των Ροδοειδών (*Rosaceae*). Κατάγεται από την Κίνα, όπου υπάρχει και σήμερα ως αυτοφυές. Στη συνέχεια, η καλλιέργειά της επεκτάθηκε στις χώρες της Μεσογείου και αργότερα στην Αμερική και την Αυστραλία. Η καλλιεργούμενη έκταση ροδακινιάς και νεκταρινιάς²¹ σε παγκόσμιο επίπεδο ανέρχεται σε 31 εκατομμύρια στρέμματα. Το 26,8% (8.263.250 στρέμματα) της καλλιεργούμενης έκτασης της ροδακινιάς το 2018 εντοπιζόταν στην Κίνα. Ακολουθούν οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής με 2.328.000 στρέμματα (6,3%), η Ισπανία με 1.396.260 στρέμματα (4,3%) και η Ιταλία με 618.970 στρέμματα (2,0%). Η Ελλάδα βρίσκεται στην 8η θέση με 432.910 στρέμματα. Η παγκόσμια παραγωγή ροδάκινων και νεκταρινιών (πλην της Κίνας) είναι περίπου δέκα εκατομμύρια τόνοι. Τα επιτραπέζια ροδάκινα και τα νεκταρίνια καταναλώνονται νωπά και μαζεύονται από το δέντρο μία εβδομάδα περίπου πριν την πλήρη ωρίμανσή τους. Έτσι, μπορούν να διατηρηθούν γύρω στις 15 ημέρες. Το ροδάκινο είναι αρκετά ευαίσθητο στη ζέση και αν μείνει εκτός ψυγείου, σαπίζει γρήγορα. Τα ροδάκινα τρώγονται και ως κομπόστα, γίνονται μαρμελάδες, λικέρ, αναψυκτικά και χυμοί ενώ χρησιμοποιούνται επίσης στη ζαχαροπλαστική. Η κονσερβοποιία του ροδάκινου είναι πολύ αναπτυγμένη και ροδάκινα σε κονσέρβα καταναλώνονται σε μεγάλες ποσότητες σε πολλές περιοχές.

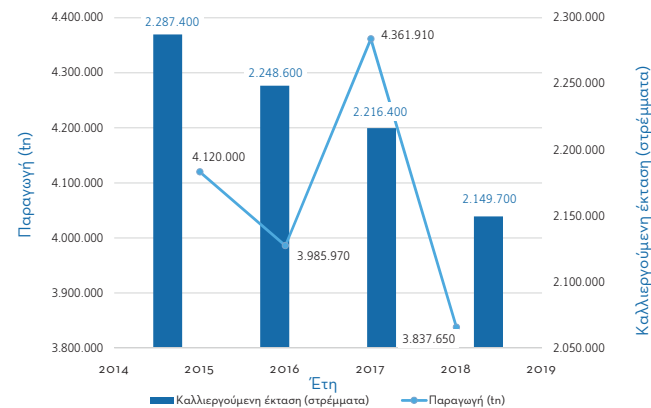
²¹ Η νεκταρινιά είναι είδος ροδακινιάς με λευκή σκληρή σάρκα και περισσότερο πικρή γεύση σε σχέση με τα ροδάκινα. Επίσης τα νεκταρίνια διαφέρουν από τα ροδάκινα ως προς τη φλούδα, καθώς είναι πιο λεία.

Η εξέλιξη της ροδακινιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Κατά μέσον όρο το 66,2% της καλλιεργούμενης έκτασης με ροδακινίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση ανήκει στην Ισπανία και την Ιταλία, οι οποίες παράγουν σημαντικές ποσότητες υπερπρώιμου ροδάκινου. Η Ελλάδα είναι στην 3η θέση με 25,2% το 2018.

Το ακόλουθο διάγραμμα δείχνει την εξέλιξη της καλλιεργούμενης έκτασης της ροδακινιάς για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης την περίοδο 2015-2018. Κατά την περίοδο αυτή, παρατηρείται πολύ μικρή μείωση (-2,0%) στην καλλιεργούμενη έκταση της ροδακινιάς. Η συνολική καλλιεργούμενη έκταση ροδακινιάς ανέρχεται κατά μέσον όρο περίπου σε 2.200.000 στρέμματα. Στο ίδιο διάγραμμα εμφανίζεται η παραγωγή ροδάκινων που εμφανίζει έντονες αυξομειώσεις: από 4.120.000 τόνους το 2015 μειώνεται σε 3.837.970 τόνους το 2018.

Εξέλιξη καλλιεργούμενης έκτασης (στρέμματα) και παραγωγής (τόνοι) ροδάκινων στην Ε.Ε. (2013-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Η ροδακινιά στην Ελλάδα

Η καλλιέργεια της ροδακινιάς είναι μία από τις σημαντικότερες της Ελλάδας, μετά από εκείνες της ελιάς και των εσπεριδοειδών. Καλλιεργείται συστηματικά στην Ημαθία, την Πέλλα, την Πιερία, την Κοζάνη, τη Λάρισα και πρόσφατα στην Κόρινθο. Πρωτοπόρος νομός στην καλλιέργεια ροδάκινων είναι ο νομός Ημαθίας, καθώς από τον κάμπο της Νάουσας ξεκίνησε περίπου τη δεκαετία του 1960 η ελληνική παραγωγή ροδάκινων. Στην Ελλάδα δραστηριοποιούνται εκατοντάδες επιχειρήσεις εμπορίας, μεταποίησης και συντήρησης (ψυγεία), καθώς και πολυάριθμες μεταφορικές εταιρείες ικανές να μεταφέρουν τα ροδάκινα σε όλη την Ευρώπη. Η καλλιεργούμενη έκταση σε ροδακινιές (συμπεριλαμβάνονται τα νεκταρίνια) είναι 435.200 στρέμματα και η ετήσια παραγωγή ανέρχεται σε 808.454 τόνους (μέσος όρος περιόδου 2011-2018). Στην παραγωγή ροδάκινων²² στην Ελλάδα συμμετέχουν με ποσοστό 40% τα επιτραπέζια ροδάκινα και τα βιομηχανικά ροδάκινα ή συμπύρηνα²³ με ποσοστό περίπου 60%.

Ο τομέας του συμπύρηνου ροδάκινου αποτελεί τομέα

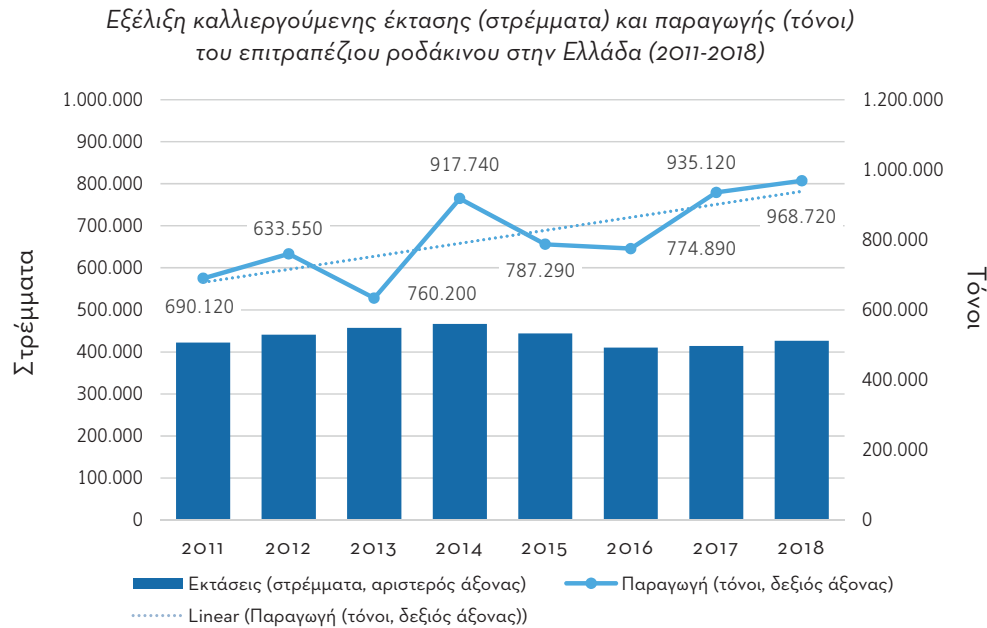
«κλειδί» για την τοπική οικονομία των περιοχών καλλιέργειας και μεταποίησής του αλλά και για την εθνική οικονομία. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονη στροφή των παραγωγών προς την καλλιέργεια του επιτραπέζιου ροδάκινου με αντίστοιχη εκρίζωση των ποικιλιών του συμπύρηνου ροδάκινου, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην απογοήτευση των παραγωγών από το μειωμένο εισόδημα που απολάμβαναν και την προσδοκία για καλύτερο εισόδημα από την καλλιέργεια του επιτραπέζιου ροδάκινου, δεδομένου ότι κατά τις καλλιεργητικές περιόδους 2009 και 2010 διαμορφώθηκαν εξαιρετικά υψηλές τιμές, οι οποίες όμως παρουσίασαν σημαντική μείωση το 2011.

Όπως φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα, μικρές μεταβολές παρουσιάστηκαν στις εκτάσεις ροδάκινων και νεκταρινιών κατά την περίοδο 2011-2018 στην αρχή της οποίας καταγράφονται 422.000 στρ. αυξανόμενα κατά 4.500 στρ. το 2018. Παράλληλα, σημαντικές είναι οι αυξήσεις στις παραγόμενες ποσότητες του προϊόντος την ίδια χρονική περίοδο, κατά την οποία αποδίδονται 690.120 τόνοι το 2011, ακολουθούμενες από αυξητικές τάσεις, φτάνοντας σχεδόν τους 968.720 τόνους το 2018.

²² Το ροδάκινο είναι ένα από τα πιο διαδεδομένα και ευρύτατα καλλιεργούμενα φρούτα. Είναι καρπός με εύγευστη σάρκα, σφαιρικό ή ωοειδές σχήμα, δρύπη με κοιλιακή ραφή και χνουδωτή ή λεία φλούδα ανάλογα με την ποικιλία. Η σάρκα είναι συνήθως κίτρινη αλλά και λευκή σε ορισμένες ποικιλίες. Ανάλογα με την ευκολία αποκόλλησης του πυρήνα (κοινώς κουκούτσι) τα ροδάκινα διακρίνονται σε εκπύρηνα, όπου το κουκούτσι αποκολλάται εύκολα και σε συμπύρηνα που αποκολλάται δύσκολα.

²³ Τα ροδάκινα για κονσερβοποίηση έχει επικρατήσει να λέγονται συμπύρηνα ή βιομηχανικά (γιατί όλα είναι συμπύρηνα) και χρησιμοποιούνται

σχεδόν αποκλειστικά από τη βιομηχανία. Το χρώμα τους είναι κίτρινο χρυσό, η σάρκα τους σκληρή και έχουν μεγαλύτερο ειδικό βάρος από τα επιτραπέζια ροδάκινα. Τα χαρακτηριστικά μιας καλής ποικιλίας για κονσερβοποίηση είναι: α. σάρκα καρπού κίτρινη και να μην παρουσιάζει κόκκινο χρώμα γύρω από τον πυρήνα, β. Ο καρπός να μην μαλακώνει κατά την ωρίμανση σε μεγάλο βαθμό, γ. Να μην παρατηρούνται καρποπτώσεις πριν την έναρξη της συγκομιδής, δ. Να είναι παραγωγικό το δένδρο. ε. Να μην είναι ευαίσθητη στις ιώσεις και ιδιαίτερα στη σάρκα. στ. Να μην παρουσιάζουν σχίσιμο στον πυρήνα.

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Κατά μέσον όρο την περίοδο 2011-2018 στην Ελλάδα, η τιμή των (επιτραπέζιων) ροδάκινων ανά κιλό ήταν 0,54€, η συνολική ετήσια ακαθάριστη αξία παραγωγής ανήλθε σε 439.818.750,00€ και σε 1.014,14€ ανά στρέμμα. Συγκεκριμένα, η ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά στρέμμα των επιτραπέζιων ροδάκινων κυμάνθηκε από τη χαμηλότερη τιμή της που αντιστοιχούσε στα 656,70€/στρ. στην τελική τιμή των 1.280,80€/στρ., τα έτη 2012 και 2018 αντίστοιχα. Επομένως, η καλλιέργεια της ροδακινιάς για παραγωγή επιτραπέζιου ροδάκινου αποδίδει σημαντικά έσοδα σε χιλιάδες αγροτικές οικογένειες στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της χώρας μας.

Η ελληνική παραγωγή επιτραπέζιων ροδάκινων καλύπτει επαρκώς την εγχώρια κατανάλωση, με τον δείκτη

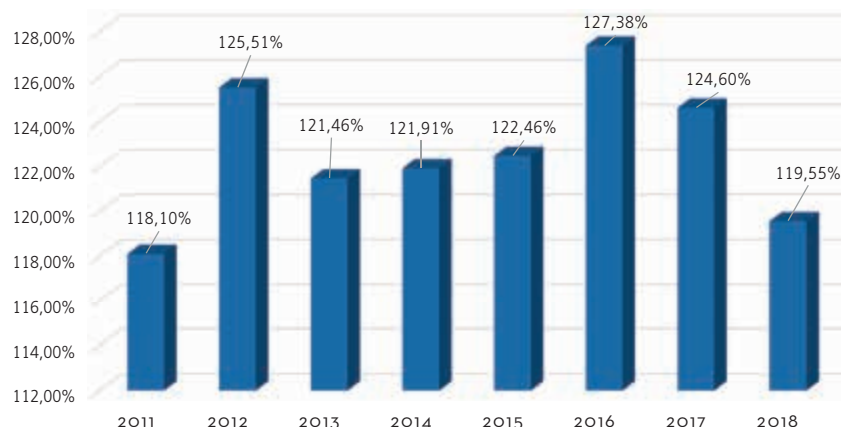
αυτάρκειας να κυμαίνεται σε επίπεδα ανώτερα του 100% καθ' όλη την οκταετία 2011-2018 και μάλιστα να αγγίζει ποσοστά της τάξης του 133%.

Το μεγαλύτερο μέρος (περίπου 81%) της παραγωγής επιτραπέζιων ροδάκινων καταναλώνεται εντός της χώρας ενώ το υπόλοιπο 20% (167.459 τόνοι) εξαγεται. Οι εισαγωγές σε ροδάκινα κάθε χρόνο είναι κατά μέσον όρο περίπου στους 2.200 τόνους. Η καλλιέργεια ροδάκινων παίζει καταλυτικό ρόλο στην ελληνική οικονομία καθώς αυτά συγκαταλέγονται μεταξύ των κυριότερων εξαγωγικών προϊόντων της χώρας μας. Τα ελληνικά ροδάκινα εξαγονται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ωστόσο τα τελευταία χρόνια η μεγαλύτερη εξαγωγή γίνεται προς τη Ρωσία που απορροφά σχεδόν το 90%

των εξαγωγών, σε σημαντικά, όμως, χαμηλότερη τιμή. Τα μεταποιημένα ροδάκινα (κομπόστες, μαρμελάδες, χυμοί) εξάγονται με επιτυχία μέχρι και τις Η.Π.Α., όπου

η ελληνική κομπόστα ροδάκινου τείνει να εκτοπίσει από την εγχώρια αγορά την τοπική παραγωγή κομπόστας κυρίως λόγω της χαμηλότερης τιμής της.

Εξέλιξη δείκτη αυτάρκειας επιτραπέζιων ροδάκινων στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων της καλλιέργειας της ροδακινιάς

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων του Ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης και Ελέγχου (ΟΣΔΕ) του Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), την τριετία 2017-2019, ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ροδακινιάς παρουσιάζει μικρές μεταβολές. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές εντάσσονται κυρίως στις παραγωγικές εξειδικεύσεις (Τεχνικοοικονομικός Προσανατολισμός-ΤΟΠ) λοιπές μόνιμες καλλιέργειες, όπου αντι-

στοιχεί το 65,1% του συνόλου και στις πολυκαλλιέργειες (το 15,5% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων).

Οι παραγωγοί που καλλιεργούν (και) ροδακινιές είναι ηλικίας κατά μέσον όρο 51 ετών. Η ηλικία των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων εξελίσσεται ανάλογα με την κατηγορία Οικονομικού Μεγέθους στην οποία ανήκουν (βλ. αναλυτικά Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.26.). Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο στις εκμεταλλεύσεις με πάρα πολύ μικρό, πολύ μικρό και μικρό οικονομικό μέγεθος (κατηγορίες με Τυπική Αξία Παραγωγής <2.000€, 2.000€-8.000€ και 8.000€ έως 25.000€), οι οποίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 66,5% του συνόλου των

εκμεταλλεύσεων, η μέση ηλικία των αρχηγών τους είναι μεγαλύτερη από το μέσο όρο (51 έτη). Στις υπόλοιπες κατηγορίες οικονομικού μεγέθους η μέση ηλικία των αρχηγών τους είναι μικρότερη από τα 50 έτη. Αυτό σημαίνει ότι οι εκμεταλλεύσεις των νεότερων σε ηλικία γεωργών συγκεντρώνονται (κατά το δυνατόν), στις κατηγορίες μεσαίου, μεγάλου, πολύ και πάρα πολύ μεγάλου οικονομικού μεγέθους, δηλαδή στα πιο «παραγωγικά» Οικονομικά Μεγέθη, όπου κατά τεκμήριο επιτυγχάνονται τα υψηλότερα εισοδήματα και οι γεωργοί είναι πιο καινοτόμοι και με διάθεση να εκσυγχρονίσουν τις εκμεταλλεύσεις τους.

Η μέση καλλιεργούμενη έκταση της ροδακινιάς ανέρχεται σε 18,4 στρέμματα ανά εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.27.). Οι μεγαλύτερες μέσες τιμές έκτασης παρουσιάζονται στην παραγωγική κατεύθυνση των λοιπών μόνιμων καλλιεργειών με 20,5 στρέμματα/εκμετάλλευση, όπου στην κατηγορία εκμεταλλεύσεων μεσαίου οικονομικού μεγέθους (με Τυπική Αξία Παραγωγής 25.000€-50.000€) η έκταση της ροδακινιάς ανέρχεται κατά μέσον όρο σε 31,27 στρέμματα/εκμετάλλευση, στην κατηγορία εκμεταλλεύσεων μεγάλου οικονομικού μεγέθους (με Τυπική Αξία Παραγωγής 50.000€-100.000€) σε 57,9 στρέμματα/εκμετάλλευση, στην πολύ μεγάλου οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής 100.000€-500.000€) σε 85,03 στρέμματα/εκμετάλλευση και στην κατηγορία πάρα πολύ μεγάλου οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής άνω των 500.000 €) η μέση έκταση καλλιέργειας ροδακινιάς υπολογίζεται κατά μέσον όρο σε 99,4 στρέμματα. Επίσης σημαντική μέση έκταση/εκμετάλλευση παρουσιάζει η παραγωγική κατεύθυνση των πολυκαλλιεργειών, ενώ η κατηγορία του μεγάλου οικονομικού μεγέθους (με Τυπική Αξία Παραγωγής 50.000€-100.000€), με έκταση ροδακινιάς ύψους 28,9 στρέμματα/εκμετάλλευση. Το μέσο οικονομικό μέγεθος της παραγωγικής

εξειδίκευσης (Τεχνικοοικονομικός Προσανατολισμός Τ.Ο.Π.) λοιπές μόνιμες καλλιέργειες ανέρχεται σε Τυπική Αξία Παραγωγής ύψους 22.255€/εκμετάλλευση, ενώ στην παραγωγική εξειδίκευση πολυκαλλιεργειες, το μέσο οικονομικό μέγεθος υπολογίζεται σε Τυπική Αξία Παραγωγής 31.228€ (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.28.). Κατά μέσον όρο οι εκμεταλλεύσεις που καλλιεργούν (και) ροδακινιές απολαμβάνουν άμεσες ενισχύσεις 2.959,84€/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.29.). Η παραγωγική κατεύθυνση των λοιπών μόνιμων καλλιεργειών, που περιλαμβάνει το 79,5% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν ροδακινιά, εισπράττει κατά μέσον όρο 2.030,72€/εκμετάλλευση. Οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις που παράγουν επιτραπέζια ροδάκινα εισπράττουν μόνον τη βασική και πράσινη ενίσχυση (κατά μ.ό.) 68€/στρέμμα²⁴.

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας της ροδακινιάς στην Ελλάδα

Παρακάτω εξετάζονται οι παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχανόμενα οικονομικά αποτελέσματα, για μία παραγωγική περίοδο (2018) καλλιέργειας παραγωγής επιτραπέζιου ροδάκινου. Γεωργική εκμετάλλευση με ροδάκινα επιτραπέζια κανονικής φύτευσης και σε σχήμα κυπέλλου²⁵

²⁴ Περίπου το 17,3% των εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν ροδακινιές (3.857 εκμεταλλεύσεις το 2019) παραδίδουν ροδάκινα προς χυμοποίηση και εισπράττουν πρόσθετα την αντίστοιχη προαιρετική συνδεδεμένη ενίσχυση ύψους κατά μέσον όρο 404€/εκμετάλλευση.

²⁵ Οι αποστάσεις φύτευσης στο σχήμα κυπέλλου είναι 5 μ. μεταξύ των γραμμών και 5 μ. επί της γραμμής. Η φύτευση μπορεί να γίνει κατά ρομβικό και τετραγωνικό σύστημα και τα δενδρύλλια φυτεύονται φθινόπωρο ή αρχές άνοιξης.

(περίπου 40 δέντρα/στρέμμα) διαθέτει ιδιόκτητη έκταση 36 στρεμμάτων. Η αξία ενός στρέμματος γεωργικής γης είναι 900€ και το τεκμαρτό ενοίκιο εδάφους 54€/στρέμμα. Το μόνιμο κεφάλαιο της γεωργικής εκμετάλλευσης αποτελείται από τα παρακάτω στοιχεία:

Απογραφή μηχανημάτων-εργαλείων τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης επιτραπέζιας ροδακινιάς

	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
Αποθήκη	14.673,00	0,00	40	14
Ελκυστήρας 75hp	35.000,00	2.800,00	15	10
Φρέζα	5.000,00	400,00	15	10
Πλατφόρμα	2.000,00	160,00	15	8
Ραντιστικό-Ψεκαστικό	6.000,00	480,00	15	10
Σκαλιστήρι	2.000,00	160,00	15	8
Αγροτικό αυτοκίνητο	20.000,00	1.600,00	15	12
Χορτοκοπτικό	700,00	56,00	15	8
Αλυσοπρίονο	600,00	48,00	10	5
Καταστροφέας	4.000,00	320,00	15	5
Αντλία πετρελαίου 75hp	4.108,00	328,64	15	8
Στάθην άρδευση	18.000,00	1.600,00	10	8
Φυτεία ροδακινιάς	32.400,00	0,00	12	8

Η συνολική παραγωγή του οπωρώνα ανέρχεται σε 104.400 κιλά ροδάκινων (2.900 κιλά/στρέμμα). Όλη η παραγωγή πουλήθηκε προς 0,38€/κιλό. Η γεωργική εκμετάλλευση που έχει τον συγκεκριμένο οπωρώνα λαμβάνει ενίσχυση (βασική και πράσινη) ύψους 30€/στρέμμα. Ο παραγωγός δαπάνησε 9.211,57€ για αναλώσιμα υλικά (λιπάσματα, φυτοφάρμακα/εντομοκτόνα/μυκητοκτόνα, καύσιμα, λιπαντικά). Τον Φεβρουάριο μήνα²⁶ χρησιμοποιή-

²⁶ Υπάρχουν παραγωγοί που λιπαίνουν δύο και τρεις φορές τον χρόνο:

θηκαν ως βασική λίπανση 2.160 κιλά λιπάσματος 11-15-15 (60 κιλά/στρέμμα) συνολικής αξίας 1.163,08€. Επίσης τον μήνα Μάρτιο έγινε μία ακόμη επιφανειακή λίπανση συνολικής αξίας 193,85€. Η λίπανση απαιτεί τον μικρότερο χρόνο από όλες τις εργασίες (1,1% του συνόλου της απαιτούμενης εργασίας. Από τον Μάρτιο μέχρι τον Νοέμβριο έγινε καταπολέμηση των εχθρών-εντόμων (καπνώδης) και των μυκητολογικών (φαιά σήψης²⁷, ωίδιο²⁸, κορύνεο²⁹) και λοιπών ασθένειών. Χρησιμοποιήθηκαν φυτοφάρμακα εντομοκτόνα και μυκητοκτόνα αξίας 7.149,80€. Ο χρόνος που απαιτήθηκε για την εφαρμογή των φυτοφαρμάκων είναι το 6,7% της συνολικής εργασίας. Αν και η καλλιέργεια της ροδακινιάς έχει μηχανοποιηθεί αρκετά, απαιτεί σημαντικό χρόνο ανθρώπινης εργασίας. Πληρώθηκε ξένη εργασία (περιλαμβάνονται και τα εργόσιμα) που αξιοποιήθηκε στα κλαδέματα, στο αραίωμα και τη συλλογή (2.607,50€), ενώ η τεκμαρτή αμοιβή της οικογενειακής εργασίας (του γεωργού και της οικογένειας) ανέρχεται σε 6.086,50€. Στο ακόλουθο διάγραμμα εμφανίζεται αναλυτικά η ποσοστιαία κατανομή εργασιών στη ροδακινιά. Το πετρέλαιο που καταναλώθηκε ήταν 3.712,5 λίτρα και ο παραγωγός πλήρωσε μαζί με τα λιπαντικά 4.640,63€.

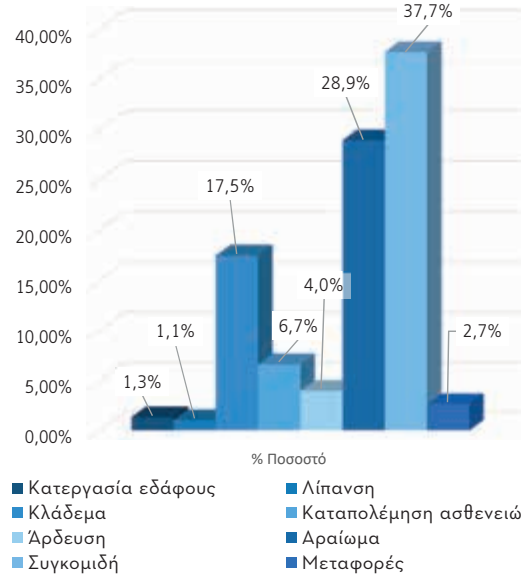
εκτός από τον Φεβρουάριο, λιπαίνουν τους μήνες Μάιο και Ιούνιο. Η διασπορά του λιπάσματος γίνεται γύρω από τα δένδρα και ακολουθεί κατεργασία του εδάφους με σκαπτικά μηχανήματα.

²⁷ Η φαιά σήψης καταστρέφει νεαρούς βλαστούς και καρπούς.

²⁸ Ωίδιο: προσβάλλει φύλλα και τρυφερούς βλαστούς.

²⁹ Κορύνεο: προσβάλλει φύλλα και καρπούς.

Ποσοστιαία κατανομή ανθρώπινης εργασίας
τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης επιτραπέζιας ροδακινιάς

Στο ίδιο διάγραμμα φαίνεται ότι σε τρεις περιόδους υπάρχει σημαντική ανάγκη ανθρώπινης εργασίας:

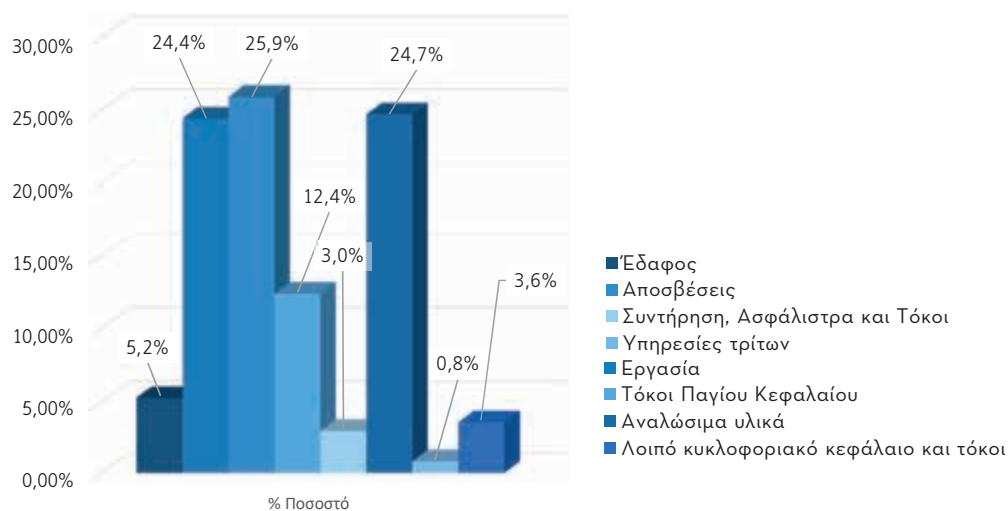
1. στο κλάδεμα που γίνεται τον Ιανουάριο και στο οποίο απασχολείται το 17,5% της συνολικής απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας,
2. στο αραιώμα των καρπών, που εφαρμόζεται τους μήνες Απρίλιο και Μάιο και στο οποίο απασχολείται το 28,9% της συνολικής απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας, και
3. στη συγκομιδή των επιτραπέζιων ροδάκινων³⁰ που αρχίζει στις αρχές Ιουνίου και ολοκληρώνεται μέσα στον Ιούλιο για ορισμένες όψιμες ποικιλίες και όπου

³⁰ Η συγκομιδή των ροδάκινων (επιτραπέζιων) γίνεται με το χέρι και συγκομίζεται ο καρπός μαζί με το ποδίσκο.

απασχολείται το 37,7% της συνολικής απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας.

Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνεται η ποσοστιαία κατανομή των βασικών παραγωγικών δαπανών: οι δαπάνες παραγωγής ανέρχονται 37.448,91, με τις δαπάνες εργασίας να συμμετέχουν σε ποσοστό 24,4%, του πάγιου κεφαλαίου σε ποσοστό 41,28%, του κυκλοφοριακού σε ποσοστό 29,07% και του εδάφους σε ποσοστό 5,25%. Από τις δαπάνες του πάγιου κεφαλαίου το μεγαλύτερο ποσοστό έχουν οι αποσβέσεις με 25,6% (εξαιτίας της επένδυσης της στάγδην άρδευσης) και από το κυκλοφοριακό κεφάλαιο η δαπάνη των αναλώσιμων υλικών (λιπάσματα, φάρμακα, καύσιμα, λιπαντικά) με 24,43% επί του συνόλου των παραγωγικών δαπανών (βλ. αναλυτικά Παράρτημα II-πίνακα 3.30.).

Ποσοστιαία κατανομή παραγωγικών δαπανών καλλιέργειας επιτραπέζιας ροδακινιάς

Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα γεωργικής εκμετάλλευσης επιτραπέζιας ρο-

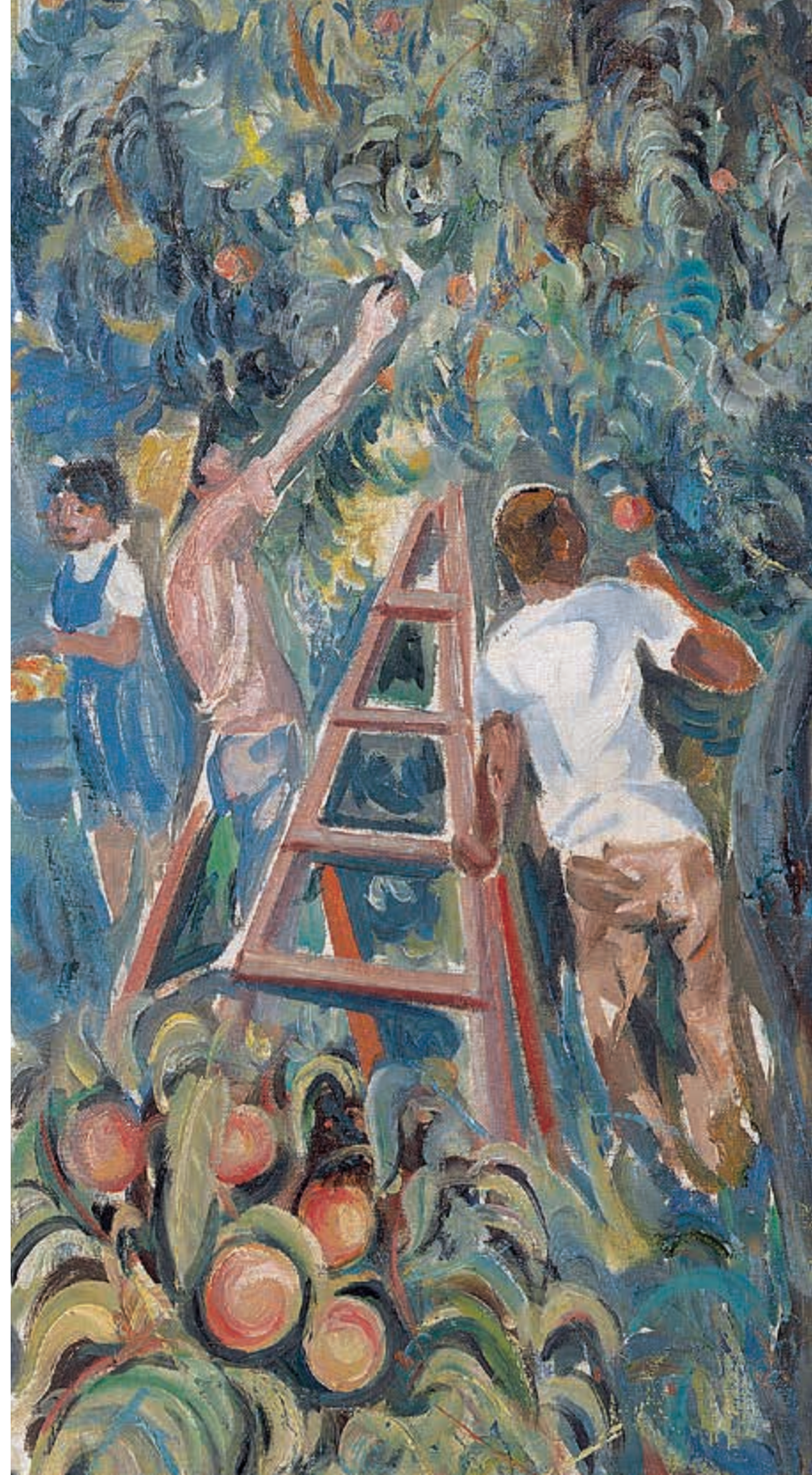
δακινιάς και το αντίστοιχο κόστος παραγωγής του παραγόμενου προϊόντος (επιτραπέζιο ροδάκινο):

Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας επιτραπέζιας ροδακινιάς

Κόστος παραγωγής προϊόντος (€/Kgr)	0,35 €/κιλό
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό (€)
Συνολική αξία πωλήσεων	39.672,00
Αυτοκατανάλωση	0,00
Συνολικές ενισχύσεις	1.080,00
Ακαθάριστη πρόσοδος	40.752,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	37.049,80
Καθαρό κέρδος	3.702,20
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	13.483,03
Ακαθάριστο κέρδος	27.268,97
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	23.618,63
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	17.133,37

Όπως φαίνεται, το κόστος παραγωγής είναι 0,35€/κιλό δηλαδή λίγο μικρότερο από την τιμή πώλησης των επιτραπέζιων ροδάκινων (0,38€/κιλό). Αυτό δείχνει ότι, αν οι καιρικές συνθήκες (πολύ χαμηλές θερμοκρασίες, χαλάζι) δεν είναι ευνοϊκές ή αν επιδράσουν διάφοροι βιολογικοί παράγοντες (ασθένειες, έντομα) -που κάθε χρόνο έχουν διάφορες μορφές και εντάσεις (μείωση αποδόσεων)-, θα υπάρξει σημαντική ζημιά στην εκμετάλλευση. Το ποσό των ενισχύσεων είναι αρκετά μικρό 1.080,00€ και αντιστοιχεί στο 6% της Ακαθάριστου Προσόδου. Αυτό σημαίνει ότι επηρεάζουν σε πάρα πολύ μικρό βαθμό τα έσοδα και ότι χωρίς αυτές η γεωργική εκμετάλλευση θα παραμείνει κερδοφόρα. Το επιτυγχανόμενο κέρδος είναι 3.702,20€. Αυτό σημαίνει επιπλέον πληρωμή των συντελεστών παραγωγής πέραν της αμοιβής που καταβάλλεται επειδή χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 17.133,37€, που εάν κατανεμηθεί στα καλλιεργούμενα 36 στρέμματα αντιστοιχεί σε εισόδημα ανά στρέμμα 475,93€, ποσό αρκετά πιο υψηλό από το αντίστοιχο ενοίκιο εδάφους 54€/στρέμμα.

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011), *Ροδάκινα Μακεδονίας*,
ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς,
φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Κώστας Παπανικολάου (γ. 1959), Πορτοκαλιά, μεταξοτυπία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς

3.6 Η πορτοκαλιά

Η εξέλιξη της πορτοκαλιάς σε παγκόσμιο επίπεδο

Η πορτοκαλιά (επιστ. Κιτρέα η σινική, *Citrus x sinensis*) είναι αειφύλλο δένδρο, δηλαδή κρατάει τα φύλλα του καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου χωρίς να παρατηρείται φυλλόπτωση. Ανήκει στην οικογένεια των Ρουτιδών (*Rutaceae*), δηλαδή των Εσπεριδοειδών³¹ (*Hesperidaceae*). Η ζώνη καλλιέργειας της πορτοκαλιάς εκτείνεται 35° περίπου βόρεια και νότια του Ισημερινού, σε ήπιο παραθαλάσσιο κλίμα³². Όλα σχεδόν τα είδη των εσπεριδοειδών πιστεύεται ότι κατάγονται από τις τροπικές και υποτροπικές περιοχές της ΝΑ Ασίας (Ινδία, Κίνα). Η καλλιέργεια της πορτοκαλιάς, η συστηματικότερη από όλα τα εσπεριδοειδή, εισήχθη στην Ευρώπη από Ιταλούς και Πορτογάλους εμπόρους τον 15ο αιώνα και παρουσίαζε εμπορικό ενδιαφέρον σε ολόκληρη σχεδόν τη νότια Ευρώπη. Μετά την ανακάλυψη της μεγάλης διαιτητικής αξίας τους για την υγεία του ανθρώπου³³ τα πορτοκάλια άρχισαν να καλλιεργούνται σε διάφορες άλλες χώρες (Η.Π.Α., Βραζιλία, Ιαπωνία, Ισραήλ, κ.ά.). Η καλλιεργού-

μενη έκταση πορτοκαλιάς σε παγκόσμιο επίπεδο ανέρχεται περίπου σε 39 εκατομμύρια στρέμματα. Το 16,8% (6.130.000 στρέμματα) της καλλιεργούμενης έκτασης της πορτοκαλιάς το έτος 2018 βρίσκεται στην Ινδία. Ακολουθούν η Βραζιλία με 5.891.390 στρέμματα (18,2%), η Κίνα με 5.097.600 στρέμματα (14,0%), το Μεξικό με 3.266.890 στρέμματα (8,0%) και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής με 2.063.490 στρέμματα (3,8%). Η Ελλάδα βρίσκεται στην 18^η θέση με 316.000 στρέμματα, ενώ η παγκόσμια παραγωγή πορτοκαλιών είναι περίπου 67,5 εκατομμύρια τόνοι.

Η εξέλιξη της πορτοκαλιάς στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Κατά μέσον όρο το 91,3% της καλλιεργούμενης έκτασης με πορτοκαλιές στην Ευρωπαϊκή Ένωση βρίσκεται στην Ισπανία και την Ιταλία, όπου παράγεται το 80,3% της συνολικής παραγωγής πορτοκαλιών. Η Ελλάδα κατέχει την 3η θέση με 11,5% καλλιεργούμενη έκταση και 14,0% παραγωγή, επί του συνόλου της Ε.Ε., το 2018.

Κατά την περίοδο 2013-2018 παρατηρήθηκε στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης σημαντική μείωση (μ.ο. μείωσης -1,35% ετησίως) στην καλλιεργούμενη έκταση της πορτοκαλιάς, από 2.925.000 σε 2.735.400 στρέμματα. Η συνολική καλλιεργούμενη έκταση πορτοκαλιάς ανέρχεται κατά μέσον όρο περίπου στα 2.800.000 στρέμματα. Από 6.478.770 τόνους το 2013 η παραγωγή έφθασε στους 6.139.800 τόνους το 2015 (παρατηρείται σημαντική μείωση περίπου 340.000 τόνους) και στη συνέχεια εμφανίζεται με έντονη αυξομείωση.

³¹ Τα εσπεριδοειδή είναι μία ομάδα οπωροφόρων δένδρων των οποίων οι καρποί περιέχουν αυξημένες ποσότητες κιτρικού οξέος και γι' αυτό συνηθίζεται να λέγονται ξινόδεντρα.

³² Στις περιοχές που η θερμοκρασία πέφτει κάτω από το μηδέν (-2° και κάτω) τον χειμώνα πρέπει να λαμβάνονται μέτρα προστασίας για τους παγετούς. Επίσης ο άνεμος προκαλεί ζημιές ακόμη και σε περιοχές με ήπιο κλίμα, γι' αυτό χρειάζεται ανάλογη προστασία.

³³ Τα εσπεριδοειδή ως καρποί θεωρούνται από τα θρεπτικότερα και βιολογικά ανώτερα φρούτα στην υφήλιο. Η κατανάλωσή τους είναι ευεργετική γιατί περιέχουν πλήθος θρεπτικών και βιολογικών στοιχείων (βιταμίνες, ανόργανα άλατα κ.λπ.) που δύσκολα μπορεί να προμηθευτεί ο ανθρώπινος οργανισμός από τη φύση.

Η πορτοκαλιά στην Ελλάδα

Η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών (πορτοκαλιά, μανταρινιά, λεμονιά, γκρέιπφρουτ κ.ά.) είναι μεγάλης σημασίας για την ελληνική γεωργία. Η πορτοκαλιά είναι μία από τις πιο δυναμικές καλλιέργειες της Ελλάδας και ειδικότερα ορισμένων περιοχών αυτής (Λακωνία, Αργολίδα³⁴, Άρτα κ.ά.). Στη χώρα μας, η πορτοκαλιά άρχισε να καλλιεργείται συστηματικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο³⁵, οπότε απέκτησε εμπορικό ενδιαφέρον και ιδιαίτερη σημασία για την εθνική οικονομία. Η δυναμικότητα της καλλιέργειας αυτής φαίνεται από το γεγονός ότι προσφέρει απασχόληση όχι μόνο στον πρωτογενή τομέα αλλά και σε άλλους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, όπως οι βιομηχανίες χυμών και κονσερβών και το εμπόριο αυτών, παράλληλα με την όλη διακίνηση των πορτοκαλιών. Όσον αφορά τις δενδροκομικές καλλιέρ-

³⁴ Η σχέση του πορτοκαλιού με την Αργολίδα χάνεται στην αχλύ του χρόνου. Ο βασιλιάς της Τίρυνθας Ευρυσθέας έδωσε εντολή στον Ηρακλή να του φέρει τα μήλα των Εσπερίδων. Τα δέντρα αυτά φύτευαν στον κήπο των θεών και ήταν δώρο της Γαίας στην Ήρα, για τον γάμο της με τον Δία. Ίσως γι' αυτό το πορτοκαλί θεωρείται σύμβολο της γονιμότητας και της ευτυχισμένης συζυγικής ζωής. Για να τα προστατέψει, η Ήρα ανέθεσε τη φύλαξη τους στις νύμφες Εσπερίδες και στον ακοίμητο δράκο Λάδωνα, ένα φοβερό φίδι με εκατό κεφάλια. Μετά από πολλές περιπέτειες ο Ηρακλής κατάφερε να πάρει τρεις χρυσούς καρπούς και να τους φέρει στον Ευρυσθέα, ο οποίος δεν θέλησε να τους κρατήσει και τους έδωσε στον Ηρακλή. Αυτός τους δώρισε στην θεά Αθηνά κι αυτή τους επέστρεψε στον κήπο των θεών, αφού η κλοπή τους ήταν ανίερη και βέβηλη πράξη. Από τα μυθολογικά μήλα των Εσπερίδων προέρχεται και ο γενικός χαρακτηρισμός κατηγορίας φρούτων που ονομάζονται εσπεριδοειδή. Αν και δεν είναι επιστημονικά τεκμηριωμένο, δεν παύει να είναι μια πολύ ωραία ιστορία.

³⁵ Η αιτία αυτής της μεγάλης αύξησης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο ήταν η ενίσχυση της Πολιτείας, που ήταν πολύ αποτελεσματική. Μεταξύ

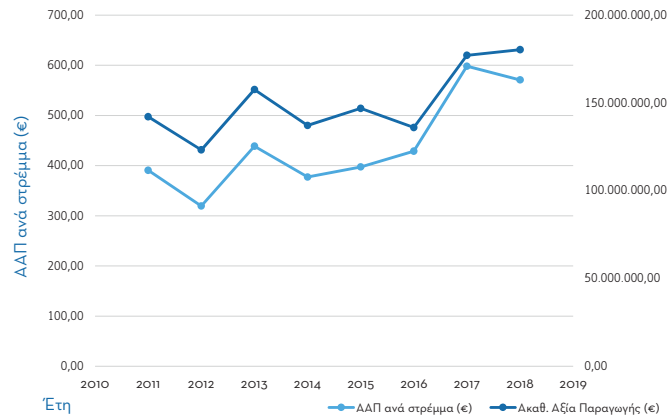
γειες, η πορτοκαλιά κατέχει την τρίτη θέση όσον αφορά την έκταση καλλιέργειας στη χώρα μας, μετά την ελιά και τη ροδακινιά (που αφορά τόσο επιτραπέζιο, όσο και το βιομηχανικό ροδάκινο). Η καλλιεργούμενη έκταση σε πορτοκαλεώνες είναι 342.262 στρέμματα, ως μέσος όρος της περιόδου 2011-2018 ενώ η μέση ετήσια παραγωγή την ίδια περίοδο ανερχόταν σε 885.172,00 τόνους. Η πορτοκαλιά καλλιεργείται σε περιοχές χωρίς παγετούς και με αρκετές βροχοπτώσεις.

Στην Ελλάδα, την περίοδο 2011-2018, εμφανίζονται σταθερές μειωτικές τάσεις στις εκτάσεις των καλλιεργειών παραγωγής πορτοκαλιών ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται μικρή αύξηση στην παραγωγή τους. Πιο συγκεκριμένα, οι συνολικές εκτάσεις μειώνονται σταδιακά από τα 363.800 στρ. το 2011, στα 316.000 στρ. το 2019, παρουσιάζοντας πτώση κατά 13,19% ενώ αντιθέτως, μικρή αύξηση της τάξης του 7,8% εμφάνισε η συνολική παραγωγή στο ίδιο χρονικό διάστημα με μέση τιμή περίπου τους 885.000 τόνους.

Κατά μέσον όρο, την περίοδο 2011-2018, στην Ελλάδα η τιμή των πορτοκαλιών ανά κιλό ήταν 0,17€, ενώ η συνολική ετήσια ακαθάριστη αξία παραγωγής ανήλθε στα 148.715.000,00€ και ανά στρέμμα στα 440,10€. Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα, η ακαθάριστη αξία παραγωγής ανά στρέμμα κυμάνθηκε από τη χαμηλότερη τιμή της που αντιστοιχούσε στα 319,48 €/στρ. στην τελική τιμή των 570,73 €/στρ., τα έτη 2012 και 2018 αντίστοιχα. Η καλλιέργεια της πορτοκαλιάς αποδίδει σημαντικά έσοδα σε χιλιάδες αγροτικές οικογένειες της χώρας, κυρίως στους νομούς Λακωνίας, Αργολίδας, Ηλείας και Άρτας.

του 1960 και του 1980 ο αριθμός των δένδρων αυξήθηκε κατά 80% και η ποσότητα της παραγωγής κατά 145%.

Εξέλιξη ακαθάριστης αξίας παραγωγής συνολικά και ανά στρέμμα της πορτοκαλιάς στην Ελλάδα (2011-2018)

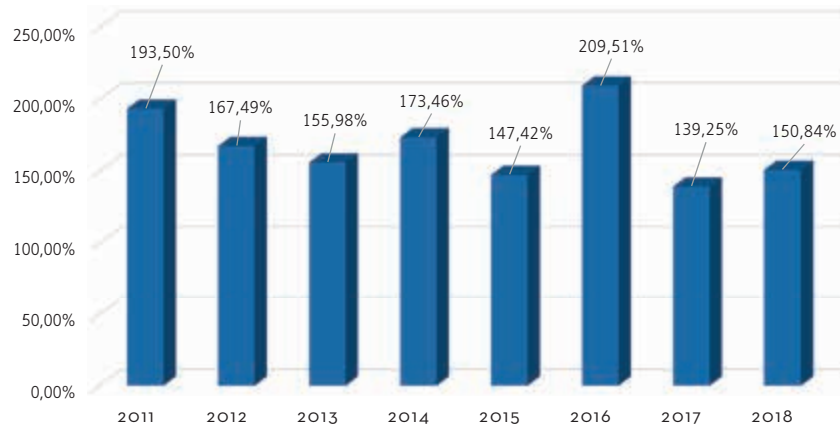

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ και του ΥΠΑΑΤ

Η ελληνική παραγωγή πορτοκαλιών υπερκαλύπτει επαρκώς την εγχώρια κατανάλωση, με τον δείκτη αυτάρκειας να κυμαίνεται σε επίπεδα ανώτερα του 100% καθ'

όλη την περίοδο 2011-2018 και μάλιστα το 2016 να αγγίζει ποσοστά της τάξης του 209%:

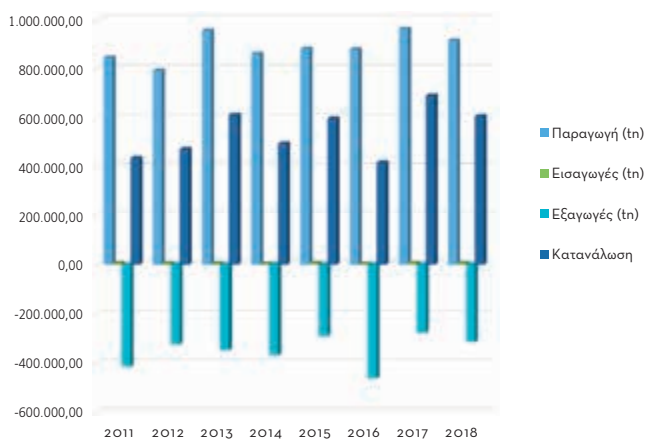
Εξέλιξη δείκτη αυτάρκειας πορτοκαλιών στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα που ακολουθεί, περίπου το 60% της ετήσιας παραγωγής πορτοκαλιών καταναλώνεται εντός της χώρας. Το υπόλοιπο 40% (349.468 τόνοι κατά μ.ο.) εξάγεται και οι σχετικές εισαγωγές κάθε χρόνο είναι κατά μέσον όρο περίπου 5.200 τόνοι. Η καλλιέργεια παίζει καταλυτικό ρόλο στην ελληνική οικονομία, καθώς τα νωπά πορτοκάλια και τα μεταποιημένα είναι από τα κυριότερα εξαγωγίμα προϊόντα της χώρας μας. Τα ελληνικά πορτοκάλια εξάγονται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και τη Ρωσία.

Εξέλιξη παραγωγής, εισαγωγών-εξαγωγών και κατανάλωσης πορτοκαλιών στην Ελλάδα για τα έτη 2011-2018

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων πορτοκαλιάς

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων του Ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης και Ελέγχου (ΟΣΣΔΕ) του Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτι-

κών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕ-ΚΕΠΕ), την τριετία 2017-2019, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν πορτοκάλια είναι περίπου 30.000 (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.31.) και έχουν παραγωγική εξειδίκευση (Τεχνικοοικονομικό Προσανατολισμό-ΤΟΠ) κυρίως εσπεριδοειδή (38,5%) και λοιπές μόνιμες καλλιέργειες και πολυκαλλιέργειες (31,6%).

Οι παραγωγοί που καλλιεργούν (και) πορτοκάλια είναι συνήθως μεγάλης ηλικίας (κατά μέσον όρο 58 ετών). Είναι χαρακτηριστικό ότι στις εκμεταλλεύσεις με πάρα πολύ μικρό, πολύ μικρό και μικρό οικονομικό μέγεθος (με Τυπική Αξία Παραγωγής 0-2.000€ και 2.000€-8.000€, 8.000€-25.000€), οι οποίες αντιπροσωπεύουν περίπου το 89,5% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, η μέση ηλικία είναι άνω των 56 ετών (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.32.). Αυτές οι εκμεταλλεύσεις ανήκουν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους στις παραγωγικές κατευθύνσεις εσπεριδοειδή (35,0%) (παραγωγική κατεύθυνση εξειδικευμένη στα εσπεριδοειδή με την Τυπική Αξία Παραγωγής να προέρχεται σε ποσοστό μεγαλύτερο του 70% από τη καλλιέργεια των εσπεριδοειδών), λοιπές μόνιμες καλλιέργειες (28%) και ελαιοκομία (15,5%). Προφανώς πρόκειται για ομάδα εκμεταλλεύσεων που οι αρχηγοί στην πλειονότητα είναι ήδη συνταξιούχοι ή πλησιάζουν στη σύνταξη και έχουν ως κύριο στόχο της δραστηριοποίησης της εκμετάλλευσης την απόκτηση ενός συμπληρωματικού εισοδήματος.

Η μέση καλλιεργούμενη έκταση της πορτοκαλιάς ανέρχεται σε 8,83 στρέμματα ανά εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.33.). Το μικρό αυτό μέγεθος δημιουργεί αρνητικές προϋποθέσεις για την ορθολογική εκμηχάνιση της παραγωγής και την αποτελεσματική δι-ακίνηση/εμπορία των προϊόντων. Είναι χαρακτηριστικό ότι περίπου μόνον το 2,5% των εκμεταλλεύσεων καλλιεργούν πορτοκαλιές σε έκταση άνω των 30 στρεμμάτων/

εκμετάλλευση (στην πράξη άνω του 29,88 στρεμμάτων/ εκμετάλλευση), δηλαδή οι εκμεταλλεύσεις μεγάλου οικονομικού μεγέθους και άνω (με Τυπική Αξία Παραγωγής άνω των 50.000€). Οι εκμεταλλεύσεις που καλλιεργούν και πορτοκαλιές χαρακτηρίζονται αφενός από μικρό φυσικό μέγεθος, όπως είδαμε προηγουμένως και αφετέρου από μικρό οικονομικό μέγεθος. Ειδικότερα το 86,9% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν και πορτοκάλια έχουν μικρό οικονομικό μέγεθος και συγκεντρώνεται στις κατηγορίες πολύ μικρού οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής 2.000-8.000€) το 45,7% του συνόλου και μικρού οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής 8.000-25.000€) το 39,2% (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.34.). Από το σύνολο των εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούν (και) την πορτοκαλιά, όσες εντάσσονται στην παραγωγική κατεύθυνση των εσπεριδοειδών (το 38,5% του συνόλου), που είναι η πλέον εξειδικευμένη στην παραγωγή της πορτοκαλιάς (τόσο παραγωγικά, όσο και οικονομικά), έχουν το δεύτερο μικρότερο μέσο οικονομικό μέγεθος, με Τυπική Αξία Παραγωγής 10.415,12€/εκμετάλλευση.

Οι εκμεταλλεύσεις που καλλιεργούν (και) πορτοκάλια εισπράττουν κατά μέσον όρο άμεσες ενισχύσεις ύψους 2.194,68€/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.35.). Οι εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής κατεύθυνσης εσπεριδοειδή, εισπράττουν κατά μέσον όρο 1.806,47€/εκμετάλλευση. Το συγκεκριμένο ποσό είναι το μικρότερο μέσο ποσό άμεσων ενισχύσεων, σε σχέση με τις υπόλοιπες παραγωγικές κατευθύνσεις. Στην παραγωγική εξειδίκευση (Τεχνικοοικονομικό Προσανατολισμό-ΤΟΠ) εσπεριδοειδή, οι άμεσες ενισχύσεις αντιστοιχούν κατά μέσο όρο στο 9,41% των συνολικών εσόδων (ακαθάριστη πρόσδοδος) των εκμεταλλεύσεων και στο 16,5% του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος (επεξεργασία στοιχείων ΔΙΓΕΛΠ-FADN-RICA 2015-2017). Η μικρή συμμετοχή των άμεσων

ενισχύσεων στον σχηματισμό της ακαθάριστου προσόδου και του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος εξηγείται από το γεγονός ότι η καλλιέργεια θεμελιώνει πολύ χαμηλά ιστορικά δικαιώματα (ενίσχυση χυμοποίησης).

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της καλλιέργειας πορτοκαλιάς στην Ελλάδα

Παρακάτω εξετάζονται οι παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχανόμενα οικονομικά αποτελέσματα μιας παραγωγικής περιόδου (2018) της πορτοκαλιάς. Γεωργική εκμετάλλευση με πορτοκάλια Valencia, περίπου 42 δέντρα/ στρέμμα διαθέτει ιδιόκτητη έκταση 60 στρεμμάτων. Η αξία ενός στρέμματος γεωργικής γης είναι 750€ και το τεκμαρτό ενοίκιο εδάφους 55,5€/στρέμμα. Το μόνιμο κεφάλαιο της γεωργικής εκμετάλλευσης αποτελείται από τα παρακάτω στοιχεία:

Απογραφή μηχανημάτων-εργαλείων τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης πορτοκαλιών

	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
Ελκυστήρας 55hp	25.000,00	2.500,00	15	10
Φρέζα	4.000,00	200,00	15	10
Πλατφόρμα	3.000,00	150,00	15	8
Ραντιστικό-Ψεκαστικό	4.000,00	300,00	15	10
Λιπασματοδιανομέα	1.000,00	100,00	15	8
Χορτοκοπτικό	700,00	56,00	15	8
Αλυσοπρίνο	600,00	48,00	10	5
Καταστροφέας	4.000,00	320,00	15	5
Αντλία πετρελαίου 75hp	4.108,00	328,64	15	8
Φυτεία Πορτοκαλία Valencia	45.000,00	0,00	20	12

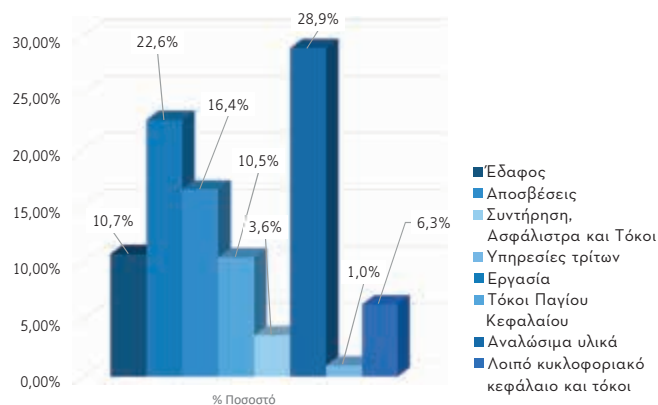
Η συνολική παραγωγή του πορτοκαλεώνα ανέρχεται σε 168.000 κιλά πορτοκαλιών (2.800 κιλά/στρέμμα). Όλη η παραγωγή πουλήθηκε προς 0,2€/κιλό. Η γεωργική εκμετάλλευση, που έχει το συγκεκριμένο πορτοκαλεώνα λαμβάνει ενίσχυση (βασική και πράσινη) ύψους 30€/στρέμμα. Ο παραγωγός δαπάνησε 8.950,88€ για αναλώσιμα υλικά (λιπάσματα, φυτοφάρμακα/εντομοκτόνα/μυκητοκτόνα, καύσιμα, λιπαντικά). Τον Ιανουάριο χρησιμοποιήθηκαν ως βασική λίπανση 3.000 κιλά λιπάσματος 11-15-15 (50 κιλά/στρέμμα) συνολικής αξίας 1.500,00€. Η λίπανση απαιτεί τον μικρότερο χρόνο από όλες τις εργασίες (1,0% του συνόλου της απαιτούμενης εργασίας). Τον Φεβρουάριο έγινε το κλάδεμα των δέντρων. Ο χρόνος που απαιτήθηκε είναι το 21,9% της συνολικής εργασίας. Από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Νοέμβριο έγινε καταπολέμηση των εχθρών και ασθενειών της πορτοκαλιάς (τα κοκκοειδή, τα ακάρεα, η Μύγα της Μεσογείου³⁶, η κομμίωση³⁷ ή φυτόφθορα των καρπών, η κορυφοξήρα και οι ιώσεις-ψωρίαση και λιθίαση). Χρησιμοποιήθηκαν φάρμακα και ζιζανιοκτόνα αξίας 3.231,00€ και απαιτήθηκε για την εφαρμογή των φυτοφαρμάκων και των ζιζανιοκτόνων το 22,2% της συνολικής εργασίας. Πληρώθηκε ξένη εργασία (περιλαμβάνονται και τα εργόσιμα) που αξιοποιήθηκε κυρίως στα κλαδέματα και τη συλλογή αξίας (3.361,75€), ενώ η τεκμαρτή αμοιβή της οικογενειακής εργασίας (του γεωργού και της οικογένειας) ανέρχεται σε 3.361,75€. Ο παραγωγός πλήρωσε για καύσιμα και λιπαντικά 4.219,88€.

³⁶ Η Μύγα της Μεσογείου προσβάλλει κυρίως την πορτοκαλιά και τη ματαρινιά και προκαλεί πράσινο-καφέ αποχρώσεις στην πορτοκαλί χρώματος επιφάνεια των καρπών.

³⁷ Η κομμίωση οφείλεται στον μύκητα *Phytophthora*, γι' αυτό ονομάζεται και φυτόφθορα. Ο συγκεκριμένος μύκητας με την παρουσία αρκετής υγρασίας γύρω από τον λαιμό του δένδρου προκαλεί σχίσμο του φλοιού και εκροή γόμας.

Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνεται η ποσοστιαία κατανομή των βασικών παραγωγικών δαπανών: οι συνολικές δαπάνες παραγωγής ανέρχονται 30.983,22€ με τις δαπάνες εργασίας να συμμετέχουν σε ποσοστό 22,6%, του παγίου κεφαλαίου σε ποσοστό 30,51%, του κυκλοφοριακού σε ποσοστό 36,17% και του εδάφους σε ποσοστό 10,75%. Από τις δαπάνες του παγίου κεφαλαίου το μεγαλύτερο ποσοστό έχουν οι αποσβέσεις με 16,45% και από το κυκλοφοριακό κεφάλαιο η δαπάνη των αναλώσιμων υλικών³⁸ (λιπάσματα, φάρμακα, καύσιμα, λιπαντικά) με 28,9% επί του συνόλου των παραγωγικών δαπανών (βλ. αναλυτικά Παράρτημα II-πίνακα 3.36.).

Ποσοστιαία κατανομή παραγωγικών δαπανών τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης πορτοκαλιών

Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα γεωργικής εκμετάλλευσης πορτοκαλιάς και το

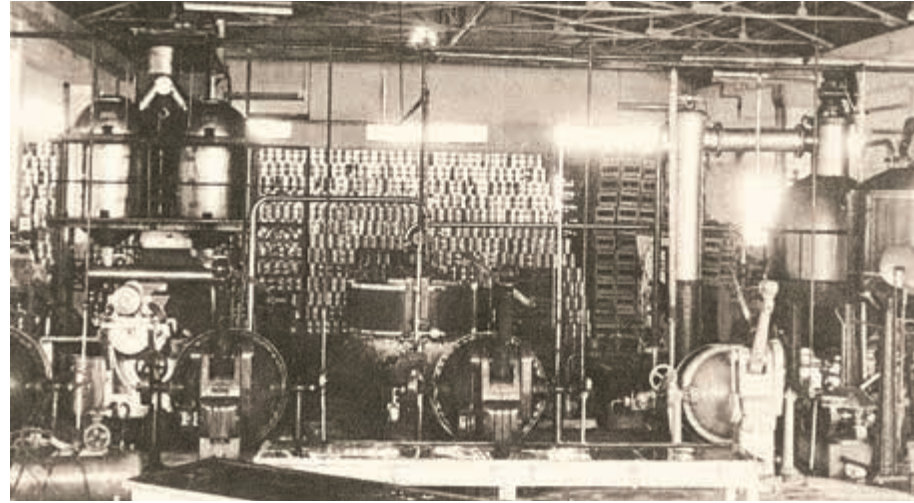
³⁸ Σημαντικό ποσό σε καύσιμα ξοδεύεται για την άρδευση διότι οι πορτοκαλιές είναι φυτά απαιτητικά σε νερό. Η έλλειψη του νερού την εποχή της άνθησης και καρπόδεσης έχει άμεση επίπτωση στην καρποφορία προκαλώντας έντονη πτώση των καρπών τον μήνα Ιούνιο.

αντίστοιχο κόστος παραγωγής του παραγόμενου προϊόντος (πορτοκάλια ποικιλίας valencia):

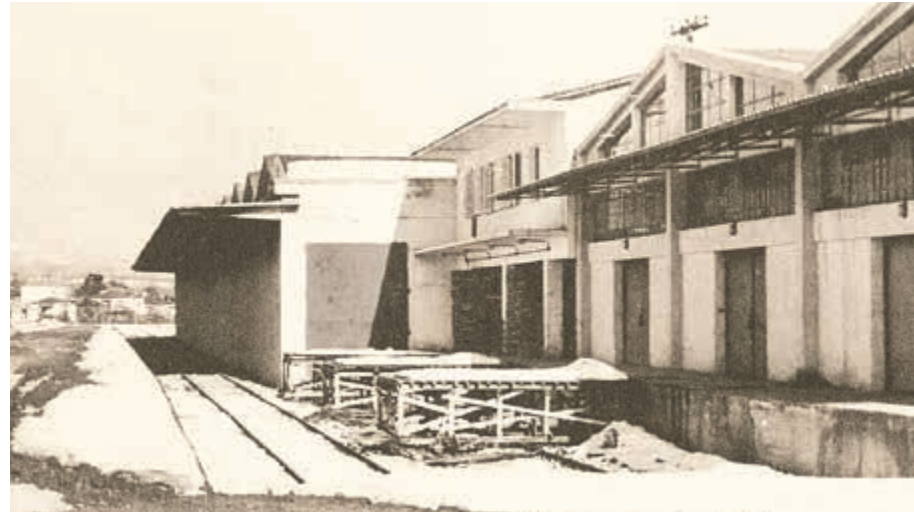
Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας πορτοκαλιών

Κόστος παραγωγής προϊόντος (€/Kgr)	0,18 €/κιλό
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό (€)
Συνολική αξία πωλήσεων	33.600
Αυτοκατανάλωση	0,00
Συνολικές ενισχύσεις	1.800,00
Ακαθάριστη πρόσδοος	40.752,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	30.983,22
Καθαρό κέρδος	4.416,78
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	14.703,75
Ακαθάριστο κέρδος	20.696,25
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	20.308,61
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	15.091,39

Όπως φαίνεται το κόστος παραγωγής είναι 0,18€/κιλό δηλαδή λίγο μικρότερο από την τιμή πώλησης των πορτοκαλιών (0,20€/κιλό). Αυτό δείχνει ότι αν οι καιρικές συνθήκες (πολύ χαμηλές θερμοκρασίες, χαλάζι) δεν είναι ευνοϊκές ή αν επιδράσουν διάφοροι βιολογικοί παράγοντες (ασθένειες, έντομα), που κάθε χρόνο έχουν διάφορες μορφές και εντάσεις, θα προκύψει σημαντική ζημιά στην εκμετάλλευση. Το ποσό των ενισχύσεων είναι αρκετά μικρό 1.800,00€ και αντιστοιχεί στο 5,08% της Ακαθάριστου Προσόδου. Αυτό σημαίνει ότι επηρεάζουν σε πάρα πολύ μικρό βαθμό τα έσοδα. Χωρίς αυτές η γεωργική εκμετάλλευση θα παραμείνει κερδοφόρα. Το επιτυγχανόμενο κέρδος είναι 4.416,78€. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 15.091,39€, που εάν κατανεμηθεί στα καλλιεργούμενα 60 στρέμματα αντιστοιχεί σε εισόδημα ανά στρέμμα 251,52€.

Κονσερβοποιείον Ναούσης: Τμήμα παρασκευής μαρμελάδων. Εξωτερική άποψις θαλάμου προψύξεως βαγονιών εις κέντρον διαλογής φρούτων. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1952-1962, 1963)

Έκτορας Δούκας (1885-1969), *Βοσκή*, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

3.7 Η αιγοπροβατοτροφία

Η εξέλιξη της αιγοπροβατοτροφίας σε παγκόσμιο επίπεδο

Τα πρόβατα και οι αίγες, όπως είναι διεσπαρμένα στις διάφορες περιοχές του κόσμου, είναι ζώα που κατά την ίδια παραγωγική περίοδο παράγουν περισσότερα του ενός προϊόντα και κυρίως γάλα, κρέας και μαλλί³⁹, σε μεγαλύτερες ή μικρότερες ποσότητες ανάλογα με τη χρησιμοποιούμενη φυλή, τις εδαφοκλιματικές συνθήκες και το σύστημα εκτροφής. Συνεπώς, οι στατιστικές που ακολουθούν παρουσιάζουν αθροιστικά την πληθώρα των χρησιμοποιούμενων παραγωγικών συστημάτων που εφαρμόζονται τα μικρά μηρυκαστικά, δηλαδή η αιγοπροβατοτροφία. Ο πληθυσμός των προβάτων βρίσκεται σε συνεχή αύξηση παγκοσμίως, όπως φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

Εξέλιξη πληθυσμού προβάτων (κεφάλια) στον κόσμο (2013-2018)

πηγή: Στοιχεία του FAOSTAT 2018

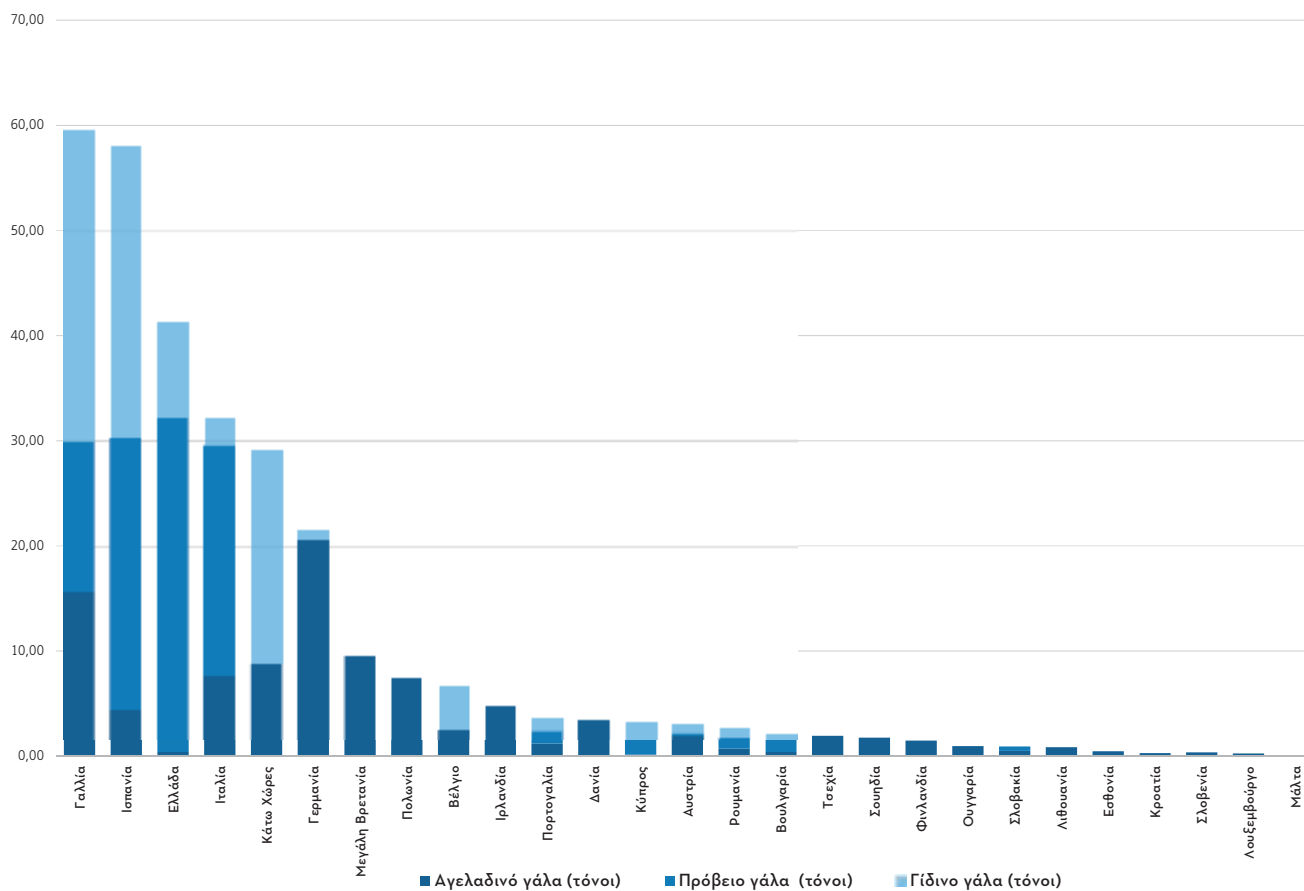
³⁹ Για τον λόγο αυτό ονομάζονται συνδεδεμένα προϊόντα.

Οι χώρες που κατέχουν το μεγαλύτερο πληθυσμό το 2018 είναι η Κίνα (περίπου 164 εκατ. κεφαλές), η Αυστραλία (70 εκατ. κεφαλές), η Ινδία (62 εκατ. κεφαλές), το Σουδάν (53 εκατ. κεφαλές) και η Νιγηρία (περίπου 43 εκατ. κεφαλές). Στις πέντε πρώτες θέσεις δεν υπάρχει καμία ευρωπαϊκή χώρα, μόνον το Ηνωμένο Βασίλειο (πρώην) μέλος της Ε.Ε. βρίσκεται στην έβδομη θέση. Επίσης, ο αριθμός των αιγών παγκοσμίως βρίσκεται σε ανοδική πορεία. Οι χώρες με το μεγαλύτερο αριθμό αιγών το 2018 ήταν η Κίνα (περίπου 138 εκατ. κεφαλές), η Ινδία (περίπου 133 εκατ. κεφαλές), η Νιγηρία (περίπου 79 εκατ. κεφαλές), το Πακιστάν (περίπου 74 εκατ. κεφαλές) και το Μπαγκλαντές (60 εκατ. κεφαλές). Στις εννέα πρώτες χώρες όσον αφορά τον πληθυσμό των αιγών δεν περιλαμβάνεται καμία ευρωπαϊκή χώρα.

Η εξέλιξη της αιγοπροβατοτροφίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση

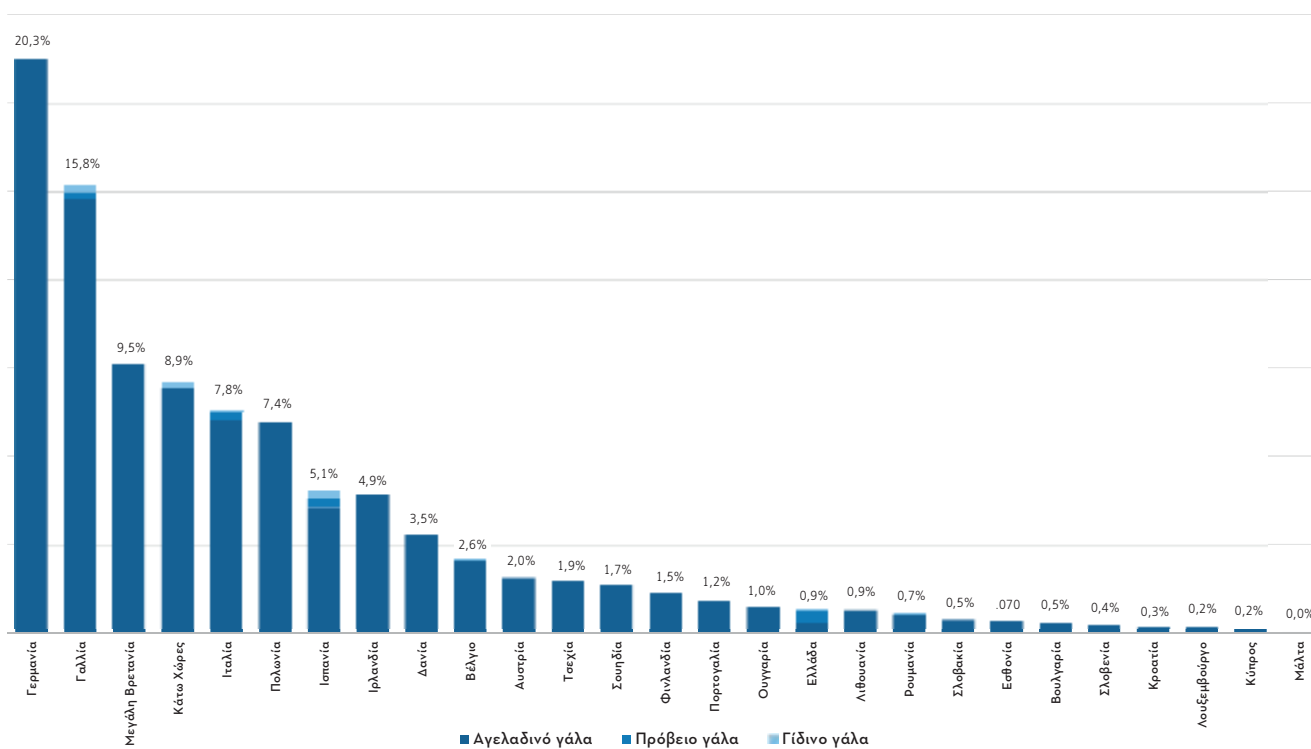
Η γαλακτοπαραγωγή είναι ιδιαίτερα σημαντικό προϊόν της αιγοπροβατοτροφίας. Το 2018, η παραγωγή γάλακτος στην Ευρώπη προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από τις αγελάδες (το 97,6%), ενώ ελάχιστη είναι η παραγωγή πρόβειου γάλακτος 1,3% και αίγειου γάλακτος (βλ. διαγράμματα στις σελίδες 218 και 219 του παρόντος). Η Ελλάδα, όμως, της οποίας η εγχώρια παραγωγή γάλακτος (τα τρία είδη) αντιπροσωπεύει μόλις το 0,9% της συνολικής παραγωγής γάλακτος στην Ε.Ε., είναι η μοναδική ευρωπαϊκή χώρα όπου η παραγόμενη ποσότητα πρόβειου γάλακτος ξεπερνά την παραγωγή αγελαδινού γάλακτος (περίπου 673 χιλ. τόνοι έναντι περίπου 621 χιλ. τόνοι). Σε όλες τις υπόλοιπες χώρες, η παραγωγή αγελαδινού γάλακτος ξεπερνά κατά

Κατανομή αγελαδινού, πρόβειου και γίδινου γάλακτος (τόνοι) στην Ε.Ε. (2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Συνολική ποσότητα παραγόμενου γάλακτος και η κατανομή του σε αγελαδινό, πρόβειο και γίδινο σε κάθε μέλος κράτος της Ε.Ε. (2018)

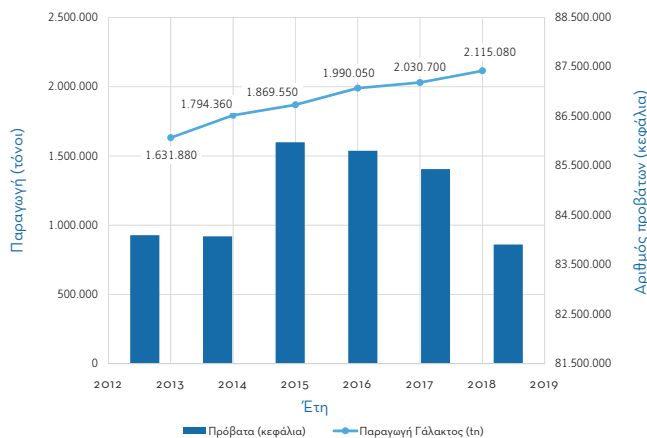

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

πολύ τη συνολική παραγωγή αιγοπρόβειου γάλακτος. Πρόβειο γάλα παράγουν κυρίως η Ελλάδα (το 31,9% του συνόλου της Ε.Ε.), η Ισπανία (το 25,8%), η Ιταλία (το 22,9%) και η Γαλλία (14,2% του συνόλου). Όσον αφορά το αίγιο γάλα οι μεγαλύτερες παραγωγές χώρες είναι η Γαλλία (το 29,7% του συνόλου), η Ισπανία (27,6% του συνόλου), η Ολλανδία (20,4%), η Ελλάδα (9,1%) και το Βέλγιο (4,2%).

Το σύνολο των προβάτων το 2018 ανέρχεται σε περίπου 84 εκατ. κεφαλές στην Ε.Ε., όπου (το πρώην πλέον μέλος της Ένωσης) η Μεγάλη Βρετανία διαθέτει το 29,8% του συνολικού αριθμού των προβάτων, η Ισπανία το 21,2% του συνόλου, η Ρουμανία 13,6%, η Ελλάδα 11,3%, η Ιταλία 9,6% και η Γαλλία 9,6%. Το ακόλουθο διάγραμμα δείχνει ότι, ενώ ο συνολικός αριθμός των προβάτων μειώνεται μετά το 2015, η συνολική παραγωγή πρόβειου γάλακτος συνεχώς αυξάνεται, γεγονός που δείχνει την ορθολογική προσπάθεια σταδιακής μείωσης του αριθμού των ζώων χαμηλής γαλακτοπαραγωγής υπέρ των προβατίνων με υψηλότερη γαλακτοπαραγωγή.

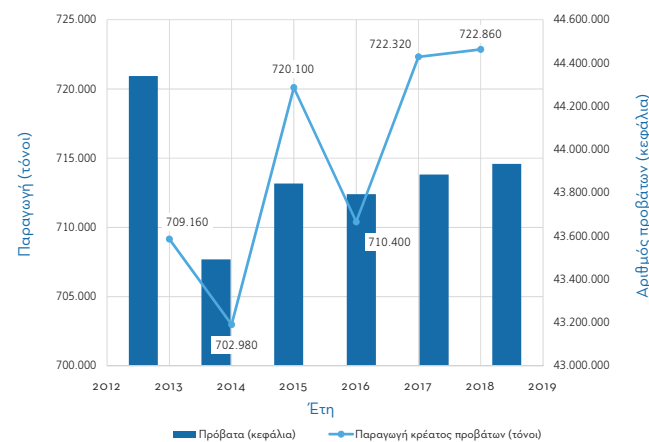
Εξέλιξη πληθυσμού προβάτων (κεφάλια) και παραγωγής γάλακτος (τόνοι) στην Ε.Ε. (2013-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Όσον αφορά την παραγωγή πρόβειου κρέατος, στο ακόλουθο διάγραμμα παρατηρούνται μικρές αυξομειώσεις στον αριθμό των σφαγέντων ζώων (αρνιών γάλακτος και ενήλικων ζώων) και της ποσότητας του παραγόμενου κρέατος, χωρίς την ένδειξη δημιουργίας κάποιας τάσης.

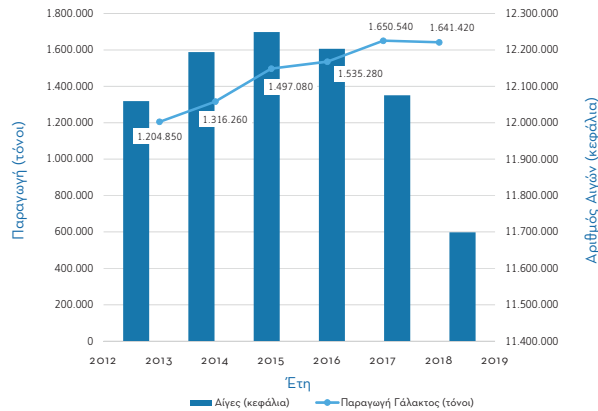
Εξέλιξη πληθυσμού προβάτων (κεφάλια) και παραγωγής κρέατος (τόνοι) στην Ε.Ε. (2013-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Το σύνολο των αιγών στην Ε.Ε. το 2018 υπολογίζεται σε περίπου 11,7 εκατ. κεφαλές (περίπου το 1/7 του αντίστοιχου αριθμού των προβάτων). Η Ελλάδα κατέχει το 31% του συνόλου, η Ισπανία το 23,6%, η Ρουμανία το 13,2%, η Γαλλία το 10,7% και η Ιταλία το 8,4%. Το ακόλουθο διάγραμμα δείχνει ότι, ενώ ο συνολικός αριθμός των αιγών μειώνεται μετά το 2015, η συνολική παραγωγή αίγειου γάλακτος συνεχώς αυξάνεται. Όπως και στα πρόβιατα, παρατηρείται τάση διατήρησης των αιγών σχετικά υψηλής γαλακτοπαραγωγής και περιορισμού του αριθμού των ζώων χαμηλότερης απόδοσης γάλακτος.

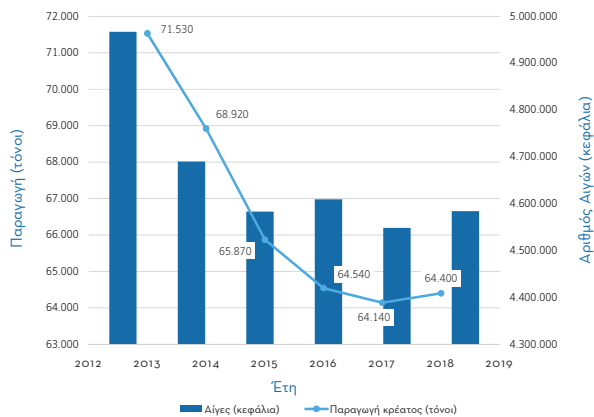
Εξέλιξη πληθυσμού αιγών (κεφάλια) και παραγωγής γάλακτος (τόνοι) στην Ε.Ε. (2013-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Όσον αφορά την παραγωγή αίγειου κρέατος, στο ακόλουθο διάγραμμα παρατηρείται σταδιακή μείωση του αριθμού των σφαγέντων ζώων και του παραγόμενου κρέατος. Η ζήτηση του αίγειου κρέατος δεν δείχνει ισχυρή.

Εξέλιξη πληθυσμού αιγών (κεφάλια) και παραγωγής κρέατος (τόνοι) στην Ε.Ε. (2013-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EUROSTAT

Διαφημιστικό έντυπο του Συνεταιρισμού Πωλήσεως και Επεξεργασίας προϊόντων Αγελαδοτρόφων Ασπροπύργου (ΑΣΠΡΟ), 1976. (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, «Πανελλήνιος συνεταιριστικός οδηγός»)

Τυροκομεία και Γαλακτοβιομηχανίες των Γεωργικών Σ/σμών

Χάρτης τυροκομείων και γαλακτοβιομηχανιών των γεωργικών συνεταιρισμών ανά την Ελλάδα (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Η αιγοπροβατοτροφία στην Ελλάδα

Γενικά

Η αιγοπροβατοτροφία αποτελεί κλάδο της πρωτογενούς παραγωγής με εξέχουσα σημασία για τη χώρα μας, με μακράιωνη παράδοση και ισχυρή παρουσία στον ελληνικό χώρο. Από τον Πολύφημο της Οδύσσειας μέχρι τα μετακινούμενα κοπάδια που άλλαζαν τις περιοχές βόσκησης από τα βουνά προς στα χειμαδιά⁴⁰ (πεδινές περιοχές) και αντίστροφα, με χρονικό όριο δύο πολύ σημαντικές θρησκευτικές εορτές (του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου), η αιγοπροβατοτροφία είχε συχνές αναφορές στην ελληνική μυθολογία, αλλά και συνεχή παρουσία κατά την ιστορική πορεία των ελληνικών περιοχών. Παρά την περιορισμένη συμμετοχή της στην ακαθάριστη αξία της γεωργικής παραγωγής κατέχει σημαντικό ρόλο στην εθνική μας οικονομία, γιατί παρέχει εισόδημα και εργασία σε χιλιάδες οικογένειες, συμβάλλοντας έτσι καθοριστικά στην περιφερειακή ανάπτυξη και στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού στις αγροτικές περιοχές του τόπου μας. Η αιγοπροβατοτροφία, μέχρι την πρόσφατη περίοδο χρησιμοποιούνταν σε γενικές γραμμές για την αξιοποίηση των πλέον φτωχών γαιών (τις οποίες δεν μπορούσε εύκολα να αξιοποιήσει η γεωργία), που κατά τεκμήριο ήταν χωροθετημένες κυρίως στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της χώρας⁴¹, όπου αφθονούν οι φυσικοί βοσκότοποι. Τα χρησιμοποιούμενα ζώα ήταν αφενός λιτοδίαιτα και σχετικά ανθεκτικά στις ασθένειες, αλλά αφετέρου χαμηλής γαλακτοπαραγωγής.

⁴⁰ Η μετατροπή των χειμαδιών σε καλλιεργούμενες εκτάσεις (συχνά αρδευόμενες) μετά το 1950 δημιούργησε τις συνθήκες ριζικού περιορισμού της κτηνοτροφικής αυτής πρακτικής.

⁴¹ Ή και σε λοφώδεις περιοχές της πεδιάδας.

Στη σύγχρονη εποχή και παρόλη την εκτεταμένη ανάπτυξη των οδικών δικτύων, η μη αποδοχή (έστω και σε περιορισμένο βαθμό) συνθηκών κοινωνικής απομόνωσης ώθησε τη μετακίνηση της έδρας πολλών κτηνοτροφικών μονάδων προς τις πεδινές περιοχές ή και στη διακοπή της λειτουργίας τους λόγω έλλειψης (πρόθυμης) διαδοχής, με αποτέλεσμα τον σημαντικό περιορισμό της παρουσίας της αιγοπροβατοτροφίας στις ορεινές (κυρίως) περιοχές. Πρόσφατα, η αναγνώριση της Φέτας ως προϊόν με Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης (Π.Ο.Π.), που οριστικοποιήθηκε το 2002, έδωσε το εμπορικό κίνητρο περαιτέρω ανάπτυξης της εγχώριας τυροκομικής δραστηριότητας, που αφορά 687 τυροκομεία (2017). Το νέο αυτό εμπορικό περιβάλλον συνέβαλε στην αύξηση της ζήτησης –κυρίως πρόβειου⁴²-γάλακτος, που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ισχυρού κινήτρου για τη δημιουργία σύγχρονων προβατοτροφικών μονάδων (κυρίως σε πεδινές περιοχές και ημιορεινές περιοχές), με τη χρήση φυλών με ζώα υψηλής γαλακτοπαραγωγής, με τη χρήση κατάλληλου μηχανολογικού εξοπλισμού (αμελκτικές μηχανές, παγολεκάνες κ.λπ.) και ενδεδειγμένων σταβλικών εγκαταστάσεων. Η ύπαρξη του θεσμικού πλαισίου που διευκόλυνε την απόκτηση (προσωρινής) άδειας λειτουργίας των μονάδων υποστήριξε τον προαναφερόμενο εκσυγχρονισμό. Σήμερα, αντίστοιχη διαδικασία εκσυγχρονισμού παρατηρείται (σε περιορισμένο ακόμη βαθμό) και στην αιγοτροφία, λόγω αύξησης της ζήτησης του πόσιμου γίδινου γάλακτος.

Όπως προαναφέρθηκε, η παραγωγή πρόβειου γάλακτος είναι ήδη μεγαλύτερη αυτής του αγελαδινού. Η ενίσχυση της κατανάλωσης του πόσιμου γίδινου γάλακτος

⁴² Η Φέτα μπορεί να παράγεται αποκλειστικά από πρόβειο γάλα ή από αιγοπρόβειο, όπου το αίγιο γάλα θα συμμετέχει έως 30% του συνόλου του χρησιμοποιούμενου γάλακτος.

θα μπορούσε να συμβάλει και στη -μερική- υποκατάσταση του εισαγόμενου αγελαδινού γάλακτος. Σημαντικό στοιχείο που μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της αιγοπροβατοτροφίας είναι η σαφής οριοθέτηση των εκτάσεων των φυσικών βοσκοτόπων (έναντι των δασικών περιοχών) και η βελτίωσή τους, όπως και η εκτεταμένη εισαγωγή τεχνητών λειμώνων, σε πεδινές περιοχές (ακόμη και σε γόνιμα αρδευόμενα εδάφη), πλησίον των ποιμνιοστασιών.

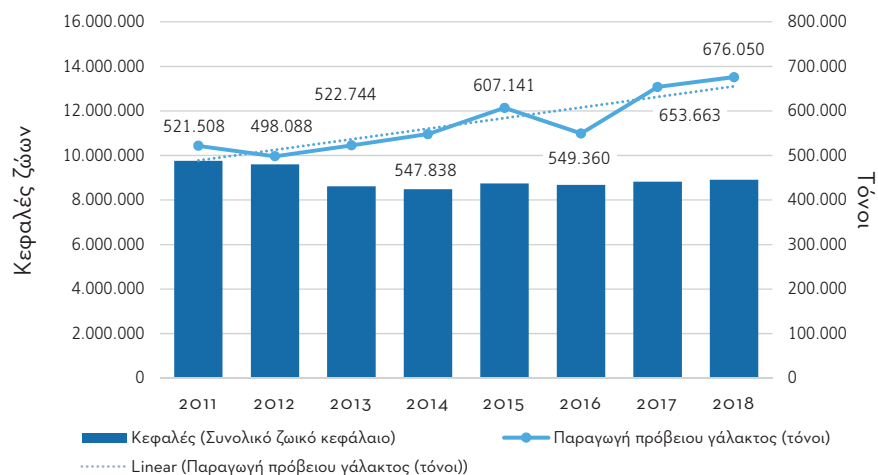
Πρόβειο γάλα και κρέας

Πρόβειο γάλα

Ελάχιστες μειώσεις με τάσεις σταθεροποίησης καταγράφονται στον πληθυσμό των προβάτων γαλακτοπαραγωγής το χρονικό διάστημα 2011-2018 ακολουθούμενες ταυτό-

χρονα από σημαντικές αυξήσεις στην παραγωγή πρόβειου γάλακτος (βλ. ακόλουθο διάγραμμα). Συγκεκριμένα, ο αριθμός των προβάτων μεταβάλλεται αρνητικά κατά 1,4% επιφέροντας πτώση στον πληθυσμό των προβατίνων γαλακτοπαραγωγής σε 6,36 εκατ. κεφαλές στο τέλος της περιόδου με την παραγωγή γάλακτος να μεταβάλλεται θετικά κατά 12% προσεγγίζοντας τους 874 χιλ. τόνους το 2018. Οι εξελίξεις αυτές δείχνουν τάση προς αύξηση των αποδόσεων γαλακτοπαραγωγής/προβατίνα ως αποτέλεσμα πιο ορθολογικής διαχείρισης των κοπαδιών (απομάκρυνση από το κοπάδι των ζώων χαμηλής γαλακτοπαραγωγής και χρήση φυλών υψηλής γαλακτοπαραγωγής). Η ευρύτερη αυτή αναπτυξιακή πορεία του κλάδου υποστηρίχθηκε απολύτως από τη θετική εμπορική πορεία του τυριού Φέτα, η οποία συνέβαλλε στη σημαντική άνοδο των τιμών πρόβειου γάλακτος (με εξαίρεση τη προηγούμενη περίοδο 2018-2019).

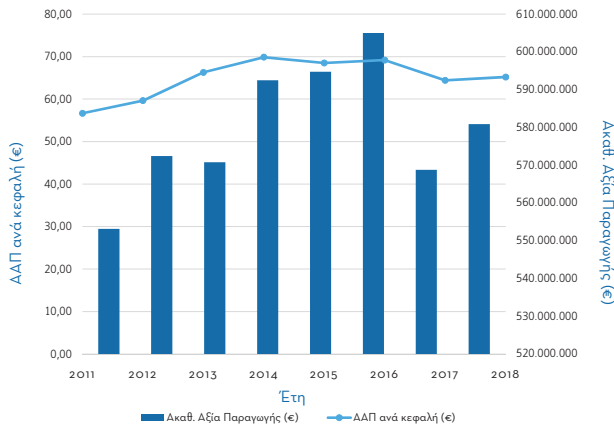
Εξέλιξη αριθμού προβατίνων γαλακτοπαραγωγής (κεφαλές) και παραγωγής γάλακτος (τόνοι) της προβατοτροφίας στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ

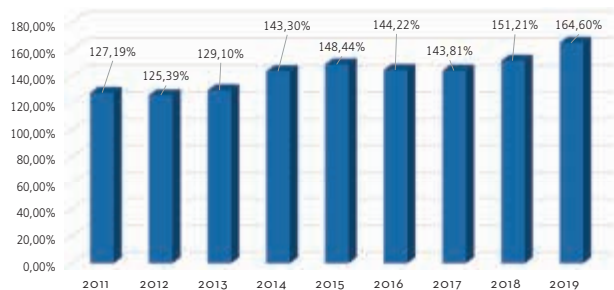
Κατά μέσον όρο την περίοδο 2011-2018 στην Ελλάδα, η τιμή του πρόβειου γάλακτος ήταν 0,93€/κιλό, η συνολική ετήσια ακαθάριστη αξία παραγωγής ανήλθε σε 533.550.167,00€ και ανά κεφαλή ζώου σε 59,86€, όπως φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

Εξέλιξη ακαθάριστης αξίας παραγωγής γάλακτος συνολικά και ανά κεφαλή ζώου στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ και του ΥΠΑΑΤ

Εξέλιξη δείκτη αυτάρκειας φέτας στην Ελλάδα (2011-2019)

Η εγχώρια παραγωγή φέτας υπερκαλύπτει μακράν την εγχώρια κατανάλωση, με τον δείκτη αυτάρκειας να παρου-

σιάζει συνεχείς ανοδικές τάσεις και τιμές άνω του 120% σε όλη την περίοδο 2011-2019, όπως φαίνεται στο προηγούμενο διάγραμμα. Είναι ένα προϊόν έντονου εξαγωγικού χαρακτήρα που δημιουργεί συγκριτικά πλεονεκτήματα. Τελικά, η αξία εξαγωγών της Φέτας αντισταθμίζει πλέον την αξία εισαγωγών των κίτρινων τυριών στη χώρα μας.

Πρόβειο κρέας

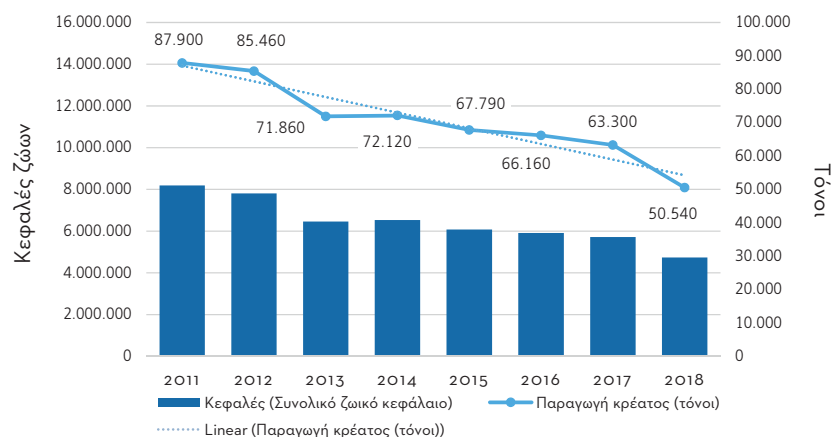
Ο αριθμός των σφάγιων για την παραγωγή πρόβειου κρέατος την περίοδο 2011-2018 έχει υποστεί μείωση ετησίως κατά μέσο -8,43% και συνολικά 45%, Από τα 8,19 εκατομ. κεφαλές το 2011, έφθασε στα 4,74 εκατομ. κεφαλές στο τέλος της περιόδου, με την αντίστοιχη κρεοπαραγωγή να ακολουθεί την ίδια πτωτική τάση και να κατέρχεται σταδιακά από τους 87,9 χιλ. τόνους το 2011 στους 50,54 χιλ. τόνους το 2018 (βλ. σχετικό διάγραμμα επόμενης σελίδας). Η σύγχρονη τάση που επικρατεί στις περισσότερες προβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις για αύξηση της απόδοσης γάλακτος ανά κεφαλή (πρόκειται για ορθολογική στάση των παραγωγών) επηρεάζει αρνητικά την κρεοπαραγωγή. Στις περιπτώσεις αυτές, η παραγωγή πρόβειου κρέατος μπορεί να επανακάμψει με τη χρήση του τεχνητού θηλασμού, για την εφαρμογή του οποίου απαιτείται αναγκαίος εξοπλισμός, αλλά και η παροχή κατάλληλης εκπαίδευσης και συμβουλών προς τους κτηνοτρόφους.

Η εγχώρια παραγωγή πρόβειου κρέατος καλύπτει σταδιακά ολοένα και περισσότερο την εγχώρια κατανάλωση με τον δείκτη αυτάρκειας να παρουσιάζει θετικές τάσεις ώστε τελικά να κινηθεί λίγο χαμηλότερα από το ποσοστό του 100%. Να ληφθεί υπόψη βέβαια η μεγάλη πτώση της εγχώριας κατανάλωσης πρόβειου κρέατος (κατά την περίοδο 2011-2018 μείωση -45%, βλ. σχετικό διάγραμμα επόμενης σελίδας). Το φαινόμενο αυτό εξηγείται από τις αυξημένες αρχικά εισαγωγές πρόβειου κρέατος (κυρίως

την περίοδο του Πάσχα) σε σύγκριση με τις εξαγωγές, κατάσταση η οποία τείνει σταδιακά να ισορροπήσει έως το

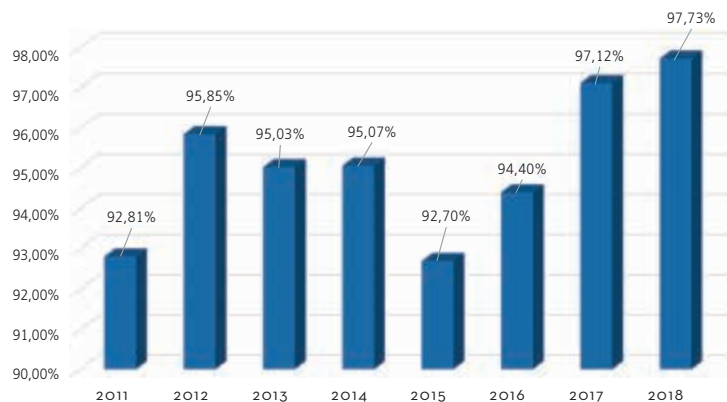
τελικό έτος 2019 κατά το οποίο οι εξαγωγές προσεγγίζουν το ύψος των εισαγωγών.

Εξέλιξη αριθμού προβάτων (κεφαλές) και παραγωγής κρέατος (τόνοι) της προβατοτροφίας στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΥΠΑΑΤ

Εξέλιξη δείκτη αυτάρκειας πρόβειου κρέατος στην Ελλάδα (2011-2018)

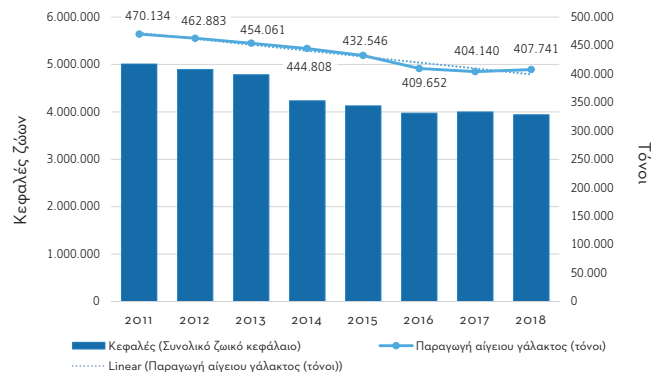
πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του EUROSTAT

Γάλα και κρέας αιγών

Γίδινο γάλα

Σταθερές μειώσεις καταγράφονται στον πληθυσμό των αιγών γαλακτοπαραγωγής κατά το χρονικό διάστημα 2011-2018 (βλ. ακόλουθο διάγραμμα), με αποτέλεσμα να ακολουθούν μειώσεις και στην παραγωγή γίδινου γάλακτος. Αναλυτικότερα, η μείωση της τάξης του 26% του πληθυσμού αιγών γαλακτοπαραγωγής, προσδιόρισε τον αριθμό τους σε 2,823 κατά το 2018, ενώ η παραγωγή γίδινου γάλακτος την ίδια περίοδο γνώρισε μικρότερη ποσοστιαία πτώση (-13,27%), ώστε η παραγόμενη ποσότητα το 2018 να καταλήξει σε 407,7 χιλ. τόνους. Η μικρή ποσοστιαία συμμετοχή στην παραγωγή του τυριού Φέτα (έως 30% του χρησιμοποιούμενου γάλακτος μπορεί να προέρχεται από γίδινο γάλα) δεν κατάφερε να ωθήσει την αιγοτροφία συνολικά σε αναπτυξιακή πορεία.

Εξέλιξη αριθμού αιγών γαλακτοπαραγωγής (κεφαλές) και παραγωγής γάλακτος (τόνοι) της αιγοτροφίας στην Ελλάδα (2011-2018)

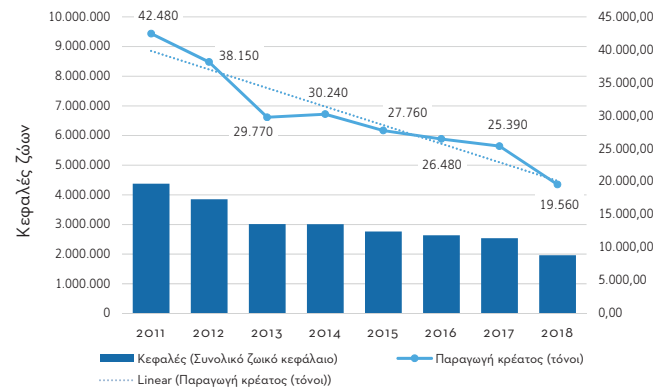

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΥΠΑΑΤ

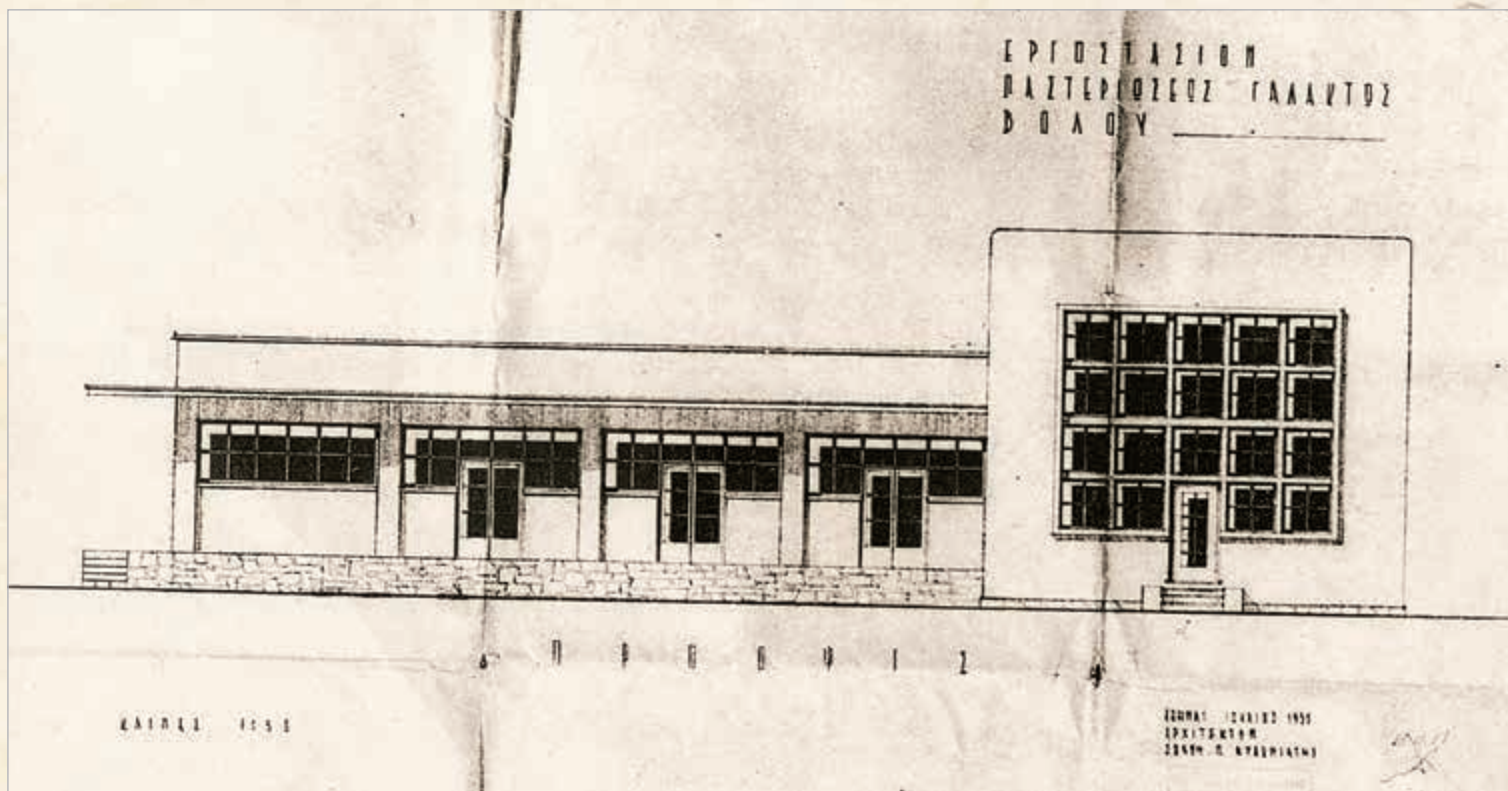
Κρέας αιγών

Σταθερές μειώσεις καταγράφονται στον πληθυσμό των αιγών στο χρονικό διάστημα 2011-2018 ακολουθούμενες από την πτωτική πορεία της παραγωγής αίγειου κρέατος. Αναλυτικότερα, η μείωση της τάξεως του 55,23% επέφερε πτώση στον αριθμό των σφάγιων στα 2 εκατομ. κεφαλές (σφάγια) στο τέλος της περιόδου με την παραγωγή κρέατος να συρρικνώνεται κατά 54% προσεγγίζοντας τους 19,6 χιλ. τόνους το 2018 (βλ. ακόλουθο διάγραμμα).

Εξέλιξη αριθμού αιγών (κεφαλές) και παραγωγής κρέατος (τόνοι) στην αιγοτροφία στην Ελλάδα (2011-2018)

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΥΠΑΑΤ

Σχέδιο Εργοστασίου Παστεριώσεως Γάλακτος Βόλου (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο ΑΤΕ)

Συσκευασία Τυρού φέτας σε βαρέλια στο τυροκομείο Σχοινοχωρίου (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Παράδοση γάλακτος στο συνεταιρικό τυροκομείο Σχοινοχωρίου Άργους (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Συνεταιρικό γαλακτοκομείο Νέας Σαμψούντος (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη, ΑΤΕ, Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939, 1940)

Το υποκατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος στις Σέρρες, 1945 (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Φωτογραφικό Αρχείο ΑΤΕ)

Κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων αιγοπροβατοτροφίας

Με βάση την επεξεργασία των ετήσιων δηλώσεων του Ολοκληρωμένου Συστήματος Διαχείρισης και Ελέγχου (ΟΣΔΕ) του Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ), την τριετία 2017-2019, οι εκμεταλλεύσεις που εκτρέφουν (και) πρόβατα ανέρχονται συνολικά σε 71.445 μονάδες (2019). Οι εκμεταλλεύσεις αυτές εντάσσονται κυρίως στις παραγωγικές κατευθύνσεις (Τεχνικοοικονομικοί Προσανατολισμοί-ΤΟΠ) πρόβατα, μικτή εκτροφή μηρυκαστικών (που αναφέρεται κυρίως σε μικτά κοπάδια αιγοπροβάτων) και συνδυασμός εκτροφών. Κατά την τριετία 2017-2019 παρατηρείται μείωση κατά 12,4% του συνολικού αριθμού των εκμεταλλεύσεων που κατέχουν (και) πρόβατα, από 81.555 σε 71.445 εκμεταλλεύσεις. Η μείωση αυτή αφορά κυρίως τις «λοιπές» παραγωγικές κατευθύνσεις, δηλαδή σ' αυτές που δεν εξειδικεύονται (και) στη συστηματική εκτροφή προβάτων (βλ. Παράρτημα Ι-πίνακα 3.37.). Η μείωση αυτή λειτουργεί υπέρ των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, που έχουν παραγωγική κατεύθυνση σχετική με την εκτροφή προβάτων, όπως και γενικότερα της μικτής εκτροφής αιγοπροβάτων και συνδυασμού εκτροφών (που πάλι αφορά και την εκτροφή αιγοπροβάτων). Το φαινόμενο δείχνει ότι η εκτροφή προβάτων αποσυνδέεται σταδιακά από τα (εκτατικά) παραγωγικά συστήματα «πολυκαλλιέργειας» και συγκεντρώνεται πλέον σε εντατικά εξειδικευμένα συστήματα εκτροφής προβάτων ή αιγοπροβάτων, που σταδιακά αποκτούν επιχειρηματικό χαρακτήρα.

Τούτο επιβεβαιώνεται από την εξέλιξη του μέσου όρου των εκτρεφόμενων προβάτων/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.37.). Οι κεφαλές των προβάτων μετατρέ-

πονται σε Ζωικές Μονάδες⁴³ (Ζ.Μ.) και στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν πρόβατα, το μέσο κοπάδι αυξάνεται μεταξύ 2017 και 2019 από 11,95 ΖΜ προβάτων/εκμετάλλευση σε 14,81 ΖΜ προβάτων/εκμετάλλευση. Η αύξηση αυτή οφείλεται κατ' αρχήν στην εγκατάλειψη της εκτροφής από ορισμένες εκμεταλλεύσεις που κατείχαν κλάδο προβάτων μικρού μεγέθους, αφού αφενός δεν διασφαλίζεται η οικονομική βιωσιμότητα της δραστηριότητας και αφετέρου τα τυροκομεία αποφεύγουν πλέον να εντάξουν στο δίκτυο τροφοδοσίας τους εκμεταλλεύσεις που παράγουν μικρές ποσότητες γάλακτος, λόγω δυσανάλογης επιβάρυνσης του κόστους συγκέντρωσης της πρώτης ύλης. Ακόμη, οι μονάδες που παραμένουν στην εκτροφή προβάτων, ειδικά οι εξειδικευμένες στην προβατοτροφία και αιγοπροβατοτροφία, αυξάνουν το μέσο μέγεθός τους. Στην παραγωγική κατεύθυνση προβάτων το μέσο μέγεθος του κοπαδιού αυξήθηκε από 19,85 ΖΜ σε 21,03 ΖΜ προβάτων/εκμετάλλευση, στην παραγωγική κατεύθυνση μικτής εκτροφής μηρυκαστικών από 12,29 ΖΜ σε 14,28 ΖΜ προβάτων/εκμετάλλευση και στην παραγωγική κατεύθυνση συνδυασμός εκτροφών από 7,02 ΖΜ σε 9,37 ΖΜ προβάτων/εκμετάλλευση.

Όσον αφορά την εκτροφή αιγών (βλ. Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.42.), την τριετία 2017-2019, οι εκμεταλλεύσεις που εκτρέφουν (και) αίγες ανέρχονται συνολικά σε 41.396 μονάδες (2019), δηλαδή το 58% των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν πρόβατα. Κατά την τριετία 2017-2019 παρατηρείται μικρή μείωση του αριθμού κατά 3% του συνολικού αριθμού των εκμεταλλεύσεων που κατέχουν (και) αίγες,

⁴³ Η ζωική μονάδα είναι μια μονάδα κοινής αναφοράς των ζώων και αντιστοιχεί σε μία αγελάδα γαλακτοπαραγωγής. Με βάση τις απαιτήσεις σε ενέργεια της αγελάδας γαλακτοπαραγωγής και σε σύγκριση με τις ανάγκες των υπόλοιπων κατηγοριών ζώων, προκύπτουν αντίστοιχοι συντελεστές, ώστε τελικώς όλα τα ζώα να μπορούν να μετρηθούν σε ζωικές μονάδες.

δηλαδή από 42.755 (2017) σε 41.396 εκμεταλλεύσεις (2019). Οι εκμεταλλεύσεις αυτές εντάσσονται κυρίως στις παραγωγικές κατευθύνσεις (Τεχνικοοικονομικοί Προσανατολισμοί-ΤΟΠ) μικτή εκτροφή μηρυκαστικών, πρόβατα (που εκτρέφουν και ορισμένο αριθμό αιγών), αίγες και συνδυασμός εκτροφών, που αντιπροσωπεύουν το 79,1% του συνόλου των εξεταζόμενων εκμεταλλεύσεων. Οι αυξομειώσεις που παρατηρούνται μεταξύ των παραγωγικών κατευθύνσεων δεν οδηγούν σε ορισμένη τάση, εμφανίζεται όμως το φαινόμενο συχνής «μετακίνησης» ορισμένων εκμεταλλεύσεων μεταξύ των παραγωγικών εξειδικεύσεων μικτή εκτροφή μηρυκαστικών και προβάτων, δηλαδή ανάλογα με την κατ' έτος έκταση (μέγεθος) της εκτροφής των προβάτων έναντι των αιγών. Το μέσο μέγεθος των εκτρεφόμενων αιγών, μετρούμενο σε ζωικές μονάδες, αυξάνεται ελαφρώς από 8,42 ΖΜ/εκμετάλλευση το 2017 σε 9,24 ΖΜ/εκμετάλλευση το 2019.

Οι παραγωγοί που εκτρέφουν (και) πρόβατα το 2019 έχουν μέση ηλικία 51 χρόνια (βλ. Παράρτημα Ι-πίνακα 3.38.). Οι εκμεταλλεύσεις που ανήκουν στο πάρα πολύ μικρό και πολύ μικρό οικονομικό μέγεθος (με Τυπική Αξία Παραγωγής <2.000€ και 2.000 με 8.000€) έχουν αρχηγούς με μέση ηλικία 59 και 58 ετών, δηλαδή ή έχουν ενταχθεί σε συνταξιοδοτικό πρόγραμμα ή πλησιάζουν σ' αυτό, οπότε κατέχουν κτηνοτροφική εκμετάλλευση μικρού μεγέθους, με σκοπό την απόκτηση περιορισμένης σημασίας συμπληρωματικού εισοδήματος. Οι εκμεταλλεύσεις νεότερων σε ηλικία γεωργών, δηλαδή στην «ώριμη» ηλικία 47 έως 50 ετών, συγκεντρώνονται (κατά το δυνατόν) στις κατηγορίες μικρού, μεσαίου και μεγάλου οικονομικού μεγέθους (8.000-25.000€, 25.000-50.000€ και 50.000-100.000€) και αντιπροσωπεύουν το 80% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων. Όσον αφορά τις εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής κατεύθυνσης προβάτων και τις κατηγο-

ρίες οικονομικού μεγέθους μικρές, μεσαίες, μεγάλες και πάρα πολύ μεγάλες (δηλαδή με Τυπική Αξία Παραγωγής μεταξύ 8.000€ και 500.000€), που αντιπροσωπεύουν το 1/3 του συνόλου των εξεταζόμενων εκμεταλλεύσεων, κατά μέσον όρο η ηλικία των κτηνοτρόφων κυμαίνεται από 44 έως 47 έτη, δηλαδή πρόκειται για ηλικιακή κατηγορία που δίνει προοπτικές για τη συνέχιση της λειτουργίας και την ανάπτυξη των μονάδων, δηλαδή το απαραίτητο χρονικό βάθος είναι εξασφαλισμένο αφενός για τη διατήρηση των εκμεταλλεύσεων σε υψηλό παραγωγικό επίπεδο, και αφετέρου για την πραγματοποίηση περαιτέρω επενδύσεων και εκσυγχρονιστικών ενεργειών.

Αντίστοιχα, οι παραγωγοί που εκτρέφουν (και) αίγες το 2019 είναι ηλικίας 52 ετών κατά μέσον όρο (βλ. Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.43.). Η πλειοψηφία των εκμεταλλεύσεων (το 70,1% του συνόλου) συγκεντρώνεται στις κατηγορίες πολύ μικρού και μικρού οικονομικού μεγέθους (δηλαδή με Τυπική Αξία Παραγωγής 2.000-25.000€), όπου κατά μέσον όρο οι ηλικίες των κτηνοτρόφων είναι αντίστοιχα 51 και 50 έτη. Αλλά και στις βασικές παραγωγικές κατευθύνσεις που εκτρέφουν (και) αίγες, δηλαδή τη μικτή εκτροφή μηρυκαστικών, των προβάτων, αίγες και συνδυασμός εκτροφών, εξεταζόμενες στις κατηγορίες οικονομικού μεγέθους, πουθενά δεν υπάρχει μέσος όρος ηλικίας μικρότερος των 48 ετών.

Όπως προαναφέρθηκε για το 2019, το μέσο μέγεθος των εκτρεφόμενων προβάτων εκφρασμένων σε ζωικές μονάδες ανέρχεται σε 14,81 ΖΜ/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.39.). Οι μεγαλύτερες τιμές κατά μέσον όρο των εκτρεφόμενων προβάτων παρουσιάζονται στην παραγωγική κατεύθυνση των προβάτων με 21,3 ΖΜ/εκμετάλλευση στο σύνολο, στο μικρό οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 8.000-25.000€), με 15,52 ΖΜ/εκμετάλλευση στο μεσαίο οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 25.000-50.000€) ύψους 32,16 ΖΜ/εκμετάλλευση και στο

μεγάλο οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 50.000-100.000€) ύψους 59,26 ZM/εκμετάλλευση, όπου οι εκμεταλλεύσεις στις τρεις παραπάνω παραγωγικές κατευθύνσεις αντιστοιχούν περίπου στο 1/3 του συνόλου των εκμεταλλεύσεων. Ακόμη στην παραγωγική κατεύθυνση μικτή εκτροφή μηρυκαστικών και στο σύνολό της, το μέσο μέγεθος του αριθμού των εκτρεφόμενων προβάτων είναι 14,3 ZM/εκμετάλλευση, ενώ μεγάλα μεγέθη κοπαδιών παρουσιάζονται στις κατηγορίες μεσαίου οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής 25.000-50.000€) με 19,39 ZM/εκμετάλλευση και μεγάλου οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία (50.000-100.000€) με 34,64 ZM/εκμετάλλευση, όπου στις δυο αυτές κατηγορίες συγκεντρώνεται το 8,4% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων.

Όσον αφορά το οικονομικό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν (και) πρόβατα (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.40.), κατά μέσον όρο στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων ανέρχεται σε Τυπική Αξία Παραγωγής ύψους 24.442,2€/εκμετάλλευση. Στο μέγεθος αυτό προσεγγίζουν τα μέσα μεγέθη των δύο πολυπληθέστερων –σε αριθμό εκμεταλλεύσεων– παραγωγικών κατευθύνσεων, δηλαδή στην παραγωγική κατεύθυνση προβάτων, όπου το οικονομικό μέγεθος μετρούμενο ως Τυπική Αξία Παραγωγής είναι 22.504€/εκμετάλλευση και στην παραγωγική κατεύθυνση μικτή εκτροφή μηρυκαστικών, όπου το οικονομικό μέγεθος (ως Τυπική Αξία Παραγωγής) ανέρχεται σε 26.556,5€/εκμετάλλευση. Κατά μέσον όρο κάθε εκμετάλλευση που εκτρέφει (και) πρόβατα εισπράττει συνολικές ενισχύσεις 5.332,2€/εκμετάλλευση € (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.41.). Η παραγωγική κατεύθυνση των προβάτων που περιλαμβάνει το 39,2% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν (και) πρόβατα εισπράττει κατά μέσον όρο 4.965,2€.

Όπως προαναφέρθηκε για το 2019, το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν (και) αίγες εκφρα-

σμένο σε ζωικές μονάδες ανέρχεται σε 9,24 ZM/εκμετάλλευση (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.44.). Οι μεγαλύτερες τιμές κατά μέσον όρο των εκτρεφόμενων αιγών παρουσιάζονται στην παραγωγική κατεύθυνση των αιγών με 22,52 ZM/εκμετάλλευση στο σύνολο, στο μικρό οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 8.000-25.000€) με 21,73 ZM/εκμετάλλευση, στο μεσαίο οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 25.000-50.000€) ύψους 45,41 ZM/εκμετάλλευση και στο μεγάλο οικονομικό μέγεθος (Τυπική Αξία Παραγωγής 50.000-100.000€) ύψους 84,28 ZM/εκμετάλλευση, όπου οι εκμεταλλεύσεις στις τρεις παραπάνω παραγωγικές κατευθύνσεις αντιστοιχούν στο 11,3% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων. Επιπλέον, στην παραγωγική κατεύθυνση μικτή εκτροφή μηρυκαστικών και στο σύνολό της, το μέσο μέγεθος του αριθμού των εκτρεφόμενων αιγών είναι 11,53 ZM/εκμετάλλευση, ενώ μεγάλα μεγέθη κοπαδιών παρουσιάζονται στις κατηγορίες μεσαίου οικονομικού μεγέθους (με Τυπική Αξία Παραγωγής 25.000-50.000€) με 16,13 ZM/εκμετάλλευση και μεγάλου οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία 50.000-100.000€) με 22,04 ZM/εκμετάλλευση, όπου στις δυο αυτές κατηγορίες συγκεντρώνεται το 12,2% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων.

Όσον αφορά το οικονομικό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν (και) αίγες (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.45.), αυτό κατά μέσον όρο στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων ανέρχεται σε Τυπική Αξία Παραγωγής ύψους 23.965,8€/εκμετάλλευση. Το μέγεθος αυτό προσεγγίζει κυρίως το μέσο οικονομικό μέγεθος της μικτής εκτροφής μηρυκαστικών, όπου σε όρους Τυπικής Αξίας Παραγωγής ανέρχεται σε 26.198,7€/εκμετάλλευση. Κατά μέσον όρο η κάθε εκμετάλλευση που εκτρέφει (και) αίγες εισπράττει συνολικές ενισχύσεις 5.559,5€/εκμετάλλευση € (βλ. Παράρτημα II-πίνακα 3.46.). Η παραγωγική κατεύθυνση της μικτής φυτικής και ζωικής παραγωγής που περιλαμβάνει

Θεόφιλος, Έχουμε Γαϊούρτι και Γάλα φρέσκο, Μουσείο Θεόφιλου (Δήμος Μυτιλήνης)

το 31,5% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν (και) πρόβατα εισπράττει κατά μέσον όρο 6.243,4€.

Οικονομικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα της αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα

Παρακάτω εξετάζονται οι παραγωγικές δαπάνες και τα επιτυγχανόμενα οικονομικά αποτελέσματα για μία παραγωγική περίοδο μιας εκτροφής αιγοπροβάτων. Το έτος 2018, γεωργική επιχείρηση εκτροφής προβάτων διαθέτει 200 προβατίνες γαλακτοπαραγωγής. Οι προβατίνες χρησιμοποιούνται παραγωγικά για 5 χρόνια. Μετά το 5ο έτος παραγωγικής ζωής οι προβατίνες πωλούνται για την παραγωγή κρέατος. Κάθε προβατίνα παράγει 30 κιλά κρέατος που πωλείται προς 2€/κιλό. Το ίδιο έτος απομακρύνθηκαν από το κοπάδι και πωλήθηκαν 40 υπερήλικες προβατίνες (μετά την 5η γαλακτοπαραγωγική περίοδο), ενώ αντικαταστάθηκαν με αμνάδες αντικατάστασης που γεννιούνται και εκτρέφονται στην επιχείρηση. Ο αριθμός εκτρεφόμενων ζώων ανά κατηγορία και η μέση αξία ανά ζώο για το έτος 2018 είναι:

Απογραφή και εκτίμηση αξίας ζώων παραγωγής στη γεωργική επιχείρηση εκτροφής αιγοπροβάτων το 2018

Κατηγορίες ζώων	Αριθμός ζώων ανά κατηγορία	Μέση αξία ανά ζώο ανά παραγωγικό έτος (€/κεφαλή)
Προβατίνες	200	120
Αρνάδες αντικατάστασης	40	80
Κριάρια	10	200

Η ετήσια γαλακτοπαραγωγή ανά προβατίνα ανέρχεται σε 280 λίτρα/κεφαλή και η τιμή πώλησης σε 0,92 €/λίτρο γάλακτος. Κάθε χρόνο παράγονται 260 αρνιά (πολυδυμία 1,3), εκ των οποίων υπάρχουν απώλειες 13 αρνιών (θνησιμότητα 5%), και από τα υπόλοιπα 247 αρνιά, τα 40 εκτρέφονται στην επιχείρηση ως αμνάδες αντικατάστασης και τα 207 πωλούνται ως αρνιά γάλακτος σε ηλικία 45 ημερών. Τα αρνιά αυτά αποδίδουν σφάγιο 8 Kgf/αρνί που πωλείται προς 4,5€/Kgf σφάγιου. Επιπλέον, παράγεται έριο (μαλλί) συνολικής αξίας 50€. Τέλος, η γεωργική επιχείρηση εισπράττει τις παρακάτω ευρωπαϊκές ενισχύσεις:

1. Βασική ενίσχυση: 2.600€
2. Πράσινη ενίσχυση (49% της βασικής ενίσχυσης): 1.274€
3. Συνδεδεμένη ενίσχυση: 1.500€
4. Εξισωτική αποζημίωση (11€/προβατίνα): 2.200€.

Η αξία των πωλούμενων προϊόντων και ο προσδιορισμός κύριων και δευτερευόντων προϊόντων στη γεωργική επιχείρηση εκτροφής αιγοπροβάτων (2018) δίδεται στον ακόλουθο πίνακα:

Παραγόμενο Προϊόν	Αξία (€)	Ποσοστό (%)	Κατηγορία προϊόντος (Κύριο ή Δευτερεύον)
Αξία γάλακτος	51.520	83,88%	Κύριο προϊόν
Αξία πωλούμενων αρνιών γάλακτος	7.452	12,13%	Κύριο προϊόν
Αξία κρέατος προβατίνων/στέρφων	2.400	3,91%	Δευτερεύον προϊόν
Μαλλί	50	0,08%	Δευτερεύον προϊόν
Συνολική αξία πωλούμενων προϊόντων	61.422	100%	

Η γεωργική επιχείρηση διαθέτει το παρακάτω κεφάλαιο στη μορφή κτισμάτων και μηχανημάτων:

Απογραφή γεωργικών κατασκευών και μηχανημάτων-εργαλείων γεωργικής επιχείρησης αιγοπροβάτων (2018)

Είδος κατασκευής ή μηχανήματος	Αξία αντικατάστασης / καινούργιο (€)	Υπολειμματική αξία (€)	Σύνολο παραγωγικής ζωής μηχανημάτων (χρόνια)	Ηλικία μηχανημάτων στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (χρόνια)
Ποιμνιοστάσιο (450 τ.μ.)	67.200	0	25	10
Αποθήκη ζωοτροφών (120 τ.μ.)	12.000	0	25	10
Αμεικτήριο (κτίσμα)	4.500	0	25	10
Ταΐστρες- ποτίστρες, λοιπός εξοπλισμός	4.600	0	10	4
Μηχάνημα άμελης	30.000	0	12	4

Οι ζωοτροφές που καταναλώνει το σύνολο των ζώων αγοράζονται στο σύνολό τους. Οι καταναλισκόμενες ποσότητες για το έτος 2018 και οι τιμές αγοράς των ζωοτροφών φαίνονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Διατροφή ζώων γεωργικής επιχείρησης αιγοπροβάτων (2018)

Είδος ζωοτροφής	Αγορά ζωοτροφών (Kgr)	Τιμή αγοράς/κιλό (€/kgr)
Καρποί (κριθάρι)	20.000	0,19
Καρποί (αραβόσιτος)	30.000	0,19
Πίτυρα σίτου	3.000	0,2
Σογιάλευρο	6.000	0,39
Σανός μηδικής	60.000	0,18
Άχυρο	35.000	0,08
Ισορροπιστής	1.200	0,8

Καλλιεργείται μονοετής λειμώνας σε ιδιόκτητη έκταση 40 στρεμμάτων ξηρικής γης, όπου το τεκμαρτό ενοίκιο ανέρχεται σε 15€/στρέμμα και η αξία σε 550€/στρέμμα. Για την καλλιέργεια του εδάφους και την εγκατάσταση του λειμώνα ενοικιάστηκαν ξένα μηχανήματα, με τα οποία πραγματοποιήθηκαν οι απαραίτητες καλλιεργητικές φροντίδες (όργωμα, σβανίσματα, σπορά, διασπορά λιπάσματος κ.λπ.) και πληρώθηκαν 30€/στρέμμα. Χρησιμοποιήθηκε σπόρος 5 kgr/στρέμμα, που αγοράστηκε προς 3,5€/Kgr και λίπασμα φωσφορικής αμμωνία ύψους 15 kgr/στρέμμα, που

αγοράστηκε προς 0,38€/Kgr. Οι δαπάνες κτηνιατρικής περιθάλψης ανέρχονται σε 2.000€ ετησίως. Οι δαπάνες ηλεκτρισμού και νερού ανήλθαν σε 2.500€ για το 2018. Στην εκμετάλλευση εργάζεται ο αρχηγός της εκμετάλλευσης, κατά μέσον όρο 8 ώρες/ημέρα, δηλαδή συνολικά 2.920 ώρες ετησίως (8*365 ημέρες) που είναι μόνιμη εργασία. Η τεκμαρτή αμοιβή της εργασίας ανέρχεται σε 3€/ώρα εργασίας. Επίσης, η ενοικίαση μηχανημάτων για μεταφορά ζωοτροφών κ.λπ. πληρώθηκε συνολικά 1.620€. Οι γενικές δαπάνες ανήλθαν σε 180€ για το 2018. Επιπλέον, καταναλώθηκε πετρέλαιο για τις μετακινήσεις του αγροτικού αυτοκινήτου ύψους 1.200€ (δεν υπολογίζουμε άλλες δαπάνες για το αυτοκίνητο αφού αυτό χρησιμοποιείται και για προσωπικούς/οικογενειακούς λόγους). Οι ασφαλιστικές εισφορές που καταβλήθηκαν το 2018 για την ασφάλιση του αρχηγού της εκμετάλλευσης (ΟΓΑ/ΕΦΚΑ) ανήλθαν σε 1.100€. Για την ασφάλιση στον Ε.Λ.Γ.Α. του κτηνοτροφικού κεφαλαίου καταβλήθηκαν 1,125€/προβατίνα και για την ασφάλιση του λειμώνα 3€/στρέμμα. Οι γενικές δαπάνες ανήλθαν σε 180€. Οι δαπάνες συντήρησης των κτισμάτων ανέρχονται στο 1% επί της μέσης αξίας τους και του εξοπλισμού στο 3% της μέσης αξίας τους, ενώ οι δαπάνες ασφαλιστρών τους ήταν 0,83% επί της μέσης αξίας των κτισμάτων και του εξοπλισμού. Το ετήσιο επιτόκιο βραχυπρόθεσμων χορηγή-

σεων ανέρχεται σε 8,5%, ενώ των μεσομακροπρόθεσμων σε 9% ετησίως (βλ. αναλυτικά Παράρτημα ΙΙ-πίνακα 3.47.).

Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα οικονομικά αποτελέσματα της γεωργικής επιχείρησης αιγοπροβάτων και το αντίστοιχο κόστος παραγωγής των παραγόμενων προϊόντων (γάλα και κρέας):

Υπολογισμός κόστους παραγωγής προϊόντος και οικονομικών αποτελεσμάτων γεωργικής επιχείρησης αιγοπροβάτων

Κόστος παραγόμενου γάλακτος (€/Kgr)	1,00 €/κίλο
Κόστος παραγόμενου κρέατος αρνιών γάλακτος (€/Kgr)	4,89 €/κίλο
Οικονομικό αποτέλεσμα	Ποσό (€)
Συνολική αξία πωλήσεων	61.422,00
Αυτοκατανάλωση	0,00
Συνολικές ενισχύσεις	7.574,00
Ακαθάριστη πρόσοδος	68.996,00
Σύνολο παραγωγικών δαπανών (-)	66.509,55
Καθαρό κέρδος	2.486,45
Σύνολο μεταβλητών δαπανών (-)	38.544,35
Ακαθάριστο κέρδος	30.451,65
Σύνολο εμφανών δαπανών (-)	46.084,42
Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα	22.911,58

Όπως φαίνεται, το κόστος του παραγόμενου γάλακτος είναι 1€/κίλο και του παραγόμενου κρέατος των αρνιών γάλακτος 4,89€/κίλο, δηλαδή μεγαλύτερο από τις αντίστοιχες τιμές πώλησης 0,92€/κίλο και 4,5€/κίλο και το ποσό των ενισχύσεων είναι 7.574,00€ και αντιστοιχεί στο 10,8% της Ακαθάριστου Πρόσοδου. Το επιτυγχανόμενο κέρδος είναι 2.486,45€. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανέρχεται σε 22.911,58€ συνολικά και 114,6€/προβατίνα.

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011), Αγελάδες στον Αλιάκμονα,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς,
φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Αναφορές σε βιβλία και πανεπιστημιακές σημειώσεις

- Αθανασάτος, Δ., *Αγροτική Εκτιμητική*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις Α.Γ.Σ.Α., Αθήνα 1981.
- Κιτσοπανίδης, Γ. - Παπαναγιώτου, Ε. - Μαρτίκα, Μ. - Ψυχουδάκη, Α. - Μάνου, Β., *Το κόστος παραγωγής των φυτικών και ζωικών προϊόντων της χώρας*, Εργαστήριο Γεωργικής Οικονομικής Έρευνας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1983.
- Κιτσοπανίδης, Γ. - Ζιγάνας, Χ. - Βασιλακάκης, Μ. - Καντερές, Ν. - Μπλάνας, Ν., *Η συμβολή της δένδροκομίας στην οικονομική ανάπτυξη των ημιορεινών και ορεινών περιοχών των σπουδαιότερων δένδροκομικών νομών της Ελλάδας*, Εργαστήριο Γεωργικής Οικονομικής Έρευνας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999.
- Κιτσοπανίδης, Γ. - Καμενίδης, Χ., *Αγροτική Οικονομική (Γ' έκδοση)*, Εκδόσεις ΖΗΤΗ, Θεσσαλονίκη 2003.
- Κουτογλίδης, Χ., *Σημειώσεις Γεωργικής Λογιστικής Ι*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις ΑΤΕΙ, Θεσσαλονίκη 2002.
- Κυρκόπουλος Γ., *Προχωρημένες λειτουργίες και προγραμματισμός του Excel 2003 & 2007*, Εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα 2009.
- Παπαναγιώτου, Ε., *Οικονομική Παραγωγής Γεωργικών Προϊόντων*, Εκδόσεις ΓΡΑΦΗΜΑ, Θεσσαλονίκη 2010.
- Πέρδιος Σ., *Τεχνολογίες Αγροτικής Οικονομίας*, Έκδοση Ινστιτούτου Εκπαίδευσης & Επιμόρφωσης Μελών Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (Ι.Ε.Κ.Ε.Μ. Τ.Ε.Ε. Α.Ε), Αθήνα 2000.
- Σπαθής Π., - Τσιμπούκας, Κ., *Οικονομική των επιχειρήσεων με εφαρμογές στις Επιχειρήσεις Τροφίμων και Γεωργίας*, Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2010.
- Τσιμπούκας, Κ., *Σημειώσεις Εισαγωγή στη Γεωργική Οικονομική*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις ΓΠΑ, Αθήνα 2009.
- Τσιμπούκας, Κ., - Νέλλας, Ε., *Εργαστηριακές ασκήσεις Οργάνωσης και Διαχείρισης Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων με Χρήση Λογιστικών Φύλλων*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις ΓΠΑ, Αθήνα 2011.
- Τσουκαλάς, Σ., *Οργάνωση και διαχείριση γεωργικών εκμεταλλεύσεων*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 2010.

Αναφορές από το διαδίκτυο

Οργανισμός Ελληνικών Γεωργικών ασφαλίσεων (ΕΛΓΑ) (2020), *Online Υπολογισμός Εισφοράς 2020*, <http://www.elga.gr/xrisimes-plirofories/dilosi-kalliergeias-ektrofis/online>

Food and Agriculture Organization of United Nations (FAOSTAT) (2020), *FAOSTAT Crops*, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC>

Eurostat (2020), *Crop production in EU standard humidity, Last update 08-12-2020* https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?query=BOOKMARK_DS-905455_QID_45308703_UID_-3F171EBo&layout=TIME,C,X,o;GEO,L,Y,o;CROPS,L,Z,o;STRUCPRO,L,Z,1;INDICATORS,C,Z,2;&zSelection=DS-905455STRUCPRO,AR;DS-905455CROPS,Co000;DS-905455INDICATORS,OBS_FLAG;&rankName1=INDICATORS_1_2_-1_2&rankName2= CROPS_1_2_-1_2&rankName3=STRUCPRO_1_2_-1_2&rankName4=TIME_1_0_o_0&rankName5=GEO_1_2_o_1&sortR=ASC_o&sortC=ASC_-1_FIRST&rStp=&cStp=&rDCh=&cDCh=&rDM=true&cDM=true&footnes=false&empty=false&wai=false&time_mode=NONE&time_most_recent=false&lang=EN&cfo=%23%23%23%2C%23%23%23.%23%23%23

Eurostat (2020), *Sheep population - annual data, Last update 08-12-2020*

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?query=BOOKMARK_DS-055312_QID_-277E39oC_UID_-3F171EBo&layout=TIME,C,X,o;GEO,L,Y,o;MONTH,L,Z,o;ANIMALS,L,Z,1;UNIT,L,Z,2;INDICATORS,C,Z,3;&zSelection=DS-055312INDICATORS,OBS_FLAG;DS-055312MONTH,M12;DS-055312ANIMALS,A410o;DS-055312UNIT,THS_HD;

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?query=BOOKMARK_DS-063285_QID_-7418o8FE_UID_-3F171EBo&layout=TIME,C,X,o;GEO,L,Y,o;MONTH,L,Z,o;ANIMALS,L,Z,1;UNIT,L,Z,2;INDICATORS,C,Z,3;&zSelection=DS-063285UNIT,THS_HD;DS-063285MONTH,M12;DS-063285INDICATORS,OBS_FLAG;DS-063285ANIMALS,A420o;&rankName1=UNIT_1_2_-1_2&rankName2=INDICATORS_1_2_-1_2&rankName3=ANIMALS_1_2_-1_2&rankName4=MONTH_1_2_-1_2&rankName5=TIME_1_0_o_0&rankName6=GEO_1_2_o_1&sortR=ASC_o&sortC=ASC_-1_FIRST&rStp=&cStp=&rDCh=&cDCh=&rDM=true&cDM=true&footnes=false&empty=false&wai=false&time_mode=NONE&time_most_recent=false&lang=EN&cfo=%23%23%23%2C%23%23%23.%23%23%23

Eurostat (2020), *Goats population - annual data, Last update 08-12-2020* https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?query=BOOKMARK_DS-063285_QID_-7418o8FE_UID_-3F171EBo&layout=TIME,C,X,o;GEO,L,Y,o;MONTH,L,Z,o;ANIMALS,L,Z,1;UNIT,L,Z,2;INDICATORS,C,Z,3;&zSelection=DS-063285UNIT,THS_HD;DS-063285MONTH,M12;DS-063285INDICATORS,OBS_FLAG;DS-063285ANIMALS,A420o;&rankName1=UNIT_1_2_-1_2&rankName2=INDICATORS_1_2_-1_2&rankName3=ANIMALS_1_2_-1_2&rankName4=MONTH_1_2_-1_2&rankName5=TIME_1_0_o_0&rankName6=GEO_1_2_o_1&sortR=ASC_o&sortC=ASC_-1_FIRST&rStp=&cStp=&rDCh=&cDCh=&rDM=true&cDM=true&footnes=false&empty=false&wai=false&time_mode=NONE&time_most_recent=false&lang=EN&cfo=%23%23%23%2C%23%23%23.%23%23%23

Farm Economics (2020), *Economic reports on EU farming, based on sample data from the Farm Accountancy Data Network (FADN)*.

<https://agridata.ec.europa.eu/extensions/FarmEconomyFocus/FarmEconomyFocus.html>

ΣΕΡΚΟΣ Α. ΧΑΡΟΥΤΟΥΝΙΑΝ

Καθηγητής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πρόεδρος ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ

ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

προκλήσεις και προοπτικές ανάπτυξης
του πρωτογενούς τομέα της Ελλάδας

Μια αναλυτική καταγραφή των προκλήσεων που αντιμετωπίζει η γεωργία στη σύγχρονη Ελλάδα και κριτικές σκέψεις σχετικά με το διεθνές περιβάλλον οδηγούν σε λογικές υποθέσεις και προτάσεις για τον ρόλο της γεωργίας της χώρας τον 21ο αιώνα.

Στην προηγούμενη σελίδα: Κούλα Μαραγκοπούλου (1913-1997), *Αλωνιστική μηχανή*, ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

Η γεωργία είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση. Βασιζόμενος στο φυσικό περιβάλλον και τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους, ο άνθρωπος ανέπτυξε την τεχνολογία και τεχνογνωσία της γεωργίας, που επέτρεψαν στο ανθρώπινο είδος να εγκαταστήσει κοινωνίες, να θραφεί και να αυξηθεί πληθυσμιακά με εκθετικούς ρυθμούς, ιδίως κατά την πλέον πρόσφατη ιστορία του.

Στην Ελλάδα, η άσκηση της γεωργίας ανάγεται στην προϊστορική περίοδο. Η σημασία του ρόλου της για τις κοινωνίες των περιοχών της εδαφικής επικράτειας όπου ήκμασε ο ελληνικός πολιτισμός τεκμηριώνεται από ένα πλήθος αρχαιολογικών ευρημάτων. Στη διάρκεια της μακραίωνης αυτής ιστορικής διαδρομής αναπτύχθηκαν και εφαρμόστηκαν ποικίλες πρόοδοι της γνώσης και της τεχνολογίας, οι οποίες οδήγησαν στην αξιοποίηση των ζώων εργασίας, την εφεύρεση γεωργικών μηχανημάτων, την κωδικοποίηση αγροτικών εργασιών και προϊόντων, την εγκαθίδρυση μέτρων και σταθμών, αλλά και στην εισαγωγή νέων εννοιών, όπως η ποιότητα και ονομασία προέλευσης, συμβάλλοντας στην αύξηση της αποτελε-

σματικότητας της αγροτικής εργασίας. Οι αντιλήψεις και πρακτικές αυτές διαμόρφωσαν τη ραχοκοκαλιά της ελληνικής αγροτικής παράδοσης, η οποία σε μεγάλο βαθμό παρέμεινε αμετάβλητη έως τις αρχές του 19ου αιώνα. Κατά τη μακρά αυτήν περίοδο, η γεωργία αποτέλεσε τον μοναδικό μεγάλης κλίμακας παραγωγικό κλάδο της οικονομίας και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση του αγροτικού τοπίου και την παραγωγική διάρθρωση των αγροτικών γαιών της χώρας.

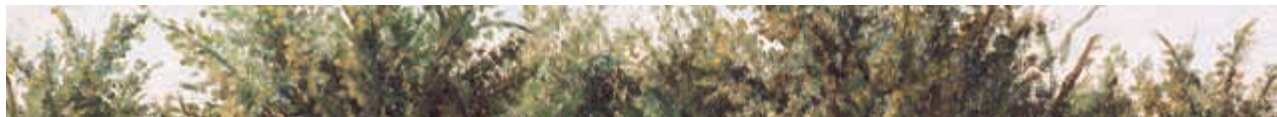
Κατά τα τελευταία 200 χρόνια, η γεωργία στην Ελλάδα γνώρισε πολλούς και σημαντικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια του παρόντος καταδεικνύοντας την ευελιξία, προσαρμοστικότητα και αποτελεσματικότητά της. Με την επικράτηση της εκβιομηχάνισης, η σημασία της γεωργίας άρχισε να φθίνει, κυρίως ως προς την οικονομική της διάσταση και τη συμμετοχή στη δημιουργία πλούτου. Όμως η ελληνική γεωργία ανταποκρίθηκε στα νέα δεδομένα, προσανατολίζοντας τα παραδοσιακά της προϊόντα προς την κατεύθυνση της παραγωγής προϊόντων προστιθέμενης αξίας, με ενδεικτικά παραδείγματα τη σταφίδα παλαιό-

τερα και το βαμβάκι πιο πρόσφατα. Επίσης, ενσωμάτωσε και εξέλιξε τα καλλιεργούμενα είδη του Νέου Κόσμου με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον καπνό, ο οποίος στα χώματα της Ελλάδας με τη χρήση παραδοσιακών πρακτικών καλλιέργειας και επεξεργασίας μετεξελίχθηκε σε καπνό ανατολικού τύπου. Στην Ελλάδα εισήχθησαν τα λαχανικά και οι καρποί του Νέου Κόσμου, τα οποία σε σύντομο χρονικό ορίζοντα μόλις δύο αιώνων, και τη βοήθεια των παραδοσιακών καλλιεργητικών πρακτικών, βελτιώθηκαν και τελικά εξελίχθηκαν σε τοπικές ποικιλίες με αποτέλεσμα να ενσωματωθούν στην καθημερινή διατροφή σε βαθμό που σήμερα να θεωρούνται εμβληματικά συστατικά της μεσογειακής διατροφής (ντομάτα-πατάτα).

Σε όλες αυτές τις εξελίξεις επιβίωσε ως διαχρονική σταθερά ο άρρηκτος δεσμός μεταξύ γεωργίας και φύσης. Η παράμετρος αυτή είναι το βασικό στοιχείο που υπαγορεύει την επιλογή μιας ιδιαίτερης θεώρησης όταν επιχειρείται η καταγραφή των αναπτυξιακών προκλήσεων και προοπτικών του πρωτογενούς τομέα στη χώρα μας. Στο πλαίσιο αυτό, είναι ευνόητο ο κυρίαρχος ρόλος της φύσης στη γεωργία να επιβάλει την υιοθέτηση αναπτυξιακών μεθοδολογιών στη διαμόρφωση των οποίων, εκτός των δεικτών και δεδομένων της οικονομίας, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα φυσικά φαινόμενα και η διατήρηση του περιβάλλοντος. Η θεώρηση αυτή αποτελεί ένα βασικό προαπαιτούμενο για τη συγκρότηση μιας βιώσιμης και αιεφόρου προοπτικής σχετικά με την άσκηση της γεωργίας στην Ελλάδα. Παράλληλα, είναι αναγκαία η αναγνώριση της γεωργίας ως μιας δραστηριότητας με ισχυρά κοινωνικά ερείσματα, η οποία τη διαφοροποιεί από τους υπόλοι-

πους τομείς της οικονομίας. Τέλος, σημαντική για τον καθορισμό μιας αναπτυξιακής προοπτικής είναι η πολιτική και στρατηγική στόχευση, τομείς στους οποίους το τελευταίο διάστημα έχουν συντελεσθεί αλλαγές με ιδιαίτερη βαρύτητα που σχετίζονται: α) με την είσοδο της Ελλάδας το 1981 στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και την υιοθέτηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), με αποτέλεσμα η εθνική πολιτική να έχει πλέον μετατραπεί σε ευρωπαϊκή, και β) με τη σύσταση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (World Trade Organization) το 1994, η οποία επιτάχυνε τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης των αγορών και την κατάργηση των περισσότερων έως τότε προστατευτικών εργαλείων για την ευρωπαϊκή γεωργική παραγωγή.

Το μέλλον της ελληνικής γεωργίας είναι πλέον συνδεδεμένο με την ΚΑΠ, η οποία κατά τα 40 χρόνια εφαρμογής της έχει και αυτή μετεξελιχθεί ώστε να προσαρμοσθεί στις σύγχρονες προκλήσεις και να ανταποκριθεί στα ζητούμενα της σύγχρονης κοινωνίας από τον πρωτογενή τομέα. Ο μελλοντικός ορίζοντας της γεωργίας στην Ελλάδα θα πρέπει πλέον να δομείται ως αντικείμενο συγκερασμού των προδιαγραφών που θέτει η ΚΑΠ με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας και τις παραδοσιακές πρακτικές και αντιλήψεις που έχουν βαθιές ρίζες στον ελληνικό αγροτικό τομέα. Με βάση τη λογική αυτή, στη συνέχεια επιχειρείται μια χαρτογράφηση του μέλλοντος της γεωργίας στην Ελλάδα ως ένα σύνολο λογικών υποθέσεων και προτάσεων, οι οποίες προκύπτουν από την καταγραφή και μελέτη των αντίστοιχων προκλήσεων που καλείται να αντιμετωπίσει κατά το επόμενο διάστημα ο πρωτογενής τομέας της χώρας.

Κατηγοριοποίηση των προκλήσεων

Φύση των προκλήσεων

Οι προκλήσεις που έχουν αναγνωρισθεί για τους σκοπούς της παρούσας προσέγγισης ότι θα αντιμετωπίσει η γεωργία στην Ελλάδα στον 21ο αιώνα παρουσιάζουν πολυδιάστατη υπόσταση, όσον αφορά τη φύση και τα γενεσιουργά τους αίτια. Στη θεώρηση αυτή συμβάλλει και η αντίληψη για τη γεωργία ως μιας συνισταμένης επιδράσεων ποικίλων παραγωγικών παραγόντων.¹ Με βάση την παραδοχή αυτή, είναι δυνατό να διαμορφωθεί μια πρώτη κατηγοριοποίηση των προκλήσεων που προκύπτουν από τους ακόλουθους παράγοντες:

A. Αγροτική γη: Ως βασικά ποιοτικά χαρακτηριστικά των αγροτικών γαιών νοούνται η γεωμορφολογία,

το ιδιοκτησιακό καθεστώς, η οικο-φυσιολογία και η παραγωγικότητά τους, με οριζόντιο τυπικό μέγεθος την έκταση.

- B. Παραγωγικό κεφάλαιο: Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται, υπό την έννοια του είδους, το φυτικό κεφάλαιο των πολυετών καλλιεργειών και το ζωικό κεφάλαιο των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, με βασικά μεγέθη την έκταση ή το πλήθος των ζώων. Παράλληλα συμπεριλαμβάνονται οι γηγενείς ποικιλίες των φυτών (ετήσιων και πολυετών), όπως και οι αυτόχθονες φυλές των αγροτικών ζώων, με αντίστοιχα χαρακτηριστικά μεγέθη.
- Γ. Ανθρώπινη εργασία: Βασικό ποιοτικό χαρακτηριστικό αποτελεί το είδος της εργασίας, με αναφορά στις απαραίτητες σχετικές γνώσεις, το γνωστικό υπόβαθρο (εξειδικευμένη ή ανειδίκευτη), αλλά και η προέλευσή της, δηλαδή εάν αφορά οικογενειακή ή έμμισθη εργασία. Τυπικό μέγεθος μέτρησής της είναι οι ώρες εργασίας.
- Δ. Κλιματολογικές συνθήκες: Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα κύρια χαρακτηριστικά του κλίματος

¹ G. Glynos, W. Fishamber, G. Tzeveleku, A. Korakas, A. Bougas, J. Psycharis, B. Avdikos, I. Giannakis, E. Evergetis and K. Oikonomou, "Evaluation of the impacts expressed and expected to be expressed in Greek economy the policies funded by the European Union budget", στο: *Policies funded by Community budget and Greek economy*, A. Mitsos (ed.), Bank of Greece, Athens 2014.

που επηρεάζουν την αγροτική παραγωγή. Σε αυτά περιλαμβάνονται η σχετική υγρασία, η θερμοκρασία, οι βροχοπτώσεις, η ηλιοφάνεια και οι επικρατούντες άνεμοι, με τυπικά μεγέθη που παραλλάσσονται ανάλογα με τον κλιματικό παράγοντα. Στο κεφάλαιο αυτό έχει πρόσφατα υπεισέλθει emphaticά και η έννοια της κλιματικής αλλαγής, η οποία επιφέρει απροσδόκητα μεγάλης έντασης και μικρής διάρκειας τοπικά φαινόμενα, με ιδιαίτερα καταστροφικές συνέπειες στην αγροτική δραστηριότητα.

Ε. Εφοδιαστική αλυσίδα: Ο παράγοντας αυτός αναφέρεται τόσο στον τομέα της προμήθειας των απαραίτητων αγροεφοδίων και την παροχή των σχετικών υπηρεσιών, όσο και στην προσβασιμότητα των προϊόντων στις κύριες εμπορικές αγορές.

ΣΤ. Παραγωγικές υποδομές: Οι παραγωγικές υποδομές διακρίνονται στις ιδιωτικές, δηλαδή όσες εντάσσονται στις επιμέρους αγροτικές εκμεταλλεύσεις (κτηριακές εγκαταστάσεις, μηχανολογικός εξοπλισμός) και στις δημόσιες (εγγειοβελτιωτικά έργα, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, προσβασιμότητα). Το τυπικό τους μέγεθος παραλλάσσει ανάλογα με τη φύση της υποδομής ή του εξοπλισμού, αλλά ως κοινό μέγεθος αναφοράς εκλαμβάνονται η ηλικία και (δευτερευόντως) τα τυπικά χαρακτηριστικά της υποδομής (κτηριακά-έκταση, μηχανολογικά-ισχύς/κατανάλωση).

Γενεσιουργά αίτια

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση των προκλήσεων έγινε σύμφωνα με τη φύση τους. Όμως, οι προκλήσεις είναι δυνατό να κατηγοριοποιηθούν και με βάση τα γενεσιουργά τους αίτια. Τέσσερις τέτοιες κατηγορίες αιτίων καταγράφονται:

I. Πολιτισμικά αίτια. Αφορούν το γενικότερο πολιτισμι-

κό υπόβαθρο της ελληνικής υπαίθρου και ειδικότερα τη μακρόχρονη αγροτική παράδοση και κληρονομιά της χώρας.

II. Κοινωνικά αίτια. Περιλαμβάνουν τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές της υπαίθρου, τα ήθη-έθιμα και την τεχνογνωσία του αγροτικού πληθυσμού, καθώς και τις κοινές αντιλήψεις του γενικού πληθυσμού για τον αγροτικό κόσμο.

III. Οικονομικά αίτια. Το οικονομικό υπόβαθρο αναφέρεται όχι μόνο στην αγροτική πρόσοδο, αλλά και στα κόστη καλλιέργειας, το επίπεδο εκμηχάνισης, το σύνολο των αγροτικών εισροών, το χρηματοοικονομικό περιβάλλον και τις υποδομές μικρής ή μεγάλης κλίμακας.

IV. Περιβαλλοντικά αίτια. Το πεδίο αυτό περιλαμβάνει τις εδαφοκλιματικές και γεωμορφολογικές συνθήκες που έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση του αγροτικού τομέα της Ελλάδας, αλλά και τη βιοποικιλότητα η οποία έχει ανταποκριθεί προσαρμοζόμενη στο ιδιαίτερα πλούσιο ελληνικό ανάγλυφο.

Ένα έμπειρος στα γεωργικά θέματα αναγνώστης θα έχει ήδη εντοπίσει ότι από το περίγραμμα της ανάλυσης της αλυσίδας αξίας που έχει έως τώρα καταγραφεί ότι εμπλέκεται στο γίνεσθαι του πρωτογενούς τομέα της χώρας απουσιάζει η πολιτική, η οποία από κοινού με την αγορά συμβάλλουν σημαντικά στον καθορισμό του πλαισίου λειτουργίας και ανάπτυξης της γεωργίας. Ο ρόλος της πολιτικής συνδέεται κυρίως με τη στοχοθεσία, με καλύτερο και πιο επιγραμματικό εκφραστή την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ). Βασικός στόχος της ΚΑΠ είναι η διατήρηση και ενίσχυση της ανταγωνιστικής άσκησης της γεωργίας, ενώ στους επιμέρους στόχους της περιλαμβάνονται η εξασφάλιση της επισιτιστικής επάρκειας και η παραγωγή ασφαλών τροφίμων, σε συνδυασμό με την ορθολογική χρήση των διαθέσιμων φυσικών πόρων. Στο πλαίσιο αυτό,

Ντιάνα Αντωνακάτου (1922-2011), *Μάζεμα ελιάς*, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

και με βάση την παραδοχή ότι το 2050 ο πληθυσμός της γης θα φτάσει τα 10 δις, εκτιμάται ότι θα δημιουργηθούν σημαντικές πιέσεις στην επάρκεια των τροφίμων.² Τις πιέσεις αυτές αναμένεται να εντείνει και η αλλαγή που συντελείται στις καταναλωτικές συνήθειες ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού της υφελίου.³ Σε απάντηση στις πιέσεις αυτές, η ΚΑΠ έχει ήδη θέσει ως οριζόντιο στόχο για την επόμενη προγραμματική περίοδο την κατά 20% αύξηση του όγκου της πρωτογενούς παραγωγής.

Σημείο εκκίνησης για τη συζήτηση των κύριων προκλήσεων που αναμένεται να αντιμετωπίσει κατά τον 21ο αιώνα ο πρωτογενής τομέας της Ελλάδας είναι η βασική στοχοθεσία της νέας ΚΑΠ, με κύριο άξονα την εξειδίκευσή της στους επιμέρους εννέα ειδικούς στόχους της. Με τη στοχοθεσία αυτή συνάδουν δύο επιπλέον πολιτικές: η *Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία* που συνιστά ένα σύνολο πρωτοβουλιών ώστε έως το 2050 να μηδενισθεί το συνολικό ισοζύγιο απορροφήσεων-εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η *Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη* του ΟΗΕ, η οποία αφορά την υιοθέτηση μέτρων και μεταρρυθμίσεων για μια δικαιότερη, πιο ειρηνική και ευημερούσα ανθρωπότητα που θα ζει σε έναν υγιή πλανήτη.

Οι προκλήσεις που ακολουθούν έχουν κατηγοριοποιηθεί με βάση τις γενεσιουργές τους αιτίες, για να είναι δυνατή η παρουσίασή τους με μια προοπτική θεώρηση ως προς τη φύση και τα αίτιά τους.

² D. Tilman, C. Balzer, J. Hill, B. L. Befort, "Global food demand and the sustainable intensification of agriculture", *PNAS* 2011, vol. 108 (50), σ. 20260-20264.

³ E.F. Lambina - P. Meyfroidt, "Global land use change, economic globalization, and the looming land scarcity", *PNAS* 2011, vol. 108 (9), σ. 3465-3472.

Πολιτισμός και παράδοση

Αγροτική βιοποικιλότητα

Οι κυριότερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η αγροτική βιοποικιλότητα σχετίζονται με τη διατήρηση και την αξιολόγησή της. Τη σημασία της αγροτικής βιοποικιλότητας καταδεικνύει το γεγονός ότι σε αυτήν εντάσσεται το σύνολο της βιολογικής συνιστώσας του παραγωγικού κεφαλαίου της χώρας: δηλαδή οι ποικιλίες των καλλιεργούμενων φυτικών ειδών, οι φυλές των παραγωγικών ζώων και σε μικρότερο βαθμό η ενδημική βιοποικιλότητα σε ό,τι αφορά τα βότανα και τα λεγόμενα «άγρια τρόφιμα».

Η διατήρηση της αγροτικής βιοποικιλότητας συμπεριλαμβάνεται στο πολιτισμικό πλαίσιο επειδή συνδέεται με τις παραδοσιακές αγροτικές αντιλήψεις και πρακτικές που αναπτύχθηκαν και εφαρμόστηκαν στα βόττη των αιώνων, σε όλα τα μήκη και πλάτη της ελληνικής αγροτικής γης και κάτω από μια μεγάλη ποικιλία γεωκλιματικών συνθηκών. Με τη διαδικασία αυτή δημιουργήθηκε ένα μεγάλο πλήθος τοπικών ποικιλιών για τα κύρια καλλιεργούμενα είδη, κυρίως μέσω της προσαρμογής τους στις ιδιαίτερες εδαφοκλιματικές συνθήκες των επιμέρους περιοχών και της διαχρονικής επίδρασης της επιγενετικής. Κοινοί παρονομαστές της εξελικτικής αυτής διαδικασίας, οι οποίοι συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της ποικιλότητας, ήταν η φυσική επιλογή μέσω τυχαίων μεταλλάξεων και η τεχνητή επιλογή του πολλαπλασιαστικού υλικού μέσω της ιδιοπαραγωγής. Παραδοσιακά, κάθε αγρότης λειτουργούσε ως ένας εν δυνάμει βελτιωτής συμβάλλοντας στη διαδικασία της προσαρμογής της συγκεκριμένης καλλιέργειας στα χωράφια του. Η πρακτική αυτή συνεχίζεται έως σήμερα για τις καλλιέργειες που προορίζονται προς ιδιοκατανάλωση, διασώζοντας με τον τρόπο αυτό πολύτιμο γενετικό υλικό το οποίο έχει ενσωματώσει την εξέλιξη και τους χειρισμούς χιλιάδων ετών

και είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως αναντικατάστατο. Για τις επιχειρηματικές, όμως, καλλιέργειες η κατάσταση έχει πλέον αλλάξει, αφού η κείμενη νομοθεσία έχει ενσωματώσει την απαίτηση της διακίνησης και χρήσης μόνον πιστοποιημένου πολλαπλασιαστικού υλικού. Με τον τρόπο αυτόν έχει ουσιαστικά αποκλειστεί η παραγωγή αγροτικών προϊόντων που προέρχονται από παραδοσιακές ποικιλίες και δεν είναι εγγεγραμμένες στους εθνικούς καταλόγους ποικιλιών των καλλιεργούμενων ειδών.

Το 1985 αποτέλεσε έτος σταθμό για τη διαχείριση του αγροτικού πολλαπλασιαστικού υλικού στη χώρα μας, καθώς με την ψήφιση του Νόμου 1564 για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού κράτους τέθηκαν οι βάσεις για την οργάνωση της παραγωγής και εμπορίας του πολλαπλασιαστικού υλικού των φυτικών ειδών. Επίσης, ορίστηκε η διαδικασία και το θεσμικό πλαίσιο για τη δημιουργία νέων ποικιλιών, καθώς και οι υποχρεώσεις του διατηρητή κάθε ποικιλίας. Το 1992 πραγματοποιήθηκε η πρώτη απόπειρα καταγραφής των παραδοσιακών ποικιλιών των δένδρων καλλιέργειών, με τη σύνταξη του εθνικού καταλόγου ποικιλιών και υποκειμένων φυτικών ειδών για τα καρποφόρα δένδρα, τους θάμνους και τα λοιπά μικρά καρποφόρα. Το σύνολο των ποικιλιών του εθνικού καταλόγου επικαιροποιήθηκε το 1996. Αντίστοιχα, το 2016 η Ευρωπαϊκή Ένωση προχώρησε στη σύνταξη μητρώου ποικιλιών, δηλαδή του κοινού ευρωπαϊκού καταλόγου των ποικιλιών και καλλιεργούμενων ειδών. Η δράση αυτή ανέδειξε τις μεγάλες αδυναμίες του εθνικού συστήματος διατήρησης των ποικιλιών, καθώς διαπιστώθηκε ότι ένας σημαντικός αριθμός ελληνικών ποικιλιών είχε πλέον χαθεί από τις εθνικές συλλογές, ενώ ένας περιορισμένος αριθμός τους ήταν σε χέρια ιδιωτών διατηρητών. Δυστυχώς ακόμη και σήμερα ο εθνικός κατάλογος ποικιλιών των καλλιεργούμενων φυτών είναι ελλιπής, αφού περιέχει μόνο μια μικρή καταγραφή των

παραδοσιακών ποικιλιών των οπωροφόρων δένδρων, ενώ παρουσιάζει σημαντική υστέρηση η διαδικασία καταλογογράφησης και πιστοποίησης για τις υπόλοιπες κατηγορίες καλλιεργούμενων φυτών (κηπευτικά, ετήσιες καλλιέργειες, φυτά μεγάλης καλλιέργειας κ.λπ.). Επισημαίνεται χαρακτηριστικά ότι σήμερα στον επίσημο εθνικό κατάλογο του πολλαπλασιαστικού υλικού⁴ είναι συνολικά εγγεγραμμένες μόνον 446 ποικιλίες φυτών μεγάλης καλλιέργειας και 247 ποικιλίες κηπευτικών φυτών. Προκειμένου να τονισθεί η διαφορά μεγέθους που παρατηρείται μεταξύ πεδίου αναφοράς και επίσημου εθνικού καταλόγου, σημειώνεται ενδεικτικά ότι για το σκληρό σιτάρι στην τράπεζα γενετικού υλικού είναι καταγεγραμμένες περίπου 1.190 τοπικές ποικιλίες.⁵ Παρότι η καταγραφή αυτή αποτελεί τη μεγαλύτερη συλλογή παγκοσμίως, στον επίσημο εθνικό κατάλογο ποικιλιών είναι εγγεγραμμένες μόνον 36 από αυτές. Αντίστοιχα, στον εθνικό κατάλογο ποικιλιών των οπωροφόρων δένδρων (ΦΕΚ 890/Β'/19.09.1996) είναι εγγεγραμμένες μόλις 111 ποικιλίες ελιάς, όταν μία μόνον ιδιωτική συλλογή στον Πόρο Τροιζηνίας περιέχει περισσότερες από 240 ποικιλίες ελιάς. Για το αμπέλι η εικόνα είναι καλύτερη, αφού στον εθνικό κατάλογο είναι ενταγμένες συνολικά 338 ποικιλίες (262 αυτόχθονες, 68 ξένες και 8 βελτιωμένες), από τις περίπου 450 αυτόχθονες ποικιλίες των οποίων η ύπαρξη ήταν γνωστή στις αρχές του 20ού αιώνα.⁶ Τέλος, όσον αφορά την πολύ σημαντική βιοποικιλότητα των ενδημικών αρω-

ματικών και φαρμακευτικών φυτών της Ελλάδας, μόλις πρόσφατα υποβλήθηκε το αίτημα καταλογογράφησης του πρώτου φυτού. Σε αυτήν την κατηγορία περιλαμβάνονται και τα φυτά της «άγριας διατροφής» που παραδοσιακά συλλέγονται και χρησιμοποιούνται στην Ελλάδα.⁷ Στη χώρα έχει καταγραφεί η παρουσία περισσότερων των 1.000 φυτών της κατηγορίας αυτής, πολλά από τα οποία έχουν τύχει σημαντικής αναγνώρισης για τη διατροφική τους αξία και τα οφέλη που αποφέρουν στην υγεία (π.χ. τσάι του βουνού-*Sideritis*, σταμναγάθι-*Cichorium spinosum*), χωρίς κανένα να έχει εγγραφεί έως σήμερα στον επίσημο εθνικό κατάλογο. Η σημαντική αυτή έλλειψη συζητείται μόνον όταν εμφανίζονται καταγγελίες στον Τύπο για πωλήσεις στις ξένες αγορές προϊόντων που εμπορεύονται λαθροσυλλέκτες κάτοικοι των γειτονικών χωρών, οι οποίοι εκμεταλλεύονται το κενό εμπορευόμενοι αυτοφυή φυτά της ελληνικής χλωρίδας, όπως το τσάι του βουνού, το άνθος του *Primula Veris* κ.λπ. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι αντίστοιχη κατάσταση επικρατεί και στην περίπτωση των αυτόχθονων φυλών των παραγωγικών ζώων.

Ο εντοπισμός, η περιγραφή και η εγγραφή των αυτόχθονων ποικιλιών στον εθνικό και ευρωπαϊκό κατάλογο είναι ενέργεια κεφαλαιώδους σημασίας και θα αποτελέσει την απαρχή για την παραγωγή και πιστοποιημένου πολλαπλασιαστικού υλικού. Επίσης, η διατήρησή τους σε εθνικές ή ιδιωτικές συλλογές, στην τράπεζα γενετικού υλικού ή σε βοτανικούς κήπους θα συμβάλει στον τερματισμό της απώλειας πολύτιμων γενετικών πόρων που έχουν προσαρμοσθεί στο ιδιαίτερο εδαφοκλιματικό περιβάλλον της χώρας.

⁴ <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/crop-production/polylikomenu/553-nomothesia-polyliko/cat-poik-polyliko/3047-enthnikoi-katalogoi-poikilion>

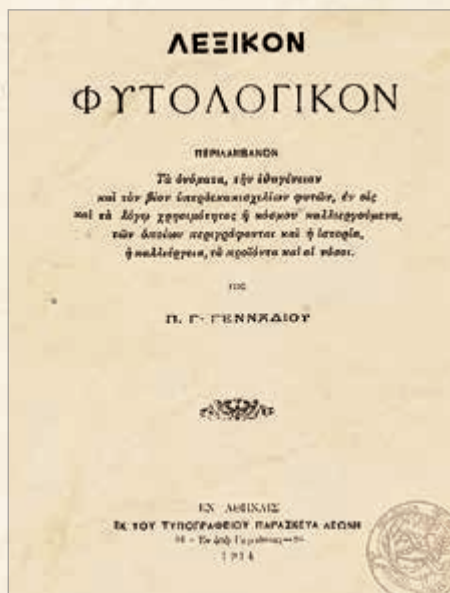
⁵ Α. Χεραπάδεας, Ρ. Ραλλί, Ε. Κουγέα, Σ. Σπύρου, Ν. Σταυρόπουλος, Β. Τσιαούσι, Α. Τσιβελίκας, "Valuing insurance services emerging from a gene bank: The case of the Greek Gene Bank", *Ecological Economics* 97, 2014, σ. 140-149.

⁶ Π. Γ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*. Τυπογραφείο Π. Λεωνή, Αθήνα 1914, σ. 1148.

⁷ D. Rivera, C. Obón, M. Heinrich, C. Inocencio, A. Verde, J. Fajardo, "Gathered Mediterranean Food Plants-Ethnobotanical Investigations and Historical Development", στο: Heinrich M., Müller W., Galli C. (eds), *Local Mediterranean Food Plants and Nutraceuticals*. Forum Nutr. Basel, Karger 2006, vol. 59, σ. 18-74.

Παναγιώτης Γεννάδιος και Ελληνική Γεωργία

Ο Παναγιώτης Γεννάδιος (1847-1917), γιος του λόγιου Γεώργιου Γεννάδιου, σπούδασε φυσικές επιστήμες στη Γενεύη και γεωπονία στο πανεπιστήμιο του Ιλλινόις των ΗΠΑ (1870-1874). Η συνεισφορά του ήταν πολυσχιδής τόσο για την ελληνική, όσο και για την κυπριακή γεωργία. Μετά το τέλος των σπουδών του ανέλαβε τη διεύθυνση των Ζωγράφων κτημάτων στην οθωμανοκρατούμενη ακόμη Θεσσαλία. Επιχείρησε να εισάγει νέες μεθόδους καλλιέργειας με σύγχρονα τεχνικά μέσα, ενώ μία από τις μεγαλύτερες συμβολές του αποτελεί η εισαγωγή του σιδερένιου αρότρου έναντι του ξύλινου (ΗΣΙΟΔΕΙΟΥ). Κατά την παραμονή του στη Θεσσαλία οργάνωσε ανταρτικό σώμα που το 1877 οδήγησε σε εξέγερση με αίτημα την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, ενώ μετά την αποτυχία της εξέγερσης αναγκάστηκε να καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα. Μεταξύ των ετών 1880-1894 χρημάτισε επιθεωρητής γεωργίας, πρώτος τμηματάρχης του Τμήματος Γεωργίας του Υπουργείου Εσωτερικών, διευθυντής του Δημόσιου Δενδροκομείου και της Τριανταφυλλιδαίου Γεωργικής Σχολής Αθηνών, πρόδρομη μορφής του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Από το 1885 μέχρι το 1896 εξέδιδε ανελλιπώς το μηνιαίο περιοδικό *Ελληνική Γεωργία*, το οποίο συσπείρωσε πλήθος επιστημόνων που ασχολούνταν με τη γεωργία και τη γεωπονία. Το 1896, μετά από πρόσκληση της αγγλικής αποικιακής κυβέρνησης της Κύπρου, μετέβη στο νησί όπου χρημάτισε πρώτος Διευθυντής του νεοϊδρυθέντος Τμήματος Γεωργίας Κύπρου μέχρι το 1904. Οι υπηρεσίες του, τόσο σε διοικητικό όσο και σε τεχνικό επίπεδο, συνδέθηκαν με την εκκίνηση του εκσυγχρονισμού της κυπριακής γεωργίας. Το 1905 επέστρεψε στην Ελλάδα όπου διορίστηκε και πάλι στο Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ μέχρι τον θάνατό του συνέγραψε πολλά έργα και μελέτες μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει το Λεξικόν Φυτολογικόν, ένα πόνημα πολυετούς και συστηματικής εργασίας.

Παναγιώτης Γεννάδιος (1847-1917)

Λεξικόν Φυτολογικόν, 1914

(πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ/Ειδική Βιβλιοθήκη)

Χάρτης Υφισταμένων Συνεταιρικών & Ιδιωτικών Συσκευαστηρίων Νωπών Γεωργικών Προϊόντων (μέχρι 31.12.1971).

Χάρτης Υφισταμένων Συνεταιρικών & Ιδιωτικών Συσκευαστηρίων Νωπών Γεωργικών Προϊόντων (μέχρι 31.12.1971) (πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αρχείο ΑΤΕ, Διεύθυνση Τεχνικών Έργων)

Μια άλλη πολύ σημαντική διάσταση σχετίζεται με τη γενετική βελτίωση του φυτικού υλικού, η οποία είναι δυνατόν να προσφέρει στον πρωτογενή τομέα της χώρας σημαντικούς πόρους με βελτιωμένα χαρακτηριστικά και αυξημένη παραγωγικότητα. Η διαδικασία παραγωγής-πιστοποίησης-εμπορίας γενετικού υλικού προσαρμοσμένου στις ιδιαίτερες εδαφοκλιματικές συνθήκες της χώρας κρίνεται ως μια πολύ σημαντική αναπτυξιακή πρόκληση που θα αποφέρει διττό όφελος από: α) τη μείωση της εξάρτησης από εισαγόμενο πολλαπλασιαστικό υλικό και το παρεπόμενο συναλλαγματικό όφελος, και β) τη χρήση ανθεκτικότερου γενετικού φυτικού υλικού προσαρμοσμένου στις εδαφοκλιματικές συνθήκες, τα έντομα και τις φυτοπαθολογικές ασθένειες που συναντώνται στη χώρα.

Αγροτικό τοπίο

Η πρόκληση σχετίζεται με τη διατήρηση του παραδοσιακού αγροτικού τοπίου και δίνει έμφαση στη γεωγλυφία και την εδαφοκάλυψη, πρακτικές που αναπτύχθηκαν με στόχο τον χειρισμό, τη διαμόρφωση και, σε αρκετές περιπτώσεις, τη δημιουργία αγροτικής γης. Τα πολιτισμικά ερείσματα της πρόκλησης αυτής εντοπίζονται στην παραδοσιακή τεχνολογία που αναπτύχθηκε σε διαφορετικά οικοπεριβάλλοντα, με στόχο τη βελτίωση της γονιμότητας των εδαφών και τη συνδυαστική διαχείριση των εδαφικών, υδάτινων και γενετικών πόρων.

Ως τυπικό παράδειγμα γεωγλυφίας είναι δυνατό να παραθεθεί η διαμόρφωση της ευρύτερης πεδιάδας της Κωπαΐδας, η οποία αποτελεί ένα από τα εμβληματικά έργα της μετα-επαναστατικής Ελλάδας. Η πεδιάδα προέκυψε από την αποξήρανση της ομώνυμης λίμνης, έργο που ξεκίνησε το 1880 και ολοκληρώθηκε οριστικά το 1931, δημιουργώντας ένα από τα σημαντικότερα αγροτικά παραγωγικά κέντρα

της χώρας. Την ίδια εποχή (1932), με την κατασκευή φράγματος στον ποταμό Στρυμόνα σχηματίστηκε η τεχνητή λίμνη Κερκίνη, δημιουργώντας έναν υδροβιότοπο σε ένα τοπίο σπάνιας ομορφιάς, το οποίο αποτελεί πόλο έλξης πολλών επισκεπτών και πηγή εισοδήματος για τους κατοίκους της περιοχής και λόγω της ποικιλίας των ψαριών που περιέχει.

Ένα διαφορετικό παράδειγμα γεωγλυφίας είναι η παραδοσιακή τεχνική των αναβαθμιδών που χρησιμοποιείται για τη δημιουργία και αξιοποίηση αγροτικών γαιών στα επικλινή και άγονα εδάφη ορεινών ή νησιωτικών περιοχών, όπως και η χρήση των ξερολιθιών για την οριοθέτηση της αγροτικής γης με πέτρες που προέκυψαν ως παραπροϊόντα της άρσης.

Όσον αφορά την εδαφοκάλυψη, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ένα σημαντικό ποσοστό της καλλιεργούμενης έκτασης καταλαμβάνεται παραδοσιακά από ελαιώνες, οι οποίοι έχουν διαμορφώσει ένα μοναδικό οικοσύστημα που υποστηρίζει σημαντικό τμήμα της γηγενούς βιοποικιλότητας της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διατήρησης του αγροτικού τοπίου είναι ο ελαιώνας της Άμφισσας που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του Δελφικού τοπίου και έχει αναγνωριστεί από την UNESCO ως τόπος παγκόσμιας κληρονομιάς. Αντίστοιχοι ελαιώνες υπάρχουν σε πολλές περιοχές της Ελλάδας (Κρήτη, Λέσβος, Πελοπόννησος), οι οποίοι όμως δεν έχουν τύχει αντίστοιχης αναγνώρισης.

Μια άλλη, πολύ ιδιαίτερη, παραδοσιακή πρακτική της χώρας είναι η άσκηση της νομαδικής κτηνοτροφίας, διαδικασία που από τη φύση της εξασφαλίζει την ευζωία και καλή μεταχείριση των παραγωγικών ζώων. Το τελευταίο αποτελεί ένα από τα ζητούμενα της σύγχρονης κτηνοτροφίας και πιθανώς να αποτελέσει το υπόβαθρο για τη διαμόρφωση ενός συγκριτικού πλεονεκτήματος της ελληνικής κτηνοτροφίας. Επιπλέον, η άσκηση της εκτατικής βόσκησης στις αλπικές και υποαλπικές περιοχές έχει

συμβάλει στη διαμόρφωση και διατήρηση ενός ιδιαίτερα πλούσιου βοτανικού οικοπεριβάλλοντος και την ανάπτυξη μιας μεγάλης ποικιλίας τοπικών ενδημικών φυτο-γενετικών πόρων. Τέλος, στη διαμόρφωση και διατήρηση του αγροτικού τοπίου της Ελλάδας έχουν συμβάλει αφενός η απαξίωση των αγροτικών γαιών ως μη επιδεκτικών μηχανοκαλλιέργειας και αφετέρου η αλλαγή των κύριων τοπικών παραγωγικών προτεραιοτήτων που συντελέστηκε την τελευταία πενήνταετία, με τη μετακίνηση του κέντρου βάρους του επενδυτικού ενδιαφέροντος προς τον τριτογενή (κυρίως) και τον δευτερογενή τομέα. Στην κατεύθυνση αυτή έχουν ταυτόχρονα συμβάλει το οικονομικό πλαίσιο και οι παραγωγικές υποδομές.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αρμονικής σύμπραξης των τριών παραγωγικών τομέων αποτελεί η προσπάθεια για τη διατήρηση και ανάδειξη των παραδοσιακών αμπελώνων της Ελλάδας, οι οποίοι παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλότητα, με πλέον αναγνωρίσιμο και διαφημισμένο τον παραδοσιακό αμπελώνα της Σαντορίνης.⁸ Τα τελευταία χρόνια η πρακτική της αξιοποίησης των αμπελώνων στην Ελλάδα έχει γνωρίσει σημαντική άνθηση. Με επίκεντρο την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, από όπου ξεκίνησε η πρωτοβουλία «οι δρόμοι του κρασιού», με πυρήνα τον αμπελώνα έχει δημιουργηθεί ένα ολοκληρωμένο αγροτουριστικό και αγρογαστρονομικό προϊόν. Τυπικό παράδειγμα της αρμονικής αυτής σύμπραξης του πρωτογενούς τομέα με τον γαστρονομικό τουρισμό είναι τα αμπελοτόπια (*terroir*) της Νάουσας και του Αμύνταιου στα οποία παραδοσιακά καλλιεργείται η ποικιλία αμπέλου «Ξινόμαυρο», μία από τις

σημαντικότερες και πλέον διάσημες αυτόχθονες ερυθρές ποικιλίες. Ο οίνος που παράγεται αποτελεί σημείο αναφοράς για την περιοχή και τους επισκέπτες της.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν είναι φανερό ότι η διατήρηση του παραδοσιακού αγροτικού τοπίου προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες αξιοποίησης, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες του τοπίου. Ο πολυλειτουργικός ρόλος της γεωργίας δεν περιορίζεται μόνο στην παραγωγή των τροφίμων αλλά επεκτείνεται σε τομείς της οικονομίας, όπως ο τουρισμός και η υποστήριξη της ίδιας της ζωής και της ευζωίας.

Στρωμάτωση της ιδιοκτησίας της αγροτικής γης

Η πρόκληση αυτή αναφέρεται στην αναγνώριση της κοινωνικής στρωμάτωσης της ιδιοκτησίας των αγροτικών γαιών. Ως γενεσιουργός αιτία της λογίζεται η παραδοσιακή πρακτική που ίσχυε για τη διαδοχή των καλλιεργητών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το έθιμο της ηπειρωτικής Ελλάδας να επιλέγονται οι ικανότεροι ως κληρονόμοι των πλέον γόνιμων εκτάσεων και να αποδίδονται οι άγονες στους λιγότερο ικανούς. Αντίστοιχα, στην περιοχή των Κυκλάδων, μέσω του θεσμού της προικοδότησης, οι μεσόγειες εκτάσεις αποδίδονταν στους αγρότες και κτηνοτρόφους, ενώ οι παραλιακές στους ναυτικούς, εμπόρους και γενικότερα σε όσους είχαν μικρή σχέση με τη γεωργία. Με την άνοδο του τουρισμού η πρακτική αυτή έχει πλέον αλλάξει, με αποτέλεσμα να απαξιωθούν πλήρως στην κοινωνική συνείδηση οι αγροτικές γαίες και τελικώς να καταλήγουν όλο και λιγότερο στα χέρια αγροτών. Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία διαδοχής μέσω του κληρονομικού δικαίου ή της προικοδότησης έχει τελικά οδηγήσει στον πολυτεμαχισμό της αγροτικής γης. Η πραγματικότητα αυτή, σε συνδυασμό με το φαινόμενο της αστυφιλίας (εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα), έχει συμ-

⁸ Σ. Χαρουτουνιάν, «Οίνοι και αμπελοκομικά προϊόντα της Σαντορίνης: ευεργετικές για την υγεία ιδιότητες και περιεκτικότητα σε βιοδραστικά μόρια», στο: *Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη Σχέσεις Αμφίδρομες*, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 433-441.

Βάσος Γερμελής (1896-1966),
'Όργωμα, ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης
Τράπεζας Πειραιώς,
φωτογραφία έργου:
Μπόρις Κιρπότιν

βάλει ώστε ένα σημαντικό μέρος της αγροτικής γης κατά τη διάρκεια των τελευταίων πενήντα χρόνων να αποδοθεί σε ετεροδημότες, δηλαδή σε οικογένειες που ζουν και εργάζονται σε διαφορετικό τόπο. Οι τελευταίοι, εξαιτίας της έλλειψης μιας αξιόπιστης και οικονομικά συμφέρουσας προοπτικής για την αξιοποίηση των αγροτικών τους γαιών, οδηγούνται σταδιακά στην εγκατάλειψή τους γεγονός που τελικώς επιφέρει μια αντίστοιχη μείωση των διαθέσιμων παραγωγικών εκτάσεων, κυρίως στις ορεινές περιοχές.

Η πρακτική αυτή έχει δημιουργήσει σημαντικό ζήτημα σχετικά με την κατανομή της ιδιοκτησίας της αγροτικής γης μεταξύ αγροτών και μη αγροτών. Η υφιστάμενη κατάσταση αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στο ποσοστό της ιδιοκτησίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, το οποίο με βάση τα στοιχεία του 2016 ανέρχεται σε μόλις 36% του συνόλου της αγροτικής γης της χώρας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι για την ιδιοκτησία των αγροτικών γαιών υφίσταται και ένα δεύτερο επίπεδο διασποράς, το οποίο περιλαμβάνει αρκετά μεγάλο τμήμα της εκμεταλλεύσιμης γης. Αφορά τις ιδιοκτησίες των μη φυσικών προσώπων, με κυριότερους ιδιοκτήτες αφενός την Εκκλησία που έχει την κυριότητα σημαντικών αγροτικών εκτάσεων, και αφετέρου το Δημόσιο και τους Δήμους οι οποίοι διαθέτουν κατά κύριο λόγο νομές που περιλαμβάνουν ένα πολύ σημαντικό τμήμα των βοσκοτόπων της χώρας.⁹ Από αυτά, οι μεν νομές μένουν συνήθως αναξιοποίητες ή κάποιες διατίθενται μέσω δημοπρασιών, ενώ η αξιοποίηση των εκκλησιαστικών εκτάσεων επαφίεται στον τρόπο διαχείρισης κάθε μονάδας.

Σε κάθε περίπτωση, χαρακτηριστικό της υφιστάμενης προβληματικής κατάστασης αποτελεί το γεγονός ότι έως τώρα έχουν καταγραφεί τέσσερις ξεχωριστές κατηγορίες

ιδιοκτητών, οι οποίοι δεν ασκούν το επάγγελμα του αγρότη αλλά είναι κάτοχοι του 64% της αγροτικής γης. Κάθε κατηγορία έχει διαφορετικές ανάγκες, προτεραιότητες, ικανότητες και λειτουργικό πλαίσιο, αλλά όλες μοιράζονται ένα κοινό θεσμικό πλαίσιο το οποίο εκ των πραγμάτων δεν είναι δυνατό να ανταποκριθεί ικανοποιητικά στις επιμέρους ανάγκες και επιδιώξεις τους. Τα παραπάνω καθιστούν επιτακτική την ανάγκη ανάπτυξης νέων, εξειδικευμένων πολιτικών για την ικανοποίηση του φάσματος των ιδιοκτητών αυτών. Οι νέες πολιτικές είναι απαραίτητο να έχουν ως επίκεντρο τη διευκόλυνση της διαδικασίας ενοικίασης των αγροτεμαχίων ή της ανάπτυξης συνεργατικών σχημάτων για την αξιοποίησή τους, με επιθυμητή τη συμμετοχή σε αυτά νέων γεωργών ή εργατών γης. Με τον τρόπο αυτό, θα είναι δυνατό να υποστηριχθούν και κάποιοι από τους οριζόντιους στόχους που σχετίζονται με τη διατήρηση της άσκησης της γεωργίας. Άλλοι παράγοντες που υπεισέρχονται στη διαδικασία επιλογής της μεθοδολογίας που θα χρησιμοποιηθεί για την αντιμετώπιση της πρόκλησης αυτής αφορούν: α) το μέγεθος των αγροτεμαχίων, η οποία από μόνη της αποτελεί μια διαφορετική πρόκληση που άπτεται της διάρθρωσης των αγροτικών γαιών και θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο, και β) τα γενικότερα οικολογικά χαρακτηριστικά της υπαίθρου, τα οποία θα συζητηθούν υπό το πρίσμα των περιβαλλοντικών πολιτικών και επιδόσεων.

Κοινωνία

Η κοινωνική θέση των αγροτών

Η πρόκληση αυτή είναι πολυδιάστατη. Όμως είναι δυνατό να αποτυπωθεί ως η συνισταμένη όλων των παραγόντων που την απαρτίζουν, με αποτέλεσμα να εκφράζεται τελικά στην κοινωνική αναγνώριση του ρόλου των αγροτών ως μιας

⁹ https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/cap-indicators-glossary_en.pdf

Γιώργος Βαφιαδάκης, Ανεμόμυλοι στη Μύκονο (πηγή: Φ.Α. ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ)

από τις βασικές κατηγορίες παραγωγών. Η αναγνώριση αυτή εστιάζεται στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού πληθυσμού, με κυριότερα το μορφωτικό επίπεδο, την ηλικία, το εισόδημα, τη συλλογική έκφραση και τη συμμετοχή των αγροτών στην κοινωνική οργάνωση και διοίκηση.¹⁰

Δεδομένου ότι κατά την τελευταία πεντηκονταετία έχει υποχωρήσει σε μεγάλο βαθμό η αναγνώριση του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου των αγροτών, λογίζεται ως προτεραιότητα η προσπάθεια αναβάθμισης της κοινωνικής τους θέσης. Για την επίτευξη του στόχου αυτού, βασική προϋπόθεση αποτελεί η αύξηση της επιλεξιμότητας της γεωργίας ως τομέα απασχόλησης των νέων ανθρώπων, μαζί με τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου όσων σκοπεύουν να ενταχθούν σε αυτήν. Παράλληλα, θα πρέπει να αναλη-

φθεί πρωτοβουλία για την αύξηση της κοινωνικής αναγνώρισης των αγροτών, όχι μόνον ως προμηθευτών αγροτικών προϊόντων των αστικών κέντρων, αλλά και ως θεματοφυλάκων της υπαίθρου. Απώτερος στόχος είναι η δημιουργία ή αναβίωση των κοινωνικών δομών που θα συμβάλλουν στην ανάδειξη του αγροτικού πληθυσμού ως ενός κοινωνικού υποσυνόλου με θεμελιώδη σημασία και ουσιαστικό ρόλο.

Η επίτευξη των παραπάνω στόχων προϋποθέτει την αναβάθμιση του επιπέδου του ανθρώπινου δυναμικού που επιθυμεί να ενταχθεί στον πρωτογενή τομέα, γεγονός που συνδέεται άρρηκτα και με την ανάγκη για ηλικιακή ανανέωση του πληθυσμού που απασχολείται στον πρωτογενή τομέα. Με βάση τα στατιστικά στοιχεία, το 61% των ηγετών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα είναι άνω των 55 ετών, στοιχείο που αντανακλά την επιφυλακτικότητα και απροθυμία των νέων να ενταχθούν στον πρωτογενή τομέα. Η επιδιωκόμενη αναβάθμιση του ρόλου και της

¹⁰ European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development, Statistical Factsheet, Greece, June 2019.

κοινωνικής θέσης των αγροτών, εάν συνδυασθεί με αντίστοιχη αύξηση της προσόδου, είναι δυνατόν να δράσει ως καταλύτης στην προσέλκυση ηλικιακά νέων ανθρώπων, με επακόλουθο τη μείωση του μέσου όρου της ηλικίας των αγροτών. Στην ανάπτυξη αυτού του στόχου μπορεί να συνεισφέρει και η αναθεώρηση του παραγωγικού μοντέλου που είχε υιοθετηθεί τα τελευταία χρόνια, ώστε η εστίαση πέρα από τον τριτογενή να περιλάβει και τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα. Η αντιμετώπιση της πρόκλησης αυτής είναι πολυδιάστατη: σχετίζεται με τη βελτίωση των παραγωγικών υποδομών, της εφοδιαστικής αλυσίδας, των δικτύων εμπορίας, καθώς και την υποστήριξη όλων από ένα αποτελεσματικό σύστημα τεχνικοοικονομικών συμβουλών. Τέλος, παρουσιάζει εξαρτήσεις από το πολιτισμικό και το περιβαλλοντικό υπόβαθρο του πρωτογενούς τομέα, αλλά και το συνολικό οικονομικό περιβάλλον.

Ο χαρακτήρας της εργασίας στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις

Η πρόκληση αναφέρεται στον παρατηρούμενο σταδιακό μετασχηματισμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων από οικογενειακές σε επιχειρηματικές. Οι κοινωνικές ανάγκες και τα δεδομένα που έχουν συμβάλει στην αλλαγή αυτή σχετίζονται κυρίως με τη μείωση του υφιστάμενου οικογενειακού εργατικού δυναμικού, η οποία έχει συντελεσθεί εξαιτίας της σταδιακής μετανάστευσης του αγροτικού πληθυσμού (εσωτερικής και εξωτερικής) και της υποβάθμισης του μεγέθους της οικογένειας (υπογεννητικότητα). Με τον τρόπο αυτό αλλοιώνεται ο παραγωγικός συντελεστής της ανθρώπινης εργασίας, αφού η παραδοσιακά οικογενειακή απασχόληση υποκαθίσταται σταδιακά από την έμμισθη απασχόληση, ενώ παράλληλα έχει αυξηθεί το απαιτούμενο παραγωγικό κεφάλαιο λόγω της ανάγκης

για περαιτέρω εκμηχάνιση, ψηφιοποίηση και εφαρμογή μεθόδων της γεωργίας ακριβείας.

Όμως το σημαντικότερο επακόλουθο της αλλαγής που συντελείται αφορά τη μετάβαση από το ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό, που διαθέτει πολυετή εμπειρία στις αγροτικές εργασίες, σε ένα περιοδικά απασχολούμενο, συνήθως ανειδίκευτο προσωπικό εργατών γης. Η καίρια αυτή αλλαγή στα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού αποτελεί μεγάλη πρόκληση για την παραγωγικότητα και τον προγραμματισμό του αγροτικού τομέα της χώρας, αφού οι καλλιεργητικές πρακτικές που εφαρμόζονται επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό το τελικό ποιοτικό, ποσοτικό και οικονομικό αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης. Μια επιπλέον παράμετρος αφορά την πρακτική της αθρόας εισαγωγής -συχνά σε μη ανιχνεύσιμο ποσοστό- ανειδίκευτων εργατών γης από γειτονικές χώρες, η οποία τα τελευταία έτη έχει καταστεί αναγκαία για τη γεωργική παραγωγή. Η σημασία της πρακτικής αυτής αναδείχθηκε κατά την πρόσφατη κρίση που προκάλεσε η πανδημία του COVID-19, όταν η απαγόρευση της εισόδου εργατών γης από γειτονικές χώρες έθεσε σε κίνδυνο τη διαδικασία της παραγωγής ορισμένων εμβληματικών αγροτικών προϊόντων της χώρας, υπογραμμίζοντας την ανάγκη λήψης μέτρων για την απεξάρτηση των εργασιών συγκομιδής από την παρουσία ξένων εργατών. Για παράδειγμα, στις δενδρώδεις καλλιέργειες η εξάρτηση αυτή μπορεί σταδιακά να περιορισθεί με την υιοθέτηση κατάλληλων συστημάτων φύτευσης (παλμέτα) και εκμηχάνισης των διαδικασιών.

Η μεγαλύτερη πρόκληση στον τομέα της απασχόλησης στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις σχετίζεται με την ανεύρεση ικανών και έμπειρων εργατών γης. Η σημασία της πρόκλησης αναδεικνύεται και από την αλλαγή του ρόλου των αγροτών στη διαχείριση των εκμεταλλεύσεων, λόγω της μετάβασης από τη χειρωνακτική εργασία στον

υψηλής εξειδίκευσης χειρισμό των αγροτικών μηχανημάτων. Παρότι η ανεργία σε απόλυτους αριθμούς είναι ιδιαίτερα υψηλή στην Ελλάδα, έως σήμερα είναι μικρός ο αριθμός των ατόμων που επιλέγουν ως κύριο τρόπο βιοπορισμού την ένταξη στον πρωτογενή τομέα, κυρίως ως εργάτες γης. Στο πλαίσιο αυτό, μια λύση στο πρόβλημα της εξεύρεσης καταρτισμένων εργατών γης είναι δυνατό να προέλθει από τη συντεταγμένη ενσωμάτωση προσφύγων στον αγροτικό τομέα και τους τοπικούς κοινωνικούς ιστούς, αφού βέβαια προηγηθεί η κατάλληλη κατάρτισή τους σε συγκεκριμένα αντικείμενα.

Η διάρθρωση των αγροτικών γαιών

Ο πολυτεμαχισμός των αγροτεμαχίων με την πάροδο των γενεών και την εφαρμογή του κληρονομικού δικαίου έχει οδηγήσει σε ολοένα μικρότερης έκτασης αγρούς. Η διαδικασία αυτή έχει επιφέρει τεράστιες προκλήσεις, ιδίως σε συνδυασμό με τις διαφοροποιήσεις στην υπόσταση των ιδιοκτητών γης που συζητήθηκαν προηγουμένως, οι οποίες έχουν διαχρονικά αναγνωρισθεί ως σημαντική τροχοπέδη για την αγροτική ανάπτυξη.

Μία από τις διαρθρωτικές παρεμβάσεις που μπορούν να προταθούν είναι η εφαρμογή της πρακτικής του αναδασμού, η οποία όμως έχει εφαρμοσθεί στο παρελθόν αρκετές φορές με πενιχρά αποτελέσματα για ποικίλους λόγους, μεταξύ των οποίων και το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο. Ίσως μια ρεαλιστική προσέγγιση θα ήταν η υιοθέτηση μιας περισσότερο τολμηρής πολιτικής, η οποία θα σχετίζεται με την αναδιάρθρωση των κριτηρίων προσδιορισμού του ύψους των επιδοτήσεων, παρέχοντας σημαντικά κίνητρα για τη δημιουργία μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων. Η προσέγγιση αυτή έχει αρκετές πιθανότητες επιτυχίας, ιδίως εάν ενδυναμωθεί με τη νομοθέτηση της καθιέρωσης

νέων συλλογικών συνεργατικών σχημάτων, των οποίων η συγκρότηση θα είναι αρκετά «ευέλικτη» ώστε να ανταποκρίνεται στα σχέδια, τις ανάγκες και τις επιθυμίες ενός ετερόκλητου πληθυσμού ιδιοκτητών που απαρτίζεται από μετανάστες (εσωτερικού και εξωτερικού), ετεροαπασχολούμενους, συνταξιούχους κ.λπ.

Στην πραγματικότητα η πρόκληση αυτή δεν αφορά τον μετασχηματισμό της διάρθρωσης της αγροτικής γης, αλλά την προσαρμογή του σχεδιασμού της γεωργίας στα μέτρα και τις συνθήκες των υφιστάμενων διαρθρωτικών μεγεθών της Ελλάδας. Η συγκεκριμένη επιλογή υπαγορεύεται από το πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο του φαινομένου του πολυτεμαχισμού του κλήρου και σχετίζεται με την ικανοποίηση της διαχρονικής ανάγκης των Ελλήνων για τη διατήρηση εμπράγματος δεσμού με το «χωριό». Με τη διαδικασία αυτή πραγματώνεται και η ουσία της έννοιας «πατρίδα», μέσω της ικανοποίησης της ανάγκης του Έλληνα να έχει «ρίζες» στον τόπο του. Παράλληλα, αποτελεί μια καλή βάση επί της οποίας είναι δυνατό να σχεδιασθούν και να ασκηθούν πολιτικές για την προσέλκυση νέων στην ύπαιθρο και τη δημιουργία γεωργικών επιχειρήσεων από νέους γεωργούς.

Η αξιολόγηση των επιπτώσεων των παραπάνω προκλήσεων που επηρεάζουν το σύνολο των παραγωγικών συντελεστών της αγροτικής εκμετάλλευσης συνιστά μια ιδιαίτερα περίπλοκη διαδικασία. Ιδίως, εάν συνεκτιμηθούν μια σειρά από σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα, τα οποία συνηγορούν υπέρ του θεσμού του πολυτεμαχισμένου κλήρου, καθώς πιστώνουν σε αυτόν μια σειρά από πλεονεκτήματα που σχετίζονται με τον περιβαλλοντικό ρόλο και τις οικοοικονομικές τους αξίες.¹¹ Τα δεδομένα αυτά αποτελούν

¹¹ S. Kirchweber, Y. Clough, M. Kapfer, I. Steffan-Dewenter, J. Kantelhardt, "Do improved pollination services outweigh farm-economic disadvantages of working in small-structured agricultural

Λίχνισμα του σιταριού (πηγή: Φ.Α. ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ)

το υπόβαθρο για τη διατύπωση ολοένα αυξανόμενων αιτιάσεων, οι οποίες συνηγορούν υπέρ της διατήρησης του θεσμού του περιορισμένου κλήρου και θα συζητηθούν στο τελευταίο κεφάλαιο των προκλήσεων.

Οικονομία

Η ανταγωνιστικότητα του αγροτικού τομέα

Η αύξηση της ανταγωνιστικότητας αποτελεί μια διαρκή

landscapes? - Development and application of a bio-economic model", *Ecological Economics* 2020, vol. 169, σ. 106535.

και διαχρονική πρόκληση για όλους τους παραγωγικούς τομείς της χώρας και συνήθως περιορίζεται στην προσπάθεια βελτίωσης της σχέσης κόστους-τιμής για το εκάστοτε προϊόν. Για τα περισσότερα προϊόντα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, εκτός από την παράμετρο αυτή ιδιαίτερη αξία έχουν και τα ποιοτικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά της παραγωγής που επηρεάζουν άμεσα και την τελική τιμή τους. Η βελτιστοποίηση της σχέσης κόστους-προσόδου για τα γεωργικά προϊόντα συνιστά μια δύσκολη εξίσωση, αφού η ενδεχόμενη μείωση των αγροτικών εισροών ενέχει τον άμεσο κίνδυνο μιας συνακόλουθης μείωσης της παραγωγής. Αντίστοιχα, η αισθητή μείωση των εργασιών πιθανώς να σημαίνει και απώλεια της παραγωγής. Έτσι,

η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας στον αγροτικό τομέα αφορά κατά κύριο λόγο την εξεύρεση και διατήρηση των λεπτών ισορροπιών που σχετίζονται με τις ικανότητες και δεξιότητες του ανθρώπινου δυναμικού, και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα που εκτείνεται από τις ανάγκες για τη διατήρηση της παραδοσιακής γνώσης έως και την ενσωμάτωση της τεχνολογικής και μεθοδολογικής καινοτομίας.

Στην ουσία της, η αντιμετώπιση της πρόκλησης αυτής συγκαταλέγεται στον επιζητούμενο δομικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας, ο οποίος θα αποτελέσει το στέρεο υπόβαθρο για να πραγματοποιηθεί με επιτυχία η μετάβαση στην εποχή της ψηφιακής πληροφόρησης. Η διαδικασία αυτή εμπεριέχει ορισμένες από τις σημαντικότερες προκλήσεις για το μέλλον της ελληνικής γεωργίας, οι οποίες αφορούν τη διερεύνηση και τον εντοπισμό της διαδικασίας που θα επιτρέψει την επιτυχή ενσωμάτωση μιας σειράς από χρήσιμες πρακτικές, όπως η ανάπτυξη και λειτουργία ενός αξιόπιστου συστήματος γεωργικών συμβουλών και η διεύρυνση των θεσμών της αγροτικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, για να είναι σε θέση να συμπεριλάβουν σύγχρονους τομείς και καινοτόμες πρακτικές. Αυτές, μαζί με την ψηφιοποίηση της γεωργίας η οποία θα επιτρέψει την υιοθέτηση σύγχρονων πρακτικών όπως η γεωργία ακριβείας, θα καταστήσουν δυνατή την ενσωμάτωση της επιστημονικής και τεχνολογικής καινοτομίας και θα επιτρέψουν την αξιοποίηση υψηλής τεχνολογίας εξοπλισμού στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

Τέλος, ένα βασικό ζητούμενο αφορά τη δυνατότητα πρόσβασης των αγροτών σε ένα σύνολο πληροφοριών που τους αφορούν και είναι διαθέσιμες στην κεντρική διοίκηση, όπως οι χάρτες γαιών και γαιοικανότητας, η γεωμορφολογία και οικολογική ζώνη στην οποία ανήκει η κάθε εκμετάλλευση, η αξία των αγροτεμαχίων σε χρηματική πρόσοδο και περιβαλλοντική αποτίμηση, οι ετήσιες συνολικές εκτάσεις ανά καλλιέργεια και περιοχή κ.λπ. Η

παροχή των παραπάνω πληροφοριών και η διασύνδεσή τους με τα γεωπληροφοριακά συστήματα, στα οποία θα έχουν πρόσβαση οι αγρότες ή οι οργανώσεις τους, αποτελεί μια επιπλέον σημαντική πρόκληση η οποία περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο την ενοποίηση ή διασύνδεση των πολλών και διαφορετικών βάσεων δεδομένων που είναι ήδη ανεπτυγμένες αλλά παραμένουν ασύνδετες. Η ενοποίηση του συνόλου των δεδομένων της αγροτικής παραγωγής είναι δυνατό να αποτελέσει από μόνη της καινοτομία, η οποία θα συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς τομέα, εάν χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο στρατηγικού σχεδιασμού για την επίτευξη του στόχου της αύξησης της ανταγωνιστικότητας με βιώσιμο και αειφόρο τρόπο.

Ολοκλήρωση των παραγωγικών τομέων

Η ολοκλήρωση των παραγωγικών τομέων, αν και κατ' όνομα υπερβαίνει τον πρωτογενή τομέα, στη βάση της αφορά την εφαρμογή στον γεωργικό τομέα της ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας για την κυκλική οικονομία, μια επιλογή που αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις στο πλαίσιο της εφοδιαστικής αλυσίδας. Στον τομέα της γεωργίας, το μοντέλο της κυκλικής οικονομίας εστιάζεται στην αξιοποίηση όλων των συνιστωσών της παραγωγικής διαδικασίας (προϊόντα-παραπροϊόντα-υποπροϊόντα-απόβλητα) για την παραγωγή πρώτων υλών και εμπορεύσιμων προϊόντων.

Η λειτουργική διασύνδεση της πρωτογενούς παραγωγής με τη μεταποίηση και την παροχή υπηρεσιών αποτελεί ένα από τα βασικά ζητούμενα της κυκλικής οικονομίας. Η δράση αυτή προσεγγιζόμενη από την πλευρά της γεωργίας παρουσιάζει μια σειρά από δευτερογενείς προκλήσεις, οι περισσότερες των οποίων αφορούν τις υφιστάμενες υποδομές και λειτουργίες της εφοδιαστικής αλυσίδας που χρησιμοποιούνται από τον πρωτογενή τομέα. Όμως,

πριν από την ανάπτυξη της εφοδιαστικής αλυσίδας προηγείται η αξιολόγηση των υφιστάμενων διασυνδέσεων της γεωργίας με τους υπόλοιπους παραγωγικούς τομείς. Συγκεκριμένα, οι διασυνδέσεις της γεωργίας με τη μεταποίηση αναπτύσσονται σε δύο κύριους άξονες. Ο πρώτος άξονας αφορά τη μικρής κλίμακας μεταποίηση, με τυπικά παραδείγματα την οινοποίηση και την τυροκόμηση. Οι παλαιότερα οίκαδε εκτελούμενες εργασίες των κλάδων αυτών σήμερα αποτελούν αντικείμενα βιομηχανικών ή βιοτεχνικών μονάδων, με γεωγραφική διασπορά που συνδέεται με τις κύριες περιοχές παραγωγής των πρώτων υλών τους (σταφύλια, γάλα). Στον δεύτερο άξονα εντάσσονται οι γεωργικές βιομηχανίες (εκκοκκιστήρια, μύλοι, ελαιουργεία κ.λπ.), οι οποίες αναπτύσσουν εξαρχής παραγωγικές υποδομές συνήθως πλησίον των περιοχών καλλιέργειας για τις αντίστοιχες σοδιές. Κοινή τους επιδίωξη είναι η υλοποίηση μιας βραχείας εφοδιαστικής αλυσίδας, της οποίας η λειτουργία συνήθως εναπόκειται στον αγρότη.

Αντίθετα, η διασύνδεση της γεωργίας με την αγορά, δηλαδή τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις εστίασης, προϋποθέτει τη μεσολάβηση του εμπορίου. Στο στάδιο αυτό η εφοδιαστική αλυσίδα ακολουθεί μια ακτινωτή λειτουργία, με αποτέλεσμα να αυξάνονται σημαντικά οι ενδιάμεσοι σταθμοί. Τέλος, έχει πλέον έλθει η ώρα να πραγματοποιηθεί η επί πολλά έτη επιζητούμενη διασύνδεση του πρωτογενούς τομέα με τον τουρισμό, με προσφορότερη διαδικασία την πρόσβαση της γεωργικής παραγωγής στις επιχειρήσεις εστίασης. Έτσι θα εξασφαλιστεί η συμμετοχή της στο τουριστικό προϊόν μέσω ενσωμάτωσης στην τοπική γαστρονομία.

Η υφιστάμενη σήμερα εφοδιαστική αλυσίδα παρουσιάζει σημαντικά κενά και αντιμετωπίζει μια σειρά από προκλήσεις που σχετίζονται με την ασφάλεια των αγροτικών προϊόντων στο πλαίσιο διατήρησης της «ψυχρής αλυσίδας», τον κύκλο της ποιότητας και πιστοποίησης και τη διατήρηση

των διατροφικών τους χαρακτηριστικών και πλεονεκτημάτων. Οι προκλήσεις αυτές σχετίζονται με την ανάπτυξη των σχετικών υποδομών και διαδικασιών, εντός ή/και εκτός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, με τις οποίες διασυνδέονται οι υποδομές μεταφοράς, αποθήκευσης και εμπορίας.

Ένα δεύτερο, πολύ σημαντικό, επίπεδο αφορά την εφαρμογή των αρχών της κυκλικής οικονομίας στους παραγωγικούς κλάδους της πρωτογενούς παραγωγής. Οι παραδοσιακά εφαρμοζόμενες έως σήμερα πρακτικές διαθέτουν μόνο ψήγματα κυκλικής θεώρησης των διαδικασιών, όπως η χρησιμοποίηση ως ζωοτροφών υπολειμμάτων των αγροτο-βιομηχανικών διεργασιών (π.χ. στέμφυλα οινοποίησης, υποπροϊόντα χυμοποίησης και ελαιουργίας, βαμβακόπιτα κ.λπ.) ή αποβλήτων των κτηνοτροφικών μονάδων ως κοπριά στους αγρούς για την αύξηση της γονιμότητάς τους. Πρόσφατα, αρκετές κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις μονάδες έχουν αρχίσει να υιοθετούν διαδικασίες παραγωγής βιοαέριου ή/και ενέργειας από τα απόβλητά τους. Με τον τρόπο αυτόν καλύπτουν τις ενεργειακές τους ανάγκες ή εμπορεύονται την ενέργεια που παράγουν διαχειριζόμενες τα απόβλητά τους σύμφωνα με όρους σύγχρονης κυκλικής οικονομίας.

Η ουσιαστική, όμως, υιοθέτηση των αρχών της κυκλικής οικονομίας από την πλειοψηφία των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών θα αφορούσε την εγκατάλειψη των παραδοσιακών πρακτικών διαχείρισης των παραπροϊόντων και υπολειμμάτων τους, με την εφαρμογή μεθόδων για την παραγωγή από αυτά φυσικών προϊόντων με υψηλή προστιθέμενη αξία που είναι περιζήτητα ως πρώτες ύλες από τις βιομηχανίες τροφίμων, συμπληρωμάτων διατροφής, καλλυντικών και φαρμάκων. Πρωταρχικό ρόλο για την επίτευξη του παραπάνω στόχου παίζει η ενσωμάτωση της επιστημονικής έρευνας και καινοτομίας, η οποία θα πρέπει να συνδυασθεί με τη θεώρηση ότι τα παραπροϊόντα δεν αποτελούν επιβάρυνση που θα πρέπει κάποιος αναγκαστι-

κά να διαχειρισθεί, αλλά μια σημαντική πηγή άφθονα διαθέσιμης και φτηνής πρώτης ύλης. Σε σύγκριση με τα αστικά οργανικά απόβλητα, τα παραπροϊόντα των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών έχουν το πλεονέκτημα να παράγονται σε συγκεκριμένη εποχή και τόπο, σε σημαντικές ποσότητες και με σταθερό περιεχόμενο, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις είναι πλούσιο σε ωφέλιμα φυσικά προϊόντα.

Τέλος, μια επιπλέον δραστηριότητα της κυκλικής οικονομίας είναι δυνατό να προέλθει από την καθιέρωση και της βιοτεχνολογίας ως παραγωγικού κλάδου του δευτερογενούς τομέα που χρησιμοποιεί γεωργικά παραπροϊόντα.

Χρηματοδοτικά εργαλεία

Η χρηματοδότηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποτελεί μία από τις κορυφαίες προκλήσεις για την αγροτική ανάπτυξη και ουσιαστική παράμετρο για την ομαλή λειτουργία τους. Διευκολύνει τους αγρότες, τα συνεργατικά τους σχήματα και τις αγροτικές επιχειρήσεις να καλύψουν τις παραγωγικές και λειτουργικές τους ανάγκες ή/και να υλοποιήσουν τα επενδυτικά τους σχέδια. Επιπλέον, όταν η χρηματοδότηση περιλαμβάνει το σύνολο της εφοδιαστικής αλυσίδας δημιουργεί συνθήκες αύξησης της προστιθέμενης αξίας. Ειδικότερα, για να λειτουργήσει αποτελεσματικά ο πρωτογενής τομέας προαπαιτείται η απρόσκοπτη χρηματοδότηση α) της προμήθειας των αγροεφοδίων και του εξοπλισμού, ώστε να εξασφαλίζεται η επάρκεια στην αγορά, και β) των επιχειρηματικών μονάδων που αγοράζουν τα αγροτικά τους προϊόντα, για να επιτυγχάνεται η ομαλή αποπληρωμή τους.

Οι δύο σημαντικότερες πηγές χρηματοδότησης του αγροτικού τομέα είναι η ΚΑΠ σε κοινοτικό επίπεδο και το τραπεζικό σύστημα σε επίπεδο χώρας. Η διαφορετική φύση καθεμιάς αφορά τα χρηματοδοτικά εργαλεία που χρη-

σιμοποιεί, αλλά κυρίως τους σκοπούς και τους κανόνες που θέτει. Η ΚΑΠ αξιοποιεί κατά κύριο λόγο τη χρηματοδότηση ως μέσο υλοποίησης πολιτικών και τη συνδέει τόσο με τις άμεσες καταβολές της εισοδηματικής ενίσχυσης (Πυλώνας I), όσο και με την επιχορήγηση επιλεγμένων επενδύσεων σε πρωτογενή τομέα και μεταποίηση (Πυλώνας II). Κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020, η Ελλάδα έλαβε από τον κοινοτικό προϋπολογισμό 18,4 δις ευρώ από τα οποία 14,2 δις ευρώ (περίπου 2 δις ευρώ ανά έτος) αφορούσαν τις άμεσες ενισχύσεις και 4,2 δις ευρώ επιχορηγήσεις επενδύσεων και δράσεων. Από τις τελευταίες, περισσότερο από 1 δις ευρώ σχετιζόταν με ενισχύσεις ιδιωτικών επενδύσεων του αγροδιατροφικού τομέα. Έτσι, οι άμεσες κοινοτικές ενισχύσεις συμμετέχουν στη διαμόρφωση ενός σημαντικού ποσοστού του γεωργικού εισοδήματος, το οποίο σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις αγγίζει το 54% του συνόλου του.¹² Η πρακτική αυτή δρα ως σημαντικό αντικίνητρο για την ανάπτυξη επιχειρηματικής κουλτούρας στον τομέα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Η αλλαγή της διαχρονικής αυτής τακτικής και της θεώρησης των πραγμάτων, που έχει *de facto* επέλθει, αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως πρόκληση στην προσπάθεια να υπάρξει ορθολογικότερη κατανομή στις άμεσες ενισχύσεις που απευθύνονται στον αγροτικό πληθυσμό αλλά και στην επίτευξη του στόχου να υπάρχει ανταποδοτικότητα για τις ενισχύσεις αυτές.

Αντίστοιχα, η χρηματοδότηση από το τραπεζικό σύστημα κατά κανόνα αναφέρεται σε τυποποιημένα προϊόντα κεφαλαίων κίνησης και επενδυτικών δανείων που συνήθως απευθύνονται σε μικρές επιχειρήσεις. Το περιβάλλον αυτό έχει συμβάλει στην ανάπτυξη ενός παράλληλου άτυπου συστήματος ιδιωτικής χρηματοδότησης των αγροτών, το οποίο λειτουργεί κυρίως μέσω των επιχειρήσεων διακίνη-

¹² <https://ec.europa.eu/agriculture/rica/index.cfm>

σης αγροεφοδίων. Συγκεκριμένα, οι ταμειακές ροές των αγροτικών εκμεταλλεύσεων «διευκολύνονται» μέσω της επί πιστώσει προμήθειας των αναγκαίων αγροτικών εφοδίων, τα οποία εξοφλούνται με την εκταμίευση των άμεσων ενισχύσεων. Η πρακτική αυτή είναι εν μέρει λειτουργική, αφού καλύπτει ορισμένες από τις χρηματοδοτικές ανάγκες των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όμως αδυνατεί να χειρισθεί τις υπόλοιπες. Παράλληλα, έχει το μειονέκτημα της δημιουργίας σχέσεων εξάρτησης μεταξύ αγροτών και προμηθευτών αγροεφοδίων.

Σήμερα, η κατάσταση έχει κατά πολύ βελτιωθεί. Με εξαίρεση την Κάρτα του Αγρότη που διατίθεται από τις τράπεζες, εξειδικευμένα προϊόντα για τους αγρότες προσφέρει η Τράπεζα Πειραιώς, με χρηματοδοτήσεις που καλύπτουν τόσο τις παραγωγικές (ΑΔΑ, Μικροχρηματοδότηση Αγροτών) όσο και τις επενδυτικές ανάγκες (Δάνειο Γη & Εξοπλισμός, Δάνειο για Ενεργητική Προστασία, Δάνειο για Νέους και Νεοεισερχόμενους αγρότες, Επιδοτούμενο Δάνειο Αγοράς Γης για νέους αγρότες, Δάνεια εγκατάστασης Φωτοβολταϊκών κ.λπ.). Τέλος, μια σημαντική εξέλιξη των τελευταίων ετών σχετίζεται με τη βελτίωση της ευελιξίας των χρηματοδοτήσεων, καθώς προσφέρονται δανειακά προϊόντα που καλύπτουν τις ανάγκες όλου του εύρους των παραγωγών, από τις πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις (μέσω των μικρο-χρηματοδοτήσεων) έως τις μεγαλύτερες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Στο πλαίσιο αυτό, για τη βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση των αγροτών έχουν περιορισθεί σημαντικά οι απαιτούμενες διασφαλίσεις, ενώ η αξιοποίηση των σύγχρονων χρηματοδοτικών εργαλείων προσφέρει ανάλογη ευελιξία και στις χρηματοδοτήσεις των επενδύσεων. Με αφορμή την υλοποίηση των επενδύσεων που έχουν ενταχθεί στο Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ), προσφέρεται σήμερα μια σειρά από ευέλικτα χρηματοδοτικά σχήματα που αφορούν δάνεια έναντι

της επιχορήγησης που δεν συνδέονται με εξασφαλίσεις (προσημειώσεις) ή δάνεια για την κάλυψη της ιδιωτικής συμμετοχής σε εξειδικευμένα εγγυοδοτικά χρηματοδοτικά εργαλεία του ΠΑΑ που εξασφαλίζει χαμηλότερα επιτόκια δανεισμού και μειωμένες διασφαλίσεις.

Πέραν της προϊοντικής προσφοράς, είναι αξιοσημείωτη και η συμβουλευτική διάσταση των νέων αυτών χρηματοδοτικών εργαλείων, αφού μέσω της αξιολόγησης της χρηματοδοτούμενης επένδυσης η τράπεζα εντοπίζει και ενημερώνει τον αγρότη για τη βιωσιμότητα της επένδυσής του. Έτσι το όφελος είναι διττό: παρέχεται η δυνατότητα στον αγρότη να υλοποιήσει τη βέλτιστη οικονομικά επένδυση και στο τραπεζικό ίδρυμα να προβαίνει σε υγιείς χρηματοδοτήσεις.

Περιβάλλον

Κλιματική αλλαγή

Το έδαφος και το κλίμα αποτελούν τους βασικούς φυσικούς πόρους επί των οποίων αναπτύσσονται και λειτουργούν οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Ο,τιδήποτε επηρεάζει τις παραμέτρους αυτές δημιουργεί επισφάλειες στην άσκηση της γεωργίας και θέτει σε κίνδυνο όχι μόνον την πρόσοδο του αγροτικού πληθυσμού αλλά και την προμήθεια των απαραίτητων τροφίμων για το σύνολο της κοινωνίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η κλιματική αλλαγή αποτελεί την πρώτη και κύρια πρόκληση που αντιμετωπίζει σε παγκόσμιο επίπεδο η γεωργία. Η Ε.Ε. έχει ήδη ανταποκριθεί στην πρόκληση αυτή υιοθετώντας δύο κύριες δέσμες δράσεων, οι οποίες στοχεύουν πρωτίστως στον μετριασμό του φαινομένου της αλλαγής του κλίματος και δευτερευόντως στην προσαρμογή σε αυτήν.

Όμως, ειδικά για τον πρωτογενή τομέα η συγκεκριμένη προτεραιοποίηση θα πρέπει να αντιστραφεί, καθώς οι επι-

Ευγενία Δημουλά, *Ελαιώνας*, λάδι σε μουσαμά, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

σφάλειες και οι κίνδυνοι που συνεπάγεται μια ενδεχόμενη κατάρρευση του γεωργικού ιστού θα είναι καθοριστικές για την επιβίωση του ανθρώπινου είδους. Άλλωστε, η άμεση ανάγκη για προσαρμογή της γεωργίας στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής έχει ήδη καταστεί πρόδηλη από την αύξηση της συχνότητας των ακραίων καιρικών φαινομένων, οι οποίες επιφέρουν ανεπανόρθωτες καταστροφές στη φυτική και ζωική παραγωγή, προκαλώντας οικονομικό μαρασμό στις πληττόμενες αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Οι προκλήσεις που έχουν διαμορφωθεί για την προσαρμογή στο περιβάλλον των αυξημένων και απρόβλεπτων κλιματολογικών κινδύνων είναι πρωταρχικής σημασίας και αφορούν δύο κύριες κατευθύνσεις: α) την ανάπτυξη συστήματος έγκαιρης προειδοποίησης για επικείμενες φυσικές καταστροφές, το οποίο θα είναι σε θέση να προσφέρει αυτοματοποιημένα στον αγρότη έγκυρη και έγκαιρη πληροφόρηση, και β) την ανάγκη προμήθειας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (πρωτίστως) και της υπαίθρου (δευτερευόντως) με εξοπλισμό και υποδομές για την αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών, με στόχο να διασφαλισθεί η διατήρηση του παραγωγικού κεφαλαίου και να διασωθεί τμήμα της αναμενόμενης αγροτικής παραγωγής.

Η σημαντικότερη όμως επίπτωση της κλιματικής αλλαγής αφορά τις ουσιώδεις αλλαγές που αναμένεται να επιφέρει στα κλιματικά δεδομένα, με βάση τα οποία έχει καθορισθεί η διάρθρωση των παραγωγικών εκμεταλλεύσεων στο γεωγραφικό υπόβαθρο της χώρας και έχουν δημιουργηθεί οι διαφορετικές καλλιεργητικές ζώνες. Με δεδομένο ότι η χώρα μας συμπεριλαμβάνεται στις περιοχές οι οποίες στο άμεσο μέλλον θα αντιμετωπίσουν αλλαγές στις κλιματολογικές συνθήκες,¹³ η παραδοσιακή κατανομή των καλλιεργητικών ζωνών της τίθεται σε επισφάλεια. Ο

επανασχεδιασμός, λοιπόν, της γεωγραφικής κατανομής των καλλιεργειών, με βάση τις προβλέψεις και τις εκτιμήσεις για την επικείμενη αλλαγή των κλιματολογικών δεδομένων, αποκτά υψηλή προτεραιότητα. Η πρόκληση αυτή συνεπάγεται δράσεις που θα πρέπει να εκπορευθούν κατά κύριο λόγο από ένα κεντρικό επίπεδο, το οποίο διαθέτει όλα τα απαραίτητα δεδομένα και τις πληροφορίες για τη λήψη των σχετικών αποφάσεων. Στην ανάγκη εθνικής προσέγγισης για την αντιμετώπιση της πρόκλησης αυτής συνηγορεί και η διαφαινόμενη προοπτική για επαναχωροθέτηση των βασικών παραγωγικών κατευθύνσεων της χώρας εντός των διαφορετικών γεωγραφικών διαμερισμάτων. Αυτή θα προβλέπει αφενός την πιθανότητα μετεγκατάστασης μιας σειράς αγροτικών βιομηχανιών και αφετέρου την ανάπτυξη μιας σειράς αναγκαίων εγγειοβελτιωτικών υποδομών.

Αντίθετα, η πρόκληση που αφορά τις δράσεις για τον μετριασμό των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής προσδιορίζεται κυρίως στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αφού σε αυτές επικεντρώνεται η επιδίωξη της μείωσης των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Για τη φυτική παραγωγή, εκτός των γεωργικών πρακτικών (συγκαλλιέργεια, αμειψισπορά κ.λπ.), βασική επιδίωξη αποτελεί η μείωση της κατανάλωσης των ορυκτών καυσίμων και η ελάττωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου που συνεπάγεται η χρήση των λιπασμάτων (εκπομπή 1Kg αμμωνίας ισοδυναμεί με 3 Kg CO₂, ενώ για τα οξείδια του αζώτου το ισοδύναμο σε CO₂ είναι υπερεκατονταπλάσιο). Αντίστοιχα, για τη ζωική παραγωγή σοβαρή παράμετρο αποτελούν οι εκπομπές του ζωικού κεφαλαίου, οι οποίες υπό τη μορφή μεθανίου συμβάλλουν σημαντικά στις εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου (1 Kg μεθανίου ισοδυναμεί με εκπομπές 23 Kg CO₂). Και για τις δύο περιπτώσεις, η επιστήμη έχει να προσφέρει πολλά υποσχόμενες τεχνο-

¹³ https://www.bankofgreece.gr/Publications/Πλήρης_Εκθεση.pdf

λογίες μείωσης των εκπομπών. Για τη μείωση της χρήσης των ορυκτών καυσίμων, υψηλής ωφέλειας παράγοντας θα ήταν η ενσωμάτωση σύγχρονου μηχανολογικού εξοπλισμού στον πρωτογενή τομέα της χώρας. Με δεδομένο ότι ο υφιστάμενος μηχανολογικός στόλος είναι ηλικιακά γερασμένος, είναι επιτακτική ανάγκη η θέσπιση κινήτρων για τη σταδιακή αντικατάστασή του με σύγχρονο ο οποίος θα έχει μικρότερες ενεργειακές απαιτήσεις και θα χρησιμοποιεί φιλικότερες για το περιβάλλον πηγές ενέργειας (π.χ. φυσικό αέριο, ηλεκτρισμός κ.λπ.).

Βιοποικιλότητα

Η εισβολή ξενικών ειδών, κυρίως με τη μορφή εχθρών και ασθενειών, συνιστά μια από τις μεγαλύτερες σύγχρονες προκλήσεις για τη διατήρηση της φυσικής και αγροτικής βιοποικιλότητας. Η διαδικασία αυτή, η οποία συχνά εξελίσσεται σε πανδημία, δεν είναι άγνωστη για τη γεωργία. Τυπικό παράδειγμα πανδημίας του τύπου αυτού αποτέλεσε η εξάπλωση της φυλλοξήρας (*Ph. Vastatrix*), η οποία στα τέλη του 19ου αιώνα αποδεκάτισε τους παραδοσιακούς αμπελώνες της Ευρώπης και θεωρείται υπεύθυνη για την απώλεια ενός μεγάλου πλήθους παραδοσιακών ποικιλιών αμπέλου. Πρόσφατα, ο ιός της τριστετάρας (*Citrus tristeza virus*) απείλησε με αφανισμό τις καλλιέργειες των εσπεριδοειδών,¹⁴ ενώ ανάμεσα στους πολυποίκιλους νέους εχθρούς που έχουν εμφανισθεί το τελευταίο διάστημα ξεχωρίζουν το βακτήριο της ξυλέλλας (*Xylella Fastidiosa*) που έχει ήδη καταστρέψει τους ελαιώνες της

¹⁴ K. Djelouah, “*Citrus tristeza* (citrus tristeza virus): A serious threat to the Mediterranean citrus industry”, *Acta Horticulturae*, vol. 940 (2012), σ. 597-606.

Νότιας Ιταλίας¹⁵ και το σκαθάρι ελέφαντας (*Megasoma elephas*) που αποδεκατίζει τους φοίνικες της χώρας μας.¹⁶ Εκτός των άμεσων απειλών που συνεπάγεται η παρουσία των εχθρών και των ασθενειών, υπάρχουν και έμμεσες απειλές που εστιάζονται στα φαινόμενα εισαγωγής και διάδοσης διαφόρων χωροκατακτητικών ειδών. Τα άγνωστα στο εγχώριο οικοσύστημα αυτά είδη έχουν εισβάλει και, λόγω της κλιματικής αλλαγής, ευδοκούν και ανταγωνίζονται την αυτόχθονη ζωική και φυτική βιοποικιλότητα. Τυπικά παραδείγματα χωροκατακτητικών ειδών είναι τα τροπικά είδη ιχθύων που έχουν πρόσφατα «μεταναστεύσει» στη Μεσόγειο, όπως το λιονταρόψαρο (*Pterois miles*), ο λαγοκέφαλος (*Lagocephalus sceleratus*) και ο γερμανός (*Siganus luridus* & *Siganus rivulatus*), αλλά και διάφορα φυτικά είδη όπως η βρωμοκαρυδιά (*Ailanthus altissima*) και η νικοτιάνα (*Nicotiana Glauca* Graham) που πλέον απαντώνται σε όλη την Ελλάδα ευδοκιμώντας σε βάρος της γηγενούς βλάστησης.¹⁷

Οι προκλήσεις στην περίπτωση αυτή εστιάζονται στον αποτελεσματικό έλεγχο της εισαγωγής των ξενικών ειδών, ο οποίος ωστόσο είναι εξαιρετικά δύσκολος στο πλαίσιο του ελεύθερου κοινοτικού εμπορίου και της παγκοσμιοποιη-

¹⁵ M. Saponari, G. Loconsole, D. Cornara, R.K. Yokomi, A.D. Stradis, D. Boscia, D. Bosco, G.P. Martelli, R. Krugner, F. Porcelli, “Infectivity and transmission of *Xylella fastidiosa* by *Philaenus spumarius* (Hemiptera: Aphrophoridae) in Apulia, Italy”, *Journal of Economic Entomology*, vol. 107 (4), 2014, σ. 1316-1319.

¹⁶ J. Kontschán, G. Mazza, R. Nannelli, P.F. Roversi, “Nenteria extremica n. sp., a new Uropodina mite (Acari Mesostigmata) collected on *Rhynchophorus ferrugineus* in Italy, with notes on other Uropodina mites associated with the Red Palm Weevil”, *Redia* 97 (2014), σ. 63-69.

¹⁷ K. M. Kasiotis, E. Evergetis, D. Papachristos, O. Vangelatou, S. Antonatos, P. Milonas, S. A. Haroutounian and K. Machera, “An Essay on Ecosystem Availability of *Nicotiana Glauca* Graham Alkaloids: The Honeybees Case Study”, *BMC Ecology* 2020, 20 (1), σ. 7.

μένης οικονομίας. Μοιραία, λοιπόν, περιορίζονται στην καθιέρωση των κατάλληλων φυτοϋγειονομικών και κτηνιατρικών πρωτοκόλλων στις εμπορικές διαδικασίες και στη δικινηση του πολλαπλασιαστικού υλικού των φυτικών ειδών.

Αγροσυστημικές υπηρεσίες

Η πρόκληση αφορά τον προσδιορισμό των οικοσυστημικών υπηρεσιών στη γεωργία, με στόχο την αποτίμηση και την ένταξή τους στο διαχειριστικό πλαίσιο του πρωτογενούς τομέα. Έχει ήδη προηγηθεί αναφορά στις συνέπειες που επιφέρει η ιδιοκτησιακή και εκτατική διάρθρωση των αγροτικών γαιών. Υπό το πρίσμα των αγροσυστημικών υπηρεσιών, εκτός από το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων σημαντική περιβαλλοντική πρόκληση αποτελεί και η διάρθρωση των καλλιεργειών. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορούν μια σειρά από πρόσφατες μελέτες, οι οποίες αναδεικνύουν τον ρόλο και τη σημασία της ενίσχυσης που προσφέρουν οι μικρής έκτασης αγροί στους πληθυσμούς των φυσικών επικονιαστών (έντομα γονιμοποίησης των ανθέων), οι οποίοι είναι κατά κύριο λόγο οι μέλισσες, από κοινού με άλλα έντομα και οργανισμούς. Η ετήσια οικονομική αξία της επικονίασης ξεπερνά τα 150 δισεκατομμύρια ευρώ, αφού με βάση τα στοιχεία του FAO η διαδικασία αυτή είναι υπεύθυνη για τη γονιμοποίηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των φυτικών ειδών.¹⁸ Ως επακόλουθο, ένα σημαντικό ποσοστό της παραγωγής των τροφίμων στην Ευρώπη εξαρτάται από την επικονίαση.¹⁹ Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια πολύ ανησυχητική μείωση του πληθυσμού των επικονιαστών, με αποτέλεσμα να τίθεται σε κίνδυνο η

παραγωγή που εξαρτάται από αυτόν. Η μείωση αποδίδεται στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, αφού η αλλαγή των κλιματολογικών συνθηκών επιτρέπει την εξάπλωση των χωροκατακτητικών εντόμων που ανταγωνίζονται και εκδιώκουν τους αυτόχθονες επικονιαστές. Στο φαινόμενο συμβάλλει και η εξάπλωση των χωροκατακτητικών φυτών, τα οποία απομακρύνουν τους επικονιαστές από τα φυτά των περιοχών όπου παραδοσιακά αναπτύσσονται.²⁰

Η αναγνώριση της αξίας της πολυποικιλότητας στην επικονίαση και την οικονομική ζημιά που υφίσταται το οικοσύστημα από τη μείωσή της, αναμένεται να οδηγήσει σύντομα στη λήψη μέτρων για την προστασία των επικονιαστών.²¹ Προς την κατεύθυνση αυτή έχει ήδη ξεκινήσει μια μεγάλη δημόσια αντιπαράθεση σχετικά με το οικονομικό αποτέλεσμα που συνεπάγονται οι προσπάθειες μεγέθυνσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων -για την επίτευξη οικονομικών κλίμακας- αφού οι αρνητικές επιπτώσεις που επιφέρει ο γιγαντισμός των εκμεταλλεύσεων στην επικονίαση θέτουν σε αμφιβολία το συνολικό οικονομικό αποτέλεσμα. Όσον αφορά το οικοσύστημα της Ελλάδας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η υφιστάμενη κατάσταση είναι ευνοϊκή για τη διασφάλιση των αγροσυστημικών αυτών υπηρεσιών, αφού ένα από τα χαρακτηριστικά της διάρθρωσης του αγροτικού παραγωγικού κεφαλαίου της χώρας είναι το υψηλό ποσοστό των δένδρωδων καλλιεργειών. Οι δένδρωδεις αυτές καλλιέργειες, που καλύπτουν σημαντικό τμήμα της αγροτικής γης, συμβάλλουν στην παροχή μιας σειράς από σημαντικότερες αγροσυστημικές

¹⁸ <http://www.fao.org/pollination/en/>

¹⁹ <https://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/pollinators/pdf/ENV-19-003-LeafletPollinators-EL-B-web.pdf>

²⁰ K.A. Orford, P.J. Murray, I.P. Vaughan & J. Memmott, "Modest enhancements to conventional grassland diversity improve the provision of pollination services", *Journal of Applied Ecology* 2016. DOI: 10.1111/1365-2664.12608

²¹ <https://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/pollinators/pdf/ENV-19-003-LeafletPollinators-EL-B-web.pdf>

Μαρία Δαφνομήλη (1915-2003), Θερισμός, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

υπηρεσίες που διακρίνονται σε: α) υποστηρικτικές ως καταφύγιο άγριας ζωής, β) ρυθμιστικές για την ατμόσφαιρα και τον υδροφόρο ορίζοντα, και γ) πολιτισμικές ως κέντρο κοινωνικής δραστηριότητας. Προς την κατεύθυνση αυτή είναι ευνοϊκή και η υφιστάμενη πρακτική της νομαδικής εποχικής βόσκησης στις ορεινές περιοχές, η οποία επιδρά: α) στη διαμόρφωση ενός χλωριδικού περιβάλλοντος στο οποίο εντοπίζεται σχεδόν η μισή φυτική βιοποικιλότητα της Ελλάδας, και β) στην ευζωία των παραγωγικών ζώων, ένα από τα αντικείμενα της σύγχρονης ευρωπαϊκής πολιτικής στόχευσης, το οποίο ήδη εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό η παραδοσιακή αυτή διαδικασία.

Τέλος, ένα επιπλέον παράδειγμα παροχής αγροσυστη-

μικών υπηρεσιών είναι η δημιουργία αγροτικών υποδομών με τη μορφή των αναβαθμίδων. Η παραδοσιακή αυτή τεχνική που αναπτύχθηκε για να αξιοποιηθεί το επικλινές ορεινό ανάγλυφο της χώρας αποτελεί τη βέλτιστη διαθέσιμη πρακτική για τη διαχείριση των εδαφικών και υδάτινων πόρων, αφού οι αναβαθμίδες εμποδίζουν τη διάβρωση των εδαφών και αυξάνουν την υδατοχωρητικότητά τους, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν ως αντιπλημμυρικές υποδομές.

Τα ανωτέρω παραδείγματα καταδεικνύουν την αναγκαιότητα για προσμέτρηση των αγροσυστημικών υπηρεσιών στους σχεδιασμούς των νέων προγραμμάτων αγροτικής ανάπτυξης ως σημαντικών κριτηρίων για την παραγωγικότητα των αγροτικών γαιών.

Έχοντας διεξέλθει αναλυτικά το φάσμα των προκλήσεων που αντιμετωπίζει η ελληνική γεωργία στη βάση των γενεσιουργών τους αιτίων, μπορούμε να προσδιορίσουμε τις προοπτικές και τις δυνατότητες που διαθέτει ο πρωτογενής τομέας της χώρας μας για την επίτευξη μιας πραγματικά βιώσιμης και ανθεκτικής στον χρόνο ανάπτυξης. Όπως οι προκλήσεις προσδιορίστηκαν και συζητήθηκαν υπό το πρίσμα των σκοπών και των στόχων της ΚΑΠ, σε αντιστοιχία επιβάλλεται οι προοπτικές να αναλυθούν στο πλαίσιο των εννέα Ειδικών Στόχων (ΕΣ) της νέας ΚΑΠ, οι οποίοι είναι:

1. Υποστήριξη των βιώσιμων γεωργικών εισοδημάτων και της ανθεκτικότητας σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη στήριξη της επισιτιστικής ασφάλειας.
2. Ενίσχυση του προσανατολισμού προς την αγορά και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας, συμπεριλαμβανομένης μιας μεγαλύτερης εστίασης σε έρευνα, τεχνολογία και ψηφιοποίηση.
3. Βελτίωση της θέσης των αγροτών στην αλυσίδα αξίας.
4. Συμβολή στον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής και στην προσαρμογή σε αυτήν, καθώς και στη βιώσιμη ενέργεια.
5. Προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης και της αποτελεσματικής διαχείρισης των φυσικών πόρων όπως το νερό, το έδαφος και ο αέρας.
6. Συμβολή στην προστασία της βιοποικιλότητας, ενίσχυση των υπηρεσιών οικοσυστήματος και διατήρηση των οικοτόπων και των τοπίων.
7. Προσέλκυση νέων γεωργών και διευκόλυνση της επιχειρηματικής ανάπτυξης στις αγροτικές περιοχές.
8. Προώθηση της απασχόλησης, της κοινωνικής ένταξης και της τοπικής ανάπτυξης στις αγροτικές περιοχές, συμπεριλαμβανομένης της βιοοικονομίας και της βιώσιμης δασοκομίας.
9. Βελτίωση της ανταπόκρισης της γεωργίας της Ε.Ε. στις απαιτήσεις της κοινωνίας, όσον αφορά τα τρόφιμα και την υγεία, συμπεριλαμβανομένης της απαίτησης για ασφαλή θρεπτικά και βιώσιμα τρόφιμα, για τη διαχείριση των απορριμμάτων των τροφίμων και την καλή μεταχείριση των ζώων.

Η μεθοδολογική προσέγγιση που θα χρησιμοποιηθεί για την παρουσίαση των προοπτικών εστιάζει τη συζήτηση στις έξι κατηγορίες των παραγωγικών συντελεστών που

αναλύθηκαν στο κεφάλαιο των προκλήσεων, θεωρώντας αυτές ως τα βασικά μέσα για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της γεωργίας στην Ελλάδα, αλλά και την εξυπηρέτηση των ΕΣ της νέας ΚΑΠ.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η μετάβαση του πρωτογενούς τομέα στην ψηφιακή εποχή, αφού η επιτυχής ενσωμάτωση των σύγχρονων ψηφιακών συστημάτων στην παραγωγική διαδικασία του πρωτογενούς τομέα της χώρας αναμένεται να συμβάλει σημαντικά στην επιχειρούμενη προσπάθεια συμμετοχής της Ελλάδας στην ψηφιακή επανάσταση. Παρότι είναι εμφανές ότι η μετάβαση αυτή συμβαδίζει με την ανάπτυξη των σχετικών παραγωγικών υποδομών, η πολυλειτουργικότητα των πληροφοριακών συστημάτων τα καθιστά βασικό διαχειριστικό εργαλείο για το σύνολο των παραγωγικών συντελεστών. Η οριζόντια διάσταση των πληροφοριακών συστημάτων και οι αμφίδρομες προοπτικές σύνδεσης που διαθέτουν αναμένεται να προσδώσουν στους γεωργούς τη δυνατότητα -εκτός από τη λήψη των πληροφοριών- να είναι σε θέση να μεταδίδουν πληροφορίες και δεδομένα. Με τη διαδικασία αυτή οι γεωργοί θα αναδειχθούν σε επικοινωνιακούς κόμβους της αγροτικής πληροφορίας, με αποτέλεσμα να έχουν τη δυνατότητα να συμβάλουν καίρια στην υλοποίηση των συστημάτων διαχείρισης πραγματικού χρόνου, κυρίως για τις εφαρμογές που αφορούν παρατηρήσεις που σχετίζονται με το κλίμα και τη βιοποικιλότητα.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι κρίθηκε χρήσιμο στη μεθοδολογική αυτή προσέγγιση οι προοπτικές και δυνατότητες του πρωτογενούς τομέα της Ελλάδας να παρουσιασθούν ως προτάσεις στρατηγικού σχεδιασμού ή εξειδικευμένα σχέδια δράσης. Στόχος είναι η δυνατότητα μελλοντικής τους ένταξης σε ένα εθνικό πρόγραμμα που θα ενσωματώνει τους σκοπούς και στόχους της νέας ΚΑΠ, αλλά θα είναι προσαρμοσμένο στις ειδικές απαιτήσεις που παρουσιάζουν για την Ελλάδα οι προκλήσεις αυτές.

Αγροτική γη

Συνεργατικά σχήματα διαχείρισης

Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι το φαινόμενο της πολυδιάσπασης της αγροτικής ιδιοκτησίας δεν μπορεί να αντιστραφεί εύκολα, αφού αποτελεί κομβικό σημείο της κοινωνικής συνοχής και διαχρονικά συμβάλλει στους δεσμούς ενός μεγάλου μέρους του αστικού πληθυσμού με την ύπαιθρο (το «χωριό»). Στην κατεύθυνση της ιδιοκτησιακής αναδιάρθρωσης των αγροτικών γαιών στην Ελλάδα προτείνεται η θεσμοθέτηση και λειτουργία νέων συλλογικών συνεργατικών σχημάτων διαχείρισης των ιδιοκτησιών, τα οποία θα είναι κατηγοριοποιημένα ανά ομάδα ιδιοκτητών. Στη δημιουργία ομάδων-ιδιοκτητών γης είναι δυνατόν να συνεισφέρει καίρια η δημιουργία νέων δομών όπως: α) η τράπεζα γης, η οποία θα λειτουργεί ως ενδιάμεσος στις αγοροπωλησίες γης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις θα μπορεί -εάν κρίνεται απαραίτητο- να αγοράζει αγροτεμάχια, και β) ο «οργανισμός ενοικίασης γης», που θα λειτουργεί ως συντονιστής για την ενοικίαση της αγροτικής γης συγκεντρώνοντας την αντίστοιχη προσφορά και ζήτηση. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατόν να διατηρηθεί το υφιστάμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς το οποίο, όπως αναλύθηκε προηγουμένως, αποτελεί ένα πολιτισμικό συστατικό της Ελλάδας, αλλά θεωρείται διαχρονικά τροχοπέδη για την αγροτική ανάπτυξη.

Η δημιουργία εκτάσεων με κοινό διαχειριστικό πλαίσιο ανταποκρίνεται στον ΕΣ 7 και ειδικότερα στο σημείο που αναφέρεται στη διευκόλυνση της επιχειρηματικής ανάπτυξης. Εκτός από τις οικονομίες κλίμακας που θα αποφέρει η κοινή διαχείριση των χρησιμοποιούμενων πόρων (ανθρώπινοι, εισροές και κοινή εκμηχάνιση), σημαντικό όφελος θα υπάρξει και στα οικονομικά τους αποτελέσματα αφού η παραγωγή προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες

Έκτορας Δούκας (1885-1969), Θερισμός, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

θα οδηγήσει στην επίτευξη: α) καλύτερων όρων χρηματοδότησης, β) καλύτερα οργανωμένων διαδικασιών ανάδειξης (branding), πιστοποίησης και εμπορίας της αγροτικής παραγωγής, γ) αύξησης της διαπραγματευτικής ισχύος, και δ) ευκολότερης προσέγγισης νέων αγορών. Τέλος, μια επιπλέον σημαντική προοπτική για τη διαχείριση της αγροτικής γης μέσω της δημιουργίας συνεργατικών σχημάτων σχετίζεται με την ανάπτυξη του θεσμού της «Συμβολαιακής Γεωργίας» που επιτρέπει την ενσωμάτωση των μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεων στην αλυσίδα παραγωγής, συμβάλλοντας στον περιορισμό των προβλημάτων που δημιουργεί ο μικρός κλήρος. Με τον τρόπο αυτόν ένας αριθμός μικροϊδιοκτητών θα έχει τη δυνατότητα να συνασπισθεί σε συνεργατικά σχήματα που θα εκμεταλλεύονται σημαντικές εκτάσεις αγροτικής γης, οι οποίες θα συμβολαιοποιηθούν με ενδιαφερόμενες μεταποιητικές μονάδες για ικανό βάθος χρόνου. Στο πλαίσιο αυτό, είναι δυνατόν να καθοριστούν -εκτός από το ύψος της παραγωγής που θα κομίζεται- το γενετικό υλικό που θα χρησιμοποιηθεί, η επιδιωκόμενη ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων, όπως και η κοινή εκμηχάνιση σημαντικών σημείων της παραγωγικής διαδικασίας (π.χ. συλλογή). Με τον τρόπο αυτό δίνεται η δυνατότητα σχηματοποίησης βιώσιμων εκμεταλλεύσεων που θα αποφέρουν αξιολογικά μεγέθη και κέρδη σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη.

Πρώτη προτεραιότητα για τον σχεδιασμό των συνεργατικών σχημάτων είναι η κατάταξή τους, ανάλογα με το καθεστώς ιδιοκτησίας της αγροτικής γης, σε κερδοσκοπικά ή μη κερδοσκοπικά νομικά πρόσωπα, φυσικά πρόσωπα αγρότες, φυσικά πρόσωπα μη αγρότες κ.λπ. Η κατηγοριοποίηση αυτή είναι δυνατόν να υπόκειται σε περαιτέρω διαίρεση εντός κάθε ομάδας. Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ομάδες των μη κερδοσκοπικών νομικών ή φυσικών προσώπων που δεν είναι κατ'

επάγγελμα αγρότες. Στην πρώτη ομάδα συγκαταλέγονται -μεταξύ άλλων- η Εκκλησία και το Δημόσιο, οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες αγροτικής γης στην Ελλάδα. Η δημιουργία εξειδικευμένων συνεργατικών σχημάτων στα οποία θα ενταρρύνεται η εμπλοκή επενδυτών, αγροτών και εργατών γης αναμένεται να συμβάλει θετικά στην αξιοποίηση ή την αύξηση της παραγωγικότητας των γαιών τους, κάτι που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ΕΣ 1 για την επισιτιστική ασφάλεια. Επιπλέον, η ένταξή τους στο διαχειριστικό πλαίσιο της ΚΑΠ αναμένεται να ενισχύσει τις περιβαλλοντικές στοχεύσεις σύμφωνα με τους ΕΣ 4, 5 και 6.

Αντίθετα, η περίπτωση των ιδιοκτητών γης που δεν είναι αγρότες παρουσιάζει πολύ περισσότερες ιδιαιτερότητες, επειδή οι ιδιοκτησίες τους είναι συνήθως πολύ μικρές και βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από την κύρια κατοικία τους. Επιπλέον, εμφανίζουν μεταξύ τους μια μεγάλη ποικιλότητα ως προς τις προτεραιότητες και τις επιδιώξεις τους. Για παράδειγμα, οι προσδοκίες ενός συνταξιούχου ιδιοκτήτη διαφέρουν σημαντικά σε σχέση με τους στόχους ενός υπαλλήλου ή ενός μόνιμου κατοίκου μιας άλλης χώρας. Επίσης, σημαντικές διαφορές δύναται να προκύψουν και ως προς την αντιλαμβανόμενη αξία της ιδιοκτησίας, αλλά και τις απαιτήσεις για τη χρήση της. Στην περίπτωση αυτή, η προοπτική επίτευξης ενός συνεργατικού σχήματος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη διαμόρφωση ενός ειδικού για κάθε περίπτωση διαχειριστικού πλαισίου, το οποίο θα είναι προσαρμοσμένο στις αντιλήψεις και απαιτήσεις της αντίστοιχης ομάδας ιδιοκτητών.

Στρωμάτωση της ιδιοκτησίας της αγροτικής γης

Οι στρωματώσεις των αγροτικών γαιών αφορούν κυρίως την οικοφυσιολογία τους, η οποία επιτρέπει τη διάκρισή τους σε δύο κύριες κατηγορίες: σε όσες χαρακτηρίζονται

ως παραγωγικές (αροτραίες, αρδεύσιμες) και στις μη παραγωγικές που συμπεριλαμβάνουν τα επικλινή και άνυδρα εδάφη και τις ορεινές ή ημιορεινές περιοχές. Εκτός της αυτονόητης σημασίας των εδαφών που εντάσσονται στην πρώτη κατηγορία, σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άσκηση της γεωργίας σε τμήματα των εδαφών της δεύτερης κατηγορίας. Αυτά καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα της χώρας (πάνω από το 40% των εδαφών), με αποτέλεσμα η αξιοποίησή τους να είναι ουσιώδους σημασίας για την ορθή διαχείριση των φυσικών πόρων, αλλά και την επίτευξη της διατροφικής επάρκειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διεθνή βιβλιογραφία όλο και πιο συχνά οι αγροτικές γαίες της κατηγορίας αυτής χαρακτηρίζονται, από κοινού με την εδαφοκάλυψή τους, ως αγροσυστήματα υψηλής φυσικής αξίας καθώς αναγνωρίζεται σ' αυτές ρόλος ιδιαίτερα σημαντικός για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας και την προσαρμοστικότητα στην κλιματική αλλαγή.²²

Ανάμεσα στις περιοχές αυτές, για την Ελλάδα ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι αγροτικές εκτάσεις των φυσικών περιοχών που έχουν ενταχθεί στο Δίκτυο Φύση (Natura) 2000, το πανευρωπαϊκό δίκτυο προστασίας των ειδών και των ενδιαιτημάτων τους. Το Δίκτυο Natura 2000 αποτελεί ένα από τα πλέον φιλόδοξα ευρωπαϊκά προγράμματα για την προστασία της φύσης και ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής της Ε.Ε. για τη διατήρησή της. Η Ελλάδα συγκαταλέγεται στα κράτη της Ε.Ε. με τις αναλογικά μεγαλύτερες εκτάσεις που έχουν χαρακτηριστεί ως ανήκουσες στο Δίκτυο Natura 2000.²³ Οι περιοχές αυτές καλύπτουν περίπου το 19% της ελληνικής επικράτειας και χωρίζονται

σε 202 Ζώνες Ειδικής Προστασίας (ΖΕΠ) και 241 Τόπους Κοινοτικής Σημασίας (ΤΚΣ). Στις προστατευόμενες αυτές περιοχές η πρωτογενής παραγωγή αποτελεί μία από τις λίγες επιτρεπόμενες οικονομικές δραστηριότητες.

Η ολοκλήρωση των αγροτικών γαιών των προστατευόμενων αυτών περιοχών ως ένα ενιαίο υποσύνολο και η σύνδεσή τους με το διαχειριστικό πλαίσιο, αλλά και το τουριστικό προϊόν της εκάστοτε περιοχής, αναμένεται να εξυπηρετήσουν τον ΕΣ 6 (προστασία της βιοποικιλότητας), αλλά και τον ΕΣ 5 ως παράδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης και διαχείρισης φυσικών πόρων. Επιπλέον, η ενδεχόμενη πιστοποίηση -με ειδικό σήμα για την περιοχή προέλευσης- των αγροτικών προϊόντων που θα προέρχονται από τις περιοχές Natura 2000 θα συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία υπεραξιών, αφού στα προϊόντα αυτά συνδυάζονται δύο από τα ολοένα αυξανόμενα ζητούμενα μιας μεγάλης μερίδας καταναλωτών: η παραγωγή βιολογικών προϊόντων και η προστασία-διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος μέσω της υιοθέτησης φιλοπεριβαλλοντικών τεχνικών καλλιέργειας.

Εκτός των παραπάνω περιοχών που διαθέτουν υψηλή φυσική αξία, ένα επιπλέον σημαντικό υποσύνολο εδαφών αφορά τα ιδιότυπα αγροτικά τοπία, τα οποία κυρίως αποτελούνται από επικλινή και μειονεκτικά εδάφη. Σε αυτά, η ανθρώπινη παρέμβαση με στόχο την αξιοποίηση ή/και βελτίωση της γονιμότητάς τους, έχει δημιουργήσει μια νέα γεωμορφολογία. Οι εκτάσεις αυτές αναγνωρίζονται παγκοσμίως ως ένας σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης του συνολικού τοπίου και σε πολλές περιπτώσεις ως μέσα διασύνδεσης του τουρισμού με τον πρωτογενή τομέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατηγορίας αυτής αποτελεί ο αμπελώνας της Σαντορίνης, όπου από τα αρχαία χρόνια έχει επινοηθεί η τεχνική της κουλούρας για την καλλιέργεια της αμπέλου με στόχο να προστατεύεται

²² T. Campedelli, G. Calvi, P. Rossi, A. Trisorio, G. Tellini Florenzano, "The role of biodiversity data in High Nature Value Farmland areas identification process: A case study in Mediterranean agrosystems", *Journal for Nature Conservation* 46 (2018), σ. 66-78.

²³ <https://www.geogreece.gr/natura.php>

η άμπελος από τους ισχυρότατους ανέμους και κυρίως να επωφελείται από την υγρασία που απορροφά τη νύκτα το πορώδες ηφαιστιογενές έδαφος του νησιού. Η γεωγλυφία του αμπελώνα είναι τόσο άρρηκτα συνδεδεμένη με το φυσικό τοπίο και το τουριστικό προϊόν της Σαντορίνης, ώστε, εάν δεν υπήρχε, πιθανότατα θα έπρεπε να εφευρεθεί για να ολοκληρώσει το απaráμιλλης ομορφιάς τοπίο του νησιού. Αντίστοιχη διασύνδεση του αγροτικού τοπίου με τον τουρισμό απαντάται σε πολλές άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα ο ελαιώνας της Κέρκυρας που χαρακτηρίζει το τοπίο του πανέμορφου αυτού νησιού.

Στην περίπτωση της Ελλάδας υπάρχει και μία επιπλέον προοπτική, η οποία συνδέει το τοπίο με μια μακραίωνη ιστορική και πολιτιστική παράδοση. Είναι δε ικανή να αποτελέσει βάση για τη δημιουργία μελλοντικών εκμεταλλεύσεων στον τομέα της παροχής βιωματικών εμπειριών ιστορικής προσέγγισης, οι οποίες θα αξιοποιούν το πολιτισμικό υπόβαθρο κάθε περιοχής. Ως τέτοιο παράδειγμα είναι δυνατό να προταθεί η δημιουργία και λειτουργία ενός αυτόνομου αγροτουριστικού προϊόντος, στο οποίο θα επιχειρείται η ανασύσταση αρχαίας αγροικίας (π.χ. Μυκηναϊκής, Μινωικής, Αθηναϊκής κ.λπ.). Σε αυτήν, παράλληλα με την αγροτική τεχνολογία και τις πρακτικές της εποχής, θα παρουσιάζονται τα αγροτικά προϊόντα και η γαστρονομία της περιοχής. Το παράδειγμα αυτό είναι ενδεικτικό του συγκριτικού πλεονεκτήματος που συνεπάγεται για την ελληνική γεωργία η καλύτερη διασύνδεσή της με την ιστορία και τον πολιτισμό.

Ψηφιακές εφαρμογές

Στην εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου υπογραμμίστηκε ο οριζόντιος χαρακτήρας της ψηφιακής διάστασης της γεωργίας και τονίστηκε η ανάγκη ανάπτυξης ενός ψηφιακού νέφους που θα καλύπτει το σύνολο των λειτουργιών και ανα-

γκών της γεωργίας. Οι προοπτικές, ωστόσο, της ψηφιακής εποχής για τα γεωχωρικά δεδομένα έχουν ήδη καταστεί πρόδηλες στο πεδίο της αξιοποίησης των Γεωγραφικών Πληροφοριακών Συστημάτων ως βασικών εργαλείων της σύγχρονης γεωργίας. Σε ό,τι αφορά τις αγροτικές γαίες, υπάρχει ήδη διαθέσιμο ικανό υπόβαθρο για την ανάπτυξη εφαρμογών που θα παρέχουν στον Έλληνα αγρότη πληροφορίες με γεωχωρικά δεδομένα. Ως κοινό υπόβαθρο ανάπτυξης της τεχνολογίας αυτής αναφέρεται ενδεικτικώς η βάση δεδομένων CORINE,²⁴ στην οποία μπορούν άμεσα να διασυνδεθούν ή να ενσωματωθούν δεδομένα γαιών και γαιο-ικανότητας που υπάρχουν διάσπαρτα στα εδαφολογικά Ινστιτούτα και εργαστήρια, καθώς και δεδομένα της Δασικής Υπηρεσίας και του ΟΣΔΕ ως προς την εδαφοκάλυψη.

Η διασύνδεση των υφιστάμενων βάσεων δεδομένων ή/και η ενσωμάτωσή τους σε μια κοινή βάση θα επιτρέψει την πρόσβαση σε πληροφορίες για τις μεμονωμένες κατηγορίες ιδιοκτησίας και τον χαρακτηρισμό της αγροτικής γης, αποδίδοντας ένα πολύτιμο εργαλείο για τον σχεδιασμό των πλέον πρόσφορων αναπτυξιακών μέτρων, αλλά και την καλύτερη διαχείριση των οικολογικών απαιτήσεων ή οικονομικών αιτημάτων. Επιπλέον, η συγκέντρωση και παροχή όλων των προαναφερθέντων δεδομένων της αγροτικής γης στο πλαίσιο του συστήματος AKIS (Agricultural Knowledge Information Systems)²⁵ αναμένεται να προσφέρει ένα πολύτιμο εργαλείο που θα δώσει στους αγρότες πρόσβαση σε στοιχεία που θα επιτρέπουν τον αποτελεσματικότερο προέλεγχο της βιωσιμότητας της εφαρμογής των διαθέσιμων αναπτυξιακών μέτρων ή/και επιλογών.

²⁴ <https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover>

²⁵ https://ec.europa.eu/eip/agriculture/sites/agrieip/files/eipagri_brochure_knowledge_systems_2018_en_web.pdf

Παραγωγικό κεφάλαιο

Αγροσυστημικές υπηρεσίες

Οι προοπτικές που αφορούν τη διασύνδεση των αγροσυστημικών υπηρεσιών με την εδαφοκάλυψη της αγροτικής γης προσεγγίστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας συμβολής. Ένας επιπλέον τομέας των αγροσυστημικών υπηρεσιών αφορά τη συνδυαστική επίδραση της πανίδας και της χλωρίδας στο εδαφοκλιματικό υπόβαθρο, γεγονός που αναμένεται να έχει σοβαρό αντίκτυπο στη διαμόρφωση των οικοσυστημάτων, στην υποστήριξη της βιοποικιλότητας και της ίδιας της ζωής. Στην περίπτωση των αγροτικών γαιών, ο συνδυασμός αυτός αξιολογείται κυρίως με βάση το παραγωγικό κεφάλαιο κάθε εκμετάλλευσης, έχοντας ανά περίπτωση βαρύνουσα συμβολή σε διαφορετική κατηγορία οικοσυστημικών υπηρεσιών. Αν και για τους σκοπούς του παρόντος οι υπηρεσίες αυτές χαρακτηρίζονται ως αγροσυστημικές, εντούτοις περιλαμβάνουν σχεδόν όλες τις βασικές κατηγορίες των οικοσυστημικών. Από τις κατηγορίες αυτές, καλύπτονται κατά προτεραιότητα οι προμηθευτικές που λογίζονται ως καίριες για την αγροτική παραγωγή, ενώ από τις υπόλοιπες η σημαντικότερη συμβολή προέρχεται από τα αγροτικά συστήματα.

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, από τις υποστηρικτικές υπηρεσίες του πρωτογενούς τομέα που συγκαταλέγονται στις βασικές λειτουργίες για τη διατήρηση της ζωής, η σημαντικότερη αφορά τη διατήρηση του κύκλου των βασικών θρεπτικών στοιχείων, αλλά και η δημιουργία-διατήρηση της γονιμότητας των εδαφών. Η ανάπτυξη των υπηρεσιών αυτών συνδέεται άρρηκτα με τη μελλοντική επάρκεια των φυσικών πόρων, αφού αναγνωρίζεται ο ρόλος τους στη δημιουργία και διατήρηση των εδαφικών πόρων.

Ένα επιπλέον παράδειγμα αξιοποίησης των αγροσυστημικών υπηρεσιών είναι η ένταξη ορισμένων δραστη-

ριοτήτων της γεωργίας στους μακροπρόθεσμους αποδέκτες αποθήκευσης αερίων του θερμοκηπίου. Η βάση για την αποδοχή του αιτήματος αυτού βρίσκεται στο γεγονός ότι η ετήσια ανάπτυξη των φυτών (φύλλα, καρποί, ξυλώδης ιστός, ρίζες) είναι απευθείας συνάρτηση της απορρόφησης μιας αντίστοιχης ποσότητας διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) από την ατμόσφαιρα. Έτσι, είναι σχετικά εύκολο να προσδιορισθεί το ποσό του διοξειδίου που απορροφά ετησίως κάθε φυτό. Είναι αντίστοιχα εφικτό να υπολογισθεί και ο μέσος όρος των αερίων του θερμοκηπίου που συνεπάγεται η ανά έτος πραγματοποίηση των αγροτικών εργασιών (λίπανση, καλλιέργεια, συγκομιδή κ.λπ.), αφού απορρέει από στοιχεία που μπορούν να συλλεγούν και να καταγραφούν. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό να υπολογισθεί το ετήσιο ποσό δέσμευσης του άνθρακα από την καλλιέργεια, εκφρασμένο σε ισοδύναμα διοξειδίου του άνθρακα. Μελλοντικά, ο υπολογισμός του ισοζυγίου αυτού είναι δυνατόν να προσφέρει ένα ρεαλιστικό ανταποδοτικό όφελος στους καλλιεργητές, υπό τη μορφή της εμπορίας των δικαιωμάτων εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, είτε μέσω της νομοθέτησης μιας επίσημα θεσμοθετημένης διαδικασίας, είτε μέσω των εθελοντικών αγορών (volunteer markets). Ιδιαίτερα ευνοημένοι από μια τέτοια προοπτική θεωρείται ότι θα είναι οι γεωργοί που διαθέτουν πολυετείς δενδρώδεις καλλιέργειες, οι οποίες αποδεδειγμένα χαρακτηρίζονται σήμερα ως αποθήκες δέσμευσης άνθρακα.²⁶ Η υιοθέτηση μιας τέτοιας προοπτικής αναμένεται να συμβάλει σημαντικά και στην προσπάθεια για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής, αφού η υιοθέτηση φιλοπεριβαλλοντικών πρακτικών θα συνεπάγεται μείωση των εκροών και αύξηση της ποσότητας

²⁶ <https://www.lifeclimatree.eu>

του άνθρακα που δεσμεύει η αγροτική εκμετάλλευση και άρα του προσδοκώμενου οικονομικού οφέλους. Παράλληλα, θα λειτουργήσει ως σημαντικό οικονομικό κίνητρο για τους καλλιεργητές να υιοθετήσουν καλλιεργητικές πρακτικές με μειωμένο αποτύπωμα άνθρακα, οι οποίες θα τους εξασφαλίζουν μεγαλύτερη οικονομική πρόσοδο από την πώληση των δικαιωμάτων για τη δέσμευση του άνθρακα από τις καλλιέργειές τους.

Στις υπηρεσίες αυτές εντάσσεται και η αξιοποίηση των πολύτιμων φυσικών πόρων, με βασικότερη την ορθολογική διαχείριση των υδάτινων πόρων. Η γεωργία αποτελεί τον κύριο χρήστη του νερού στη γη, αφού είναι γνωστό ότι χρησιμοποιεί το 80% των υδάτινων αποθεμάτων. Με δεδομένο ότι οι εκτιμήσεις για τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής προειδοποιούν ότι μελλοντικά η Ελλάδα θα αντιμετωπίσει αύξηση της θερμοκρασίας και μείωση του ετήσιου ύψους των βροχοπτώσεων,²⁷ είναι επιτακτική η ανάληψη δράσεων για μείωση της σπατάλης και εξοικονόμηση υδάτινων πόρων. Για την επίτευξη των στόχων αυτών προτείνεται η υιοθέτηση μιας διττής προσέγγισης που περιλαμβάνει: α) κεντρικές δράσεις για τον περιορισμό της απώλειας των υδάτινων αποθεμάτων, με την άμεση υλοποίηση μιας σειράς εγγειοβελτιωτικών έργων για τη δημιουργία ταμιευτήρων και δεξαμενών ύδατος, αλλά και σύγχρονων αρδευτικών δικτύων που θα περιορίσουν δραστικά τη σημερινή σπατάλη του ύδατος, και β) ενέργειες σε επίπεδο εκμετάλλευσης με στόχο την άμεση υιοθέτηση των αρχών της γεωργίας ακριβείας, για να επιτευχθεί ορθολογική χρήση του νερού, η οποία θα εξαρτά τον χρόνο και τρόπο του ποτίσματος στη συνδυαστική επεξεργασία μιας σειράς παραμέτρων, όπως υγρασία, σύσταση του εδάφους, κλιματικές συνθήκες, είδος της καλλιέργειας κ.λπ. Τέλος, στην εξοικονόμηση νε-

ρού μπορεί να συμβάλει η προώθηση της χρήσης βελτιωμένου πολλαπλασιαστικού υλικού που προέρχεται από την ελληνική βιοποικιλότητα και είναι προσαρμοσμένο στις εδαφοκλιματικές συνθήκες της χώρας με αποτέλεσμα να έχει μικρότερες απαιτήσεις σε νερό.

Αγροτική βιοποικιλότητα

Η πλούσια αγροτική βιοποικιλότητα της Ελλάδας καταγράφηκε στο κεφάλαιο των προκλήσεων ως ένα από τα σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα της γεωργίας της χώρας. Όμως παραμένει κατά βάση αναξιοποίητη, αφού ο βαθμός συμμετοχής της στο εγχώριο αγροτικό προϊόν είναι ιδιαίτερα χαμηλός, καθώς σχεδόν το σύνολο των παραδοσιακών τοπικών ποικιλιών βρίσκεται εκτός του υφιστάμενου κανονιστικού πλαισίου της γεωργίας. Έτσι, μια πραγματική αναπτυξιακή προοπτική για την εκμετάλλευση του κεφαλαίου της αγροτικής βιοποικιλότητας διέρχεται υποχρεωτικά από την οδό της θεσμικής κατοχύρωσης των ελληνικών ποικιλιών. Η υλοποίηση της δράσης αυτής αναμένεται να αποφέρει σημαντική ωφέλεια στο σύνολο της προστιθέμενης αξίας των γεωργικών προϊόντων, αλλά και της παραγωγικής διαδικασίας.

Αναλυτικότερα, η αναγνώριση των παραδοσιακών τοπικών ποικιλιών θα αποδώσει τον εμπλουτισμό της παραγωγικής βάσης της χώρας με πιστοποιημένους γενετικούς πόρους. Επιπλέον, η διαφοροποίηση της παραγωγής με βάση τις ποικιλίες (ή τις φυλές για το ζωικό κεφάλαιο) θα οδηγήσει στη δημιουργία μονοσήμαντων αγροτικών προϊόντων της Ελλάδας, τα οποία θα διαφοροποιήσουν την παραγωγική βάση ως προς την ποιοτική και ποσοτική της έκφραση, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην πολιτική διασφάλισης ποιότητας και πιστοποίησης αγροτικών προϊόντων. Τέλος, η ενσωμάτωση των παραδοσιακών τοπικών

²⁷ https://www.bankofgreece.gr/Publications/Πλήρης_Εκθεση.pdf

Γεωργία Μπάκουλη (γ. 1943), *Τρύγος*, παστέλ, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

ποικιλιών και φυλών στο εθνικό παραγωγικό δυναμικό θα μειώσει δραστικά τις απαιτούμενες εισαγωγές πολλαπλασιαστικού υλικού, αφού η ιδιοπαραγωγή τους θα γίνει πλέον επιτρεπτή και μάλιστα θα αποτελεί μια εξειδικευμένη διαδικασία ποιότητας. Η αυτοεξυπηρέτηση του σταδίου αυτού στην παραγωγική διαδικασία εκτιμάται ότι θα αποτελέσει ουσιαστική βελτίωση της θέσης των αγροτών στην αξιακή αλυσίδα του πρωτογενούς τομέα.

Η κατανομή των παραδοσιακών τοπικών ποικιλιών και φυλών στα οικοπεριβάλλοντα, τα οποία είναι τα πλέον κατάλληλα για να ευδοκιμήσουν, θα αποτελέσει ένα πολύ ισχυρό εργαλείο για τον στρατηγικό σχεδιασμό της διάρθρωσης των παραγωγικών κατευθύνσεων της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάδειξη και χρήση του παραδοσιακού τοπικού παραγωγικού δυναμικού αναμένεται να αποφέρει γενετικούς πόρους με αυξημένη προσαρμοστικότητα στο εδαφοκλιματικό περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους, όπως και ανθεκτικότητα έναντι των ασθενειών και εχθρών της περιοχής. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα επιτρέψουν την καλύτερη εκμετάλλευση της αγροτικής βιοποικιλότητας και την ένταξη στο εδαφικό δυναμικό εκτάσεων που έως τώρα λογίζονταν ως οριακά γόνιμες ή μειονεκτικές οδηγώντας στην παραγωγή επώνυμων παραδοσιακών ή ιδιότυπων προϊόντων. Τέλος, η αυξημένη διαφοροποίηση της παραγωγικής βάσης με τη χρήση εγχώριων γενετικών πόρων θα συμβάλλει στην προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή. Το σύνολο των δράσεων στοχεύει στη βιωσιμότητα και αύξηση του αγροτικού εισοδήματος και εντάσσεται στην εξυπηρέτηση του ΕΣ 1 της ΚΑΠ.

Ψηφιακές εφαρμογές

Οι προοπτικές ένταξης του παραγωγικού κεφαλαίου στις ψηφιακές εφαρμογές αναφέρονται στην ψηφιοποίηση

των αγρονομικών τους χαρακτηριστικών, αλλά και τον επιμερισμό τους στις υφιστάμενες γεωκλιματικές ζώνες. Η ψηφιοποίηση αυτή προβλέπεται να αποτελέσει ένα από τα δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος AKIS, το οποίο θα έχει τη δυνατότητα -μεταξύ άλλων- να εξυπηρετεί τον προέλεγχο της βιωσιμότητας κάθε ποικιλίας για τις δεδομένες εδαφοκλιματικές συνθήκες. Ο συνδυασμός αυτός θα αποτυπώνεται σε ένα γεωγραφικό υπόβαθρο, στο οποίο θα εντοπίζονται οι ζώνες βιώσιμης καλλιέργειας για κάθε είδος καλλιέργειας.

Η πληροφορία αυτή θα πρέπει να δομηθεί με βάση τις επικαιροποιημένες κλιματικές συνθήκες, οι οποίες σε συνδυασμό με τη θέσπιση απολύτων ορίων για κάθε καλλιέργεια (π.χ. φωτοπερίοδος, εαρινοποίηση κ.λπ.), θα οδηγήσουν στην εξαγωγή δεδομένων που θα επιτρέπουν τον σχεδιασμό δράσεων με στόχο την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή. Η διαδικασία αυτή είναι δυνατό να επιτευχθεί μέσω της επιλογής των πλέον κατάλληλων γονοτύπων για τις ήδη καλλιεργούμενες ποικιλίες ή για τη βελτίωση των υφιστάμενων μέσω της μεταφοράς ειδικών χαρακτηριστικών. Συνεπώς, η ψηφιακή προοπτική του παραγωγικού κεφαλαίου των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποτελεί ένα από τα βασικά εργαλεία για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής (ΕΣ 4), τη βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων (ΕΣ 5) αλλά και τη διατήρηση της βιοποικιλότητας (ΕΣ 6).

Ανθρώπινη εργασία

Ο κοινωνικός ρόλος των αγροτών

Η αύξηση της ελκυστικότητας του αγροτικού επαγγέλματος αποτελεί τον πρωτεύοντα στρατηγικό στόχο στην προοπτική αυτή. Δευτερεύων στόχος είναι η διαβάθμιση της αγροτικής εργασίας εντός των εκμεταλλεύσεων, με

την αναγνώριση του ρόλου των εργατών γης ως βάση για το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Παρότι οι δύο αυτοί στόχοι μοιάζουν αντιφατικοί, είναι αλληλοσυμπληρούμενοι αφού η ανάγκη πρόσληψης εργατών γης για τις σύγχρονες εκμεταλλεύσεις σταδιακά μετατρέπει τους αγρότες σε εργοδότες, ικανοποιώντας κατά κάποιον τρόπο τον στόχο της αναβάθμισης του κοινωνικού τους ρόλου. Όμως, εκτός από τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του εργατικού δυναμικού στις εκμεταλλεύσεις είναι βέβαιο ότι απαιτείται και η εισροή εξειδικευμένης γνώσης, για να διευκολυνθεί η διαδικασία ενσωμάτωσης της τεχνολογικής και μεθοδολογικής καινοτομίας. Ο ρόλος αυτός αφορά τους πτυχιούχους επιστήμονες, οι οποίοι θα πρέπει να αποκτήσουν οργανική ενσωμάτωση στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις λειτουργώντας ως γεωργικοί σύμβουλοι.

Η προοπτική της ενίσχυσης του κοινωνικού ρόλου των αγροτών δεν περιορίζεται στην αναδιάρθρωση του ανθρώπινου δυναμικού εντός της εκμετάλλευσης. Συμπληρωματικά ενδείκνυται η ενδυνάμωση της κοινωνικής συμμετοχής του κλάδου, με την καθιέρωση ορισμού εκπροσώπων σε τοπικούς επαγγελματικούς φορείς και τη συγκρότηση περιφερειακών γεωργικών επιμελητηρίων με κεντρικό συντονιστικό όργανο. Επίσης, σημαντική θεωρείται η ενίσχυση της κοινωνικής παρουσίας του κλάδου μέσω της ανάπτυξης κοινωφελών δράσεων και πρωτοβουλιών, όπως η δημιουργία Τράπεζας Αγροτικών Προϊόντων για μειονεκτικές κοινωνικές ομάδες. Οι δράσεις ενίσχυσης του κοινωνικού ρόλου των αγροτών, σε συνδυασμό με ενέργειες για τη βελτίωση της αγροτικής προσόδου, αποσκοπούν στην αύξηση της «δημοφιλίας» και ελκυστικότητας του αγροτικού επαγγέλματος, με βασικό θετικό απότοκο την επιδιωκόμενη ηλικιακή ανανέωση του αγροτικού πληθυσμού. Η διαδικασία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική αφού μόνο με

την είσοδο νέων αγροτών, με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο και αυξημένα προσόντα είναι δυνατό να επιτευχθούν οι περισσότεροι από τους στόχους που έχουν τεθεί. Προς την κατεύθυνση αυτή, θα πρέπει να σημειωθεί ότι για το 2019 το μέσο εισόδημα των αγροτών στην Ελλάδα αντιστοιχούσε με το 94% της μέσης αμοιβής των εργαζομένων στους λοιπούς τομείς της οικονομίας, αφού η μέση αμοιβή των τελευταίων μειώθηκε σημαντικά εξαιτίας των περιοριστικών οικονομικών μέτρων που ελήφθησαν την προηγούμενη περίοδο. Όμως στο αγροτικό εισόδημα θα πρέπει να προσμετρηθεί και η ιδιοκατανάλωση των παραγωγών, η οποία συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Έτσι είναι φανερό ότι δημιουργείται μια νέα οικονομική πραγματικότητα, η οποία σε συνδυασμό με τη μεγάλη ανεργία των νέων και την προοπτική να συνεχισθεί η τάση αυτή (λόγω της οικονομικής κρίσης που επιφέρει η πανδημία), συνηγορεί υπέρ της ανάγκης για άμεση θεσμοθέτηση πολιτικών για την είσοδο νέων στον πρωτογενή τομέα και της υποστήριξης της επιλογής τους (χρηματοδότηση, εκπαίδευση, συμβουλές).

Η επιδίωξη αυτή αποσκοπεί στην πολυδιάστατη εξυπηρέτηση μιας σειράς ΕΣ της ΚΑΠ, με τις κυριότερες επιδράσεις να αφορούν την προώθηση της απασχόλησης και της κοινωνικής ένταξης στις αγροτικές περιοχές (ΕΣ 8) καθώς και την προσέλκυση νέων αγροτών (ΕΣ 7). Τέλος, μέσω της αναδιάρθρωσης του ανθρώπινου δυναμικού εντός των εκμεταλλεύσεων θα βελτιωθεί έμμεσα η θέση των αγροτών στην αξιακή αλυσίδα (ΕΣ 6) και η ανταπόκριση της γεωργίας στις απαιτήσεις της κοινωνίας (ΕΣ 9).

Τεχνογνωσία, Αγροτική Εκπαίδευση-Κατάρτιση

Η προοπτική της επαύξησης της γεωργικής τεχνογνωσίας περιλαμβάνει ενέργειες που θα πρέπει να εφαρμοσθούν

στα διακριτά γνωσιακά επίπεδα: α) των γεωργικών συμβούλων, β) των αγροτών, και γ) των εργατών γης. Για την επίτευξη του στόχου αυτού θα πρέπει να αναπτυχθούν προγράμματα αγροτικής εκπαίδευσης και κατάρτισης ικανά να εξυπηρετήσουν τα τρία διακριτά εκπαιδευτικά αυτά υπόβαθρα. Για κάθε κατηγορία οι φορείς παροχής γνώσεων απαιτείται να αναπτύξουν διαφορετική προσέγγιση, όσον αφορά τις υποδομές και τους εκπαιδευτές. Πρωτεύοντα ρόλο στην όλη προσπάθεια καλείται να διαδραματίσει το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων, μέσω του εποπτευόμενου Οργανισμού ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ.²⁸

Αναλυτικότερα, η περίπτωση των γεωργικών συμβούλων αφορά την πιστοποίηση επαγγελματιών πανεπιστημιακής κατάρτισης, σε αντικείμενα εξειδίκευσης που συνδέονται με τη λειτουργική και αναπτυξιακή υποστήριξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Ο πρώτος κύκλος κατάρτισης και πιστοποίησης έχει ήδη ολοκληρωθεί και οι πρώτοι γεωργικοί σύμβουλοι αναμένεται σύντομα να δραστηριοποιηθούν, μέσω των αντίστοιχων εταιρειών που θα δημιουργηθούν. Σημαντικό συστατικό για την επιτυχία του εγχειρήματος είναι η εξασφάλιση της συνεχούς κατάρτισης των γεωργικών συμβούλων για τις νέες κατευθύνσεις και κανονισμούς της Ε.Ε. Τέλος, θα πρέπει να εξασφαλιστεί η συνεχής και σφαιρική τους ενημέρωση σχετικά με τις νέες τεχνολογικές καινοτομίες, τα νεότερα επιστημονικά επιτεύγματα αλλά και τα οικονομικά στοιχεία που αναφέρονται είτε στη χρηματοδότηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, είτε στη ζήτηση, τις εμπορικές προοπτικές και τις διαδικασίες προώθησης των αγροτικών προϊόντων.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των αγροτών, η καταγραφή όσων έχουν λάβει συστηματική αγροτική εκπαίδευση αναδεικνύει ένα σημαντικότατο πρόβλημα. Με βάση τα

επίσημα στατιστικά στοιχεία, μόλις το 3,5% των νέων αγροτών της χώρας ηλικίας μικρότερης των 34 ετών έχει λάβει αγροτική εκπαίδευση. Ο αντίστοιχος μέσος όρος των χωρών της Ε.Ε. διαμορφώνεται στο 6%. Η κατάσταση εμφανίζεται παρόμοια και για το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού, αφού μόνον το 6,8% των Ελλήνων αγροτών έχει λάβει πλήρη αγροτική εκπαίδευση, σε σύγκριση με το 24,2% που είναι ο μέσος όρος της Ε.Ε. Σήμερα, στην Ελλάδα λειτουργούν μόνον έξι επαγγελματικές αγροτικές σχολές, οι οποίες σε συνδυασμό με τα επαγγελματικά λύκεια γεωπονικών κατευθύνσεων και τις σχολές μαθητείας του ΟΑΕΔ είναι αυτές που παρέχουν αγροτική εκπαίδευση. Στην πραγματικότητα αυτή έρχεται να συμβάλει και η συλλήβδην ανωτατοποίηση όλων των ΤΕΙ της χώρας, η οποία θα στερήσει από το γεωτεχνικό οικοσύστημα τους τεχνολόγους με γεωπονική εξειδίκευση. Έτσι, καθίσταται αδήριτη η ανάγκη κατάρτισης ενός εθνικού σχεδίου για την αγροτική εκπαίδευση, το οποίο θα πρέπει οπωσδήποτε να περιλαμβάνει τη δημιουργία ενός δικτύου μεταγυμνασιακών αγροτικών σχολών και μεταλυκειακών αγροτικών ΙΕΚ μονοετούς ή διετούς διάρκειας.

Μια άλλη παράμετρος που εμπλέκει το μορφωτικό υπόβαθρο όσων θα ενταχθούν στον πρωτογενή τομέα είναι η ικανότητα προσαρμογής τους στις απαιτήσεις της σύγχρονης αγροτικής εκμετάλλευσης και η δυνατότητα αφομοίωσης των ψηφιακών εξελίξεων και της σύγχρονης τεχνολογίας. Εκτός από την αγροτική εκπαίδευση, σημαντικό κριτήριο για το μορφωτικό επίπεδο των νέων αγροτών θεωρείται η εκπαίδευση που έχουν λάβει πριν την απόφασή τους να ενταχθούν στον πρωτογενή τομέα. Για την Ελλάδα ο δείκτης αυτός έχει βελτιωθεί θεαματικά το τελευταίο διάστημα, αφού λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που διέρχεται η χώρα και της ανεργίας που αυτή έχει προκαλέσει ένας αριθμός νέων με υψηλά προσό-

²⁸ www.elgo.gr

να έχει στραφεί προς τον πρωτογενή τομέα. Τα στοιχεία του ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ δείχνουν ότι από τις 14.688 αιτήσεις που έγιναν δεκτές προς ένταξη στο τελευταίο τριετές πρόγραμμα των Νέων Γεωργών 2017-20, οι 9.413 (ποσοστό 64%) αφορούσαν αποφοίτους επαγγελματικών λυκείων ή σχολών και οι 1.311 (9%) πτυχιούχους ανώτατης εκπαίδευσης. Τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδεικτικά του αναβαθμισμένου μορφωτικού επιπέδου όσων ενδιαφέρονται να ενταχθούν στον πρωτογενή τομέα μέσω των προγραμμάτων των Νέων Γεωργών. Παράλληλα, αναδεικνύουν την ανάγκη εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης των παρεχόμενων προγραμμάτων κατάρτισης. Τα νέα προγράμματα θα πρέπει οπωσδήποτε να περιλαμβάνουν -ως οριζόντιες θεματικές ενότητες- αντικείμενα που θα διευκολύνουν την ανταπόκριση στον αναβαθμισμένο ρόλο του αγρότη επιχειρηματία, όπως τα οικονομικά αντικείμενα της επιχειρηματικότητας και διαχείρισης των επιχειρήσεων (management), της εμπορίας (marketing) και της ανάδειξης των προϊόντων (branding), οι ψηφιακές δεξιότητες και η αξιοποίηση των ψηφιακών τεχνολογιών στις εκμεταλλεύσεις, καθώς και τεχνολογικά αντικείμενα που ενσωματώνουν σύγχρονα ερευνητικά επιτεύγματα και καινοτομίες.

Αλλά και για τους ήδη αγρότες θα πρέπει να δημιουργηθεί μια μεγάλη σειρά από στοχευμένα προγράμματα διά βίου κατάρτισης, τα οποία θα καλύπτουν τους σύγχρονους τομείς της αγροτικής παραγωγής, σε αντικείμενα όπως εφαρμογές της γεωργίας ακριβείας για την αποδοτικότερη χρήση των φυσικών πόρων, απονομής πράσινου πιστοποιητικού για την ενσωμάτωση φιλοπεριβαλλοντικών αειφόρων πρακτικών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, μεθόδων ορθολογικής χρήσης των φυτοπροστατευτικών μέσων κ.λπ. Σημείο κλειδί για την επιτυχία των καταρτίσεων είναι ένα μεγάλο τους μέρος να υλοποιείται στο πεδίο, ώστε να διευκολύνονται η κατανόηση και η εφαρμογή των νέων γνώσεων.

Τέλος, ένα τρίτο επίπεδο κατάρτισης αφορά τους εργάτες γης για τους οποίους θα πρέπει να δημιουργηθούν εξειδικευμένα προγράμματα επιμόρφωσης ενηλίκων, τα οποία θα παρέχουν πρακτικές γνώσεις που θα διαφοροποιούνται ανάλογα με τον παραγωγικό κλάδο. Για παράδειγμα, η κατάρτιση στη δένδροκομία θα πρέπει να επικεντρώνεται σε αντικείμενα σχετικά με τις τεχνικές κλαδέματος, τη φυτοπροστασία, τον ορθολογικό χειρισμό των φυτοφαρμάκων, τη βιολογική γεωργία κ.λπ. Σκοπός όλων των προγραμμάτων κατάρτισης θα πρέπει να είναι η διάδοση των ορθών καλλιεργητικών πρακτικών και η αύξηση της παραγωγικότητας των εκμεταλλεύσεων. Μια επιπλέον παράμετρος που πρέπει να ληφθεί υπόψη στη δόμηση των νέων προγραμμάτων είναι η δυνατότητα να ορίζονται ως δικαιούχοι πρόσφυγες και μετανάστες, με προτεραιότητα αυτούς που ήδη απασχολούνται στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η ανάπτυξη και υλοποίηση τέτοιων προγραμμάτων είναι υψηλής προτεραιότητας καθώς αφορούν μεγάλο μέρος των αγροτικών εργασιών που σήμερα εκτελούνται από εντελώς ανειδίκευτο προσωπικό.

Στο σύνολό τους οι παραπάνω προοπτικές προωθούν την απασχόληση και την τοπική ανάπτυξη στις αγροτικές περιοχές (ΕΣ 3), μέσω της ανάπτυξης δεξιοτήτων και δυνατοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού σε όλο το φάσμα των εμπλεκόμενων στην αγροτική εκμετάλλευση ανθρώπινων πόρων, και εν μέρει την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και της εστίασης σε έρευνα, τεχνολογία και ψηφιοποίηση (ΕΣ 2).

Ψηφιακές εφαρμογές

Οι προοπτικές που παρέχουν οι ψηφιακές εφαρμογές όσον αφορά το ανθρώπινο δυναμικό, και ειδικότερα την παροχή τεχνογνωσίας, είναι δυνατό να διακριθούν σε

διάφορα επίπεδα. Το πρώτο αφορά την ψηφιοποίηση του υλικού των προγραμμάτων κατάρτισης ώστε οι δικαιούχοι να διευκολύνονται στην παρακολούθηση και εμπέδωση του περιεχομένου τους. Το υλικό για την εφαρμογή των καλλιεργητικών τεχνικών υλικό θα πρέπει να είναι οπτικοποιημένο και διαδικτυακά διαθέσιμο σε όλους. Το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στη δημιουργία διαδικτυακής πλατφόρμας για την ψηφιακή αναζήτηση εργατών γης, κάτι που θα διευκολύνει τους δικαιούχους της κατάρτισης να αποκτήσουν πρόσβαση στις αγορές εργασίας. Τέλος, μια επιπλέον ψηφιακή εφαρμογή αφορά την ανάπτυξη ψηφιακής γνωσιακής βάσης δεδομένων που θα καλύπτει το σύνολο των παραγωγικών κατευθύνσεων της Ελλάδας (παρόμοια βάση δεδομένων προβλέπεται και στα δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος AKIS). Τελικοί χρήστες θα είναι οι αγρότες οι οποίοι θα αποκτήσουν πρόσβαση σε εξειδικευμένη γνώση για μια σειρά οριζόντιων θεμάτων σχετικά με την παραγωγική κατεύθυνση του ενδιαφέροντος εκάστου και σε πληροφορίες σχετικά με την αγροτική τους εκμετάλλευση.

Κλιματολογικές συνθήκες

Προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή

Η ανάγκη για τη λήψη μέτρων προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή είναι επιτακτική και αναφέρεται είτε σε μέτρα άμεσης εφαρμογής για την αντιμετώπιση των ακραίων καιρικών φαινομένων ή/και σε μακροπρόθεσμες δράσεις για την αναδιάρθρωση των ζωνών καλλιέργειας, σύμφωνα με τις αναμενόμενες αλλαγές των κλιματικών παραμέτρων. Τέλος, στο πλαίσιο ενός μεσοπρόθεσμου σχεδιασμού, ιδιαίτερη θέση κατέχει η ανάπτυξη δημόσιων υποδομών για την αντιμετώπιση των ακραίων καιρικών φαινομένων.

Μεταξύ των άμεσων μέτρων αντιμετώπισης των ακραίων καιρικών φαινομένων πολύ σημαντικό ρόλο παίζουν οι υποδομές σε επίπεδο εκμετάλλευσης. Τα ακραία καιρικά φαινόμενα παρουσιάζουν διαβαθμίσεις ανάλογα με το είδος (παγετός, ανομβρία, χαλάζι, καύσωνας, υετός κ.λπ.), τη συχνότητα εμφάνισης, τη χρονική διάρκεια και την έντασή τους. Σε γενικές γραμμές, οι αρνητικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με σχετική επάρκεια μέσω της ανάπτυξης κατάλληλων υποδομών (ανεμοφράκτες, αρδευτικά δίκτυα κ.λπ.) ή/και της προμήθειας ειδικού εξοπλισμού (δίκτυα χαλαζοπροστασίας, ανεμομείκτες κ.λπ.). Όμως, το σημαντικότερο στοιχείο για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους αποτελεί η ανάπτυξη ενός συστήματος έγκαιρης προειδοποίησης των αγροτών. Αυτό θα αφορά όχι μόνον την ενεργοποίηση των σχετικών υποδομών και του εξοπλισμού, αλλά και την πιθανότητα πρόωρης συγκομιδής με στόχο να ελαχιστοποιηθούν οι απώλειες των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όταν δεν είναι δυνατή η προστασία τους. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι η πρόβλεψη μιας πολύ έντονης φθινοπωρινής καταιγίδας που είναι δυνατό να οδηγήσει σε πρόωρη συγκομιδή του βαμβακιού. Η προτεραιότητα αυτή ανταποκρίνεται στο πνεύμα του ΕΣ 4 της ΚΑΠ που αφορά την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή.

Στον τομέα του σχεδιασμού μέτρων για την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, πολύτιμο εργαλείο αποτελούν τα μοντέλα πρόβλεψης της κλιματικής αλλαγής, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να προσδιορίσουν ζώνες αποκλεισμού για τις υφιστάμενες καλλιέργειες. Για παράδειγμα, η πρόβλεψη μη κάλυψης των αναγκών για εαρινοποίηση στην ελιά (χαμηλές θερμοκρασίες) θα αναδείκνυε πολλούς ελαιώνες οι οποίοι πλέον αδυνατούν να διαφοροποιήσουν τους οφθαλμούς τους σε άνθη, με συνέπεια να οδηγηθούν σταδιακά σε ακαρπία. Η πρόνοια για μετεγκατάσταση των

Π. Κοσκινά, Θερισμός, λάδι σε μουσαμά, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς

ελαιώνων σε άλλους αγρούς ή/και η αναδιάρθρωσή τους με άλλες ποικιλίες ή καλλιέργειες είναι αντικείμενο δράσεων που θα πρέπει να ενταχθούν στην προτεραιότητα αυτή. Άλλωστε, οι ελαιώνες δεν αποτελούν μόνον ένα τυπικό παράδειγμα, αλλά αντικειμενικό πρόβλημα καθώς καλύπτουν σχεδόν το 1/4 της αγροτικής γης της Ελλάδας. Ένα διαφορετικό παράδειγμα προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή αποτελεί η εισαγωγή νέων, άγνωστων στη χώρα καλλιεργειών, οι οποίες λόγω της μεταβολής των κλιματολογικών συνθηκών έχουν πλέον αρχίσει να ευδοκιμούν και στην Ελλάδα. Σημαντικό σχετικό παράδειγμα αποτελεί η καλλιέργεια των υποτροπικών φυτών στην Κρήτη, όπου οι καλλιέργειες ειδών όπως το αβοκάντο, το μάνγκο, η αλόη και η μπανάνα, αλλά και εσπεριδοειδών όπως τα λιμέττια (lime) και το κόκκινο γκρέϊπ φρουτ έχουν εισαχθεί και εγκατασταθεί με μεγάλη επιτυχία.

Η προτεραιότητα αυτή ανταποκρίνεται στο πνεύμα του ΕΣ 4 της ΚΑΠ που αφορά την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή αλλά και στην προτεραιότητα του ΕΣ 5 σχετικά με την αποτελεσματική διαχείριση των φυσικών πόρων και, βεβαίως, στη διατήρηση οικοτόπων και την ενίσχυση των οικοσυστημικών υπηρεσιών, όπως διατυπώνονται στον ΕΣ 6.

Μετριασμός της κλιματικής αλλαγής

Η ανάληψη δράσης για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής αποτελεί πλέον μονόδρομο για τη γεωργία, όχι μόνον επειδή αυτό υπαγορεύεται από τις διεθνείς συνθήκες, αλλά κυρίως ως συμμόρφωση στην απαίτηση για συμβατότητα του πρωτογενούς τομέα με τις φυσικές διαδικασίες. Πρόκειται για μια συνθήκη που διευκολύνει την παραγωγή και μειώνει το κόστος των παραγόμενων προϊόντων, αλλά δεν είναι επαρκής από μόνη της. Έτσι, η βασική πρακτική που

εφαρμόζεται στη γεωργία για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής εστιάζει στη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, είναι απαραίτητο να συνδυασθεί με την εισαγωγή και ενσωμάτωση της επιστημονικής καινοτομίας στις γεωργικές πρακτικές, όπως και με την προμήθεια και συντήρηση του κατάλληλου μηχανολογικού εξοπλισμού. Ως προς την εισαγωγή της καινοτομίας στις γεωργικές πρακτικές για τη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου, πέραν της ψηφιοποίησης, ιδιαίτερη βαρύτητα έχουν οι πρακτικές λίπανσης και το είδος των εισροών που χρησιμοποιούνται. Στο πλαίσιο αυτό υπολογίζεται ότι η εφαρμογή αμειψισπορών, κυρίως με την ένταξη των ψυχανθών στο καλλιεργητικό σύστημα και τη διάδοση της συγκαλλιέργειας (π.χ. φύτευση αρωματικών και φαρμακευτικών φυτών σε ελαιώνες), αναμένεται να συμβάλουν σημαντικά στη μείωση της χημικής λίπανσης και της χρήσης προϊόντων φυτοπροστασίας.

Η εισαγωγή καινοτόμου εξοπλισμού με μειωμένες εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου φαντάζει προς το παρόν δύσκολη, αφού προϋποθέτει την ανανέωση του συνόλου σχεδόν του πεπαιωμένου στόλου των γεωργικών μηχανημάτων της χώρας. Ακόμη και στην περίπτωση που υλοποιηθεί σύντομα η προϋπόθεση αυτή, οι απαιτήσεις συντήρησης του εξοπλισμού είναι ιδιαίτερα υψηλές για να διασφαλισθεί η επίτευξη των στόχων που τίθενται για τις εκπομπές. Αυτό αποτελεί τη μεγαλύτερη επισφάλεια και για τις επιδόσεις του υφιστάμενου εξοπλισμού, αφού η ρυθμιστική αρχή των γεωργικών μηχανημάτων δεν προβλέπει αυστηρές διαδικασίες και πρακτικές ελέγχου. Επομένως, σημαντική προτεραιότητα αποτελεί η μεταφορά στα γεωργικά μηχανήματα των πρωτοκόλλων ελέγχου καταλληλότητας και εκπεμπόμενων καυσαερίων που έχουν θεσμοθετηθεί για τις υπόλοιπες μηχανές εσωτερικής καύσης. Το μέτρο αυτό θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδυασθεί

με την παροχή κινήτρων για την οριστική απόσυρση παλαιότερων μηχανημάτων και την απόκτηση νέου, περιβαλλοντικά φιλικού, εξοπλισμού.

Οι παραπάνω προτεραιότητες, σε συνδυασμό με την προοπτική της προσμέτρησης των οικοσυστημικών υπηρεσιών στα αγροτικά προϊόντα, αναμένεται να εξυπηρετήσουν τον ΕΣ 4 της ΚΑΠ για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής, αλλά και τον ΕΣ 5 για την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης και αποτελεσματικής διαχείρισης των φυσικών πόρων.

Εφοδιαστική αλυσίδα

Αλυσίδα εισροών

Οι προοπτικές που εμφανίζονται ως άμεσες, όσον αφορά την αλυσίδα εισροών, σχετίζονται με τον κομβικό ρόλο των υποδομών (γεωπονικά καταστήματα) και των διαδικασιών προμήθειας των αγροτικών εφοδίων. Η εκμετάλλευσή τους για την ορθολογική μείωση των αγροτικών εισροών θα εκπληρώσει τις περιβαλλοντικές απαιτήσεις της ΚΑΠ (ΕΣ 4, 5, 6) αλλά και τις απαιτήσεις που αφορούν τη διαμόρφωση βιώσιμων γεωργικών εισοδημάτων (ΕΣ 1) και την ανταγωνιστικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (ΕΣ 2). Για την επίτευξη των προαναφερθέντων, απαιτείται μια ορθολογική και βιώσιμη διαχείριση της αγροτικής γης, του παραγωγικού κεφαλαίου και του ανθρώπινου δυναμικού.

Η γραμμή λήψης των αποφάσεων για την προμήθεια των κατάλληλων -και στην ελάχιστη δυνατή ποσότητα- αγροτικών εφοδίων ξεκινά από την καταγραφή των οικοφυσιολογικών χαρακτηριστικών των εδαφών, η οποία προσδιορίζει τη γονιμότητα, την υδατο-ικανότητα αλλά και τους κύριους εχθρούς και τα παθογόνα της περιοχής. Στη συνέχεια, αφού επιλεγεί το πλέον προσαρμοσμένο

παραγωγικό δυναμικό, θα πρέπει να προσδιορισθούν από τη βάση δεδομένων των ζωνών καλλιέργειας του παραγωγικού κεφαλαίου, οι ανάγκες σε αγροτικά εφόδια και οι εποχές αιχμής της ζήτησης για κάθε εκμετάλλευση. Τα δεδομένα αυτά, μέσω του γεωργικού συμβούλου, θα πρέπει να μεταφέρονται στα καταστήματα των αγροτικών εφοδίων, όπου μέσω συνεργατικών σχημάτων εμπορίας ο αγρότης θα έχει τη δυνατότητα να παραλαμβάνει από ένα σημείο το σύνολο των αντικειμένων της παραγγελίας του. Με τον τρόπο αυτό θα επιτευχθεί η ελαχιστοποίηση του αριθμού των παραλαβών, θα διευκολυνθεί η παρακολούθηση των εισροών και θα ελαχιστοποιηθεί ο αριθμός των μεταφορών από και προς την αγροτική εκμετάλλευση. Παράλληλα, η υιοθέτηση της διαδικασίας αυτής θα επιτρέψει τον προϋπολογισμό των ταμειακών αιχμών και τον καλύτερο οικονομικό προγραμματισμό της εκμετάλλευσης.

Αλυσίδα εκροών

Σε αντίθεση με τις εισροές, είναι πολλαπλές και συχνά αλληλοσυμπληρούμενες οι στρατηγικές επιλογές που αφορούν τις εκροές των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Μεταξύ αυτών, ιδιαίτερα σημαντική είναι η στόχευση που αφορά τα μέσα μεταφοράς των αγροτικών προϊόντων, η οποία επιφέρει σοβαρά περιβαλλοντικά και οικονομοτεχνικά αποτελέσματα στην υλοποίηση στόχων της ΚΑΠ που αφορούν το περιβάλλον (ΕΣ 4, 5, 6), καθώς και την ανταγωνιστικότητα και τις ποιοτικές απαιτήσεις για την παραγωγή και εμπορία των αγροτικών προϊόντων (ΕΣ 1, 2, 3). Η δεύτερη στρατηγική στόχευση αφορά την προσβασιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στις ειδικές τομεακές αγορές αλλά και στους ιδιώτες καταναλωτές. Αυτή εξυπηρετεί την αναβάθμιση των αγροτών στην αλυσίδα αξίας (ΕΣ 3) και την ενίσχυση του προσανατολισμού προς την αγορά (ΕΣ 2).

Μεταφορές - διασύνδεση αγροτικών εκμεταλλεύσεων με τις αγορές

Μια σημαντική προοπτική ανάπτυξης όσον αφορά τις μεταφορές σχετίζεται με τον σιδηρόδρομο, το πλέον απαξιωμένο μέσο μεταφοράς αγροτικών προϊόντων στην Ελλάδα. Παρότι οι κλασσικές και σύγχρονες υποδομές του σιδηροδρομικού δικτύου καλύπτουν ένα ικανό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, μόλις το 0,5% του όγκου της μεταφοράς των αγροτικών προϊόντων σήμερα εξυπηρετείται με το μεταφορικό αυτό μέσο. Υπολογίζεται ότι η επιλογή του σιδηροδρόμου ως μέσου μεταφοράς των αγροτικών προϊόντων θα συνεπαγόταν: α. σημαντική μείωση του περιβαλλοντικού κόστους των μεταφορών σε σχέση με την υφιστάμενη κατάσταση, η οποία μπορεί να φθάσει έως και 80% ανά κιλό αγροτικού προϊόντος, και β. οικονομικό όφελος που εγγίζει το 50% του κόστους της μεταφοράς. Ένα επιπλέον επιχείρημα για την υιοθέτηση της προοπτικής αυτής σχετίζεται αφενός με τη διαπίστωση ότι στους περισσότερους σιδηροδρομικούς κόμβους υφίστανται εγκαταλελειμμένες συνεταιριστικές αποθηκευτικές υποδομές και αφετέρου με τις δυνατότητες που παρέχει το μέσον αυτό για δικτύωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με επιχειρηματίες και ιδιώτες πελάτες.

Η δικτύωση αποτελεί τη βασική προτεραιότητα της δεύτερης στρατηγικής στόχευσης που σχετίζεται με τη διασύνδεση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με την αγορά. Στην περίπτωση αυτή ως βασικότερη δράση θεωρείται η ίδρυση και λειτουργία αγροτικών δημοπρατηρίων σε στρατηγικά σημεία της χώρας, ώστε να καλύψουν μεγάλο εύρος της τοπικής αγροτικής παραγωγής και των προϊόντων της μεταποίησής τους. Με τον τρόπο αυτό τα δημοπρατήρια θα λειτουργήσουν ως οι βασικές υποδομές για την υλοποίηση του σχεδίου της κάθετης διασύνδεσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με τις επιχειρήσεις και τους

ιδιώτες. Επίσης, θα γίνει δυνατή η υλοποίηση των βραχέων αλυσίδων εφοδιασμού (έως δύο σταθμοί) κυρίως με τις επιχειρήσεις εστίασης και τουρισμού (farm to fork), αλλά και τους ιδιώτες καταναλωτές μέσω της παροχής απευθείας εμπορικής σύνδεσης.

Πιστοποίηση - καθετοποίηση παραγωγής των αγροδιατροφικών προϊόντων

Η τρίτη στρατηγική στόχευση αφορά το ιδιαίτερα σημαντικό αντικείμενο της πιστοποίησης των αγροδιατροφικών προϊόντων της χώρας. Το χαρακτηριστικό της ελληνικής επικράτειας να απαρτίζεται από υποαπλικά περιβάλλοντα, εκτενείς υγροτόπους, ηφαιστειογενή εδάφη και γόνιμες πεδιάδες, στα οποία αναπτύσσονται πολυποικίλες εδαφοκλιματικές συνθήκες, σε συνδυασμό με τον πολυτεμαχισμένο κλήρο και τη μεγάλη βιοποικιλότητα, δεν επιτρέπει τη δημιουργία οικονομικών κλίμακας που συνεπάγεται η παραγωγή προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες. Κατά συνέπεια, αποτελεί μονόδρομο η επιλογή μιας στρατηγικής στροφής της ελληνικής γεωργίας προς την ποιότητα και την καινοτομία, με στόχο την παραγωγή και εμπορία ποιοτικών προϊόντων με υψηλή προστιθέμενη αξία. Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορούν οι σημαντικές ιδιαιτερότητες, η μακρά ιστορία και η μοναδική παράδοση που παρουσιάζουν τα προϊόντα αυτά. Έτσι, κρίνεται ως ιδιαίτερης σημασίας η προσπάθεια για την κατάλληλη πιστοποίηση των προϊόντων αυτών με τη χρήση ευρωπαϊκών ή/και εθνικών σημάτων ποιότητας. Όσον αφορά τα ευρωπαϊκά σήματα, διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες: η πρώτη αφορά τα προϊόντα με ιστορική παράδοση και ιδιαιτερότητες που έχουν δημιουργήσει ένα μακροχρόνιο «δεσμό» με τον τόπο της παραγωγής τους (ΠΟΠ, ΠΓΕ, ΕΠΙΠ, Προϊόντα Ορεινής Γεωργίας) και η δεύτερη προϊόντα με πιστοποιημένη διαδικασία παραγωγής ως Προϊόντα Βιολογικής Γεωργίας

και Κτηνοτροφίας. Στην πρώτη κατηγορία, η Ελλάδα ήδη διαθέτει 113 πιστοποιημένα προϊόντα, τα οποία διακινούνται ως 2.084 εμπορικά σήματα. Τα χαρακτηριστικά των αγροδιατροφικών προϊόντων της χώρας επιτρέπουν την περαιτέρω ανάδειξη και κατοχύρωση ενός σημαντικού αριθμού προϊόντων. Όμως, η διαδικασία αυτή θα πρέπει να δομηθεί με βάση έναν μακροχρόνιο σχεδιασμό και επιλογή προϊόντων, κυρίως με βάση κριτήρια που σχετίζονται με την έκταση της προστατευόμενης περιοχής και το μέγεθος της παραγωγής. Στόχος είναι η πιστοποίηση και εμπορία όσων προϊόντων διαθέτουν μια σημαντική ιστορικότητα, παράδοση, παραγωγική βάση, αλλά και ένα ώριμο επιχειρηματικό σχέδιο. Μελλοντικά θα πρέπει να πιστοποιούνται μόνον τα προϊόντα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά που επιτρέπουν τη δημιουργία ισχυρών αλυσίδων αξίας και συνεργατικών σχημάτων εμπορίας (π.χ. διεπαγγελματικές ενώσεις παραγωγών), τα οποία θα αναλάβουν το δύσκολο έργο της εμπορίας τους στις παγκόσμιες αγορές.

Αντίστοιχα, η κατηγορία της βιολογικής γεωργίας αφορά ένα δυναμικό τμήμα της ελληνικής γεωργίας το οποίο μελλοντικά αναμένεται να γνωρίσει σημαντική αύξηση, αφενός λόγω της τάσης των καταναλωτών να επιζητούν ασφαλέστερα και υγιεινότερα αγροδιατροφικά προϊόντα, και αφετέρου λόγω των πολιτικών που υιοθετεί η Ε.Ε., οι οποίες είναι ευνοϊκές για τα προϊόντα που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή. Σήμερα, στο σύστημα της βιολογικής γεωργίας της Ελλάδας έχουν ενταχθεί 5,3 εκατομμύρια στρέμματα, από τα οποία 1,8 εκατομμύρια στρέμματα είναι καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τα υπόλοιπα βοσκότοποι. Επιπλέον, από τη ζωική παραγωγή στο σύστημα έχει ενταχθεί η παραγωγή 1.266 τόνων ιχθύων υδατοκαλλιέργειας, 17,5 εκατομμυρίων αυγών, 105.000 τόνων γάλακτος και 977 τόνων κρέατος. Στο πλαίσιο αυτό έχουν λάβει πιστοποίηση για παραγωγή βιολογικών προϊόντων 1.972

μεταποιητές, οι οποίοι έχουν ενταχθεί σε 11 διαφορετικές κατηγορίες μεταποιητικής δραστηριότητας.²⁹

Όσον αφορά τα εθνικά πρότυπα ποιότητας αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, η ανάπτυξή τους θα πρέπει να έχει ως γνώμονα αφενός τις τάσεις της αγοράς και αφετέρου το μέγεθος της παραγωγής των προϊόντων που κατοχυρώνουν. Το σημερινό πλαίσιο που εστιάζει και ενθαρρύνει επιδοματικά κυρίως τη συμμόρφωση με την εφαρμογή ορθών καλλιεργητικών πρακτικών θα πρέπει να διευρυνθεί, ώστε η πιστοποίηση να περιλάβει και τα τελικά προϊόντα μεταποίησης. Επίσης, θα πρέπει να συνεχισθεί η πρωτοβουλία του ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ για τη δημιουργία νέων εθνικών προτύπων ποιότητας, τα οποία πέρα από τις ορθές καλλιεργητικές και παραγωγικές πρακτικές θα πιστοποιούν και τα χαρακτηριστικά των τελικών προϊόντων (τρόφιμα). Παράδειγμα εθνικών προτύπων ποιότητας της κατηγορίας αυτής που πιστεύεται ότι θα ελκύσουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η πιστοποίηση προϊόντων (π.χ. προϊόντα ιχθυοκαλλιέργειας, κρέατα, κρεατοσκευάσματα κ.λπ.) στην παραγωγή των οποίων δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ορμόνες, αντιβιοτικά, GMOs (Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί) κ.λπ. Παράλληλα, θα πρέπει να συνεχισθεί και ενταχθεί η διαδικασία της συγκριτικής αναγνώρισης (benchmarking), ώστε τα εθνικά σήματα να γίνουν ισόδυναμα των διεθνών που είναι αναγνωρίσιμα από τις διεθνείς αγορές και τις μεγάλες αλυσίδες εμπορίας. Η αναγνώριση αυτή θα προσδώσει μια σημαντική υπεραξία στα πιστοποιημένα ελληνικά προϊόντα, αφού η ποιότητά τους θα είναι άμεσα αναγνωρίσιμη από ένα ευρύ πλήθος καταναλωτών και εμπόρων. Προς την κατεύθυνση αυτή θεωρείται σημαντική επιτυχία η πρώτη αναγνώριση ενός εθνικού

προτύπου ποιότητας από έναν παγκόσμιο οργανισμό που επετεύχθη τον Αύγουστο του 2020, με την αναγνώριση της ισοτιμίας του εθνικού προτύπου AGRO του ΕΛΓΟ ΔΗΜΗΤΡΑ για την ολοκληρωμένη διαχείριση στην καλλιέργεια του βαμβακιού με το παγκόσμιο σήμα ποιότητας βάμβακος BCI (Better Cotton Initiative). Στην αναγνώριση αυτή συνέβαλε σε μέγιστο βαθμό η Διεπαγγελματική Οργάνωση Βάμβακος (ΔΟΒ), γεγονός που υπογραμμίζει τον καθοριστικό ρόλο που θα παίξει για το μέλλον της ελληνικής γεωργίας η σύσταση και λειτουργία δραστήριων Διεπαγγελματικών Οργανώσεων οι οποίες θα έχουν ως βασική επιδίωξη την ισοκατανομή μεταξύ των μελών τους των ωφελειών που προκύπτουν από τη λειτουργία τους.

Η υιοθέτηση μιας ολοκληρωμένης και στοχευμένης στρατηγικής για την πιστοποίηση ενός ευρέος φάσματος αγροτικών προϊόντων και τροφίμων θα προσφέρει ταυτόχρονα και μια έμμεση λύση στο χρόνιο έλλειμμα της κατετοποίησης που παρουσιάζουν τα αγροδιατροφικά προϊόντα της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του ελλείμματος αυτού είναι η διαπίστωση ότι σήμερα τυποποιείται-συσκευάζεται μόνον το 25% της παραγωγής του ελληνικού ελαιόλαδου, έναντι του 80% της αντίστοιχης παραγωγής της Ιταλίας και 50% της Ισπανίας. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ως πολύ σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία του εγχειρήματος της πιστοποίησης των αγροδιατροφικών προϊόντων η ανάληψη και διενέργεια μιας ευρύτατης διαφημιστικής καμπάνιας, η οποία θα γνωστοποιεί στο ευρύ κοινό τα χαρακτηριστικά και το περιεχόμενο των σημάτων αυτών.

Κυκλική οικονομία

Μια τέταρτη στόχευση αφορά τη μελλοντική αξιοποίηση των παραπροϊόντων που συγκεντρώνονται στις εγκαταστάσεις των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών, στο πλαίσιο της κυκλικής οικονομίας. Όπως ήδη αναλύθηκε, τα

²⁹ <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/biologikageorgiakti-notrofia/388-statistikabiologika>

παραπροϊόντα αυτά είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν ως άφθονες, φτηνές πρώτες ύλες για την παραγωγή φυσικών προϊόντων με υψηλή προστιθέμενη αξία.

Για παράδειγμα, τα σάκχαρα που περιέχουν τα παραπροϊόντα των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών αποτελούν μια σημαντική πρώτη ύλη για την ανάπτυξη βιοδιυλιστηρίων με στόχο την ανάπτυξη φιλικών προς το περιβάλλον διεργασιών για την παραγωγή τροφίμων, ζωοτροφών, χημικών προϊόντων, υλικών και βιοκαυσίμων. Μια άλλη κατηγορία φυσικών προϊόντων που εμπεριέχονται στα παραπροϊόντα είναι τα φυτικής προέλευσης μόρια που συνολικά κατατάσσονται στους δευτερογενείς μεταβολίτες. Το χαρακτηριστικό των μορίων αυτών είναι η αυξημένη βιοδραστικότητα, η οποία εκφράζεται μέσω σημαντικών αντιοξειδωτικών, αντιμικροβιακών, αντικαρκινικών και καρδιοαγγειο-προστατευτικών ιδιοτήτων. Οι πολύ επωφελείς για την υγεία ιδιότητες αυτές τα αναδεικνύουν ως περιζήτητες πρώτες ύλες για τις βιομηχανίες παραγωγής τροφίμων, συμπληρωμάτων διατροφής, καλλυντικών και φαρμάκων. Έτσι, η ανάκτηση των δευτερογενών μεταβολιτών -ως καθαρά μόρια ή εκχυλίσματα- από τα παραπροϊόντα των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών αναδεικνύεται ως μια ιδιαίτερα επικερδής δραστηριότητα. Παράλληλα, το υπόλειμμα της διαδικασίας ανάκτησης είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή ζωοτροφών και ό,τι απομένει για τη δημιουργία εδαφοβελτιωτικού (compost). Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται τελικά η ολοκληρωμένη διαχείριση των παραπροϊόντων των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών στο πλαίσιο της κυκλικής οικονομίας.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπάνω διαδικασίας είναι η ολοκληρωμένη διαχείριση των παραπροϊόντων της οινοποίησης (στέμφυλα-γίγαρτα-βόστρυχοι). Παλαιότερα, μέρος τους χρησιμοποιούνταν ως ζωοτροφή και το υπολειπόμενο εναποτίθετο στο περιβάλλον προς μι-

κροβιακή βιο-αποικοδόμηση. Σήμερα, στο πλαίσιο της κυκλικής οικονομίας, αυτά είναι δυνατό να χρησιμοποιούνται στην παραγωγή προϊόντων όπως: α) μια μεγάλη ποικιλία καλλυντικών, β) ποικίλα διατροφικά συμπληρώματα, γ) γιγατέλαιο, και δ) σειρά βιοενεργών μορίων (π.χ. *trans*-ρεσβερατρόλη) που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή πολλών μη συνταγογραφούμενων (OTC-Over The Counter) φαρμακευτικώνσκευασμάτων. Το οικονομικό αντικείμενο και τα οφέλη για το περιβάλλον από τη δραστηριότητα αυτή είναι προφανή, αρκεί κάποιος να αναλογισθεί ότι στην Ελλάδα οινοποιούνται ετησίως περίπου 550.000 τόνοι σταφυλιών αποδίδοντας παραπροϊόντα που αντιστοιχούν στο 13-16% του βάρους των χρησιμοποιούμενων σταφυλιών.³⁰

Αντίστοιχα παραδείγματα παραγωγής προϊόντων κυκλικής οικονομίας είναι αρκετά και αυξάνονται συνεχώς για να προστεθούν όλο και περισσότερα φυσικά μόρια και εκχυλίσματα που μεγεθύνουν σημαντικά το συνολικό οικονομικό αποτέλεσμα. Ενδεικτικά παρατίθεται η παραγωγή λυκοπενίου από τα υπολείμματα κονσερβοποίησης της τομάτας, ελευρωπαΐνης από την ελαιοκομία, πρωτεΐνης ορού γάλακτος (whey protein) από την τυροκόμηση, αιθέριων ελαίων από τη χυμοποίηση των εσπεριδοειδών κ.λπ. Η σημασία της οικονομικής διάστασης της κυκλικής οικονομίας για τον πρωτογενή τομέα αναμένεται να αυξηθεί περαιτέρω με την καθιέρωση της βιοτεχνολογίας ως παραγωγικού κλάδου του δευτερογενούς τομέα που χρησιμοποιεί γεωργικά παραπροϊόντα.

Με την υιοθέτηση και υλοποίηση σε ευρεία κλίμακα των παραπάνω δράσεων αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά η διείσδυση της βιοοικονομίας στον πρωτογενή τομέα και να επανακαθορισθεί η αναπτυξιακή του εστίαση προς την έρευνα και την καινοτόμο τεχνολογία. Η

³⁰ <http://dionysos.pharm.uoa.gr>

Δημήτρης Άνθης, τρυγητός, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότιν

θεώρηση αυτή εντάσσεται στον ΕΣ 9 της ΚΑΠ, ενώ η ένταξη στο λειτουργικό πλαίσιο της βιοοικονομίας εξυπηρετεί τις απαιτήσεις του ΕΣ 8.

Χρηματοδοτικά εργαλεία

Μια πολύ σημαντική παράμετρος για την επιτυχία των παραπάνω δραστηριοτήτων είναι η ευχερής πρόσβαση σε ποικίλες πηγές χρηματοδότησης, η οποία έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως καταλύτης για την επίλυση μιας μεγάλης σειράς δομικών δυσλειτουργιών. Οι τελευταίες έχουν οριζόντιο χαρακτήρα, αφού αφορούν την αντιμετώπιση ενός ευρέος φάσματος προκλήσεων όπως η ηλικιακή ανανέωση, η διευκόλυνση της αναδιάρθρωσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η ανάπτυξη συνεργατικών σχημάτων, η ψηφιακή γεωργία και η ενίσχυση έργων που σχετίζονται με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Ήδη, η νέα ΚΑΠ εντάσσει μια σειρά από σχετικές παραμέτρους και προϋποθέσεις για τη χορήγηση ενισχύσεων, υιοθετώντας μάλιστα και σε κάθε χώρα μέλος επιλεγμένους μετρήσιμους δείκτες αειφορίας. Αντίστοιχα, η τραπεζική χρηματοδότηση κινείται προς την κατεύθυνση αυτή, μέσω πρωτοβουλιών για τη βιώσιμη τραπεζική.

Στον τομέα αυτόν παρατηρείται τα τελευταία έτη μια πολύ σημαντική διαφοροποίηση, με βασικό χαρακτηριστικό τη μετάβαση από τη χρηματοδότηση του τομέα στη χρηματοδότηση της αλυσίδας αξίας. Βασικός καταλύτης της αλλαγής υπήρξε το πρόγραμμα της «Συμβολαιακής Τραπεζικής» που εισήγαγε το 2013 η Τράπεζα Πειραιώς. Έκτοτε, το χρηματοδοτικό αυτό εργαλείο γνωρίζει μια συνεχή ανάπτυξη, με αποτέλεσμα να έχει συμβάλει σημαντικά στην ορθολογική, συντονισμένη και στοχευμένη χρηματοδότηση κάθε κρίκου της αλυσίδας αξίας, στο ύψος και τον χρόνο που θα χρειαστεί. Αναλυτικότερα, ο θεσμός της «Συμβολαιακής Γεωργίας», παρότι δεν αποτελεί μια δι-

εθνώς καινούργια πρακτική καθώς εφαρμόζεται για πολλά χρόνια για την οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, στην Ελλάδα έχει συνεισφέρει σημαντικά στον αποτελεσματικό συντονισμό των συμβαλλόμενων μερών για την επίτευξη προστιθέμενης αξίας και κεφαλαιακής επάρκειας. Συγκεκριμένα, η συμβολή της υπεισέρχεται στη διασφάλιση της ρευστότητας σε όλα τα στάδια παραγωγής και μεταποίησης, αλλά και της πώλησης του πρωτογενώς παραγόμενου προϊόντος πριν καν αυτό παραχθεί. Παράλληλα, εξασφαλίζει ένα χαμηλότερο κόστος εισροών μέσω του καλύτερου προγραμματισμού και της ενίσχυσης των σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ του αγρότη και της μεταποιητικής/εμπορικής επιχείρησης ή του συνεταιρισμού.

Πέραν του βασικού αυτού προγράμματος, στη μείωση του κόστους παραγωγής θα συμβάλει και η ανάπτυξη ομοειδών δορυφορικών χρηματοδοτικών εργαλείων, όπως η «Συμβολαιακή Αγροεφοδίων» που έχει ως αντικείμενο τη χρηματοδότηση των εμπόρων των γεωργικών εφοδίων με κεφάλαια κίνησης. Στόχος είναι η εξασφάλιση της πρόσβασης στην αγορά με προνομιακή τιμολόγηση λόγω πληρωμής τοις μετρητοίς και η παρεπόμενη δυνατότητα παροχής εφοδίων στους αγρότες σε ανταγωνιστικότερες τιμές. Αντίστοιχα, μέσω του προγράμματος της «Συμβολαιακής Λιανικού Εμπορίου και Ξενοδοχείων» διευκολύνεται η προώθηση των τοπικών, ποιοτικών προϊόντων του αγροδιατροφικού κλάδου, αφού χρηματοδοτείται η σύνδεση των επιχειρήσεων με μονάδες του λιανικού εμπορίου και του ξενοδοχειακού κλάδου. Τέλος, η «Εξαγωγική Συμβολαιακή» είναι ένα νέο πρόγραμμα, το οποίο πέραν της χρηματοδότησης παρέχει στις επιχειρήσεις και τους συνεταιρισμούς ολοκληρωμένη δέσμη συμβουλευτικών/εκπαιδευτικών υπηρεσιών σε θέματα εξαγωγών, καθώς και τη δυνατότητα κάλυψης του πιστωτικού κινδύνου των συνεργαζόμενων πελατών.

Ψηφιακές εφαρμογές

Οι προοπτικές των ψηφιακών εφαρμογών που αφορούν την αγροτική εφοδιαστική αλυσίδα συνδέονται με την ολοκλήρωση και διασύνδεση των ψηφιακών εργαλείων που παρουσιάστηκαν στο λειτουργικό πλαίσιο των αγροτικών εισροών και έχουν ως βασικό στόχο την ελαχιστοποίηση του περιβαλλοντικού και οικονομικού κόστους.

Αντίστοιχου βεληνεκούς προοπτικές για τις ψηφιακές εφαρμογές στην αλυσίδα των εκρών είναι δυνατό να εντοπισθούν στην υλοποίηση των βραχέων αλυσίδων εφοδιασμού, αλλά και στην αξιοποίηση των παραπροϊόντων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Μια ειδική κατηγορία των προοπτικών αυτών συνδέεται με την ανάπτυξη ψηφιακών δημοπρατηρίων, τα οποία ανάλογα με το είδος που δημοπρατείται είναι δυνατό να κωδικοποιηθούν σε σχέση με την απόσταση από τον αγρότη και την ιδιότητά τους. Σύμφωνα με την πρακτική αυτή οι οικιακοί καταναλωτές θα μπορούν, ανάλογα με τα αιτήματά τους και τα προς διάθεση προϊόντα, να συνδέονται με γειννιάζοντες παραγωγούς. Παράλληλα, η διασύνδεση των επιχειρηματιών που θα επενδύσουν στα ψηφιακά δημοπρατήρια με τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι δυνατό να υλοποιηθεί και μέσω προγραμμάτων «Συμβολαιακής Γεωργίας», ώστε να υπάρχουν σε πραγματικό χρόνο διαθέσιμα προϊόντα. Και οι δύο αυτές ψηφιακές εφαρμογές έχουν ήδη προδιαγραφεί ως δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος AKIS που προαναφέρθηκε.

Παραγωγικές υποδομές

Υποδομές

Στον όρο αυτό εντάσσονται όχι μόνον οι δημόσιες και ιδιωτικές κτηριακές υποδομές, αλλά και οι άυλες υποδομές

των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που συνδέονται άμεσα με τον παραγωγικό συντελεστή της εφοδιαστικής αλυσίδας. Η λειτουργία της τελευταίας επηρεάζει τις κτηριακές απαιτήσεις κάθε αγροτικής εκμετάλλευσης, αφού η δυσλειτουργία του προμηθευτικού κλάδου της αλυσίδας συνεπάγεται την παράλληλη απαίτηση ειδικών αποθηκευτικών χώρων για τα αγροεφόδια. Αντίστοιχα, και η δυσλειτουργία του εμπορικού κλάδου της αλυσίδας δημιουργεί κτηριακές ανάγκες για την αποθήκευση των αγροτικών προϊόντων. Οι προοπτικές, λοιπόν, για την ανάπτυξη ενός σημαντικού τμήματος της κτηριακής υποδομής των αγροτικών εκμεταλλεύσεων βρίσκονται σε στενή αλληλεπίδραση με την εφοδιαστική αλυσίδα. Στο πλαίσιο αυτό, ο εξορθολογισμός της εφοδιαστικής αλυσίδας με βάση την ανάλυση που παρατέθηκε στη σχετική προοπτική θα έχει ως άμεση συνέπεια τη δραστική μείωση των αναγκών για αποθηκευτικούς χώρους στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Άρα, η στρατηγική στόχευση για κτηριακές ανάγκες θα πρέπει να ξεκινά από τη σταδιακή μείωση της ανάγκης για αποθηκευτικούς χώρους στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η προοπτική αυτή εξυπηρετεί και τη μείωση του κόστους των εκρών, μέσω της μείωσης των παγίων εξόδων λειτουργίας και συντήρησης των αγροτικών υποδομών. Οι παραπάνω στοχεύσεις υποστηρίζουν άμεσα τη βιωσιμότητα της αγροτικής προσόδου (ΕΣ 1) αλλά και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας του αγροτικού προϊόντος (ΕΣ 2).

Πέρα από τις κτηριακές υποδομές, σημαντικό ρόλο για τον πρωτογενή τομέα παίζουν οι κεντρικές κρατικές υποδομές, κυρίως όσες αφορούν τα εγγειοβελτιωτικά έργα. Στο πλαίσιο αυτό, η ενδεχόμενη ένταξη μιας μεγάλης και φιλόδοξης σειράς έργων της κατηγορίας αυτής (φράγματα, ταμιευτήρες και δεξαμενές νερού, δημιουργία σύγχρονων αρδευτικών δικτύων κ.λπ.) σε ένα νέο χρηματοδοτικό σχήμα της χώρας από την Ε.Ε. (π.χ. Ταμείο Ανάκαμψης,

νέο ΕΣΠΑ) αποτελεί αναγκαία επένδυση, η οποία θα συμβάλει στη σημαντική μείωση του κόστους του νερού, στην αύξηση της παραγωγικότητας των εκμεταλλεύσεων και τη μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος της ελληνικής γεωργίας. Στον αντίποδα, θα πρέπει να καταρτισθεί μια διαφορετική προοπτική για τις παραδοσιακές αγροτικές υποδομές, όπως είναι οι αναβαθμίδες, τα αλώνια, οι ξερολιθιές, τα ποιμνιοστάσια, οι ομβροδεξαμενές, τα μονοπάτια (καλντερίμια), οι νεροτριβές, οι ανεμόμυλοι, τα σπήλαια, τα πηγάδια, οι φούρνοι και τα κανάλια. Η πλειοψηφία των υποδομών αυτών, ανάλογα με την ηλικία και τον βαθμό συμμετοχής τους στο αγροτικό τοπίο, θα πρέπει να επαναπροσδιορισθεί ως πολιτιστική υποδομή και να ενταχθεί στο πολιτισμικό κεφάλαιο του τουριστικού προϊόντος της χώρας, με στόχο την προσθετική επίδρασή της στους ΕΣ 5 και 8 της ΚΑΠ για τη βιώσιμη ανάπτυξη, υπό την έννοια της ολοκλήρωσης των αγροτικών υποδομών με τον τουρισμό.

Τέλος, ένα άλλο αντικείμενο που άπτεται των υποδομών και πρέπει να τύχει σημαντικής ενθάρρυνσης ώστε να γνωρίσει μια δυναμική ανάπτυξη είναι οι θερμοκηπιακές καλλιέργειες γενικότερα και η υδροπονία ειδικότερα. Οι υποδομές αυτές οδηγούν στην παραγωγή αξιόλογων προϊόντων με σημαντική ζήτηση από την αγορά, λειτουργώντας με τρόπο που ελαχιστοποιεί τους κινδύνους που ενδέχεται να προκληθούν από κλιματικές συνθήκες και ασθένειες. Έτσι, οδηγούν στην παραγωγή προβλέψιμων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων σε προϋπολογισμένο χρονικό περιθώριο. Η ανάπτυξη των σχετικών υποδομών θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδυασθεί με πρόσβαση σε φθηνή ενέργεια από ανανεώσιμες ή φιλικές προς το περιβάλλον πηγές, κυρίως από τομείς στους οποίους η Ελλάδα έχει ή μπορεί μελλοντικά να αποκτήσει συγκριτικό πλεονέκτημα, όπως η ηλιακή ακτινοβολία, η γεωθερμία,

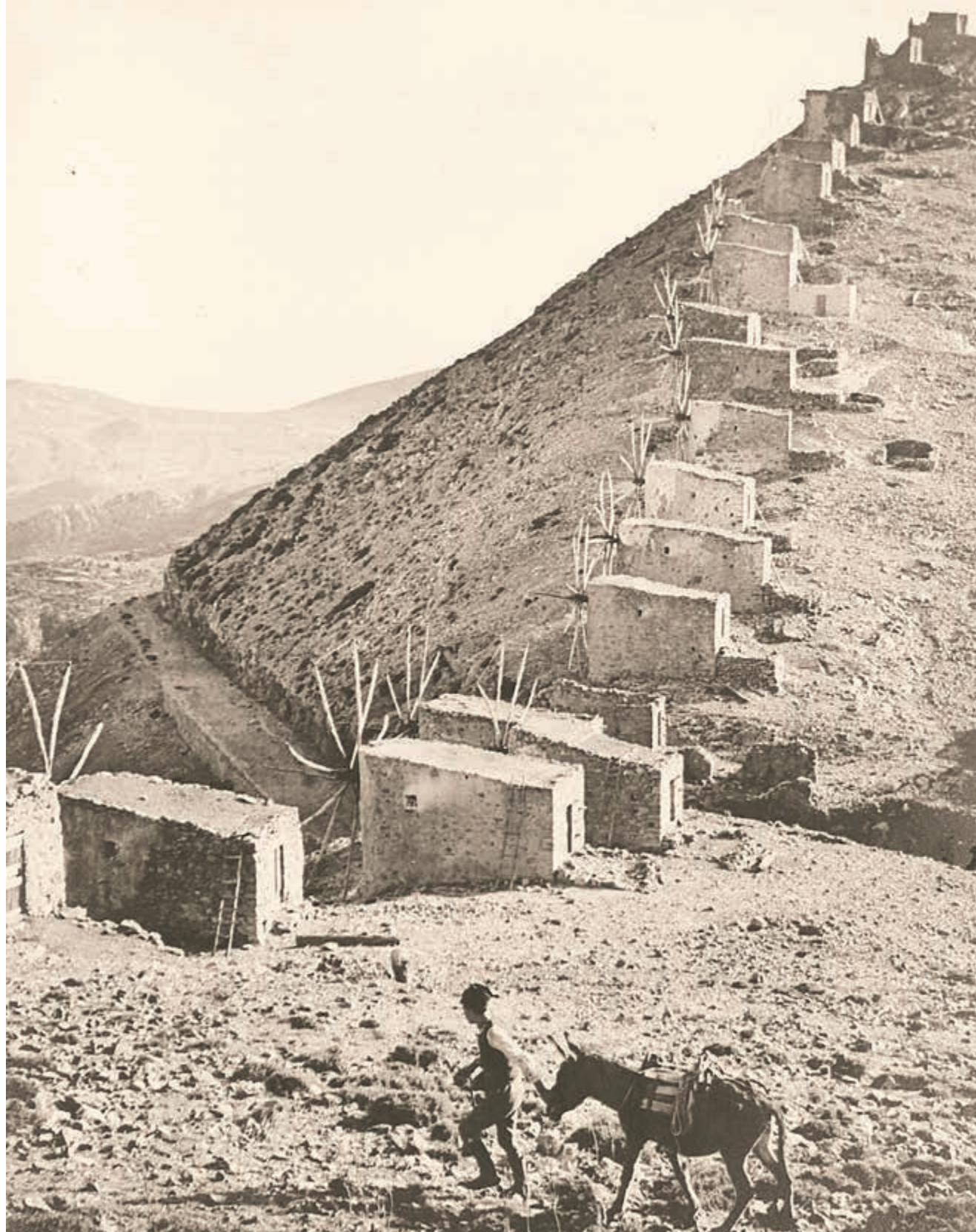
μελλοντικά το υγρό υδρογόνο κ.λπ. Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το γεωφυσικό υπόβαθρο ενός μεγάλου τμήματος της ηπειρωτικής και νησιωτικής χώρας εμπεριέχει γεωθερμικά πεδία που υποδεικνύουν την εκμετάλλευση της γεωθερμίας ως μια συμφέρουσα επιλογή.

Εξοπλισμός

Οι προοπτικές του αγροτικού εξοπλισμού είναι πολυδιάστατες και αφορούν την ενσωμάτωση της καινοτομίας σε μια σειρά παραμέτρων που αναφέρονται στα καύσιμα, την τεχνολογία, το είδος του μηχανήματος/εξοπλισμού, τη συντήρησή του και τις παραμέτρους λειτουργίας του. Στην έννοια του καυσίμου εντάσσονται πλέον και οι ποικίλες εναλλακτικές πηγές ενέργειας, όπως οι ανανεώσιμες και το δίκτυο του ηλεκτρικού ρεύματος. Έτσι, η σταδιακή απόσυρση των ορυκτών καυσίμων και η αντικατάστασή τους με ενέργεια που θα προέρχεται από ανανεώσιμες πηγές (π.χ. ηλιακή, αιολική, γεωθερμία, υγρό υδρογόνο κ.λπ.) αποτελεί μια αναγκαία επιλογή. Αντίστοιχα, για τον τομέα ανάπτυξης της τεχνολογίας οι προοπτικές συνδέονται με το επίπεδο τεχνολογικής ωριμότητας. Για παράδειγμα, στο πεδίο των δικτύων ασύρματης σύνδεσης στον αγροτικό χώρο σήμερα προσδιορίζεται η 4^η γενιά (4G), η οποία επιτρέπει τη λήψη αλλά έχει μειωμένες δυνατότητες αποστολής δεδομένων. Η προοπτική μελλοντικής ενσωμάτωσης της ασύρματης τεχνολογίας 5^{ης} γενιάς (5G) στον αγροτικό τομέα θα επιτρέψει τη διασύνδεση συσκευών διαφορετικής τεχνολογίας και την άμεση ανταλλαγή δεδομένων, τα οποία είναι προαπαιτούμενα για την εφαρμογή της γεωργίας ακριβείας. Αντίστοιχες προοπτικές διαγράφονται και για τις μηχανές εσωτερικής καύσης με την εισαγωγή είτε της ηλεκτροκίνησης, είτε του υδρογόνου ως καυσίμου.

Οι προοπτικές που αφορούν τη συντήρηση και τις

Bernd Lohse, Οροπέδιο
Λασιθίου, ανεμόμυλοι,
1950 δεκαετία
(πηγή: Φ. Α. ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ)

συνθήκες λειτουργίας των αγροτικών μηχανημάτων έχουν άμεσες οικονομοτεχνικές επιπτώσεις και είναι συνδεδεμένες με την ασφάλεια, την αποτελεσματικότητα και το κόστος λειτουργίας του εξοπλισμού. Στον τομέα αυτόν, προτεραιότητα αποτελεί η θέσπιση διαδικασιών για τον τεχνικό έλεγχο όλου του αγροτικού εξοπλισμού, όπως και η άμεση αναβάθμιση του απαιτητού επιπέδου τεχνικής εκπαίδευσης (άδεια χειρισμού). Η δράση αυτή αναμένεται να συμβάλει σημαντικά στη μείωση του κόστους των εισροών και της καλλιέργειας.

Οι δράσεις που εντάσσονται στην προοπτική αυτή εξυπηρετούν τις ανάγκες του ΕΣ 8 ως προς την τοπική ανάπτυξη, την αύξηση της ανταγωνιστικότητας (ΕΣ 2) και τη βιωσιμότητα του αγροτικού εισοδήματος (ΕΣ 1) της ΚΑΠ.

Ψηφιακή γεωργία

Το όραμα της εισαγωγής της γεωργίας στην ψηφιακή εποχή περιλαμβάνει τη δημιουργία μιας ψηφιακής πλατφόρμας συνεργατικότητας, η οποία υπό τη μορφή ενός Εθνικού Αγροτικού Πληροφοριακού Συστήματος θα εντάξει το σύνολο των δεδομένων και παραμέτρων που έχουν έως τώρα καταγραφεί και θα διασυνδέει τους μεμονωμένους ή/και εταιρικούς αγρότες με τους υπόλοιπους φορείς του πρωτογενούς τομέα. Στόχος είναι ο έγκαιρος διαμοιρασμός των πληροφοριών μεταξύ τους, με τη χρήση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας (ICT), ώστε να επιτευχθούν οι ακόλουθοι στόχοι:

1. Υποβοήθηση της λήψης αποφάσεων σχετικά με τους διαφορετικούς αλληλεξαρτώμενους παράγοντες που θα πρέπει να εξυπηρετούνται για να επιτυγχάνεται η καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των διαθέσιμων φυσικών πόρων, πάντα σε σχέση με το διαθέσιμο παραγωγικό κεφάλαιο.

2. Παροχή αξιόπιστης, έγκαιρης και σωστά τεκμηριωμένης υποστήριξης σε ολόκληρο τον κύκλο της καλλιέργειας, αλλά και στους τομείς της αποθήκευσης και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων.
3. Ανάπτυξη εναλλακτικών αγορών και μορφών εμπορίας για τη διευκόλυνση της προσβασιμότητας των αγροτικών προϊόντων στις υφιστάμενες αγορές. Στόχος, η άμεση διασύνδεση των αγροτών με τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις.

Βασική αποστολή του ψηφιακού συστήματος θα είναι η δημιουργία ενός δικτύου αγροτών οι οποίοι θα έχουν πρόσβαση σε ένα ολοκληρωμένο πληροφοριακό σύστημα που θα τους προσφέρει, σε πραγματικό χρόνο, αξιολογημένες βιώσιμες λύσεις για τα απρόβλεπτα προβλήματα που είναι δυνατό να αντιμετωπίσουν σε όλη τη διάρκεια της καλλιέργειας. Μια πλατφόρμα παροχής υπηρεσιών, εξατομικευμένη για κάθε αγρότη θα εστιάζει στη μεγιστοποίηση των στρεμματικών του αποδόσεων, τη μείωση του περιβαλλοντικού και οικονομικού κόστους της εκμετάλλευσής του, την εξυπηρέτηση των απαιτήσεων ασφάλειας και ποιότητας των αγροτικών προϊόντων, αλλά και στην υιοθέτηση επιθετικών στρατηγικών προώθησης και εμπορίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, οι ειδικές στοχεύσεις του ψηφιακού συστήματος θα περιλαμβάνουν:

1. Αναγνώριση συστάδων (cluster) αγροτικών γαιών, με στόχο την ένταξή τους σε εφαρμογές σύγχρονων μεθοδολογιών ICT (Information Communication Technology).
2. Δημιουργία και ομαδοποίηση βάσεων με κλιματολογικά, εδαφικά και χωρικά δεδομένα για κάθε συστάδα αγροτικών γαιών. Πρόβλεψη για τη συμμετοχή των αγροτών στη δόμηση και επικαιροποίηση των στοιχείων με τη χρήση αισθητήρων πεδίου για την επιτόπου εισαγωγή νέων δεδομένων.

3. Ανάπτυξη ψηφιακής πλατφόρμας για τη συλλογή, ανάλυση και διαχείριση εδαφολογικών δεδομένων από κρατικά και ιδιωτικά εδαφολογικά εργαστήρια με στόχο την υποστήριξη των σχεδίων αναδιάρθρωσης καλλιέργειών και βελτιστοποίησης των χρησιμοποιούμενων γεωργικών πρακτικών.
4. Δημιουργία ολοκληρωμένων βάσεων δεδομένων με τις βέλτιστες διαθέσιμες καλλιεργητικές πρακτικές για κάθε συστάδα αγροτικών γαιών και ομάδα δεδομένων βάσης.
5. Ανασυνδυασμός της διαθέσιμης γνώσης και πληροφορίας ανά βάση δεδομένων. Ομαδοποίηση εδαφοκλιματικών δεδομένων και συστάδων αγροτικών γαιών. Στόχος, η παραγωγή νέας γνώσης και πληροφορίας για την αποδοτικότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η υποβοήθηση λήψης αποφάσεων στον σχεδιασμό νέων.
6. Διασύνδεση του αγροτικού εξοπλισμού και των μηχανημάτων μέσω διαδικτύου (Internet of Things, IoT) με στόχο την εξασφάλιση της μηχανοποιημένης και απομακρυσμένης χρήσης τους στις εφαρμογές της γεωργίας ακριβείας.
7. Διαδικτυακό εργαλείο παροχής συμβουλών ευφυούς γεωργίας στους παραγωγούς.
8. Ψηφιακή χάρτα για τον διατροφικό πλούτο της ελληνικής επικράτειας.
9. Πλατφόρμα για την ιχνηλασιμότητα της ελληνικής αγροτικής παραγωγής.
10. Πλατφόρμα δικτύωσης αγροτών, οργανισμών, επιχειρήσεων και άλλων σημαντικών συνιστωσών, μέσω εφαρμογών διαδικτύου (web based) και κινητής τηλεφωνίας (Android/iOS) με στόχο τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου σχήματος παραγωγής και εμπορίας αγροτικών προϊόντων ή της δέσμευσης του άνθρακα από τις καλλιέργειες.
11. Δημιουργία πρότυπων ολοκληρωμένων δικτύων για την προμήθεια των αγροεφοδίων και την εμπορία των αγροτικών προϊόντων.

Αγνήω Αστεριάδης (1898-1977), Στο χωριό, ελαιογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης Τράπεζας Πειραιώς, φωτογραφία έργου: Μπόρις Κιρπότην

Δύο περίπου αιώνες από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, η άσκηση της γεωργίας στη χώρα μας εξακολουθεί να αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες της οικονομίας και της παράδοσης που διασυνδέει διαχρονικά τις γενιές. Ο ρόλος αυτός είναι ιδιαίτερα εμφανής και στα επίσημα στατιστικά στοιχεία της χώρας που καταδεικνύουν ότι η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα και της μεταποίησης του ανέρχεται στο 6,6% του ΑΕΠ της χώρας, έναντι 3,5% που είναι ο μέσος όρος της Ε.Ε. Η σημασία του ρόλου της γεωργίας για την οικονομία της χώρας καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι η αντίστοιχη τιμή για το 2010 ήταν 4,9%, δηλαδή στα χρόνια της κρίσης η συνεισφορά της γεωργίας στο ΑΕΠ της χώρας αυξήθηκε κατά 35%. Η επίδοση αυτή αντανακλά την ανθεκτικότητα της συμβολής του πρωτογενούς τομέα, η οποία το διάστημα αυτό παρουσίασε σε απόλυτους αριθμούς μικρή αύξηση, τη στιγμή που το ΑΕΠ της χώρας υπέστη σημαντική μείωση. Αντίστοιχη είναι η συμμετοχή της γεωργίας στην απασχόληση, καθώς καταμετρώνται 463.850 άτομα που απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα. Εάν στον αριθμό αυτόν προστεθούν και οι εργαζόμενοι στη μεταποίηση των γεωργικών προϊόντων

(περίπου 120 χιλιάδες), ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων υπερβαίνει το 15% του εργατικού δυναμικού της χώρας, έναντι 6,6% που είναι ο μέσος όρος στην Ε.Ε.

Όμως, η διατήρηση ή/και η αύξηση της συνεισφοράς της γεωργίας στην ελληνική οικονομία και κατά την επόμενη εκατονταετία προϋποθέτει την ανάληψη μιας σημαντικής προσπάθειας για τον εκσυγχρονισμό της. Αυτός θα πρέπει να προέλθει από την υλοποίηση ενός μίγματος πολιτικών που περιλαμβάνουν την ενσωμάτωση μιας σειράς σύγχρονων πρακτικών, καινοτομιών και ψηφιακών δυνατοτήτων, σε συνδυασμό με δράσεις που αφορούν την αξιοποίηση ορισμένων παραδοσιακών πλεονεκτημάτων όπως η πλούσια βιοποικιλότητα, η παράδοση και η ιδιαιτερότητα των προϊόντων. Οι πολιτικές που αναφέρθηκαν θα πρέπει να ευθυγραμμίζονται με τις προϋποθέσεις και απαιτήσεις της ΚΑΠ για την αύξηση της παραγωγικότητας σε συνδυασμό με τη βιώσιμη ανάπτυξη και την υιοθέτηση φιλο-περιβαλλοντικών τεχνικών καλλιέργειας και παραγωγής. Οι προτάσεις για την επίτευξη μιας ανθεκτικής και βιώσιμης ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας θα πρέπει πρωτίστως να βασίζονται στην ορθολογική καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης

σε σχέση με τις προκλήσεις που αναφέρονται σε χρόνια προβλήματα και αδυναμίες της ελληνικής γεωργίας.

Η καταγραφή των προκλήσεων έδειξε ότι οι σημαντικότερες από αυτές αφορούν:

- **τον κατακερματισμό του αγροτικού κλήρου.** Το 77,3% των εκμεταλλεύσεων είναι μικρότερες των 5 εκταρίων (ha). Επίσης, μόνον το 36% της αγροτικής γης ανήκει σε κατ'επάγγελμα αγρότες. Το υπόλοιπο ανήκει σε έναν ετερόκλητο πληθυσμό που απαρτίζεται από συνταξιούχους, επαγγελματίες, μετανάστες (εσωτερικού, εξωτερικού), το Δημόσιο και την Εκκλησία. Ως επακόλουθο παρατηρείται το φαινόμενο η αγροτική γη στην Ελλάδα να «ενοικιάζεται εύκολα αλλά υπερβολικά ακριβά και να πωλείται δύσκολα».
- **την ηλικιακή γήρανση των γεωργών.** Το 61% των ηγετών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι άνω των 55 ετών. Η μη ανανέωση του πληθυσμού που εντάσσεται στον πρωτογενή τομέα αποδίδεται στην κοινωνική υποβάθμιση της θέσης και του κύρους των αγροτών.
- **τον χαρακτήρα της αγροτικής εργασίας.** Η απασχόληση στον σύγχρονο πρωτογενή τομέα απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις για να είναι δυνατή η χρήση του νέου τεχνολογικού εξοπλισμού. Η πλειοψηφία των αγροτών γης δεν είναι εκπαιδευμένοι, ενώ σε ένα ικανό ποσοστό δεν διαθέτει το μορφωτικό υπόβαθρο για να ενσωματώσει τις νέες αυτές γνώσεις και τεχνολογίες.
- **την κλιματική αλλαγή.** Επιφέρει απροσδόκητα, μεγάλης έντασης και μικρής διάρκειας έντονα τοπικά φαινόμενα με ιδιαίτερα καταστροφικές συνέπειες για την αγροτική δραστηριότητα. Καθώς η Ελλάδα περιλαμβάνεται στις περιοχές που μελλοντικά θα επηρεασθούν από την κλιματική αλλαγή, με αύξηση θερμοκρασίας και μείωση βροχοπτώσεων, η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών καθίσταται αδήριτη ανάγκη.
- **την αγροτική βιοποικιλότητα.** Το σημαντικότερο μέρος

της πλούσιας βιοποικιλότητας δεν έχει ακόμα εγγραφεί στον εθνικό κατάλογο ποικιλιών των καλλιεργούμενων ειδών με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η αξιοποίησή της. Σήμερα, η ελληνική γεωργία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη χρήση εισαγόμενου πολλαπλασιαστικού υλικού.

- **την επισιτιστική επάρκεια.** Το γεγονός ότι το 2050 ο πληθυσμός της γης υπολογίζεται να φθάσει τα 10 δις, σε συνδυασμό με την αλλαγή που συντελείται στις καταναλωτικές συνήθειες ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού της υφελίου, εκτιμάται ότι θα δημιουργήσουν σημαντικές πιέσεις στην επάρκεια των τροφίμων.
- **την απουσία αξιόπιστων συνεργατικών σχημάτων.** Η οργάνωση της παραγωγής αξιόλογων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων για να διευκολυνθούν οι διαδικασίες ανάδειξης, προώθησης και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων στις εγχώριες και ξένες αγορές προϋποθέτει την ύπαρξη οργανωμένων σχημάτων παραγωγής-εμπορίας. Την έλλειψη αυτή επιτείνει η απουσία σημαντικών σχετικών υποδομών, όπως είναι τα αγροτικά δημοπρατήρια.
- **την έλλειψη καθετοποίησης της παραγωγής.** Ενδεικτικό του ελλείματος είναι το γεγονός ότι μόνο το 25% του ελαιόλαδου, ενός από τα εμβληματικά αγροτικά προϊόντα της χώρας, πωλείται συσκευασμένο με ετικέτα, σε αντίθεση με την Ιταλία (80%) και την Ισπανία (50%).
Ως επιπλέον προκλήσεις μπορούν να θεωρηθούν:
 - ✓ η υψηλή εξάρτηση από τις επιδοτήσεις, αφού το 54% του μέσου όρου του γεωργικού εισοδήματος προέρχεται από αυτές,
 - ✓ η περιορισμένη ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών,
 - ✓ ο γερασμένος στόλος των αγροτικών μηχανημάτων,
 - ✓ το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό εκπαίδευσης του αγροτικού δυναμικού, αφού μόνον το 6,8% του συνόλου των αγροτών έχει λάβει πλήρη αγροτική κατάρτιση, σε σύγκριση με το 24,2% που είναι ο μέσος όρος για την Ε.Ε.

Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση των αναπτυξιακών πολιτικών θα πρέπει να βασίζονται στις προοπτικές που καλείται να αντιμετωπίσει στο μέλλον ο πρωτογενής τομέας της χώρας, όπως αυτές προκύπτουν τόσο από τις αδυναμίες, όσο και από πλεονεκτήματα και δυνατότητες που δεν έχουν αξιοποιηθεί. Παράλληλα, θα πρέπει να αποτελούν προϊόν συγκερασμού με το θεσμικό πλαίσιο και τις κατευθύνσεις της ΚΑΠ.

Η καταγραφή των προοπτικών έδειξε ότι θα πρέπει να αναληφθούν δράσεις προς τις παρακάτω κατευθύνσεις:

- **θεσμοθέτηση και δημιουργία νέας μορφής συνεργατικών σχημάτων.** Αναμένεται να συμβάλει σημαντικά στην απάλειψη χρόνιων αδυναμιών του πρωτογενούς τομέα που αφορούν:

- ✓ τον κατακερματισμένο κλήρο, με την ενθάρρυνση της σύμπραξης ετερόκλητων ομάδων ιδιοκτητών για την επίτευξη οικονομιών κλίμακας σε εισροές, μηχανολογικό εξοπλισμό, παραγωγικά μέσα κ.λπ., αλλά και τη διάδοση και ενδυνάμωση του θεσμού της «Συμβολαιακής Γεωργίας»,

- ✓ την προσπάθεια μεγέθυνσης του όγκου της παραγωγής, με στόχο την καλύτερη διαχείριση, πιστοποίηση, ανάδειξη και εμπορία των παραγόμενων προϊόντων, αλλά και την πρόσβαση σε φτηνότερα και πιο ευέλικτα χρηματοοικονομικά μέσα.

- **καταγραφή-αξιοποίηση αγροτικής βιοποικιλότητας με τη δημιουργία γηγενούς πολλαπλασιαστικού υλικού.** Η διαδικασία εντοπισμού, περιγραφής και εγγραφής των ποικιλιών στον εθνικό και ευρωπαϊκό κατάλογο καλλιεργούμενων ειδών αποτελεί την απαρχή για την παραγωγή πιστοποιημένου πολλαπλασιαστικού υλικού, η οποία θα τερματίσει την απώλεια πολύτιμων γενετικών πόρων και θα θωρακίσει τη χώρα από την εισαγωγή φυτοπαθογόνων καραντίνας. Η βελτίωση του εγχώριου φυτικού υλικού αποτελεί σημαντική

αναπτυξιακή πρόκληση, αφού θα προσφέρει στην ελληνική γεωργία ανθεκτικότερο πολλαπλασιαστικό υλικό με αυξημένη παραγωγικότητα και προσαρμογή στις εδαφοκλιματικές συνθήκες της χώρας. Παράλληλα, θα μειώσει την εξάρτηση από το εισαγόμενο υλικό και θα εξοικονομήσει το συνάλλαγμα που απαιτείται για την εισαγωγή του.

- **παραγωγή, πιστοποίηση και εμπορία προϊόντων με υψηλή προστιθέμενη αξία.** Τα εγγενή χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας (πολυποίκιλες εδαφοκλιματικές συνθήκες, ιδιαίτερη βιοποικιλότητα και πολυτεμαχισμένος κλήρος), σε συνδυασμό με τη μακραίωνη ιστορία, τη μοναδική παράδοση και τις σημαντικές ιδιαιτερότητες των ελληνικών αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, επιβάλλουν την υιοθέτηση της στροφής προς την ποιότητα και την καινοτομία. Στόχος είναι η παραγωγή και εμπορία ποιοτικών προϊόντων και τροφίμων με υψηλή προστιθέμενη αξία που θα είναι πιστοποιημένα με τα κατάλληλα ευρωπαϊκά σήματα ποιότητας. Παράλληλα, θα πρέπει να αναπτυχθούν εθνικά σήματα ποιότητας, με προδιαγραφές που να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες τάσεις των καταναλωτών για ασφαλή και υγιεινά τρόφιμα και διαδικασίες παραγωγής στις οποίες δεν θα χρησιμοποιούνται φυτοφάρμακα, ορμόνες, αντιβιοτικά και γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί. Τέλος, θα πρέπει να επιδιωχθεί η αξιοποίηση των προστατευόμενων περιοχών του Δικτύου Natura 2000, με την πιστοποίηση των αγροτικών τους προϊόντων, στα οποία συνδυάζονται δύο από τα συνεχώς διογκούμενα ζητούμενα μεγάλης μερίδας καταναλωτών: η παραγωγή βιολογικών προϊόντων και η προστασία-διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος.

- **υιοθέτηση αρχών της κυκλικής οικονομίας.** Τα παραπροϊόντα των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών παράγονται σε συγκεκριμένη εποχή και τόπο, σε μεγάλες ποσότητες και σταθερό περιεχόμενο που είναι πλούσιο σε φυσικά

προϊόντα. Έτσι, αποτελούν σημαντική πρώτη ύλη για την ανάπτυξη βιοδιυλιστηρίων για την παραγωγή τροφίμων, ζωοτροφών, χημικών προϊόντων, υλικών και βιοκαυσίμων με φιλικές προς το περιβάλλον διαδικασίες. Τα αγροτοβιομηχανικά παραπροϊόντα εμπεριέχουν δευτερογενείς μεταβολίτες, μια κατηγορία ιδιαίτερα βιοενεργών μορίων με σημαντικές αντιοξειδωτικές, αντιμικροβιακές, αντικαρκινικές και καρδιο-προστατευτικές ιδιότητες και υψηλή προστιθέμενη αξία. Η ανάκτησή τους ως καθαρά μόρια ή εκχυλίσματα αποτελεί μια ιδιαιτέρως επικερδή διαδικασία, αφού τα φυτικά αυτά προϊόντα είναι περιζήτητα από τις βιομηχανίες παραγωγής τροφίμων, συμπληρωμάτων διατροφής, καλλυντικών και φαρμάκων. Το υπόλειμμα της διαδικασίας ανάκτησης είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή ζωοτροφών και, ό,τι απομένει, για τη δημιουργία εδαφοβελτιωτικού (compost). Έτσι θα είναι δυνατόν να επιτυγχάνεται η ολοκληρωμένη διαχείριση παραπροϊόντων των αγροτοβιομηχανικών διεργασιών στο πλαίσιο της κυκλικής οικονομίας.

- **ηλικιακή ανανέωση-αναβάθμιση κοινωνικού ρόλου των αγροτών.** Η ηλικιακή ανανέωση του πληθυσμού που έχει ενταχθεί στον αγροτικό τομέα είναι αλληλένδετη με την αυξημένη επιλογή της γεωργίας ως τομέα απασχόλησης των νέων. Για τη βελτίωση του δείκτη θα πρέπει να εφαρμοσθούν πολιτικές οι οποίες θα στοχεύουν στην αναβάθμιση του κοινωνικού ρόλου των αγροτών, την αύξηση της προσδοκώμενης προσόδου και την καθιέρωση του ρόλου αγρότη-επιχειρηματία.

- **εκπαίδευση-κατάρτιση.** Η ένταξη στον σύγχρονο πρωτογενή τομέα συνεπάγεται ικανότητα αφομοίωσης των νέων εξελίξεων της τεχνολογίας και αντικειμένων από τους ενεργούς αγρότες που θα τους βοηθήσουν να ανταποκριθούν στον αναβαθμισμένο ρόλο του αγρότη επιχειρηματία. Αναλόγως θα πρέπει να αναπροσαρμοσθούν τα προ-

γράμματα κατάρτισης και να δημιουργηθούν νέα που θα καλύπτουν σύγχρονους τομείς της αγροτικής παραγωγής, όπως η γεωργία ακριβείας για την αποδοτικότερη αξιοποίηση των φυσικών πόρων, το πράσινο πιστοποιητικό για την ενσωμάτωση φιλοπεριβαλλοντικών αιεφόρων πρακτικών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, οι μέθοδοι για την ορθολογική χρήση των φυτοπροστατευτικών μέσων κ.λπ. Σημαντικό παράγοντα για την επιτυχία της κατάρτισης αποτελεί η υλοποίηση ενός μεγάλου μέρους της στο πεδίο. Για τους εργάτες γης θα πρέπει να δημιουργηθούν εξειδικευμένα προγράμματα, ανάλογα με τον παραγωγικό κλάδο στον οποίον έχουν ενταχθεί. Τέλος, για την επιτυχία του θεσμού των γεωργικών συμβούλων ουσιώδης είναι η συνεχής ενημέρωσή τους για τις νέες κατευθύνσεις και τους κανονισμούς της Ε.Ε., τις τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς και τα οικονομικά στοιχεία για τη χρηματοδότηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ή τη ζήτηση, τις εμπορικές προοπτικές και τις διαδικασίες προώθησης των αγροτικών προϊόντων.

- **δημιουργία νέων χρηματοδοτικών εργαλείων.** Η ανάγκη για ορθολογική χρηματοδότηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, στο πλαίσιο μιας συντονισμένης χρηματοδότησης της αγροδιατροφικής αλυσίδας, σε συνδυασμό με τις στρατηγικές κατευθύνσεις της ΚΑΠ, προσδιορίζουν την ανάγκη για τη δημιουργία νέων χρηματοδοτικών εργαλείων που θα συμβάλλουν και στην επίλυση των δομικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται ως εξαιρετικής σημασίας η ενίσχυση της εισόδου νέων αγροτών που θα οδηγήσει στην ηλικιακή ανανέωση του τομέα. Για τον σκοπό αυτό, θα πρέπει να δημιουργηθούν νέα χρηματοδοτικά εργαλεία που θα διευκολύνουν την αγορά αγροτικής γης και μηχανολογικού εξοπλισμού, με την παροχή εγγυημένων δανείων σε επαγγελματίες αγρότες. Η πρόσβαση στα χρηματοδοτικά αυτά εργαλεία θα συνεισφέρει και στην ανάπτυξη του μεγέθους των πα-

ραγωγικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων καθώς και στον ψηφιακό μετασχηματισμό τους. Τέλος, η μετεξέλιξη του χρηματοδοτικού εργαλείου της «Συμβολαιακής Γεωργίας» είναι δυνατό να προσφέρει σημαντική ώθηση στην υιοθέτηση των ζητούμενων και των κατευθύνσεων της νέας ΚΑΠ, σε τομείς όπως η υιοθέτηση της γεωργίας ακρίβειας.

- **ψηφιοποίηση της γεωργίας.** Πέραν των εφαρμογών της ψηφιακής τεχνολογίας που εντάσσονται στις επιμέρους πολιτικές, απαραίτητη είναι η δημιουργία ενός ολοκληρωμένου πληροφοριακού συστήματος που θα προσφέρει στους αγρότες σε πραγματικό χρόνο αξιολογημένα βιώσιμες λύσεις για τα απρόβλεπτα προβλήματα που είναι δυνατό να αντιμετωπίσουν σε όλη τη διάρκεια της καλλιέργειας. Το ψηφιακό αυτό σύστημα, ως μια εξατομικευμένη πλατφόρμα παροχής υπηρεσιών, θα συμβάλει αποφασιστικά στη μεγιστοποίηση των στρεμματικών αποδόσεων, τη μείωση του περιβαλλοντικού και οικονομικού κόστους της εκμετάλλευσης, την εξυπηρέτηση των απαιτήσεων ασφάλειας και ποιότητας των αγροτικών προϊόντων αλλά και την υιοθέτηση επιθετικών στρατηγικών προώθησης και εμπορίας.

- **κλιματική αλλαγή και αποτύπωμα άνθρακα.** Βασικές πολιτικές για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής είναι:

- ✓ σε επίπεδο εκμετάλλευσης, η ενθάρρυνση και επιδότηση της ανάπτυξης υποδομών,
- ✓ σε κεντρικό επίπεδο, η εγκατάσταση συστημάτων έγκαιρης ενημέρωσης και η εκπόνηση μελετών για τον σχεδιασμό αναδιαρθρωτικών μέτρων, με τη δημιουργία ζωνών αποκλεισμού ή εφικτής καλλιέργειας ανάλογα με το είδος του φυτού, την ποικιλία

και τις επικρατούσες εδαφοκλιματικές συνθήκες,

- ✓ η εισαγωγή νέων καλλιεργειών που συνάδουν με τις νέες κλιματικές συνθήκες,

- ✓ η προσπάθεια για τη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου, με τον εξορθολογισμό της αλυσίδας των εισροών, τη χρήση εναλλακτικών μορφών ενέργειας και την αντικατάσταση του μηχανολογικού εξοπλισμού.

- ✓ ο προσδιορισμός της δέσμευσης του άνθρακα από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, με στόχο την απόδοση κέρδους από την εμπορία των δικαιωμάτων.

- **διασύνδεση με τον τουρισμό.** Ο τουριστικός χαρακτήρας της χώρας, με περίπου 34 εκατομμύρια επισκέπτες τον χρόνο, θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδυασθεί με τον πρωτογενή τομέα της, αναδεικνύοντας τον πολυλειτουργικό χαρακτήρα του. Η διασύνδεση αυτή μπορεί να γίνει σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά το αγροτικό τοπίο και τη σημαντική συμβολή του στη διαμόρφωση του τουριστικού προϊόντος. Το δεύτερο αναφέρεται στην εμπλοκή των αγροτικών προϊόντων στην τοπική παραδοσιακή γαστρονομία, με την ανάδειξη της ιστορίας, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και των ωφελειών που παρέχουν για την υγεία. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται σταθερή σύνδεση μεταξύ τοπίου, προϊόντων διατροφής και γαστρονομίας, η οποία προβάλλεται στον επισκέπτη μετατρέποντάς τον σε πελάτη. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της στρατηγικής αυτής είναι: α) η ανάπτυξη σημάτων πιστοποίησης της ποιότητας των προϊόντων αυτών, και β) η δημιουργία ηλεκτρονικών καταστημάτων μέσω των οποίων οι επισκέπτες θα έχουν πρόσβαση στα προϊόντα αυτά και όταν επιστρέψουν στις χώρες τους.

Γραμματόσημο από την τακτική σειρά γραμματοσήμων, αναφερόμενη στην οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας που αναπαριστά τη θεά Δήμητρα και όργωμα με τρακτέρ (1951). (πηγή: Συλλογή Φιλοτελικού και Ταχυδρομικού Μουσείου)

Στις σελίδες του παρόντος βιβλίου έγινε προσπάθεια να παρατεθεί το σύνολο των ιστορικών και στατιστικών στοιχείων που σχετίζονται με τον διαχρονικό ρόλο της γεωργίας στο γίνεσθαι του ελληνικού κράτους. Η ενδελεχής μελέτη τους καταδεικνύει ότι στις επανειλημμένες οικονομικές κρίσεις που αντιμετώπισε η χώρα, ο πρωτογενής τομέας λειτούργησε πάντοτε ως σταθερό υπόβαθρο για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες και να μπορεί η χώρα να εισέλθει στον επόμενο αναπτυξιακό κύκλο. Αντίστοιχο ρόλο επιφυλάσσει η Ιστορία για τη σύγχρονη ελληνική γεωργία στην προσπάθεια της οικονομίας να ανταποκριθεί στην τεχνολογική επανάσταση και να εισέλθει στην ψηφιακή εποχή.

Στη λήξη της δεύτερης εκατονταετίας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο πρωτογενής τομέας της χώρας δείχνει να έχει πάρει τα μαθήματά του από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του παρελθόντος. Έχοντας αφομοιώσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που δημιουργήθηκαν στο διάβα των αιώνων, και με τη χρηματοδοτική συνεισφορά της ΚΑΠ και του Ταμείου Ανάκαμψης, δικαιούται να ατενίζει με αισιοδοξία το μέλλον. Σε αυτό συνηγορούν οι προοπτικές που καταγράφηκαν στο πλαίσιο της εργασίας αυτής, οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν οραματικό στοιχείο, αλλά και σημείο εκκίνησης για τον επιζητούμενο εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας.

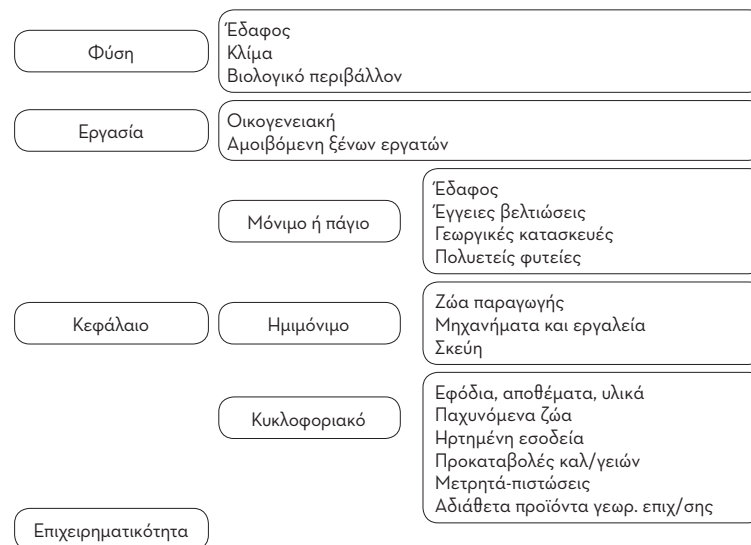

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Οικονομικότητα καλλιεργειών

Συντελεστές παραγωγής

Συντελεστές γεωργικής παραγωγής είναι οι παράγοντες εκείνοι, οι οποίοι συνδυαζόμενοι συντελούν στην παραγωγή φυτικών και ζωικών προϊόντων. Παραδοσιακοί συντελεστές παραγωγής θεωρούνται οι εξής: η φύση, η εργασία, το κεφάλαιο και η επιχειρηματικότητα. Η φύση, με την έννοια του οικολογικού περιβάλλοντος (Έδαφος, Κλίμα, Βιολογικό περιβάλλον), αποτελεί τον κυριότερο συντελεστή παραγωγής, διότι δίνει τις πρώτες ύλες τις οποίες τα φυτά και τα ζώα μετασχηματίζουν σε φυτικά και ζωικά προϊόντα χρήσιμα για τον άνθρωπο. Παρόλα αυτά, από τα επιμέρους στοιχεία της φύσης μόνον το έδαφος εξεταζόμενο ως έκταση είναι οικονομικό αγαθό, διότι είναι περιορισμένο και θεωρείται συντελεστής παραγωγής από την πλευρά της αγροτικής οικονομίας. Τα υπόλοιπα στοιχεία της φύσης που συμβάλλουν στην παραγωγή γεωργικών προϊόντων είναι συνήθως ελεύθερα αγαθά και, συνεπώς, δεν θεωρούνται συντελεστές παραγωγής. Πιο αναλυτικά, οι συντελεστές παραγωγής παρουσιάζονται στο παρακείμενο διάγραμμα:

Συντελεστές παραγωγής

Δαπάνες και κόστος παραγωγής

Από τα μέσα του 20^{ού} αιώνα (δεκαετία 1950), η μορφή της γεωργίας στην Ελλάδα άλλαξε σημαντικά. Επικράτησε η εντατική μορφή γεωργίας, που οδήγησε σε σημαντική αύξηση της παραγωγής. Εξαιτίας των νέων τεχνολογιών (εκμηχάνιση γεωργίας, αύξηση στη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων) αυξήθηκε η παραγωγικότητα της γεωργικής εκμετάλλευσης, μεγιστοποιήθηκε η παραγωγή και ταυτόχρονα αυξήθηκε σημαντικά το κόστος παραγωγής.

Κόστος παραγωγής ονομάζουμε το άθροισμα των παραγωγικών δαπανών που αναλογεί σε μία μονάδα παραγόμενου προϊόντος. Είναι το ηθλίο των παραγωγικών δαπανών στο σύνολό τους που διατίθενται για την παραγωγή ενός προϊόντος προς τη συνολική ποσότητα που παράγεται από το προϊόν αυτό:

$$\text{Κόστος προϊόντος} = \frac{\text{Συνολικές παραγωγικές δαπάνες προϊόντος}}{\text{Ποσότητα παραγόμενου προϊόντος}} \quad (1)$$

Οι παραγωγικές δαπάνες, οι οποίες συνθέτουν το κόστος, λέγονται και στοιχεία κόστους. Το παραγόμενο προϊόν αναφέρεται στη μονάδα μέτρησής του, δηλαδή σε κιλά, λίτρα, τεμάχια κ.λπ., ονομάζεται δε και μέσο κόστος. Το υπολογιζόμενο κόστος προϊόντος ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος συγκρίνεται με την τιμή πώλησης ανά μονάδα προϊόντος. Είναι επιθυμητό η τιμή πώλησης να είναι υψηλότερη της τιμής του κόστους παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος. Το αποτέλεσμα αυτό αποτελεί δείκτη ανταγωνιστικότητας της εξεταζόμενης καλλιέργειας, δηλαδή του κατά πόσον ο σχηματισμός επιχειρηματικού κέρδους (εφόσον υπάρχει) διαμορφώνεται αποκλειστικά από την πώληση των προϊόντων στην αγορά ή γι' αυτό απαιτείται και η συνεισφορά άμεσων ενισχύσεων.

Ο υπολογισμός του κόστους παραγωγής είναι μια δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία που ενδιαφέρει τόσο τους γεωργούς, ώστε να μπορούν πάρουν σωστές αποφάσεις για την επιλογή των διαφόρων κλάδων παραγωγής όσο και το κράτος, ώστε να μπορεί να λάβει ορθές αποφάσεις σχετικά με την άσκηση τιμολογιακής πολιτικής των διαφόρων προϊόντων και τα επίπεδα στήριξης της γεωργικής παραγωγής.

Οι δαπάνες παραγωγής ταξινομημένες κατά βασικούς συντελεστές παραγωγής (έδαφος, εργασία, κεφάλαιο, επιχειρηματικότητα) παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί. Σε αυτόν τον πίνακα εμφανίζεται η διάκριση σε δαπάνες σταθερών και μεταβλητών συντελεστών παραγωγής. Επίσης γίνεται η διάκριση σε δαπάνες που καταβάλλονται όλες σε τρίτους ή δεν καταβάλλονται και

παραμένουν ως εισόδημα των ιδίων των παραγωγών. Τέλος, οι δαπάνες διακρίνονται σε τεκμαρτές (ενεργητικές) και σε εμφανείς (παθητικές).

Οι τεκμαρτές (ενεργητικές) δαπάνες είναι οι αμοιβές ή οι επιβαρύνσεις από τη χρησιμοποίηση των συντελεστών της παραγωγής, οι οποίοι ανήκουν στην εκμετάλλευση. Δεν αποτελούν, λοιπόν, πραγματικές αλλά τεκμαρτές δαπάνες, αφού δεν πληρώνονται (σε χρήμα ή είδος) σε τρίτους και επομένως εξοικονομούνται προς όφελος της εκμετάλλευσης. Οι δαπάνες της κατηγορίας αυτής έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις οικογενειακής μορφής και το μέγεθός τους προσδιορίζει άμεσα τους βαθμούς αυτάρκειας των εκμεταλλεύσεων σε παραγωγικά μέσα.

Παθητικές ή εμφανείς δαπάνες είναι κυρίως οι αμοιβές για τη χρησιμοποίηση από την εκμετάλλευση των ξένων συντελεστών της παραγωγής, οι οποίες πραγματικά καταβάλλονται σε χρήμα ή είδος στους ιδιοκτήτες των συντελεστών αυτών από τον αρχηγό της εκμετάλλευσης. Επίσης στις εμφανείς δαπάνες υπολογίζονται οι ετήσιες αποσβέσεις του ίδιου κεφαλαίου (μόνιμου και ημιμόνιμου) και τα αυτασφάλιστρα.

$$\text{Εμφανείς δαπάνες} = \text{Καταβαλλόμενες δαπάνες} + \text{Αποσβέσεις} + \text{Αυτασφάλιστρα}$$

Γενικά, οι παθητικές ή εμφανείς δαπάνες αντιπροσωπεύουν τις φανερές επιβαρύνσεις της παραγωγής, το ύψος των οποίων, στην περίπτωση των εκμεταλλεύσεων επιχειρηματικής και εντατικής μορφής, είναι χαρακτηριστικά υψηλό.

Κατηγορίες δαπανών παραγωγής

Μεταβλητές Δαπάνες	Σταθερές Δαπάνες	Καταβαλλόμενες Δαπάνες	Μη Καταβαλλόμενες Δαπάνες	Εμφανείς Δαπάνες	Τεκμαρτές Δαπάνες
-----------------------	---------------------	---------------------------	---------------------------------	---------------------	----------------------

Παραγωγικές Δαπάνες κατά Βασικούς Συντελεστές Παραγωγής

Δαπάνες κατά παραγωγικό συντελεστή	Σύνολο	Σταθερές	Μεταβλητές	Εμφανείς	Τεκμαρτές
1. Δαπάνες εδάφους					
1.1. Ενοίκιο ιδιόκτητου εδάφους	1.1.	1.1.			1.1.
1.2. Ενοίκιο ενοικιαζόμενου εδάφους	1.2.	1.2.		1.2.	
2. Δαπάνες εργασίας					
2.1. Αξία οικογενειακής εργασίας (αμοιβή, ασφαλιστικές εισφορές κ.λπ.)	2.1.	2.1.			2.1.
2.2. Αξία εργασίας μόνιμου (εκτός οικογένειας) προσωπικού (αμοιβή, ασφαλιστικές εισφορές κ.λπ.)	2.2.	2.2.		2.2.	
2.3. Αξία εργασίας μη μόνιμου (ημερομίσθιο και εποχικό) προσωπικού (αμοιβή, ασφαλιστικές εισφορές κ.λπ.)	2.1.		2.3.	2.3.	
2.4. Τόκοι αμοιβής μόνιμου προσωπικού	2.4.	2.4.			2.4.
2.5. Τόκοι αμοιβής μη μόνιμου προσωπικού	2.4.		2.5.		2.5.
3. Δαπάνες κεφαλαίου					
3.1. Δαπάνες μόνιμου και ημιμόνιμου κεφαλαίου					
3.1.1. Απόσβεση	3.1.1.	3.1.1.		3.1.1	
3.1.2. Τόκοι ιδίου μόνιμου και ημιμόνιμου κεφαλαίου	3.1.2.	3.1.2.			3.1.2.
3.1.3. Τόκοι μακροπροθέσμων δανείων και οφειλών	3.1.3.	3.1.3.		3.1.3.	
3.1.4. Συντήρηση	3.1.4.	3.1.4.		3.1.4.	
3.1.5. Ασφάλιστρα	3.1.5.	3.1.5.		3.1.5.+Αυτασφάλιστρα	
3.1.6. Τόκοι συντήρησης και ασφαλίσεων	3.1.6.	3.1.6.			3.1.6.
3.2. Δαπάνες κυκλοφοριακού κεφαλαίου					
3.2.1. Αξία αναλώσιμων υλικών (σπόροι, λιπάσματα κ.λπ.)	3.2.1.		3.2.1.	3.2.1.	
3.2.2. Υπηρεσίες τρίτων (μηχανικό έργο, μεταφορικά κ.λπ.)	3.2.2.		3.2.2.	3.2.2.	
3.2.3. Τέλη, δικαιώματα	3.2.3.	3.2.3.		3.2.3.	
3.2.4. Διάφορα γενικά έξοδα	3.2.4.	3.2.4.		3.2.4.	
3.2.5. Ασφάλιστρα ειδών κυκλοφοριακού κεφαλαίου	3.2.5.		3.2.5.	3.2.5.+Αυτασφάλιστρα	
3.2.6. Τόκοι όλων των ανωτέρω δαπανών	3.2.6.		3.2.6.	Τόκοι βραχ/θέσμων δανείων	3.2.6.

Πρόσοδοι, κέρδος και εισοδήματα

Η Ακαθάριστη Πρόσοδος αποτελεί τη θετική συνεισφορά της παραγωγής στο οικονομικό αποτέλεσμα. Ειδικότερα, η Ακαθάριστη Πρόσοδος σχηματίζεται από το άθροισμα της αξίας του παραγόμενου προϊόντος (δηλαδή το γινόμενο της παραγόμενης ποσότητας του προϊόντος επί την

τιμή του προϊόντος που διαμορφώνει η αγορά), ανεξαρτήτως του εάν το προϊόν πωλείται, ιδιοκαταναλώνεται (χρησιμοποιείται σε διπλανούς κλάδους παραγωγής της ίδιας επιχείρησης), αυτοκαταναλώνεται (ποσότητα του προϊόντος που καταναλώνεται από τον παραγωγό και τα μέλη του ιδιοκτήτη), ή παραμένει ως απόθεμα στις αποθήκες

της επιχείρησης, των άμεσων ενισχύσεων που προκύπτουν από παραγωγική δραστηριότητα (όχι ενισχύσεις για επενδύσεις), των αποζημιώσεων της παραγωγής από φυσικές καταστροφές και την αύξηση του κεφαλαίου από παραγωγική δραστηριότητα (π.χ. αύξηση της αξίας των ζώων λόγω πάχυνσης).

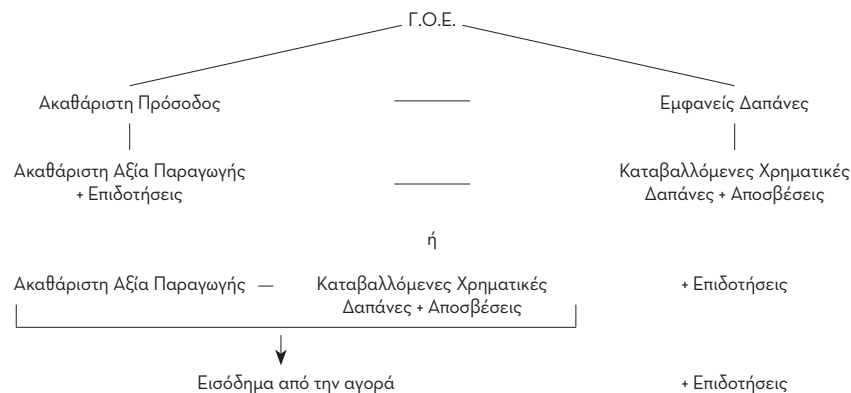
Εάν από την Ακαθάριστη Πρόσοδο αφαιρεθεί το σύνολο των παραγωγικών δαπανών (βλ. προηγούμενο πίνακα) προκύπτει το Κέρδος ή Επιχειρηματικό Κέρδος ή Καθαρό Κέρδος. Εάν το αποτέλεσμα της διαφοράς είναι αρνητικό ποσό, τότε αυτό ονομάζεται Ζημιά.

Εάν από την Ακαθάριστη Πρόσοδο αφαιρεθούν οι μεταβλητές δαπάνες υπολογίζεται το Ακαθάριστο Κέρδος ή

το Μικτό Κέρδος ή η πρόσοδος υπέρ των σταθερών συντελεστών παραγωγής.

Στους υπολογισμούς, το πιο σημαντικό οικονομικό αποτέλεσμα είναι αυτό του Γεωργικού Οικογενειακού Εισοδήματος, το οποίο ενδιαφέρει άμεσα τις εκμεταλλεύσεις οικογενειακής μορφής (το 95%-98% των εκμεταλλεύσεων της χώρας), αφού πρόκειται για τη συνεισφορά της γεωργικής παραγωγής στο οικογενειακό εισόδημα, με το οποίο μπορεί να διαβιώσει ο ιδιοκτήτης της εκμετάλλευσης και τα μέλη της οικογένειάς του ή και να αυτοχρηματοδοτηθούν γεωργικές επενδύσεις. Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα υπολογίζεται εάν από την Ακαθάριστη Πρόσοδο αφαιρεθούν οι Εμφανείς Δαπάνες (βλ. ακόλουθο πίνακα).

Υπολογισμός Γεωργικού Οικογενειακού Εισοδήματος (ΓΟΕ)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Πίνακες μελέτης

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Κατανομή της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Έκτασης (ha) στις πλέον βασικές κατηγορίες (2013)

	Σύνολο		Αροτραίες καλλιέργειες		Μόνιμοι βοσκότοποι και λειμώνες		Μόνιμες φυτείες	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Ελλάδα	4.856.780		1.816.800	37,4	750.660	15,5	929.080	19,1
Μέσος όρος Ε.Ε.-28	174.375.780		104.225.290	59,8	59.566.340	33,2	10.302.250	5,9

πηγή: Eurostat, Διαρθρωτική Έρευνα Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Κατανομή της ανθρώπινης εργασίας στην ελληνική γεωργία (2013)

	ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ			ΣΥΝΟΛΟ ΜΟΝΙΜΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ		ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΟΝΙΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑ		ΞΕΝΗ ΜΟΝΙΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑ		ΕΠΟΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ	
	Ετήσιες Μονάδες Εργασίας (Ε.Μ.Ε.)	%	Ετήσιες Μονάδες Εργασίας (Ε.Μ.Ε.)	%	Ετήσιες Μονάδες Εργασίας (Ε.Μ.Ε.)	%	Ετήσιες Μονάδες Εργασίας (Ε.Μ.Ε.)	%	Ετήσιες Μονάδες Εργασίας (Ε.Μ.Ε.)	%	
Ελλάδα	463.850		412.450	88,92	395.300	95,8	17.150	4,2	51.400	11,08	
Μέσος όρος Ε.Ε.-28	9.508.530		8.733.630	91,85	7.272.490	83,3	1.461.130	16,7	774.900	8,15	

πηγή: Eurostat, Διαρθρωτική Έρευνα Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3

Κατανομή της ανθρώπινης εργασίας στην ελληνική γεωργία κατά φύλο (2013)

	ΣΥΝΟΛΟ ΜΟΝΙΜΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ					ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΟΝΙΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑ					ΞΕΝΗ ΜΟΝΙΜΗ ΕΡΓΑΣΙΑ			ΕΠΟΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ		
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	
Ελλάδα	412.450	290.380	70,4	130.960	31,8	395.300	275.240	69,6	129.090	32,7	17.150	15.130	88,2	1.870	10,9	51.400
Μέσος όρος Ε.Ε.-28	8.733.630	5.660.700	64,8	3.244.330	37,1	7.272.490	4.563.540	62,8	2.873.270	39,5	1.461.130	1.097.170	75,1	371.080	25,4	774.900

πηγή: Eurostat, Διαρθρωτική Έρευνα Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.4

Αριθμός εκμεταλλεύσεων κατά κατηγορία μεγέθους της χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Έκτασης (2016)

Κατηγορίες μεγέθους της Χ.Γ.Ε., σε εκτάρια (ha)	2016	
	Αριθμός γεωργικών εκμεταλλεύσεων	%
< 5 ha	529.640	77,30%
5-10 ha	83.890	12,20%
10-20 ha	41.960	6,10%
20-30 ha	13.380	2,00%
30-50 ha	10.030	1,50%
50-100 ha	4.920	0,70%
> 100 ha	1.130	0,20%
Σύνολο	684.950	100%
Σύνολο Χώρας της Χ.Γ.Ε. σε εκτάρια	4.554.000	
Μέση έκταση ΧΓΕ/εκμετάλλευση	6,6	

πηγή: Eurostat, Διαρθρωτική Έρευνα Γεωργικών
και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.5

Αριθμός εκμεταλλεύσεων στις κατηγορίες οικονομικού μεγέθους (Τυπική Αξία Παραγωγής σε €) (2016)

Κατηγορίες οικονομικού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, σε Τυπική Αξία Παραγωγής (€)	2016	
	Αριθμός γεωργικών εκμεταλλεύσεων	%
< 4 000 €	342.580	50,00%
< 8 000 €	121.170	17,70%
< 15 000 €	93.970	13,70%
< 25 000 €	58.280	8,50%
< 50 000 €	47.570	6,90%
< 100 000 €	15.900	2,30%
< 250 000 €	4.450	0,60%
< 500 000 €	710	0,10%
=/ > 500 000 €	330	0,00%
Σύνολο	684.960	100%

πηγή: Eurostat, Διαρθρωτική Έρευνα Γεωργικών
και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.6

Αριθμός εκμεταλλεύσεων στις κατηγορίες ηλικιών των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (2016)

Κατηγορίες ηλικιών αρχηγών γεωργικών εκμεταλλεύσεων	2016	
	Αριθμός γεωργικών εκμεταλλεύσεων	%
< 35 έτη	25.120	3,67%
35-44 έτη	83.130	12,14%
45-54 έτη	159.630	23,31%
55-64 έτη	187.790	27,42%
> 64 έτη	229.230	33,47%
Δ/Α	50	0,01%
Σύνολο	684.950	100,00%

πηγή: Eurostat, Διαρθρωτική Έρευνα Γεωργικών
και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1
*Η καλλιεργούμενη έκταση του σκληρού σιταριού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) για τα έτη 2017-2019*

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.	Αριθμ.Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	47,51	26.143	35,5%	47,64	22.737	32,9%	45,96	19.266	32,8%
Καπνός	21,91	558	0,8%	20,70	675	1,0%	18,57	419	0,7%
Βαμβάκι	33,04	8.063	10,9%	34,83	8.384	12,1%	35,04	6.962	11,8%
Ελαιοκομικά	16,28	3.543	4,8%	16,03	3.233	4,7%	14,65	2.860	4,8%
Εσπεριδοειδή	34,99	8	0,0%	35,03	9	0,0%	28,80	7	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οиноπαραγωγής	23,33	629	0,9%	26,12	864	1,2%	30,54	689	1,2%
Πρόβατα	25,66	727	1,0%	23,24	791	1,1%	23,09	555	1,0%
Αίγες	19,14	136	0,2%	19,62	155	0,2%	15,31	106	0,2%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	24,03	126	0,2%	21,62	141	0,2%	22,67	94	0,2%
Λοιπές αροτραίες	52,84	16.747	22,7%	54,51	13.807	20,0%	51,97	15.598	26,6%
Κηπευτικά & Άνθη	35,91	146	0,2%	32,65	1.952	2,8%	33,17	219	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	27,67	4.074	5,5%	26,49	3.932	5,7%	26,76	3.176	5,4%
Βοοειδή	44,74	386	0,5%	40,00	464	0,7%	41,37	330	0,6%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	42,13	80	0,1%	45,32	91	0,1%	33,78	13	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	41,13	10.007	13,6%	38,72	9.753	14,1%	39,36	6.681	11,4%
Συνδυασμός Εκτροφών	31,00	458	0,6%	28,99	495	0,7%	30,10	319	0,5%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	47,79	1.218	1,7%	39,62	1.260	1,8%	43,38	917	1,6%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	32,81	569	0,8%	27,89	380	0,5%	24,20	328	0,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	18,02	71	0,1%	12,77	80	0,1%	28,83	191	0,3%
Σύνολο	42,68	73.689	100%	41,69	69.203	100%	41,88	58.730	100

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2017-2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2
Μέση ηλικία αρχηγών εκμ/σεων σκληρού σιταριού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	- 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	61,4	14,2%	61,3	12,1%	57,8	5,0%	52,0	1,1%	50,2	0,4%	50,2	0,1%	0,0%	0,0%	60,3	32,8%
Καπνός	54,0	0,0%	54,1	0,2%	52,8	0,3%	51,5	0,1%	47,2	0,0%	37,3	0,0%	0,0%	0,0%	52,8	0,7%
Βαμβάκι	61,3	0,3%	58,3	2,7%	55,4	6,2%	52,1	2,2%	50,3	0,5%	50,0	0,0%	0,0%	0,0%	55,4	11,9%
Ελαιοκομικά	62,6	0,9%	61,7	2,8%	56,8	1,0%	56,0	0,1%	55,9	0,0%	40,7	0,0%	0,0%	0,0%	60,6	4,9%
Εσπεριδοειδή		0,0%	49,5	0,0%	53,7	0,0%	52,0	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	52,0	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	58,8	0,0%	56,9	0,2%	56,1	0,4%	52,4	0,3%	54,9	0,2%	52,1	0,1%	0,0%	0,0%	54,9	1,2%
Πρόβατα	74,0	0,0%	60,9	0,1%	53,9	0,5%	48,1	0,2%	49,9	0,1%	50,5	0,0%	0,0%	0,0%	53,1	0,9%
Αίγες		0,0%	61,0	0,0%	50,3	0,1%	51,9	0,1%	58,0	0,0%	41,0	0,0%	0,0%	0,0%	52,2	0,2%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	58,5	0,0%	54,7	0,1%	49,8	0,0%	51,9	0,0%	41,0	0,0%	0,0%	0,0%	53,3	0,2%
Λοιπές αροτραίες	60,0	1,0%	59,1	7,0%	53,3	10,7%	51,1	5,0%	49,4	2,1%	50,1	0,7%	50,9	0,0%	54,3	26,6%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	47,9	0,0%	47,6	0,1%	51,7	0,1%	51,2	0,1%	48,8	0,1%	48,0	0,0%	50,1	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	60,1	0,1%	58,6	1,4%	54,9	2,4%	50,9	1,0%	49,4	0,4%	48,9	0,1%	54,0	0,0%	54,7	5,4%
Βοοειδή	47,0	0,0%	58,4	0,0%	54,9	0,0%	52,5	0,1%	51,5	0,2%	49,3	0,2%	52,0	0,0%	51,5	0,6%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	50,5	0,0%	62,0	0,0%	44,8	0,0%	52,0	0,0%	41,0	0,0%	49,5	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	61,1	1,5%	60,4	3,9%	54,8	3,3%	50,0	1,7%	49,7	0,8%	49,5	0,2%	51,5	0,0%	56,4	11,4%
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	59,1	0,1%	55,0	0,2%	50,6	0,1%	52,0	0,1%	49,7	0,0%	0,0%	0,0%	53,8	0,5%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	58,1	0,0%	59,7	0,2%	54,0	0,6%	51,8	0,4%	49,6	0,2%	49,6	0,1%	0,0%	0,0%	53,5	1,6%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	52,5	0,0%	59,4	0,1%	55,0	0,2%	50,3	0,2%	49,1	0,1%	46,0	0,0%	0,0%	0,0%	52,7	0,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	57,8	0,0%	58,4	0,1%	56,3	0,1%	49,2	0,0%	45,0	0,0%	69,0	0,0%	0,0%	0,0%	56,3	0,3%
Σύνολο	61,3	18,1%	60,2	31,0%	54,9	31,2%	51,3	12,7%	49,9	5,3%	49,8	1,6%	50,6	0,0%	56,9	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.3
*Η καλλιεργούμενη έκταση σε στρέμματα του σκληρού σιταριού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)*

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.		Μ.Ο. έκτ Σ.Σ.	
		%		%		%		%		%		%		%		%
Δημητριακά	20,51	14,2%	45,66	12,1%	78,88	5,0%	145,58	1,1%	229,76	0,4%	386,98	0,1%	0,0%	0,0%	45,96	32,8%
Καπνός	4,63	0,0%	10,57	0,2%	17,93	0,3%	27,81	0,1%	46,98	0,0%	171,73	0,0%	0,0%	0,0%	18,57	0,7%
Βαμβάκι	5,95	0,3%	13,77	2,7%	31,00	6,2%	60,51	2,2%	93,88	0,5%	143,73	0,0%	0,0%	0,0%	35,04	11,9%
Ελαιοκομικά	6,06	0,9%	12,63	2,8%	23,24	1,0%	34,46	0,1%	49,51	0,0%	56,07	0,0%	0,0%	0,0%	14,65	4,9%
Εσπεριδοειδή		0,0%	5,20	0,0%	11,73	0,0%	78,00	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	28,80	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	8,95	0,0%	12,79	0,2%	22,39	0,4%	31,80	0,3%	48,00	0,2%	73,05	0,1%	0,0%	0,0%	30,54	1,2%
Πρόβιατα	7,23	0,0%	12,52	0,1%	20,76	0,5%	28,79	0,2%	32,37	0,1%	51,92	0,0%	0,0%	0,0%	23,09	0,9%
Αίγες		0,0%	8,78	0,0%	12,69	0,1%	19,19	0,1%	50,20	0,0%	3,70	0,0%	0,0%	0,0%	15,31	0,2%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	10,68	0,0%	17,51	0,1%	32,52	0,0%	31,58	0,0%	27,00	0,0%	0,0%	0,0%	22,67	0,2%
Λοιπές αροτραίες	10,48	1,0%	23,67	7,0%	45,93	10,7%	73,07	5,0%	102,70	2,1%	171,72	0,7%	454,90	0,0%	51,97	26,6%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	22,38	0,0%	15,15	0,1%	22,61	0,1%	37,73	0,1%	53,63	0,1%	98,05	0,0%	33,17	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	5,89	0,1%	14,31	1,4%	24,12	2,4%	35,15	1,0%	56,19	0,4%	81,78	0,1%	45,00	0,0%	26,76	5,4%
Βοοειδή	10,10	0,0%	10,18	0,0%	16,41	0,0%	27,13	0,1%	44,60	0,2%	56,94	0,2%	60,50	0,0%	41,37	0,6%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	24,78	0,0%	20,10	0,0%	33,26	0,0%	5,60	0,0%	127,90	0,0%	33,78	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	12,99	1,5%	27,62	3,9%	37,53	3,3%	59,47	1,7%	87,73	0,8%	117,66	0,2%	315,43	0,0%	39,36	11,4%
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	15,04	0,1%	19,67	0,2%	27,53	0,1%	42,75	0,1%	60,08	0,0%	703,35	0,0%	30,10	0,5%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	11,68	0,0%	27,69	0,2%	31,86	0,6%	45,64	0,4%	72,66	0,2%	107,42	0,1%		0,0%	43,38	1,6%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	5,25	0,0%	12,32	0,1%	20,97	0,2%	24,34	0,2%	36,51	0,1%	38,29	0,0%		0,0%	24,20	0,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	7,61	0,0%	13,89	0,1%	36,49	0,1%	29,21	0,0%	106,31	0,0%	5,00	0,0%	436,00	0,0%	28,83	0,3%
Σύνολο	18,27	18,1%	30,14	31,0%	43,04	31,2%	66,22	12,7%	93,75	5,3%	139,00	1,6%	318,55	0,0%	41,88	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.4
Μέσο οικονομικό μέγεθος σε ευρώ εκμ/σεων σκληρού σιταριού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	EUR		EUR		EUR		EUR		EUR		EUR		EUR		EUR	
	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%
	Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.	
	Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.	
Δημητριακά	1.033,3	14,2%	4.015,3	12,1%	13.728,8	5,0%	33.718,7	1,1%	66.544,8	0,4%	133.106,1	0,1%	0,0%	6.184,5	32,8%	
Καπνός	1.602,7	0,0%	5.412,8	0,2%	13.881,4	0,3%	34.114,5	0,1%	63.182,3	0,0%	127.324,7	0,0%	0,0%	15.844,8	0,7%	
Βαμβάκι	1.498,7	0,3%	5.002,8	2,7%	15.380,8	6,2%	33.899,0	2,2%	63.934,5	0,5%	132.208,7	0,0%	0,0%	18.602,3	11,9%	
Ελαιοκομικά	1.383,9	0,9%	4.321,8	2,8%	13.211,2	1,0%	32.633,1	0,1%	65.314,3	0,0%	157.941,0	0,0%	0,0%	7.097,6	4,9%	
Εσπεριδοειδή		0,0%	4.550,7	0,0%	16.586,2	0,0%	27.572,1	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	16.286,3	0,0%	
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	1.782,1	0,0%	5.379,8	0,2%	15.466,1	0,4%	36.218,2	0,3%	69.788,4	0,2%	143.887,5	0,1%	0,0%	36.299,7	1,2%	
Πρόβατα	1.509,8	0,0%	5.467,9	0,1%	16.746,1	0,5%	34.183,2	0,2%	67.072,6	0,1%	114.349,9	0,0%	0,0%	25.668,6	0,9%	
Αίγες		0,0%	4.894,0	0,0%	16.813,8	0,1%	33.261,0	0,1%	64.913,2	0,0%	142.309,7	0,0%	0,0%	23.285,2	0,2%	
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	4.450,8	0,0%	16.488,8	0,1%	36.684,3	0,0%	62.274,8	0,0%	256.931,5	0,0%	0,0%	32.459,8	0,2%	
Λοιπές αροτραίες	1.390,8	1,0%	4.948,9	7,0%	15.258,0	10,7%	34.874,3	5,0%	68.079,2	2,1%	158.857,0	0,7%	612.807,4	0,0%	24.171,0	26,6%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	5.739,9	0,0%	16.643,3	0,1%	36.508,3	0,1%	72.443,6	0,1%	167.601,5	0,1%	611.511,7	0,0%	76.061,9	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1.536,4	0,1%	5.124,8	1,4%	15.257,5	2,4%	34.943,5	1,0%	68.211,5	0,4%	150.557,2	0,1%	955.841,9	0,0%	23.156,6	5,4%
Βοοειδή	1.479,4	0,0%	4.246,9	0,0%	15.947,8	0,0%	38.059,9	0,1%	73.417,1	0,2%	180.852,3	0,2%	976.346,2	0,0%	101.614,1	0,6%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	14.597,5	0,0%	40.737,4	0,0%	72.043,3	0,0%	117.092,3	0,0%	585.588,6	0,0%	92.520,2	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	1.316,0	1,5%	4.476,6	3,9%	14.940,5	3,3%	35.358,8	1,7%	66.244,6	0,8%	148.443,0	0,2%	804.986,7	0,0%	19.131,0	11,4%
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	5.536,3	0,1%	15.614,5	0,2%	35.240,1	0,1%	68.475,7	0,1%	119.173,3	0,0%	865.389,4	0,0%	35.830,7	0,5%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.204,6	0,0%	5.238,1	0,2%	16.244,2	0,6%	35.972,4	0,4%	66.947,8	0,2%	165.736,6	0,1%	0,0%	32.663,6	1,6%	
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.298,0	0,0%	5.324,9	0,1%	16.879,8	0,2%	35.726,0	0,2%	66.873,4	0,1%	131.690,8	0,0%	0,0%	32.948,2	0,6%	
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	1.547,8	0,0%	4.579,2	0,1%	14.733,8	0,1%	33.762,0	0,0%	71.495,6	0,0%	133.190,6	0,0%	574.347,9	0,0%	16.960,9	0,3%
Σύνολο	1.105,7	18,1%	4.492,8	31,0%	14.986,6	31,2%	34.752,4	12,7%	67.513,0	5,3%	156.886,4	1,6%	738.698,9	0,0%	17.123,9	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.5
Μ.Ο. ενισχύσεων εκμ/σεων σκληρού σιταριού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.231,21	14,2%	3.294,20	12,1%	7.708,57	5,0%	15.876,59	1,1%	26.836,60	0,4%	50.187,64	0,1%	0,0%	3.859,52	32,8%	
Καπνός	772,50	0,0%	1.815,00	0,2%	3.573,82	0,3%	7.250,72	0,1%	11.167,74	0,0%	31.068,64	0,0%	0,0%	3.860,20	0,7%	
Βαμβάκι	1.278,13	0,3%	3.978,03	2,7%	11.512,89	6,2%	23.768,33	2,2%	41.657,54	0,5%	83.733,72	0,0%	0,0%	13.368,79	11,9%	
Ελαιοκομικά	829,64	0,9%	1.628,62	2,8%	3.864,18	1,0%	8.119,68	0,1%	14.724,04	0,0%	28.822,38	0,0%	0,0%	2.270,44	4,9%	
Εσπεριδοειδή		0,0%	942,15	0,0%	2.159,02	0,0%	7.106,52	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	3.224,91	0,0%	
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	675,36	0,0%	1.192,37	0,2%	2.700,16	0,4%	6.825,65	0,3%	13.893,36	0,2%	31.740,63	0,1%	0,0%	7.243,06	1,2%	
Πρόβατα	1.041,89	0,0%	2.516,30	0,1%	5.529,31	0,5%	9.854,15	0,2%	16.425,85	0,1%	28.971,58	0,0%	0,0%	7.539,59	0,9%	
Αίγες		0,0%	2.388,38	0,0%	7.024,29	0,1%	12.852,82	0,1%	18.233,92	0,0%	41.531,05	0,0%	0,0%	9.011,79	0,2%	
Λοιπή αμπελ/ργεια		0,0%	1.347,45	0,0%	3.843,98	0,1%	5.621,93	0,0%	11.314,25	0,0%	23.490,32	0,0%	0,0%	5.604,37	0,2%	
Λοιπές αροτραίες	1.127,02	1,0%	2.857,68	7,0%	7.222,11	10,7%	14.793,75	5,0%	23.687,98	2,1%	35.925,37	0,7%	53.714,43	0,0%	9.378,76	26,6%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	1.322,64	0,0%	1.905,61	0,1%	3.240,39	0,1%	6.080,89	0,1%	10.916,35	0,1%	7.563,77	0,0%	5.475,51	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	751,95	0,1%	1.594,91	1,4%	3.401,21	2,4%	6.111,68	1,0%	11.519,05	0,4%	18.963,21	0,1%	11.084,56	0,0%	4.277,87	5,4%
Βοοειδή	3.304,53	0,0%	2.872,16	0,0%	3.485,49	0,0%	9.518,45	0,1%	15.958,75	0,2%	28.865,25	0,2%	98.469,22	0,0%	18.016,95	0,6%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	1.705,13	0,0%	2.661,86	0,0%	5.301,04	0,0%	2.976,56	0,0%	9.375,33	0,0%	3.923,18	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	1.031,54	1,5%	2.492,18	3,9%	5.659,41	3,3%	11.505,01	1,7%	18.448,67	0,8%	34.551,69	0,2%	96.268,81	0,0%	6.329,65	11,4%
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	3.023,72	0,1%	4.697,46	0,2%	9.480,93	0,1%	17.144,27	0,1%	28.470,21	0,0%	143.496,47	0,0%	9.206,79	0,5%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.814,02	0,0%	3.712,09	0,2%	6.702,59	0,6%	13.313,25	0,4%	21.503,84	0,2%	42.552,24	0,1%	0,0%	11.478,77	1,6%	
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.790,86	0,0%	2.296,58	0,1%	5.754,86	0,2%	10.934,12	0,2%	17.946,11	0,1%	32.342,39	0,0%	0,0%	9.758,98	0,6%	
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	848,94	0,0%	2.164,24	0,1%	6.165,10	0,1%	9.159,09	0,0%	23.876,00	0,0%	35.476,77	0,0%	3.171,56	0,0%	5.190,39	0,3%
Σύνολο	1.187,89	18,1%	2.891,55	31,0%	7.391,54	31,2%	14.533,58	12,7%	22.248,20	5,3%	34.547,12	1,6%	57.426,42	0,0%	7.036,22	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.6
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας σκληρού σιταριού

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	6.600,00		6.600,00		6.600,00
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης			0,00	0,00	
ΣΥΝΟΛΟ	6.600,00	0,00	6.600,00	0,00	6.600,00
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας	412,50		412,50		412,50
β) αμοιβή ξένης εργασίας	37,50	37,50		37,50	
γ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	19,13		19,13		19,13
ΣΥΝΟΛΟ	469,13	37,50	431,63	37,50	431,63
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	3.876,00		3.876,00	3.876,00	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	4.770,54		4.770,54	0,00	4.770,54
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	1.590,18		1.590,18	1.590,18	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,15%]	79,51		79,51	79,51	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλίστρων (8,5% για 6 μήνες)	70,96		70,96		70,96
ΣΥΝΟΛΟ	10.387,19	0,00	10.387,19	5.545,69	4.841,50
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	13.296,80	13.296,80		13.296,80	
2) Ε.Λ.Γ.Α.	580,00	580,00		580,00	
3) υπηρεσίες τρίτων	3.440,00	3.440,00		3.440,00	
4) γενικές δαπάνες	400,00	400,00		400,00	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	752,96	752,96		0,00	752,96
ΣΥΝΟΛΟ	18.469,76	18.469,76	0,00	17.716,80	752,96
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	35.926,08	18.507,26	17.418,82	23.299,99	12.626,09

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.7
*Η καλλιεργούμενη έκταση του βαμβακιού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) (2017-2019)*

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. έκτ. Βαμβακιού	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Βαμβακιού	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Βαμβακιού	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	26,71	1.964	4,3%	25,65	2.046	4,4%	24,48	1.724	3,6%
Καπνός	16,88	221	0,5%	18,12	219	0,5%	18,70	227	0,5%
Βαμβάκι	62,45	22.181	48,9%	66,21	23.558	50,5%	66,83	23.752	50,0%
Ελαιοκομικά	13,95	170	0,4%	13,70	191	0,4%	12,31	169	0,4%
Εσπεριδοειδή	21,86	20	0,0%	22,04	14	0,0%	24,17	18	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	11,13	22	0,0%	24,77	51	0,1%	42,60	299	0,6%
Πρόβατα	23,47	114	0,3%	21,40	141	0,3%	19,91	114	0,2%
Αίγες	17,40	7	0,0%	14,82	6	0,0%	14,90	4	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	25,62	12	0,0%	34,19	16	0,0%	32,02	11	0,0%
Λοιπές αροτραίες	54,54	13.572	29,9%	59,94	12.407	26,6%	57,83	15.070	31,7%
Κηπευτικά & Άνθη	55,41	75	0,2%	29,79	923	2,0%	51,07	170	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	28,72	942	2,1%	30,59	1.084	2,3%	32,27	1.059	2,2%
Βοοειδή	40,18	77	0,2%	34,42	107	0,2%	39,36	112	0,2%
Καρποφάγα	40,12	19	0,0%	52,41	27	0,1%	37,31	8	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	59,19	5.058	11,2%	50,02	4.961	10,6%	56,86	3.841	8,1%
Συνδυασμός Εκτροφών	27,80	65	0,1%	27,12	60	0,1%	35,76	73	0,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	47,54	677	1,5%	50,36	718	1,5%	51,66	696	1,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	26,40	116	0,3%	36,19	70	0,2%	31,88	124	0,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	37,89	16	0,0%	19,84	7	0,0%	21,70	57	0,1%
Σύνολο	56,47	45.328	100%	58,41	46.606	100%	59,61	47.528	100%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2017-2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.8
Μέση ηλικία αρχηγών εκμ/σεων βαμβακιού στην Ελλάδα
κατά παρ/γική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - 8.000		8.000 - 25.000		25.000 - 50.000		50.000 - 100.000		100.000 - 500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	58,47	0,1%	58,67	1,0%	56,68	1,5%	50,81	0,7%	50,34	0,3%	50,85	0,1%	0,0%	55,53	3,6%	
Καπνός		0,0%	52,96	0,1%	50,47	0,2%	49,05	0,1%	47,58	0,0%	36,00	0,0%	0,0%	50,42	0,5%	
Βαμβάκι	60,00	4,5%	58,50	20,0%	55,27	20,3%	51,62	4,2%	49,84	0,9%	49,92	0,1%	0,0%	56,57	50,0%	
Ελαιοκομικά	61,00	0,0%	63,74	0,2%	58,24	0,1%	48,00	0,0%	40,00	0,0%	38,00	0,0%	0,0%	60,85	0,4%	
Εσπεριδοειδή		0,0%	59,00	0,0%	56,25	0,0%	48,08	0,0%	64,00	0,0%		0,0%	0,0%	51,39	0,0%	
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής		0,0%	60,83	0,0%	57,45	0,1%	52,23	0,2%	52,44	0,2%	52,19	0,1%	50,00	53,77	0,6%	
Πρόβατα		0,0%	60,50	0,0%	52,63	0,1%	49,81	0,1%	49,22	0,0%	52,00	0,0%	0,0%	51,45	0,2%	
Αίγες		0,0%	67,00	0,0%	33,00	0,0%	47,00	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	45,00	0,0%	
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	47,00	0,0%	46,33	0,0%	48,00	0,0%	53,50	0,0%	41,00	0,0%	0,0%	48,18	0,0%	
Λοιπές αροτραίες	59,82	0,5%	57,56	6,9%	52,67	14,4%	50,14	6,8%	49,15	2,4%	49,47	0,7%	32,00	52,96	31,7%	
Κηπευτικά & Άνηθη		0,0%		0,0%	50,20	0,0%	54,77	0,1%	51,17	0,1%	51,20	0,1%	53,00	52,04	0,4%	
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	58,67	0,2%	55,08	0,9%	50,68	0,7%	49,25	0,4%	46,74	0,1%	0,0%	52,88	2,2%	
Βοοειδή		0,0%	54,67	0,0%	54,44	0,0%	52,57	0,0%	51,71	0,1%	48,38	0,1%	56,00	50,99	0,2%	
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	58,00	0,0%	66,00	0,0%	55,00	0,0%	58,00	0,0%	41,00	56,13	0,0%	
Πολυκαλλιέργειες	58,85	0,1%	59,60	1,7%	55,03	3,0%	50,04	2,0%	49,79	0,9%	47,93	0,3%	53,50	53,93	8,1%	
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	52,00	0,0%	51,75	0,1%	52,36	0,1%	47,08	0,0%	52,75	0,0%	0,0%	51,25	0,2%	
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	64,00	0,0%	57,43	0,2%	52,60	0,6%	50,17	0,4%	49,28	0,2%	50,64	0,1%	0,0%	51,88	1,5%	
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών		0,0%	48,00	0,0%	52,98	0,1%	50,41	0,1%	47,47	0,1%	50,25	0,0%	0,0%	50,38	0,3%	
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	67,00	0,0%	56,27	0,0%	57,35	0,0%	49,40	0,0%	50,20	0,0%	46,00	0,0%	0,0%	55,58	0,1%	
Σύνολο	59,95	5,2%	58,36	30,5%	54,33	41,6%	50,64	15,6%	49,59	5,6%	49,28	1,6%	49,38	54,92	100,0%	

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.9
Μέση καλ/νη έκταση του βαμβακιού στην Ελλάδα
κατά παρ/κή κατ/νση και τάξη οικ/κού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%	Μ.Ο. έκτ Βαμ/κος	%
Δημητριακά	3,14	0,1%	7,28	1,0%	18,64	1,5%	37,94	0,7%	67,72	0,3%	122,47	0,1%	0,0%	24,48	3,6%	
Καπνός		0,0%	7,39	0,1%	12,73	0,2%	33,99	0,1%	45,47	0,0%	120,03	0,0%	0,0%	18,70	0,5%	
Βαμβάκι	9,15	4,5%	28,23	20,0%	80,37	20,3%	177,55	4,2%	331,71	0,9%	688,94	0,1%	0,0%	66,83	50,0%	
Ελαιοκομικά	2,98	0,0%	7,05	0,2%	17,17	0,1%	20,88	0,0%	53,10	0,0%	137,10	0,0%	0,0%	12,31	0,4%	
Εσπεριδοειδή		0,0%	9,50	0,0%	18,28	0,0%	28,45	0,0%	11,00	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	24,17	0,0%	
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής		0,0%	8,05	0,0%	15,75	0,1%	32,98	0,2%	43,65	0,2%	104,32	0,1%	499,40	42,60	0,6%	
Πρόβατα		0,0%	9,73	0,0%	13,27	0,1%	22,91	0,1%	45,86	0,0%	28,90	0,0%	0,0%	19,91	0,2%	
Αίγες		0,0%	1,20	0,0%	19,95	0,0%	18,50	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	14,90	0,0%	
Λοιπή αμπελ/ργεια		0,0%	12,10	0,0%	12,67	0,0%	38,80	0,0%	46,63	0,0%	38,40	0,0%	0,0%	32,02	0,0%	
Λοιπές αροτραίες	4,90	0,5%	15,10	6,9%	42,22	14,4%	89,68	6,8%	151,04	2,4%	206,07	0,7%	474,20	57,83	31,7%	
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	0,0%	0,0%	15,09	0,0%	28,88	0,1%	45,03	0,1%	89,48	0,1%	65,30	51,07	0,4%	
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	8,09	0,2%	17,42	0,9%	34,08	0,7%	62,32	0,4%	108,74	0,1%	0,0%	32,27	2,2%	
Βοοειδή		0,0%	6,17	0,0%	18,23	0,0%	25,23	0,0%	40,27	0,1%	53,30	0,1%	31,20	39,36	0,2%	
Καρποφάγα		0,0%	0,0%	0,0%	6,50	0,0%	17,70	0,0%	52,40	0,0%	52,93	0,0%	10,70	37,31	0,0%	
Πολυκαλλιέργειες	5,15	0,1%	14,26	1,7%	37,92	3,0%	71,95	2,0%	115,42	0,9%	207,21	0,3%	255,53	56,86	8,1%	
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	10,90	0,0%	17,28	0,1%	33,92	0,1%	51,86	0,0%	93,33	0,0%	250,40	35,76	0,2%	
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	6,30	0,0%	13,38	0,2%	29,67	0,6%	57,32	0,4%	94,15	0,2%	197,67	0,1%	0,0%	51,66	1,5%	
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών		0,0%	8,67	0,0%	18,44	0,1%	30,75	0,1%	56,70	0,1%	55,03	0,0%	0,0%	31,88	0,3%	
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	2,50	0,0%	7,48	0,0%	16,36	0,0%	30,56	0,0%	75,46	0,0%	163,60	0,0%	0,0%	21,70	0,1%	
Σύνολο	8,58	5,2%	23,23	30,5%	58,46	41,5%	102,69	15,6%	152,21	5,6%	197,85	1,6%	212,90	59,61	100,0%	

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.10
Μέσο οικονομικό μέγεθος (ευρώ) εκμεταλλεύσεων βαμβακιού στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%
Δημητριακά	1.532,38	0,1%	5.074,73	1,0%	14.729,72	1,5%	34.205,70	0,7%	65.131,92	0,3%	135.798,37	0,1%	0,0%	0,0%	21.526,10	3,6%
Καπνός		0,0%	5.930,30	0,1%	13.699,11	0,2%	36.510,59	0,1%	65.622,40	0,0%	131.191,72	0,0%	0,0%	0,0%	20.572,42	0,5%
Βαμβάκι	1.431,38	4,5%	4.639,94	20,0%	14.103,45	20,3%	33.929,91	4,2%	64.094,51	0,9%	134.234,75	0,1%	0,0%	0,0%	11.947,18	50,0%
Ελαιοκομικά	1.598,77	0,0%	4.922,94	0,2%	14.117,12	0,1%	34.259,32	0,0%	57.374,49	0,0%	184.143,35	0,0%	0,0%	0,0%	10.592,83	0,4%
Εσπεριδοειδή		0,0%	7.904,20	0,0%	15.083,84	0,0%	37.320,27	0,0%	81.901,52	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	33.221,35	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής		0,0%	6.246,42	0,0%	15.378,29	0,1%	37.576,64	0,2%	72.757,53	0,2%	153.885,96	0,1%	559.960,46	0,0%	58.482,44	0,6%
Πρόβατα		0,0%	6.492,54	0,0%	17.524,30	0,1%	34.709,30	0,1%	70.600,38	0,0%	101.428,17	0,0%	0,0%	0,0%	29.299,22	0,2%
Αίγες		0,0%	2.245,34	0,0%	14.738,07	0,0%	25.342,40	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	14.265,97	0,0%
Λοιπή αμπελ/ργεια		0,0%	6.674,36	0,0%	11.426,33	0,0%	25.583,40	0,0%	67.128,56	0,0%	256.931,49	0,0%	0,0%	0,0%	77.174,00	0,0%
Λοιπές αροτραίες	1.505,36	0,5%	5.187,87	6,9%	15.483,75	14,4%	34.655,63	6,8%	67.432,47	2,4%	149.451,58	0,7%	556.001,78	0,0%	24.024,37	31,7%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	18.396,50	0,0%	36.779,36	0,1%	73.125,73	0,1%	184.373,42	0,1%	680.460,28	0,0%	93.733,35	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	5.757,66	0,2%	15.913,27	0,9%	35.664,00	0,7%	67.010,69	0,4%	143.269,52	0,1%		0,0%	34.050,60	2,2%
Βοοειδή		0,0%	5.148,02	0,0%	18.320,33	0,0%	37.247,62	0,0%	73.341,56	0,1%	163.907,12	0,1%	558.094,26	0,0%	102.622,10	0,2%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	15.838,57	0,0%	46.873,41	0,0%	66.644,48	0,0%	245.382,27	0,0%	585.588,63	0,0%	189.717,05	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	1.562,80	0,1%	5.093,62	1,7%	15.788,48	3,0%	35.140,76	2,0%	67.083,87	0,9%	151.828,34	0,3%	833.314,02	0,0%	30.182,87	8,1%
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	6.456,46	0,0%	17.387,80	0,1%	35.531,12	0,1%	67.070,37	0,0%	151.920,08	0,0%	613.404,75	0,0%	46.855,28	0,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.574,08	0,0%	5.489,28	0,2%	16.214,12	0,6%	34.957,01	0,4%	65.361,35	0,2%	169.597,92	0,1%		0,0%	33.495,95	1,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών		0,0%	6.057,48	0,0%	18.351,65	0,1%	36.194,60	0,1%	72.691,73	0,1%	152.311,07	0,0%		0,0%	40.309,34	0,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	1.344,25	0,0%	4.944,43	0,0%	13.748,72	0,0%	35.933,46	0,0%	70.969,23	0,0%	239.838,99	0,0%		0,0%	21.064,82	0,1%
Σύνολο	1.442,30	5,2%	4.828,10	30,5%	14.823,31	41,5%	34.637,43	15,6%	67.068,75	5,6%	152.852,99	1,6%	661.154,65	0,0%	19.474,60	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.11
*Μ.Ο. ενισχύσεων (ευρώ) εκμ/σεων βαμβακιού στην Ελλάδα
κατά παρ/γική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)*

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.446,39	0,1%	2.927,08	1,0%	7.698,71	1,5%	18.076,94	0,7%	30.668,57	0,3%	60.491,85	0,1%		0,0%	10.950,75	3,6%
Καπνός		0,0%	1.648,66	0,1%	3.501,75	0,2%	10.046,42	0,1%	15.746,07	0,0%	28.064,79	0,0%		0,0%	5.297,06	0,5%
Βαμβάκι	1.129,59	4,5%	3.443,89	20,0%	10.104,68	20,3%	23.097,03	4,2%	40.682,99	0,9%	82.889,50	0,1%		0,0%	8.398,88	50,0%
Ελαιοκομικά	845,82	0,0%	1.885,31	0,2%	4.964,77	0,1%	8.882,99	0,0%	17.012,78	0,0%	38.121,73	0,0%		0,0%	3.549,52	0,4%
Εσπεριδοειδή		0,0%	2.083,48	0,0%	3.995,11	0,0%	7.261,25	0,0%	15.383,45	0,0%		0,0%		0,0%	6.699,02	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής		0,0%	1.691,88	0,0%	3.834,94	0,1%	9.654,68	0,2%	17.507,96	0,2%	35.044,11	0,1%	121.179,60	0,0%	13.992,15	0,6%
Πρόβατα		0,0%	2.114,54	0,0%	5.573,22	0,1%	10.801,50	0,1%	22.324,49	0,0%	25.763,74	0,0%		0,0%	9.152,83	0,2%
Αίγες		0,0%	2.985,68	0,0%	3.333,97	0,0%	8.163,93	0,0%		0,0%		0,0%		0,0%	4.454,39	0,0%
Λοιπή αμπελ/ργεια		0,0%	1.540,60	0,0%	3.551,10	0,0%	8.786,20	0,0%	14.576,94	0,0%	23.490,32	0,0%		0,0%	11.478,96	0,0%
Λοιπές αροτραίες	1.105,03	0,5%	3.109,25	6,9%	7.900,16	14,4%	16.459,74	6,8%	27.932,43	2,4%	44.291,13	0,7%	79.252,93	0,0%	10.912,15	31,7%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	2.302,51	0,0%	4.364,00	0,1%	6.842,71	0,1%	14.847,42	0,1%	11.104,52	0,0%	8.092,64	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	1.697,82	0,2%	3.705,17	0,9%	7.328,90	0,7%	13.706,47	0,4%	25.492,45	0,1%		0,0%	7.054,06	2,2%
Βοοειδή		0,0%	2.592,15	0,0%	5.496,85	0,0%	8.847,16	0,0%	15.579,90	0,1%	31.645,56	0,1%	63.916,09	0,0%	19.987,04	0,2%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	2.941,68	0,0%	3.927,38	0,0%	7.213,52	0,0%	6.711,85	0,0%	9.375,33	0,0%	6.350,87	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	923,71	0,1%	2.555,90	1,7%	6.680,76	3,0%	13.103,90	2,0%	21.784,46	0,9%	37.497,18	0,3%	109.363,00	0,0%	10.388,95	8,1%
Συνδυασμός Εκτροφών		0,0%	1.795,03	0,0%	5.263,92	0,1%	10.466,07	0,1%	17.991,03	0,0%	36.591,42	0,0%	92.799,99	0,0%	11.910,75	0,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	685,63	0,0%	3.405,40	0,2%	6.331,62	0,6%	13.393,94	0,4%	23.190,19	0,2%	54.473,26	0,1%		0,0%	12.344,43	1,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών		0,0%	2.971,65	0,0%	5.999,72	0,1%	10.248,71	0,1%	21.007,81	0,1%	35.133,69	0,0%		0,0%	11.664,90	0,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	622,62	0,0%	2.328,51	0,0%	6.221,06	0,0%	12.808,08	0,0%	22.582,07	0,0%	70.033,63	0,0%		0,0%	7.752,96	0,1%
Σύνολο	1.127,07	5,2%	3.265,02	30,5%	8.699,56	41,5%	17.092,89	15,6%	26.752,72	5,6%	41.498,15	1,6%	76.963,36	0,0%	9.520,67	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.12
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
τυπικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας βαμβακιού

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	10.500,00		10.500,00		10.500,00
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης	3.500,00		3.500,00	3.500,00	
ΣΥΝΟΛΟ	14.000,00	0,00	14.000,00	3.500,00	10.500,00
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας	1.500,00		1.500,00		1.500,00
β) αμοιβή ξένης εργασίας	3.000,00	3.000,00		3.000,00	
γ) Ασφάλιση οικογενειακής εργασίας ΕΦΚΑ/ΟΓΑ	1.200,00		1.200,00	1.200,00	
δ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	242,25		242,25		242,25
ΣΥΝΟΛΟ	5.942,25	3.000,00	2.942,25	4.200,00	1.742,25
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	11.875,00		11.875,00	11.875,00	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	8.791,88		8.791,88		8.791,88
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	2.930,63		2.930,63	2.930,63	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,83%]	810,81		810,81	810,81	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλίσεων (8,5% για 6 μήνες)	159,01		159,01		159,01
ΣΥΝΟΛΟ	24.567,32	0,00	24.567,32	15.616,43	8.950,89
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	24.900,00	24.900,00		24.900,00	
2) Ε.Λ.Γ.Α.	1.336,00	1.336,00		1.336,00	
3) υπηρεσίες τρίτων	6.300,00	6.300,00		6.300,00	
4) γενικές δαπάνες	0,00	0,00		0,00	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	1.382,78	1.382,78		0,00	1.382,78
ΣΥΝΟΛΟ	33.918,78	33.918,78	0,00	32.536,00	1.382,78
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	78.428,35	36.918,78	41.509,57	55.852,43	22.575,92

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.13
Μέση καλλιεργούμενη έκταση ελιάς ελαιοποιήσιμης στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) (2017-2019)

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	4,1	4.415	1,2%	4,0	4.119	1,2%	4,4	5.171	1,4%
Καπνός	4,1	1026	0,3%	4,5	1109	0,3%	4,1	1227	0,3%
Βαμβάκι	5,2	1.968	0,6%	5,1	2.191	0,6%	5,3	2.679	0,7%
Ελαιοκομικά	18,9	230.605	64,7%	19,3	213.446	62,3%	20,6	233.343	62,3%
Εσπεριδοειδή	7,1	6.461	1,8%	7,2	6.205	1,8%	7,3	7.273	1,9%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	10,3	3.386	1,0%	10,1	4.297	1,3%	10,1	4.601	1,2%
Πρόβατα	10,5	6.651	1,9%	10,8	7.759	2,3%	10,3	6.961	1,9%
Αίγες	7,2	973	0,3%	8,3	1369	0,4%	6,8	1060	0,3%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	10,4	4.893	1,4%	11,2	8.246	2,4%	10,8	6.316	1,7%
Λοιπές αροτραίες	7,5	10.787	3,0%	7,3	7.287	2,1%	7,6	15.068	4,1%
Κηπευτικά & Άνθη	15,1	3.338	0,9%	12,8	5.151	1,5%	15,7	3.897	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	16,2	38.964	10,9%	16,9	41.845	12,2%	16,4	41.643	11,2%
Βοοειδή	9,6	1050	0,3%	10,1	1157	0,3%	10,6	1246	0,3%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	13,6	237	0,1%	15,3	243	0,1%	15,9	239	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	13,7	20.675	5,8%	13,5	20.228	5,9%	15,6	20.278	5,5%
Συνδυασμός Εκτροφών	26,1	9.474	2,7%	24,6	10.244	3,0%	27,0	9.749	2,7%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	9,8	2.714	0,8%	11,0	2.394	0,7%	10,8	3.589	0,9%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	15,8	8.642	2,4%	15,0	5.258	1,5%	15,9	8.172	2,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	12,3	101	0,0%	10,9	237	0,1%	9,3	347	0,1%
Σύνολο	17,0	356.360	100,0%	17,2	342.785	100,0%	18,0	372.859	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2017-2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.14
Μέση ηλικία αρχηγών εκμ/σεων ελιάς ελαιοποιήσιμης στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	61,83	0,4%	60,52	0,6%	56,53	0,3%	50,41	0,1%	49,55	0,0%	47,46	0,0%	.	0,0%	59,32	1,4%
Καπνός	50,67	0,0%	53,38	0,1%	52,34	0,2%	51,26	0,0%	49,33	0,0%	45,50	0,0%	.	0,0%	52,64	0,3%
Βαμβάκι	59,92	0,0%	59,22	0,2%	56,73	0,4%	53,21	0,1%	49,96	0,0%	49,86	0,0%	.	0,0%	56,85	0,8%
Ελαιοκομικά	62,80	19,9%	62,33	35,4%	56,41	6,5%	51,32	0,4%	53,77	0,1%	48,63	0,0%	.	0,0%	61,78	62,3%
Εσπεριδοειδή	61,15	0,1%	61,97	0,9%	57,97	0,8%	54,12	0,1%	50,94	0,0%	52,20	0,0%	.	0,0%	59,60	1,9%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	54,86	0,0%	57,12	0,4%	54,95	0,6%	52,53	0,2%	52,95	0,0%	52,27	0,0%	50,00	0,0%	55,23	1,2%
Πρόβατα	54,86	0,0%	59,14	0,2%	51,15	0,9%	48,58	0,6%	48,36	0,2%	48,85	0,0%	.	0,0%	50,98	1,9%
Αίγες	55,40	0,0%	58,01	0,0%	52,42	0,2%	52,05	0,1%	53,17	0,0%	57,00	0,0%	.	0,0%	53,16	0,3%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	63,60	0,1%	61,37	0,5%	55,39	0,9%	51,13	0,2%	51,39	0,0%	41,50	0,0%	.	0,0%	57,07	1,8%
Λοιπές αροτραίες	60,51	0,2%	58,19	1,4%	52,10	1,7%	50,53	0,6%	49,38	0,2%	49,05	0,1%	50,00	0,0%	54,09	4,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	56,00	0,0%	50,78	0,3%	49,48	0,3%	49,09	0,2%	49,33	0,1%	47,87	0,0%	49,87	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	61,00	0,8%	60,15	5,2%	54,92	4,2%	50,43	0,8%	49,63	0,2%	50,41	0,0%	52,80	0,0%	57,39	11,2%
Βοοειδή	65,00	0,0%	55,13	0,0%	52,01	0,1%	51,57	0,1%	52,17	0,1%	50,88	0,1%	48,62	0,0%	51,79	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	51,67	0,0%	47,76	0,0%	50,80	0,0%	56,00	0,0%	50,21	0,0%	53,58	0,0%	51,19	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	61,28	0,7%	58,82	2,2%	51,57	1,9%	48,75	0,5%	49,55	0,2%	49,97	0,0%	46,75	0,0%	55,36	5,5%
Συνδυασμός Εκτροφών	59,36	0,0%	59,29	0,7%	53,00	1,3%	49,67	0,5%	49,00	0,1%	47,01	0,0%	54,50	0,0%	53,90	2,7%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	60,18	0,0%	56,16	0,1%	50,98	0,4%	49,16	0,3%	48,73	0,1%	46,86	0,0%	.	0,0%	51,01	0,9%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	60,22	0,0%	58,70	0,3%	53,52	1,0%	51,31	0,7%	50,26	0,2%	49,14	0,0%	.	0,0%	53,19	2,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	63,43	0,0%	58,99	0,0%	53,24	0,0%	47,16	0,0%	47,40	0,0%	43,89	0,0%	.	0,0%	54,54	0,1%
Σύνολο	62,62	22,2%	61,59	48,5%	54,53	21,6%	50,34	5,5%	49,83	1,7%	49,45	0,5%	49,22	0,0%	59,42	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.15
Μέση καλλιεργούμενη έκταση (στρέμματα) ελιάς ελαιοποιήσιμης στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%
Δημητριακά	2,65	0,4%	3,82	0,6%	6,36	0,3%	8,74	0,1%	11,36	0,0%	14,50	0,0%	.	0,0%	4,44	1,4%
Καπνός	1,52	0,0%	2,55	0,1%	4,53	0,2%	10,51	0,0%	7,98	0,0%	8,30	0,0%	.	0,0%	4,10	0,3%
Βαμβάκι	1,33	0,0%	3,27	0,2%	5,80	0,4%	6,86	0,1%	9,47	0,0%	27,79	0,0%	.	0,0%	5,30	0,7%
Ελαιοκομικά	7,19	19,9%	19,84	35,4%	56,20	6,5%	130,03	0,4%	235,57	0,1%	513,64	0,0%	.	0,0%	20,63	62,3%
Εσπεριδοειδή	1,90	0,1%	4,34	0,9%	9,02	0,8%	16,21	0,1%	25,00	0,0%	87,26	0,0%	.	0,0%	7,33	1,9%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	2,10	0,0%	4,70	0,4%	9,84	0,6%	17,88	0,2%	22,32	0,0%	29,16	0,0%	714,20	0,0%	10,13	1,2%
Πρόβατα	1,41	0,0%	3,75	0,2%	8,10	0,9%	12,85	0,6%	18,66	0,2%	25,88	0,0%	.	0,0%	10,31	1,9%
Αίγες	1,37	0,0%	3,38	0,0%	6,26	0,2%	9,90	0,1%	7,75	0,0%	8,40	0,0%	.	0,0%	6,75	0,3%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	1,78	0,1%	5,07	0,5%	12,13	0,9%	21,50	0,2%	29,99	0,0%	36,20	0,0%	.	0,0%	10,81	1,7%
Λοιπές αροτραίες	1,70	0,2%	4,09	1,4%	7,79	1,7%	11,99	0,6%	16,00	0,2%	20,03	0,1%	58,26	0,0%	7,57	4,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	6,69	0,0%	11,85	0,3%	16,86	0,3%	18,87	0,2%	18,39	0,1%	15,15	0,0%	15,70	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	4,05	0,8%	10,58	5,2%	21,98	4,2%	31,79	0,8%	35,00	0,2%	58,34	0,0%	194,28	0,0%	16,39	11,2%
Βοοειδή	1,10	0,0%	3,99	0,0%	7,07	0,1%	10,90	0,1%	11,98	0,1%	11,42	0,1%	30,81	0,0%	10,62	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	5,68	0,0%	10,51	0,0%	12,50	0,0%	19,86	0,0%	16,37	0,0%	27,49	0,0%	15,92	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	3,32	0,7%	9,50	2,2%	20,84	1,9%	30,66	0,5%	34,72	0,2%	39,35	0,0%	106,14	0,0%	15,57	5,5%
Συνδυασμός Εκτροφών	3,92	0,0%	11,03	0,7%	25,65	1,3%	43,93	0,5%	61,86	0,1%	93,58	0,0%	95,92	0,0%	27,00	2,7%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1,39	0,0%	4,87	0,1%	9,27	0,4%	13,80	0,3%	16,97	0,1%	28,10	0,0%	.	0,0%	10,84	0,9%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	2,08	0,0%	5,34	0,3%	12,45	1,0%	20,36	0,7%	28,74	0,2%	31,50	0,0%	55,90	0,0%	15,85	2,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	1,70	0,0%	3,29	0,0%	9,38	0,0%	16,68	0,0%	25,56	0,0%	15,88	0,0%	.	0,0%	9,25	0,1%
Σύνολο	6,77	22,2%	16,65	48,5%	27,99	21,6%	30,15	5,5%	32,32	1,7%	39,06	0,5%	58,65	0,0%	18,03	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.16
Μέσο οικονομικό μέγεθος (€) εκμεταλλεύσεων ελιάς ελαιοποιήσιμης στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	<2.000 EUR		2.000 - <8.000 EUR		8.000 - <25.000 EUR		25.000 - <50.000 EUR		50.000 - <100.000 EUR		100.000 - <500.000 EUR		>500.000 EUR		Σύνολο	
	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%
Δημητριακά	1.116,79	0,4%	4.267,52	0,6%	13.508,79	0,3%	34.367,39	0,1%	68.388,95	0,0%	141.811,25	0,0%	.	0,0%	8.662,84	1,4%
Καπνός	1.693,16	0,0%	5.333,10	0,1%	13.020,06	0,2%	33.459,10	0,0%	69.494,80	0,0%	134.092,12	0,0%	.	0,0%	12.121,58	0,3%
Βαμβάκι	1.606,25	0,0%	5.106,84	0,2%	14.735,63	0,4%	34.382,38	0,1%	65.183,04	0,0%	124.831,03	0,0%	.	0,0%	16.195,38	0,7%
Ελαιοκομικά	1.357,09	19,9%	3.932,52	35,4%	12.223,63	6,5%	32.242,94	0,4%	64.629,36	0,1%	142.531,70	0,0%	.	0,0%	4.248,01	62,3%
Εσπεριδοειδή	1.648,47	0,1%	4.953,24	0,9%	13.741,36	0,8%	33.024,88	0,1%	62.593,44	0,0%	128.538,39	0,0%	.	0,0%	11.154,29	1,9%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	1.600,23	0,0%	4.973,47	0,4%	14.535,59	0,6%	33.825,68	0,2%	64.787,70	0,0%	169.916,13	0,0%	956.864,10	0,0%	17.062,56	1,2%
Πρόβατα	1.680,35	0,0%	5.609,99	0,2%	16.288,28	0,9%	35.266,97	0,6%	64.707,60	0,2%	140.793,67	0,0%	.	0,0%	27.220,84	1,9%
Αίγες	1.414,49	0,0%	5.389,86	0,0%	15.937,32	0,2%	33.033,44	0,1%	64.277,22	0,0%	129.346,56	0,0%	.	0,0%	20.096,73	0,3%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	1.519,59	0,1%	4.849,44	0,5%	14.810,70	0,9%	32.980,92	0,2%	59.924,07	0,0%	274.419,35	0,0%	.	0,0%	13.977,18	1,7%
Λοιπές αροτραίες	1.464,92	0,2%	4.901,74	1,4%	14.633,55	1,7%	34.447,33	0,6%	67.761,11	0,2%	151.874,15	0,1%	746.159,72	0,0%	19.426,51	4,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	6.188,17	0,0%	17.369,38	0,3%	35.696,16	0,3%	67.236,15	0,2%	205.812,07	0,1%	958.823,04	0,0%	70.841,66	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1.525,60	0,8%	4.696,22	5,2%	13.944,16	4,2%	33.403,07	0,8%	65.349,13	0,2%	161.279,54	0,0%	735.442,34	0,0%	11.295,24	11,2%
Βοοειδή	847,29	0,0%	5.777,98	0,0%	16.872,98	0,1%	37.256,57	0,1%	70.859,12	0,1%	168.590,09	0,1%	625.950,78	0,0%	80.571,75	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	3.977,00	0,0%	16.069,18	0,0%	37.138,63	0,0%	72.801,23	0,0%	218.959,61	0,0%	1.072.345,82	0,0%	200.596,72	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	1.317,25	0,7%	4.525,08	2,2%	14.505,09	1,9%	34.240,45	0,5%	65.342,17	0,2%	169.088,72	0,0%	669.457,99	0,0%	13.277,98	5,5%
Συνδυασμός Εκτροφών	1.601,00	0,0%	5.221,14	0,7%	15.148,08	1,3%	34.126,58	0,5%	64.566,60	0,1%	139.569,96	0,0%	691.374,81	0,0%	19.191,97	2,7%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.489,98	0,0%	5.418,40	0,1%	16.246,03	0,4%	34.692,82	0,3%	65.664,88	0,1%	137.938,05	0,0%	.	0,0%	26.066,23	0,9%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.599,43	0,0%	5.304,32	0,3%	16.071,07	1,0%	35.254,04	0,7%	65.041,12	0,2%	141.957,91	0,0%	789.560,58	0,0%	27.434,91	2,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	1.598,31	0,0%	4.345,36	0,0%	14.982,53	0,0%	36.305,17	0,0%	67.612,56	0,0%	135.997,15	0,0%	.	0,0%	21.388,53	0,1%
Σύνολο	1.360,62	22,2%	4.162,73	48,5%	13.951,75	21,6%	34.276,08	5,5%	66.056,38	1,7%	168.916,73	0,5%	901.637,13	0,0%	9.407,32	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.17
Μ.Ο. ενισχύσεων εκμ/σεων ελιάς για λάδι στην Ελλάδα
κατά παρ/γική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	<2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.394,61	0,4%	2.784,48	0,6%	6.542,99	0,3%	13.852,68	0,1%	23.877,36	0,0%	51.895,04	0,0%	.	0,0%	4.351,05	1,4%
Καπνός	575,76	0,0%	1.632,34	0,1%	3.078,87	0,2%	6.434,16	0,0%	12.352,43	0,0%	28.952,02	0,0%	.	0,0%	2.858,64	0,3%
Βαμβάκι	1.236,55	0,0%	3.575,30	0,2%	10.172,53	0,4%	23.200,38	0,1%	39.993,04	0,0%	72.604,25	0,0%	.	0,0%	10.915,34	0,7%
Ελαιοκομικά	505,18	19,9%	1.102,75	35,4%	3.079,33	6,5%	6.837,31	0,4%	11.170,34	0,1%	24.077,63	0,0%	.	0,0%	1.170,65	62,3%
Εσπεριδοειδή	357,89	0,1%	882,28	0,9%	2.338,42	0,8%	5.621,19	0,1%	8.973,75	0,0%	14.153,59	0,0%	.	0,0%	1.896,02	1,9%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	339,27	0,0%	716,70	0,4%	1.718,08	0,6%	3.866,57	0,2%	7.505,73	0,0%	27.397,61	0,0%	77.744,80	0,0%	2.060,43	1,2%
Πρόβατα	1.117,54	0,0%	1.964,15	0,2%	4.735,66	0,9%	8.956,37	0,6%	14.898,15	0,2%	29.090,83	0,0%	.	0,0%	7.018,48	1,9%
Αίγες	1.059,24	0,0%	2.276,50	0,0%	5.659,16	0,2%	10.874,60	0,1%	18.164,97	0,0%	22.209,44	0,0%	.	0,0%	6.804,58	0,3%
Λοιπή αμπελ/ργεια	731,15	0,1%	1.749,15	0,5%	4.104,25	0,9%	6.505,94	0,2%	8.725,48	0,0%	17.044,01	0,0%	.	0,0%	3.566,22	1,7%
Λοιπές αροτραίες	1.028,70	0,2%	2.046,69	1,4%	4.820,27	1,7%	10.803,69	0,6%	17.954,90	0,2%	30.828,15	0,1%	62.530,36	0,0%	5.810,10	4,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	570,80	0,0%	923,67	0,3%	1.319,76	0,3%	2.021,04	0,2%	3.543,61	0,1%	7.575,11	0,0%	1.692,94	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	545,47	0,8%	1.179,74	5,2%	2.700,21	4,2%	4.843,27	0,8%	8.187,20	0,2%	13.521,54	0,0%	17.526,94	0,0%	2.095,53	11,2%
Βοοειδή	2.106,54	0,0%	1.477,96	0,0%	3.038,38	0,1%	7.028,44	0,1%	14.651,06	0,1%	29.032,42	0,1%	66.389,33	0,0%	14.563,07	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	956,70	0,0%	1.014,59	0,0%	1.094,21	0,0%	1.425,87	0,0%	2.037,86	0,0%	2.678,93	0,0%	1.610,62	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	929,54	0,7%	1.790,91	2,2%	3.645,91	1,9%	7.555,01	0,5%	13.902,66	0,2%	29.914,02	0,0%	68.416,25	0,0%	3.401,26	5,5%
Συνδυασμός Εκτροφών	808,75	0,0%	1.788,87	0,7%	4.356,10	1,3%	8.565,71	0,5%	14.376,32	0,1%	27.583,96	0,0%	87.060,75	0,0%	5.050,33	2,7%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.069,14	0,0%	1.604,84	0,1%	3.630,92	0,4%	7.624,56	0,3%	14.472,11	0,1%	27.402,34	0,0%	.	0,0%	5.778,55	0,9%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	899,31	0,0%	1.958,41	0,3%	4.903,35	1,0%	9.306,05	0,7%	15.829,37	0,2%	28.709,82	0,0%	167.016,31	0,0%	7.337,69	2,3%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	707,76	0,0%	1.696,26	0,0%	4.482,03	0,0%	7.415,16	0,0%	13.219,02	0,0%	19.330,28	0,0%	.	0,0%	4.799,66	0,1%
Σύνολο	542,87	22,2%	1.225,70	48,5%	3.570,66	21,6%	7.758,59	5,5%	13.104,27	1,7%	22.003,71	0,5%	24.663,20	0,0%	2.247,97	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.18
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
τυπικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας ελιάς ελαιοποιήσιμης

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	4.480,00		4.480,00		4.480,00
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης	0,00		0,00	0,00	
ΣΥΝΟΛΟ	4.480,00	0,00	4.480,00	0,00	4.480,00
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας	5.488,00		5.488,00		5.488,00
β) αμοιβή ξένης εργασίας	4.312,00	4.312,00		4.312,00	
γ) Ασφάλιση οικογενειακής εργασίας ΕΦΚΑ/ΟΓΑ	219,52		219,52		219,52
δ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	172,48	172,48			172,48
ΣΥΝΟΛΟ	10.192,00	4.484,48	5.707,52	4.312,00	5.880,00
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	5.753,67		5.753,67	5.753,67	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	6.884,90		6.884,90		6.884,90
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	746,82		746,82	746,82	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,0015%]	114,75		114,75	114,75	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλίσεων (8,5% για 6 μήνες)	34,46		34,46		34,46
ΣΥΝΟΛΟ	13.534,59	0,00	13.534,59	6.615,23	6.919,36
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	13.472,15	13.472,15		13.472,15	
2) Ε.Λ.Γ.Α.	312,00	312,00		312,00	
3) υπηρεσίες τρίτων	4.688,00	4.688,00		4.688,00	
4) γενικές δαπάνες	100,00	100,00		100,00	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	742,89	742,89		0,00	742,89
ΣΥΝΟΛΟ	19.315,04	19.315,04	0,00	18.572,15	742,89
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	47.521,63	23.799,52	23.722,11	29.499,38	18.022,24

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.19
Εξέλιξη μέσης καλλιεργούμενης έκτασης μηλιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) (2017-2019)

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	3,8	122	1,3%	1,6	113	1,3%	1,7	115	1,2%
Καπνός	1,4	34	0,4%	1,0	33	0,4%	1,0	30	0,3%
Βαμβάκι	1,9	47	0,5%	2,0	51	0,6%	1,7	59	0,6%
Ελαιοκομικά	1,2	243	2,5%	1,3	283	3,2%	20,6	325	3,3%
Εσπεριδοειδή	0,8	8	0,1%	0,8	8	0,1%	7,3	10	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οиноπαραγωγής	2,3	29	0,3%	2,5	53	0,6%	2,4	39	0,4%
Πρόβατα	2,6	24	0,2%	2,3	29	0,3%	2,5	33	0,3%
Αίγες	1,0	7	0,1%	1,6	15	0,2%	1,6	8	0,1%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	1,5	36	0,4%	2,1	79	0,9%	2,3	68	0,7%
Λοιπές αροτραίες	3,7	676	7,0%	3,4	315	3,6%	3,2	778	8,0%
Κηπευτικά & Άνθη	8,9	52	0,5%	4,2	167	1,9%	2,8	40	0,4%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	11,0	6.265	65,0%	11,7	5.590	63,5%	11,3	6.357	65,1%
Βοοειδή	3,1	22	0,2%	3,8	31	0,4%	3,0	27	0,3%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	1,3	5	0,1%	4,0	4	0,0%	1,3	7	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	7,1	1.708	17,7%	6,7	1.656	18,8%	6,8	1.513	15,5%
Συνδυασμός Εκτροφών	5,9	187	1,9%	5,7	200	2,3%	6,1	190	1,9%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	2,8	83	0,9%	2,1	73	0,8%	2,1	79	0,8%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	2,8	74	0,8%	2,9	51	0,6%	2,4	81	0,8%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	6,1	18	0,2%	3,4	54	0,6%	3,1	10	0,1%
Σύνολο	9,0	9.640	100,0%	9,2	8.805	100,0%	9,0	9.769	100%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2017-2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.20
Μέση ηλικία αρχηγών εκμ/σεων μηλιές στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	56,88	0,1%	59,74	0,5%	58,12	0,4%	52,56	0,2%	48,83	0,1%	44,00	0,0%	.	0,0%	57,25	1,3%
Καπνός	42,00	0,0%	57,00	0,1%	46,93	0,2%	49,50	0,0%	42,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	50,47	0,3%
Βαμβάκι	.	0,0%	61,75	0,1%	56,41	0,4%	46,56	0,1%	49,63	0,1%	.	0,0%	.	0,0%	54,71	0,6%
Ελαιοκομικά	58,25	0,1%	58,91	2,1%	50,21	1,1%	44,15	0,1%	57,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	55,56	3,5%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	48,33	0,0%	47,00	0,1%	67,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	49,40	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	.	0,0%	52,00	0,1%	55,68	0,2%	51,14	0,1%	39,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	53,00	0,4%
Πρόβατα	.	0,0%	56,00	0,0%	46,10	0,1%	47,09	0,1%	46,43	0,1%	25,00	0,0%	.	0,0%	46,78	0,4%
Αίγες	.	0,0%	71,00	0,0%	43,25	0,0%	42,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	46,25	0,1%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	.	0,0%	54,86	0,1%	47,28	0,4%	53,52	0,2%	43,75	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	49,78	0,7%
Λοιπές αροτραίες	46,80	0,1%	53,91	1,7%	49,84	3,4%	45,75	1,8%	47,22	0,8%	48,14	0,4%	.	0,0%	49,45	8,2%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	56,00	0,0%	47,57	0,1%	41,87	0,2%	55,60	0,1%	57,00	0,0%	.	0,0%	46,97	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	58,37	0,9%	54,47	15,1%	49,32	31,5%	47,56	12,5%	48,60	3,4%	47,47	0,6%	43,00	0,0%	50,27	64,1%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	46,50	0,0%	43,14	0,1%	51,83	0,1%	48,70	0,1%	.	0,0%	47,63	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	42,00	0,0%	48,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	46,00	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	56,92	0,4%	54,79	2,8%	49,42	7,2%	47,50	3,4%	48,83	1,7%	48,77	0,3%	.	0,0%	50,08	15,8%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	53,27	0,2%	51,31	0,8%	50,02	0,6%	49,28	0,4%	58,33	0,0%	.	0,0%	50,83	2,0%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	55,20	0,1%	49,52	0,3%	52,68	0,2%	49,88	0,1%	29,00	0,0%	.	0,0%	50,72	0,7%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	48,00	0,0%	49,44	0,3%	52,53	0,4%	51,00	0,2%	50,00	0,0%	.	0,0%	51,04	0,9%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	56,00	0,0%	40,50	0,0%	45,80	0,1%	46,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	46,80	0,1%
Σύνολο	57,41	1,6%	55,00	23,0%	49,55	46,7%	47,65	20,2%	48,63	6,9%	48,10	1,5%	43,00	0,0%	50,46	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.21
Μέση καλλιεργούμενη έκταση σε στρέμματα εκμεταλλεύσεων μηλιάς
στην Ελλάδα κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%
Δημητριακά	0,30	0,1%	0,64	0,5%	1,42	0,4%	3,02	0,2%	9,27	0,1%	1,10	0,0%	.	0,0%	1,68	1,2%
Καπνός	0,50	0,0%	0,70	0,1%	1,09	0,2%	1,65	0,0%	0,70	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	0,95	0,3%
Βαμβάκι	.	0,0%	1,18	0,1%	1,45	0,4%	1,41	0,1%	3,71	0,1%	.	0,0%	.	0,0%	1,71	0,6%
Ελαιοκομικά	0,44	0,1%	0,86	2,1%	1,59	1,1%	3,07	0,1%	3,20	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1,18	3,5%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	1,23	0,0%	,73	0,1%	,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	,86	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	.	0,0%	0,83	0,1%	2,23	0,2%	3,00	0,1%	9,85	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,36	0,4%
Πρόβατα	.	0,0%	0,53	0,0%	2,05	0,1%	2,34	0,1%	4,21	0,1%	3,90	0,0%	.	0,0%	2,54	0,4%
Αίγες	.	0,0%	0,30	0,0%	,93	0,0%	2,90	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1,59	0,1%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	.	0,0%	0,87	0,1%	1,96	0,4%	2,94	0,2%	5,07	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,33	0,7%
Λοιπές αροτραίες	0,40	0,1%	0,77	1,7%	1,63	3,4%	4,15	1,8%	6,72	0,8%	15,24	0,4%	53,70	0,0%	3,20	8,2%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	1,50	0,0%	1,81	0,1%	4,96	0,2%	1,22	0,1%	1,45	0,0%	.	0,0%	3,25	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	0,91	0,9%	4,09	15,1%	10,18	31,5%	18,87	12,6%	32,40	3,4%	66,26	0,6%	19,70	0,0%	12,01	64,1%
Βοσειδή	.	0,0%	.	0,0%	1,75	0,0%	3,30	0,1%	3,13	0,1%	3,30	0,1%	.	0,0%	3,03	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1,20	0,0%	1,30	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1,27	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	0,70	0,4%	1,57	2,8%	4,88	7,2%	10,38	3,4%	16,44	1,7%	26,92	0,4%	.	0,0%	7,08	15,8%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	1,59	0,2%	2,82	0,8%	6,08	0,6%	14,68	0,4%	22,33	0,0%	9,55	0,0%	6,15	2,0%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	0,60	0,1%	1,53	0,3%	2,45	0,2%	4,99	0,1%	5,40	0,0%	.	0,0%	2,23	0,7%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	0,53	0,0%	1,62	0,3%	1,96	0,4%	3,14	0,2%	31,60	0,0%	.	0,0%	2,36	0,9%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	0,45	0,0%	0,85	0,0%	5,58	0,1%	0,40	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	3,09	0,1%
Σύνολο	0,77	1,6%	3,06	23,0%	7,93	46,6%	14,28	20,2%	21,74	6,9%	36,49	1,5%	23,13	0,0%	9,38	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.22
Μέσο οικονομικό μέγεθος σε ευρώ εκμεταλλεύσεων μηλιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000 EUR		8.000 - <25.000 EUR		25.000 - <50.000 EUR		50.000 - <100.000 EUR		100.000 - <500.000 EUR		>500.000 EUR		Σύνολο	
	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%
Δημητριακά	1.528,68	0,1%	4.554,87	0,5%	13.941,63	0,4%	35.776,61	0,2%	69.569,32	0,1%	188.581,99	0,0%	.	0,0%	17.054,19	1,2%
Καπνός	1.634,80	0,0%	5.256,85	0,1%	13.008,98	0,2%	40.787,33	0,0%	66.562,59	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	13.424,40	0,3%
Βαμβάκι	.	0,0%	6.537,00	0,1%	14.732,94	0,4%	37.804,31	0,1%	69.676,37	0,1%	.	0,0%	.	0,0%	24.590,94	0,6%
Ελαιοκομικά	1.638,99	0,1%	4.712,58	2,1%	13.202,61	1,1%	34.413,52	0,1%	73.016,98	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	8.883,96	3,5%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	6.461,24	0,0%	13.763,64	0,1%	32.925,90	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	13.489,14	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	.	0,0%	4.790,50	0,1%	15.996,93	0,2%	34.360,36	0,1%	77.043,79	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	19.262,75	0,4%
Πρόβατα	.	0,0%	6.418,50	0,0%	17.053,03	0,1%	34.188,13	0,1%	59.316,77	0,1%	147.806,97	0,0%	.	0,0%	35.277,49	0,4%
Αίγες	.	0,0%	6.143,10	0,0%	18.353,52	0,0%	29.535,59	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	21.020,49	0,1%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	.	0,0%	6.985,61	0,1%	15.679,47	0,4%	33.624,53	0,2%	57.090,04	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	22.762,29	0,7%
Λοιπές αροτραίες	1.576,38	0,1%	5.108,58	1,7%	14.630,48	3,4%	35.929,39	1,8%	68.431,52	0,8%	153.904,53	0,4%	518.724,40	0,0%	29.699,30	8,2%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	7.865,74	0,0%	14.576,71	0,1%	33.401,71	0,2%	65.711,58	0,1%	247.330,02	0,0%	.	0,0%	47.804,88	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1.358,50	0,9%	5.198,51	15,1%	15.446,22	31,5%	34.163,87	12,6%	65.118,42	3,4%	148.844,13	0,6%	606.441,14	0,0%	20.458,49	64,1%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	13.817,31	0,0%	40.551,16	0,1%	78.452,01	0,1%	152.195,49	0,1%	.	0,0%	86.362,75	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	37.826,92	0,0%	50.668,43	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	46.387,92	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	1.561,94	0,4%	4.909,55	2,8%	15.795,15	7,2%	34.578,39	3,4%	66.429,62	1,7%	163.940,94	0,4%	.	0,0%	26.210,94	15,8%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	6.283,36	0,2%	15.996,09	0,8%	34.843,16	0,6%	63.839,16	0,4%	121.015,67	0,0%	865.389,37	0,0%	40.018,89	2,0%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	5.651,30	0,1%	16.401,55	0,3%	39.289,11	0,2%	71.767,72	0,1%	142.245,49	0,0%	.	0,0%	31.603,76	0,7%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	5.216,80	0,0%	17.319,27	0,3%	36.798,95	0,4%	65.318,01	0,2%	119.475,85	0,0%	.	0,0%	35.085,93	0,9%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	7.048,03	0,0%	19.239,49	0,0%	39.451,47	0,1%	55.952,86	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	30.578,53	0,1%
Σύνολο	1.451,90	1,6%	5.123,69	23,0%	15.395,07	46,6%	34.584,52	20,2%	65.963,79	6,9%	154.695,50	1,5%	713.986,07	0,0%	22.654,57	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.23
Μέσος όρος ενισχύσεων εκμεταλλεύσεων μηλιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	· 2.000 EUR		2.000 - 8.000		8.000 - 25.000		25.000 - 50.000		50.000 - 100.000		100.000 - 500.000		>500.000		Σύνολο	
	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%	M.O. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.790,43	0,1%	2.341,86	0,5%	6.691,62	0,4%	12.414,48	0,2%	22.416,17	0,1%	33.326,43	0,0%	.	0,0%	6.571,43	1,2%
Καπνός	995,82	0,0%	1.783,04	0,1%	2.764,93	0,2%	7.771,29	0,0%	15.158,58	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	3.092,82	0,3%
Βαμβάκι	.	0,0%	4.160,43	0,1%	9.456,28	0,4%	23.078,26	0,1%	39.453,98	0,1%	.	0,0%	.	0,0%	14.883,61	0,6%
Ελαιοκομικά	430,70	0,1%	1.489,86	2,1%	3.277,51	1,1%	8.609,73	0,1%	9.397,10	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2.347,45	3,5%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	584,20	0,0%	1.293,61	0,1%	5.149,38	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1.466,36	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	.	0,0%	494,25	0,1%	1.376,94	0,2%	2.022,76	0,1%	6.268,85	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1.494,76	0,4%
Πρόβατα	.	0,0%	2.623,56	0,0%	5.083,19	0,1%	7.462,92	0,1%	10.933,97	0,1%	11.204,16	0,0%	.	0,0%	7.141,77	0,4%
Αίγες	.	0,0%	6.085,98	0,0%	5.679,89	0,0%	8.946,13	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	6.955,49	0,1%
Λοιπή αμπελ/ργεια	.	0,0%	1.784,43	0,1%	3.363,31	0,4%	7.955,67	0,2%	6.037,20	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	4.776,30	0,7%
Λοιπές αροτραίες	601,77	0,1%	1.477,09	1,7%	3.371,09	3,4%	8.924,40	1,8%	14.112,34	0,8%	26.381,31	0,4%	9.757,03	0,0%	6.313,05	8,2%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	6.003,22	0,0%	1.073,53	0,1%	1.085,03	0,2%	3.319,32	0,1%	14.573,47	0,0%	.	0,0%	2.517,90	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	691,89	0,9%	932,08	15,1%	1.884,53	31,5%	3.455,97	12,6%	6.713,19	3,4%	12.909,55	0,6%	6.596,33	0,0%	2.309,07	64,1%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	1.879,78	0,0%	10.006,50	0,1%	13.115,39	0,1%	24.637,33	0,1%	.	0,0%	14.912,23	0,3%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	3.905,27	0,0%	2.017,32	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2.646,64	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	945,12	0,4%	1.746,69	2,8%	2.731,42	7,2%	5.944,89	3,4%	12.607,31	1,7%	23.031,54	0,4%	.	0,0%	4.698,93	15,8%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	2.074,74	0,2%	3.940,97	0,8%	7.279,29	0,6%	14.739,14	0,4%	32.556,18	0,0%	143.496,47	0,0%	8.626,14	2,0%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	1.754,66	0,1%	2.831,98	0,3%	7.803,12	0,2%	11.773,30	0,1%	21.481,15	0,0%	.	0,0%	5.729,86	0,7%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	1.348,53	0,0%	4.818,86	0,3%	9.341,03	0,4%	15.328,22	0,2%	27.846,16	0,0%	.	0,0%	8.800,90	0,9%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	2.001,01	0,0%	4.941,72	0,0%	8.394,75	0,1%	8.704,58	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	6.456,38	0,1%
Σύνολο	794,12	1,6%	1.188,48	23,0%	2.348,99	46,6%	4.955,10	20,2%	10.295,71	6,9%	20.195,38	1,5%	75.836,57	0,0%	3.443,30	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.24
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
τυπικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας μηλιάς

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	2.310,00		2.310,00		2.310,00
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης	0,00		0,00	0,00	
ΣΥΝΟΛΟ	2.310,00	0,00	2.310,00	0,00	2.310,00
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας	6.017,20		6.017,20		6.017,20
β) αμοιβή ξένης εργασίας	2.578,80	2.578,80		2.578,80	
γ) Ασφάλιση οικογενειακής εργασίας ΕΦΚΑ/ΟΓΑ	240,69		240,69		240,69
δ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	103,15	103,15			103,15
ΣΥΝΟΛΟ	8.939,84	2.681,95	6.257,89	2.578,80	6.361,04
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	2.886,87		2.886,87	2.886,87	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	1.833,41		1.833,41		1.833,41
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	456,32		456,32	456,32	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,0015%]	30,56		30,56	30,56	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλίσεων (8,5% για 6 μήνες)	19,48		19,48		19,48
ΣΥΝΟΛΟ	5.226,63	0,00	5.226,63	3.373,75	1.852,89
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	7.349,44	7.349,44		7.349,44	
2) Ε.Λ.Γ.Α.	2.646,00	2.646,00		2.646,00	
3) υπηρεσίες τρίτων	1.550,00	1.550,00		1.550,00	
4) γενικές δαπάνες	100,00	100,00		100,00	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	465,82	465,82		0,00	465,82
ΣΥΝΟΛΟ	12.111,26	12.111,26	0,00	11.645,44	465,82
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	28.587,73	14.793,21	13.794,52	17.597,98	10.989,74

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.25
Εξέλιξη μέσης καλλιεργούμενης έκτασης ροδακινιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) (2017-2019)

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	4,6	104	0,4%	3,3	90	0,4%	2,5	79	0,4%
Καπνός	4,1	35	0,1%	2,2	28	0,1%	2,5	29	0,1%
Βαμβάκι	5,0	84	0,4%	4,6	87	0,4%	4,6	104	0,5%
Ελαιοκομικά	1,6	115	0,5%	1,7	139	0,7%	1,6	147	0,7%
Εσπεριδοειδή	2,0	60	0,3%	2,7	101	0,5%	2,8	122	0,6%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	5,0	94	0,4%	5,4	129	0,6%	3,0	55	0,3%
Πρόβατα	6,5	57	0,2%	6,2	57	0,3%	5,3	43	0,2%
Αίγες	5,3	11	0,0%	5,6	13	0,1%	4,8	10	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	2,7	57	0,2%	3,0	65	0,3%	2,6	58	0,2%
Λοιπές αροτραίες	6,7	719	3,1%	8,4	330	1,6%	5,7	650	3,1%
Κηπευτικά & Άνθη	11,5	229	1,0%	8,9	471	2,2%	12,1	241	1,0%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	19,2	18.769	79,7%	20,5	16.564	78,5%	20,6	17.972	79,5%
Βοοειδή	10,4	40	0,2%	9,8	43	0,2%	9,4	46	0,2%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	8,3	10	0,0%	9,3	6	0,0%	7,3	10	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	13,4	2.740	11,6%	12,6	2.573	12,2%	13,2	2.390	11,3%
Συνδυασμός Εκτροφών	14,2	290	1,2%	13,4	274	1,3%	13,4	264	1,3%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	5,4	48	0,2%	4,9	33	0,2%	4,3	46	0,2%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	9,9	74	0,3%	8,9	37	0,2%	7,9	50	0,2%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	4,3	8	0,0%	4,0	51	0,2%	9,1	12	0,1%
Σύνολο	17,5	23.544	100,0%	18,3	21.091	100,0%	18,4	22.328	100%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.26
Μέση ηλικία αρχηγών εκμ/σεων ροδακινιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	- 2.000 EUR		2.000 - 8.000		8.000 - 25.000		25.000 - 50.000		50.000 - 100.000		100.000 - 500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	57,75	0,0%	59,07	0,1%	58,54	0,1%	47,46	0,1%	47,63	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	55,76	0,4%
Καπνός	66,00	0,0%	59,60	0,0%	47,94	0,1%	48,17	0,0%	42,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	50,41	0,1%
Βαμβάκι	46,00	0,0%	57,38	0,1%	52,98	0,3%	51,14	0,1%	51,27	0,1%	55,75	0,0%	.	0,0%	53,02	0,5%
Ελαιοκομικά	59,25	0,0%	58,35	0,4%	51,96	0,2%	48,71	0,1%	55,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	55,23	0,7%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	55,58	0,1%	52,49	0,4%	50,71	0,1%	56,67	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	52,65	0,6%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	.	0,0%	53,87	0,0%	51,06	0,2%	49,55	0,1%	36,00	0,0%	43,00	0,0%	.	0,0%	50,73	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	29,00	0,0%	53,70	0,1%	51,00	0,1%	38,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	49,93	0,2%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	53,75	0,0%	58,50	0,0%	56,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	55,80	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	.	0,0%	52,40	0,0%	50,33	0,1%	49,13	0,1%	44,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	49,80	0,2%
Λοιπές αροτραίες	59,00	0,0%	54,88	0,5%	48,99	1,3%	47,38	0,7%	48,70	0,4%	52,18	0,2%	.	0,0%	49,70	3,1%
Κηπευτικά & Άνηθη	.	0,0%	.	0,0%	50,43	0,1%	47,79	0,3%	48,42	0,4%	49,59	0,2%	32,00	0,0%	48,59	1,0%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	58,39	0,4%	54,59	13,5%	51,22	41,4%	47,71	19,1%	48,27	4,6%	48,40	0,7%	36,00	0,0%	50,79	79,5%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	54,86	0,0%	49,00	0,0%	50,88	0,0%	51,19	0,1%	.	0,0%	51,22	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	60,00	0,0%	51,00	0,0%	.	0,0%	60,25	0,0%	.	0,0%	58,67	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	59,76	0,1%	55,37	1,3%	50,11	5,0%	48,34	3,0%	48,67	1,4%	46,76	0,4%	50,00	0,0%	50,03	11,3%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	62,67	0,1%	53,39	0,4%	47,31	0,5%	48,98	0,3%	55,80	0,0%	.	0,0%	50,63	1,3%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	60,00	0,0%	49,78	0,1%	53,10	0,0%	44,33	0,0%	53,00	0,0%	.	0,0%	50,17	0,2%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	56,00	0,0%	52,00	0,1%	54,50	0,1%	48,07	0,1%	29,00	0,0%	.	0,0%	51,62	0,2%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	56,00	0,0%	47,67	0,0%	26,00	0,0%	54,00	0,0%	33,00	0,0%	.	0,0%	44,75	0,1%
Σύνολο	58,60	0,5%	54,83	16,1%	51,11	49,9%	47,86	24,4%	48,44	7,5%	48,92	1,6%	39,33	0,0%	50,72	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.27
Μέση καλλιεργούμενη έκταση σε στρέμματα εκμεταλλεύσεων ροδακινιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%
Δημητριακά	0,15	0,0%	0,97	0,1%	1,09	0,1%	5,96	0,1%	7,68	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,47	0,4%
Καπνός	0,50	0,0%	0,18	0,0%	1,24	0,1%	8,47	0,0%	1,20	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,52	0,1%
Βαμβάκι	0,80	0,0%	1,88	0,1%	3,14	0,3%	4,04	0,1%	12,03	0,1%	16,45	0,0%	.	0,0%	4,59	0,5%
Ελαιοκομικά	0,48	0,0%	0,65	0,4%	1,46	0,2%	4,86	0,1%	9,35	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	1,56	0,7%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	1,41	0,1%	2,04	0,4%	4,67	0,1%	7,83	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,79	0,6%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	.	0,0%	1,41	0,0%	2,92	0,2%	3,34	0,1%	13,70	0,0%	4,30	0,0%	.	0,0%	3,02	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	0,70	0,0%	3,80	0,1%	5,10	0,1%	11,63	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	5,30	0,2%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	2,23	0,0%	4,95	0,0%	7,35	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	4,82	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	.	0,0%	0,76	0,0%	2,97	0,1%	2,49	0,1%	2,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,58	0,2%
Λοιπές αροτραίες	0,40	0,0%	0,88	0,5%	2,81	1,3%	6,77	0,7%	12,37	0,4%	20,63	0,2%	.	0,0%	5,74	3,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	.	0,0%	4,80	0,1%	7,32	0,3%	13,00	0,4%	21,48	0,2%	9,60	0,0%	12,13	1,0%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1,83	0,4%	6,30	13,5%	15,22	41,4%	31,27	19,1%	57,96	4,6%	85,03	0,7%	99,40	0,0%	20,55	79,5%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	2,97	0,0%	4,85	0,0%	8,76	0,0%	13,92	0,1%	.	0,0%	9,38	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	4,50	0,0%	16,90	0,0%	.	0,0%	5,60	0,0%	.	0,0%	7,30	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	0,55	0,1%	2,67	1,3%	7,15	5,0%	15,52	3,0%	28,90	1,4%	51,70	0,4%	17,70	0,0%	13,20	11,3%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	2,25	0,1%	6,94	0,4%	13,68	0,5%	23,97	0,3%	21,14	0,0%	0,10	0,0%	13,44	1,3%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	0,70	0,0%	2,46	0,1%	1,81	0,0%	11,42	0,0%	21,70	0,0%	.	0,0%	4,26	0,2%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	1,80	0,0%	3,81	0,1%	7,41	0,1%	12,63	0,1%	5,30	0,0%	.	0,0%	7,85	0,2%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	2,10	0,0%	3,62	0,0%	5,00	0,0%	33,30	0,0%	40,40	0,0%	.	0,0%	9,13	0,1%
Σύνολο	1,44	0,5%	5,58	16,1%	13,57	49,9%	27,09	24,4%	43,74	7,5%	54,59	1,6%	31,70	0,0%	18,45	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.28
Μέσο οικονομικό μέγεθος σε ευρώ εκμεταλλεύσεων ροδακινιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000 EUR		8.000 - <25.000 EUR		25.000 - <50.000 EUR		50.000 - <100.000 EUR		100.000 - <500.000 EUR		>500.000 EUR		Σύνολο	
	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%
Δημητριακά	1.314,07	0,0%	5.084,91	0,1%	14.041,37	0,1%	39.141,55	0,1%	67.391,52	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	19.755,46	0,4%
Καπνός	1.988,35	0,0%	5.504,70	0,0%	13.074,89	0,1%	36.708,35	0,0%	66.562,59	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	18.121,47	0,1%
Βαμβάκι	1.904,40	0,0%	6.147,02	0,1%	15.138,75	0,3%	36.457,70	0,1%	71.755,06	0,1%	138.419,89	0,0%	.	0,0%	28.922,16	0,5%
Ελαιοκομικά	1.731,69	0,0%	4.804,08	0,4%	13.304,93	0,2%	35.233,69	0,1%	69.281,37	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	12.257,34	0,7%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	5.243,03	0,1%	16.304,00	0,4%	34.363,45	0,1%	59.461,80	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	20.929,14	0,6%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	.	0,0%	5.249,63	0,0%	14.798,58	0,2%	36.896,69	0,1%	91.839,80	0,0%	269.669,05	0,0%	.	0,0%	24.623,06	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	7.792,55	0,0%	18.810,87	0,1%	36.090,77	0,1%	58.345,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	30.500,82	0,2%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	17.644,42	0,0%	28.333,72	0,0%	56.389,98	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	35.280,50	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	.	0,0%	6.103,01	0,0%	17.807,02	0,1%	31.769,31	0,1%	54.331,82	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	23.016,79	0,2%
Λοιπές αροτραίες	1.523,14	0,0%	5.595,79	0,5%	15.576,23	1,3%	35.604,68	0,7%	67.622,27	0,4%	144.577,83	0,2%	.	0,0%	32.978,70	3,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	.	0,0%	20.489,12	0,1%	37.532,36	0,3%	69.330,25	0,4%	163.263,28	0,2%	512.206,34	0,0%	75.452,00	1,0%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1.445,19	0,4%	5.565,51	13,5%	15.591,06	41,4%	34.058,65	19,1%	65.101,08	4,6%	146.589,11	0,7%	679.066,35	0,0%	22.255,13	79,5%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	17.966,06	0,0%	37.481,16	0,0%	75.927,83	0,0%	176.522,03	0,1%	.	0,0%	104.673,03	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	18.348,50	0,0%	37.135,00	0,0%	.	0,0%	316.844,97	0,0%	.	0,0%	220.477,23	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	1.607,19	0,1%	5.315,39	1,3%	16.179,08	5,0%	34.286,40	3,0%	67.377,47	1,4%	146.417,66	0,4%	860.354,45	0,0%	31.228,54	11,3%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	5.816,91	0,1%	17.794,00	0,4%	35.045,35	0,5%	65.384,99	0,3%	111.288,94	0,0%	613.404,75	0,0%	38.849,30	1,3%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	5.868,85	0,0%	17.472,75	0,1%	31.459,09	0,0%	68.278,96	0,0%	101.155,42	0,0%	.	0,0%	31.827,73	0,2%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	6.140,95	0,0%	18.784,14	0,1%	37.370,04	0,1%	66.129,29	0,1%	193.846,50	0,0%	.	0,0%	43.466,96	0,2%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	6.856,29	0,0%	15.503,27	0,0%	26.781,64	0,0%	74.019,01	0,0%	100.881,08	0,0%	.	0,0%	27.932,97	0,1%
Σύνολο	1.489,02	0,5%	5.527,71	16,1%	15.682,41	49,9%	34.240,61	24,4%	65.998,84	7,5%	151.833,46	1,6%	666.257,97	0,0%	24.613,35	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.29
Μέσος όρος ενισχύσεων εκμεταλλεύσεων ροδακινιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - 8.000		8.000 - 25.000		25.000 - 50.000		50.000 - 100.000		100.000 - 500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.142,84	0,0%	2.321,81	0,1%	6.905,89	0,1%	11.377,28	0,1%	27.610,93	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	7.821,86	0,4%
Καπνός	625,89	0,0%	1.772,82	0,0%	2.716,75	0,1%	6.922,98	0,0%	15.158,58	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	3.781,19	0,1%
Βαμβάκι	2.947,07	0,0%	3.658,91	0,1%	9.306,39	0,3%	22.727,67	0,1%	43.338,02	0,1%	83.655,45	0,0%	.	0,0%	17.708,45	0,5%
Ελαιοκομικά	665,69	0,0%	1.224,30	0,4%	2.457,71	0,2%	5.784,36	0,1%	8.008,80	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2.246,09	0,7%
Εσπεριδοειδή	.	0,0%	710,65	0,1%	2.101,27	0,4%	4.935,89	0,1%	10.367,57	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2.935,50	0,6%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	.	0,0%	515,12	0,0%	1.642,09	0,2%	4.775,44	0,1%	7.943,07	0,0%	46.406,31	0,0%	.	0,0%	3.144,92	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	2.543,90	0,0%	4.630,73	0,1%	7.956,45	0,1%	11.474,05	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	6.774,56	0,2%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	7.569,82	0,0%	8.356,36	0,0%	12.568,67	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	9.726,67	0,0%
Λοιπή αμπελ/ργεια	.	0,0%	639,16	0,0%	1.908,23	0,1%	2.995,77	0,1%	1.712,55	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2.095,85	0,2%
Λοιπές αροτραίες	551,17	0,0%	1.682,02	0,5%	4.086,97	1,3%	10.868,30	0,7%	20.984,37	0,4%	34.568,02	0,2%	.	0,0%	9.317,38	3,1%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	.	0,0%	848,64	0,1%	845,34	0,3%	1.576,95	0,4%	2.385,43	0,2%	497,08	0,0%	1.441,81	1,0%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	688,41	0,4%	711,52	13,5%	1.445,46	41,4%	2.965,06	19,1%	5.960,83	4,6%	11.826,52	0,7%	16.201,60	0,0%	2.030,72	79,5%
Βοοειδή	.	0,0%	.	0,0%	2.150,82	0,0%	6.635,72	0,0%	15.250,90	0,0%	32.222,19	0,1%	.	0,0%	19.132,31	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	383,15	0,0%	552,50	0,0%	.	0,0%	3.463,88	0,0%	.	0,0%	2.465,19	0,0%
Πολυκαλλιέργειες	990,55	0,1%	1.630,59	1,3%	3.223,85	5,0%	6.816,92	3,0%	12.485,13	1,4%	25.110,74	0,4%	81.658,66	0,0%	5.985,55	11,3%
Συνδυασμός Εκτροφών	.	0,0%	1.235,05	0,1%	3.589,38	0,4%	6.439,11	0,5%	12.134,23	0,3%	19.534,04	0,0%	92.799,99	0,0%	7.187,41	1,3%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	614,64	0,0%	3.872,44	0,1%	6.743,71	0,0%	13.877,34	0,0%	37.083,54	0,0%	.	0,0%	7.169,53	0,2%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	.	0,0%	2.817,78	0,0%	4.044,57	0,1%	8.530,36	0,1%	13.285,60	0,1%	36.766,11	0,0%	.	0,0%	9.235,70	0,2%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	1.282,16	0,0%	4.875,18	0,0%	12.328,56	0,0%	20.675,02	0,0%	20.573,60	0,0%	.	0,0%	8.143,43	0,1%
Σύνολο	767,95	0,5%	858,05	16,1%	1.795,86	49,9%	3.914,26	24,4%	8.687,36	7,5%	18.890,99	1,6%	47.789,33	0,0%	2.959,84	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.30
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας επιτραπέζιας ροδακινιάς

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	1.944,00		1.944,00		1.944,00
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης	0,00		0,00	0,00	
ΣΥΝΟΛΟ	1.944,00	0,00	1.944,00	0,00	1.944,00
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας	6.086,50		6.086,50		6.086,50
β) αμοιβή ξένης εργασίας	2.607,50	2.607,50		2.607,50	
γ) Ασφάλιση οικογενειακής εργασίας ΕΦΚΑ/ΟΓΑ	243,46		243,46		243,46
δ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	104,30	104,30			104,30
ΣΥΝΟΛΟ	9.041,76	2.711,80	6.329,96	2.607,50	6.434,26
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	9.595,58		9.595,58	9.595,58	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	4.596,29		4.596,29		4.596,29
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	982,00		982,00	982,00	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,0015%]	76,60		76,60	76,60	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλιστρών (8,5% για 6 μήνες)	42,34		42,34		42,34
ΣΥΝΟΛΟ	15.292,81	0,00	15.292,81	10.654,18	4.638,63
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	9.150,55	9.150,55		9.150,55	
2) Ε.Λ.Γ.Α.	806,40	806,40		806,40	
3) υπηρεσίες τρίτων	300,00	300,00		300,00	
4) γενικές δαπάνες	100,00	100,00		100,00	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	414,28	414,28		0,00	414,28
ΣΥΝΟΛΟ	10.771,23	10.771,23	0,00	10.356,95	414,28
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	37.049,80	13.483,03	23.566,77	23.618,63	13.431,17

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.31

Η καλλιεργούμενη έκταση της πορτοκαλιάς στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) για τα έτη 2017-2019

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. έκτ. Σ.Σ.	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	4,5	30	0,1%	3,9	32	0,1%	2,5	18	0,1%
Καπνός	0,0	0	0,0%	0,0	0	0,0%	0,0	0	0,0%
Βαμβάκι	3,2	3	0,0%	3,6	5	0,0%	2,2	5	0,0%
Ελαιοκομικά	2,1	4.472	14,7%	2,0	4.699	16,4%	2,0	5.250	16,9%
Εσπεριδοειδή	13,1	11.903	39,0%	14,2	10.654	37,2%	14,2	11.920	38,5%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	3,6	45	0,1%	2,1	71	0,2%	2,2	77	0,2%
Πρόβατα	2,2	84	0,3%	2,2	123	0,4%	2,3	92	0,3%
Αίγες	3,5	8	0,0%	3,5	28	0,1%	2,6	15	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	2,4	165	0,5%	2,3	235	0,8%	2,5	200	0,6%
Λοιπές αροτραίες	4,3	474	1,6%	6,0	156	0,5%	4,7	340	1,1%
Κηπευτικά & Άνθη	5,3	285	0,9%	5,3	540	1,9%	5,6	280	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	7,0	10.051	33,0%	7,0	9.310	32,5%	6,9	9.800	31,6%
Βοοειδή	4,9	40	0,1%	5,0	54	0,2%	5,8	45	0,1%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	6,1	45	0,1%	6,7	31	0,1%	7,2	31	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	8,2	1.940	6,4%	8,7	1.785	6,2%	8,5	1.850	6,0%
Συνδυασμός Εκτροφών	6,4	580	1,9%	6,6	563	2,0%	7,4	650	2,1%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	4,5	152	0,5%	3,6	123	0,4%	3,2	170	0,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	2,9	221	0,7%	3,0	125	0,4%	2,9	212	0,7%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	1,0	2	0,0%	2,5	120	0,4%	5,4	20	0,1%
Σύνολο	8,6	30.500	100,0%	8,8	28.654	100,0%	8,8	30.975	100%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.32
Μέση ηλικία αρχηγών εκμεταλλεύσεων πορτοκαλιών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	.	0,0%	64,50	0,0%	54,67	0,0%	55,00	0,0%	62,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	58,39	0,1%
Καπνός	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%
Βαμβάκι	.	0,0%	66,00	0,0%	54,75	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	57,00	0,0%
Ελαιοκομικά	61,92	1,4%	60,61	9,8%	55,68	5,2%	52,88	0,5%	58,07	0,1%	53,33	0,0%	.	0,0%	58,96	16,9%
Εσπεριδοειδή	60,42	1,2%	61,99	19,7%	57,88	15,0%	54,27	2,2%	51,10	0,4%	42,89	0,0%	.	0,0%	59,78	38,5%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	.	0,0%	47,63	0,0%	54,23	0,2%	50,93	0,0%	60,50	0,0%	61,00	0,0%	.	0,0%	53,32	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	61,17	0,0%	54,10	0,2%	45,11	0,1%	52,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	52,97	0,3%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	54,60	0,0%	60,25	0,0%	58,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	57,20	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	71,00	0,0%	58,64	0,0%	54,65	0,3%	53,37	0,2%	49,20	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	54,63	0,6%
Λοιπές αροτραίες	53,00	0,0%	54,52	0,3%	49,46	0,6%	49,68	0,3%	50,18	0,1%	49,42	0,0%	49,00	0,0%	50,72	1,3%
Κηπευτικά & Άνηθη	.	0,0%	65,00	0,0%	49,84	0,2%	52,44	0,3%	47,92	0,2%	53,38	0,1%	48,20	0,0%	50,72	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	62,01	1,8%	61,46	14,1%	55,82	12,9%	50,90	2,3%	49,56	0,3%	48,94	0,1%	57,50	0,0%	58,28	31,5%
Βοοειδή	.	0,0%	54,00	0,0%	57,60	0,0%	51,92	0,0%	54,71	0,0%	48,83	0,0%	39,00	0,0%	52,35	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	50,00	0,0%	51,75	0,0%	54,00	0,0%	47,86	0,1%	48,00	0,0%	49,26	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	56,03	0,1%	56,99	1,3%	51,61	3,0%	49,34	1,2%	50,60	0,4%	46,71	0,1%	.	0,0%	52,24	6,0%
Συνδυασμός Εκτροφών	69,67	0,0%	60,51	0,3%	52,60	1,0%	51,97	0,5%	47,91	0,2%	44,36	0,0%	.	0,0%	53,10	2,1%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	52,90	0,0%	48,79	0,2%	48,65	0,2%	53,38	0,0%	55,00	0,0%	.	0,0%	49,51	0,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	54,00	0,0%	58,95	0,1%	54,20	0,3%	51,71	0,3%	47,73	0,1%	52,00	0,0%	.	0,0%	53,02	0,7%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	60,56	0,0%	51,00	0,0%	47,00	0,0%	51,00	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	54,90	0,1%
Σύνολο	61,43	4,6%	61,31	45,7%	55,97	39,2%	51,80	8,1%	50,34	1,9%	48,91	0,5%	49,00	0,0%	58,18	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.33
Μέση καλλιεργούμενη έκταση σε στρέμματα εκμεταλλεύσεων πορτοκαλιών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%	Μ.Ο. έκτασης	%
Δημητριακά	.	0,0%	0,78	0,0%	2,23	0,0%	3,25	0,0%	13,50	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,49	0,1%
Καπνός	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%
Βαμβάκι	.	0,0%	1,00	0,0%	2,53	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,22	0,0%
Ελαικομικά	0,57	1,4%	1,30	9,8%	3,14	5,2%	6,31	0,5%	13,94	0,1%	28,74	0,0%	.	0,0%	2,02	16,9%
Εσπεριδοειδή	2,38	1,2%	7,15	19,7%	18,53	15,0%	41,82	2,2%	73,76	0,4%	163,42	0,0%	.	0,0%	14,18	38,5%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	.	0,0%	1,08	0,0%	1,26	0,2%	2,75	0,0%	7,75	0,0%	24,80	0,0%	.	0,0%	2,19	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	1,23	0,0%	2,09	0,2%	3,54	0,1%	2,20	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,29	0,3%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	,82	0,0%	4,35	0,0%	4,20	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,57	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	0,35	0,0%	0,85	0,0%	2,27	0,3%	3,09	0,2%	4,70	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	2,45	0,6%
Λοιπές αροτραίες	0,70	0,0%	1,28	0,3%	2,84	0,6%	6,03	0,3%	8,97	0,1%	34,36	0,0%	45,70	0,0%	4,70	1,3%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	1,50	0,0%	1,87	0,2%	3,02	0,3%	5,88	0,2%	14,49	0,1%	35,73	0,0%	5,58	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1,15	1,8%	3,38	14,1%	8,49	12,8%	18,20	2,3%	34,04	0,3%	33,71	0,1%	292,40	0,0%	6,85	31,5%
Βοοειδή	.	0,0%	3,50	0,0%	1,90	0,0%	2,43	0,0%	7,79	0,1%	8,68	0,0%	3,50	0,0%	5,79	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	1,70	0,0%	6,08	0,0%	9,40	0,0%	7,09	0,1%	8,07	0,0%	7,23	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	0,63	0,1%	2,57	1,3%	6,42	3,0%	12,10	1,2%	27,15	0,4%	55,61	0,1%	75,90	0,0%	8,54	6,0%
Συνδυασμός Εκτροφών	0,80	0,0%	2,14	0,3%	5,08	1,0%	9,82	0,5%	17,69	0,2%	21,00	0,0%	181,50	0,0%	7,42	2,1%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	0,92	0,0%	2,82	0,2%	3,51	0,2%	5,74	0,0%	1,10	0,0%	.	0,0%	3,23	0,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	0,30	0,0%	1,19	0,1%	1,79	0,3%	3,09	0,3%	7,26	0,1%	14,95	0,0%	.	0,0%	2,93	0,7%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	1,88	0,0%	3,40	0,0%	5,60	0,0%	19,63	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	5,37	0,1%
Σύνολο	1,29	4,6%	4,50	45,7%	11,03	39,2%	19,86	8,1%	29,88	1,9%	33,00	0,5%	75,33	0,1%	8,83	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.34
Μέσο οικονομικό μέγεθος σε ευρώ εκμεταλλεύσεων πορτοκαλιών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000 EUR		8.000 - <25.000 EUR		25.000 - <50.000 EUR		50.000 - <100.000 EUR		100.000 - <500.000 EUR		>500.000 EUR		Σύνολο	
	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%
Δημητριακά	.	0,0%	2.983,03	0,0%	15.492,37	0,0%	39.399,41	0,0%	95.927,02	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	18.447,52	0,1%
Καπνός	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%
Βαμβάκι	.	0,0%	4.006,96	0,0%	15.683,96	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	13.348,56	0,0%
Ελαιοκομικά	1.575,30	1,4%	4.558,51	9,8%	13.142,72	5,2%	31.668,10	0,5%	65.292,86	0,1%	157.943,64	0,0%	.	0,0%	8.095,03	16,9%
Εσπεριδοειδή	1.523,36	1,2%	4.771,59	19,7%	13.594,17	15,0%	33.262,59	2,2%	64.013,58	0,4%	132.943,31	0,0%	.	0,0%	10.415,12	38,5%
Αμπελοκαλλιέργεια οينوπαραγωγής	.	0,0%	5.198,80	0,0%	14.251,53	0,2%	32.758,56	0,0%	80.435,50	0,0%	323.717,77	0,0%	.	0,0%	24.533,68	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	5.829,54	0,0%	15.785,35	0,2%	35.551,47	0,1%	62.874,14	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	23.862,85	0,3%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	17.424,80	0,0%	34.417,46	0,0%	51.989,14	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	27.678,30	0,0%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	1.506,22	0,0%	5.094,93	0,0%	16.197,62	0,3%	34.802,59	0,2%	63.314,52	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	22.152,14	0,6%
Λοιπές αροτραίες	1.462,06	0,0%	5.373,76	0,3%	15.336,79	0,6%	33.346,35	0,3%	77.244,81	0,1%	156.517,36	0,0%	976.033,60	0,0%	28.606,08	1,3%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	4.848,61	0,0%	18.124,41	0,2%	37.050,08	0,3%	65.326,68	0,2%	203.994,65	0,1%	868.336,38	0,0%	78.191,48	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1.526,35	1,8%	4.751,23	14,1%	14.028,31	12,8%	33.527,67	2,3%	63.870,48	0,3%	160.794,78	0,1%	681.222,09	0,0%	11.517,65	31,5%
Βοοειδή	.	0,0%	7.495,75	0,0%	17.932,67	0,0%	32.371,48	0,0%	77.060,68	0,1%	160.907,93	0,0%	718.697,70	0,0%	93.424,98	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	14.322,41	0,0%	32.419,75	0,0%	66.844,10	0,0%	300.366,09	0,1%	835.672,39	0,0%	274.823,86	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	1.494,84	0,1%	5.380,87	1,3%	15.585,74	3,0%	34.160,14	1,2%	64.286,18	0,4%	161.304,04	0,1%	937.241,66	0,0%	22.141,76	6,0%
Συνδυασμός Εκτροφών	1.703,62	0,0%	5.668,87	0,3%	15.924,54	1,0%	35.062,80	0,5%	65.479,93	0,2%	128.314,96	0,0%	1.117.373,98	0,0%	27.000,43	2,1%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	5.744,42	0,0%	16.122,92	0,2%	32.862,17	0,2%	61.663,77	0,0%	264.934,09	0,0%	.	0,0%	28.377,95	0,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.908,35	0,0%	5.259,39	0,1%	15.757,91	0,3%	35.558,21	0,3%	66.691,41	0,1%	128.406,79	0,0%	.	0,0%	28.559,20	0,7%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	5.938,85	0,0%	14.555,12	0,0%	34.915,66	0,0%	74.976,15	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	21.777,00	0,1%
Σύνολο	1.540,17	4,6%	4.749,15	45,7%	14.011,21	39,2%	33.767,40	8,1%	65.757,10	1,9%	188.218,49	0,5%	855.255,10	0,1%	13.109,21	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.35

Μέσος όρος ενισχύσεων εκμεταλλεύσεων πορτοκαλιών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	.	0,0%	2.162,53	0,0%	4.048,21	0,0%	8.180,47	0,0%	25.434,19	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	5.066,90	0,1%
Καπνός	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%
Βαμβάκι	.	0,0%	4.709,60	0,0%	10.260,17	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	9.150,06	0,0%
Ελαιοκομικά	539,91	1,4%	1.204,56	9,8%	3.170,54	5,2%	6.492,87	0,5%	11.119,23	0,1%	20.166,30	0,0%	.	0,0%	1.960,51	16,9%
Εσπεριδοειδή	329,84	1,2%	899,34	19,7%	2.354,93	15,0%	5.673,47	2,2%	8.759,55	0,4%	12.363,06	0,0%	.	0,0%	1.806,47	38,5%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	.	0,0%	588,43	0,0%	1.784,57	0,2%	3.316,12	0,0%	4.314,61	0,0%	17.191,74	0,0%	.	0,0%	2.289,97	0,3%
Πρόβατα	.	0,0%	1.965,56	0,0%	4.447,70	0,2%	7.555,19	0,1%	12.021,74	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	5.614,33	0,3%
Αίγες	.	0,0%	.	0,0%	4.983,98	0,0%	10.511,08	0,0%	12.996,44	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	7.996,07	0,0%
Λοιπή αμπελ/ργεια	552,83	0,0%	1.210,25	0,0%	2.514,75	0,3%	4.136,82	0,2%	8.016,41	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	3.039,13	0,6%
Λοιπές αροτραίες	1.345,35	0,0%	1.088,30	0,3%	2.815,17	0,6%	6.475,31	0,3%	13.746,39	0,1%	27.164,47	0,0%	17.033,28	0,0%	4.854,58	1,3%
Κηπευτικά & Άνθη	.	0,0%	274,06	0,0%	754,32	0,2%	1.217,82	0,3%	1.660,07	0,2%	4.855,50	0,1%	6.385,13	0,0%	1.759,06	0,9%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	428,84	1,8%	958,56	14,1%	2.433,92	12,8%	4.884,75	2,3%	8.850,59	0,3%	10.437,04	0,1%	33.645,23	0,0%	1.923,04	31,5%
Βοοειδή	.	0,0%	3.158,98	0,0%	3.047,86	0,0%	4.155,94	0,0%	14.423,26	0,1%	23.799,87	0,0%	71.023,42	0,0%	13.941,59	0,2%
Καρποφάγα	.	0,0%	.	0,0%	905,10	0,0%	574,29	0,0%	1.046,42	0,0%	1.593,98	0,1%	1.649,24	0,0%	1.390,10	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	430,51	0,1%	1.033,79	1,3%	2.551,11	3,0%	5.408,50	1,2%	10.439,69	0,4%	19.447,32	0,1%	191.458,86	0,0%	3.556,90	6,0%
Συνδυασμός Εκτροφών	1.025,31	0,0%	1.445,91	0,3%	3.991,64	1,0%	7.768,94	0,5%	12.655,11	0,2%	22.319,60	0,0%	194.192,94	0,0%	5.904,91	2,1%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	.	0,0%	1.027,24	0,0%	2.359,75	0,2%	4.342,14	0,2%	7.845,78	0,0%	38.869,42	0,0%	.	0,0%	3.863,36	0,5%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	175,49	0,0%	2.109,77	0,1%	4.413,46	0,3%	9.035,40	0,3%	15.659,51	0,1%	14.627,40	0,0%	.	0,0%	7.186,54	0,7%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	.	0,0%	1.541,48	0,0%	3.336,00	0,0%	4.473,73	0,0%	17.740,94	0,0%	.	0,0%	.	0,0%	4.802,98	0,1%
Σύνολο	439,17	4,6%	995,47	45,7%	2.577,78	39,2%	5.475,09	8,1%	9.307,78	1,9%	13.441,58	0,5%	38.950,50	0,1%	2.194,68	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.36
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
τυπικής γεωργικής εκμετάλλευσης καλλιέργειας πορτοκαλιάς

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	2.700,00		2.700,00		2.700,00
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης	0,00		0,00	0,00	
ΣΥΝΟΛΟ	2.700,00	0,00	2.700,00	0,00	2.700,00
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας ⁵	3.361,75		3.361,75		3.361,75
β) αμοιβή ξένης εργασίας	3.361,75	3.361,75		3.361,75	
γ) Ασφάλιση οικογενειακής εργασίας ΕΦΚΑ/ΟΓΑ	134,47		134,47		134,47
δ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	134,47	134,47			134,47
ΣΥΝΟΛΟ	6.992,44	3.496,22	3.496,22	3.361,75	3.630,69
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	5.095,42		5.095,42	5.095,42	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	3.239,86		3.239,86		3.239,86
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	1.020,96		1.020,96	1.020,96	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,0015%]	54,00		54,00	54,00	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλίσεων (8,5% για 6 μήνες)	43,00		43,00		43,00
ΣΥΝΟΛΟ	9.453,25	0,00	9.453,25	6.170,39	3.282,86
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	8.950,88	8.950,88		8.950,88	
2) Ε.Λ.Γ.Α.	1.425,60	1.425,60		1.425,60	
3) υπηρεσίες τρίτων	300,00	300,00		300,00	
4) γενικές δαπάνες	100,00	100,00		100,00	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	431,06	431,06		0,00	431,06
ΣΥΝΟΛΟ	11.207,53	11.207,53	0,00	10.776,48	431,06
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	30.983,22	14.703,75	16.279,47	20.308,61	10.674,61

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.37
Ο μέσος όρος ΖΜ προβάτων και ο αριθμός εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) για τα έτη 2017-2019

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. ΖΜ προβάτων	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. ΖΜ προβάτων	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. ΖΜ προβάτων	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	3,14	344	0,4%	2,10	227	0,3%	1,79	189	0,3%
Καπνός	2,10	58	0,1%	2,39	50	0,1%	2,16	38	0,1%
Βαμβάκι	1,80	177	0,2%	1,87	200	0,3%	1,95	189	0,3%
Ελαιοκομικά	1,85	2.177	2,7%	2,34	2.058	2,9%	2,16	1.963	2,7%
Εσπεριδοειδή	1,98	57	0,1%	2,76	71	0,1%	2,76	65	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	2,91	84	0,1%	2,98	123	0,2%	3,44	64	0,1%
Πρόβατα	19,85	26.651	32,7%	19,59	29.928	42,5%	21,30	29.043	40,7%
Αίγες	1,38	6.298	7,7%	2,70	1.030	1,5%	2,49	624	0,9%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	1,26	46	0,1%	2,18	70	0,1%	1,83	52	0,1%
Λοιπές αροτραίες	4,69	2.555	3,1%	4,68	1.356	1,9%	4,40	1.893	2,6%
Κηπευτικά & Άνθη	5,15	216	0,3%	5,54	402	0,6%	6,27	218	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	2,82	1.808	2,2%	3,19	1.975	2,8%	3,21	1.451	2,0%
Βοοειδή	5,41	944	1,2%	6,69	825	1,2%	6,53	802	1,1%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	6,10	26	0,0%	10,69	118	0,2%	9,54	69	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	4,33	3.357	4,1%	4,82	3.000	4,3%	4,98	2.606	3,6%
Συνδυασμός Εκτροφών	7,62	11.598	14,2%	9,59	11.267	16,0%	9,37	10.115	14,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	11,65	7.532	9,2%	12,66	5.080	7,2%	12,66	6.509	9,1%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	12,29	17.528	21,5%	13,44	10.561	15,0%	14,28	15.434	21,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	10,23	99	0,1%	14,71	2.122	3,0%	13,35	121	0,2%
Σύνολο	11,95	81.555	100%	13,87	70.463	100%	14,81	71.445	100%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2017-2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.38
Μέση ηλικία αρχηγών εκμεταλλεύσεων προβάτων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	63,79	0,0%	61,76	0,1%	57,00	0,1%	50,59	0,0%	54,08	0,0%	55,33	0,0%	0,0%	0,0%	58,53	0,3%
Καπνός		0,0%	45,00	0,0%	50,47	0,0%	50,00	0,0%	52,00	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	49,66	0,1%
Βαμβάκι		0,0%	59,36	0,0%	57,83	0,2%	51,24	0,0%	56,75	0,0%	37,00	0,0%	0,0%	0,0%	56,77	0,3%
Ελαιοκομικά	58,63	0,0%	61,22	0,8%	56,47	1,6%	52,08	0,2%	51,20	0,0%	46,38	0,0%	0,0%	0,0%	57,46	2,7%
Εσπεριδοειδή		0,0%	66,67	0,0%	57,94	0,0%	51,18	0,0%	52,00	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	56,92	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	50,00	0,0%	64,29	0,0%	60,10	0,0%	52,35	0,0%	56,78	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	57,72	0,1%
Πρόβατα	58,12	0,5%	56,09	7,0%	46,62	19,8%	44,01	10,6%	44,89	2,4%	45,59	0,3%	0,0%	0,0%	47,63	40,6%
Αίγες	58,00	0,0%	51,88	0,1%	48,02	0,5%	51,94	0,2%	49,46	0,0%	62,33	0,0%	0,0%	0,0%	49,96	0,9%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	58,43	0,0%	48,46	0,0%	53,33	0,0%	63,50	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	51,79	0,1%
Λοιπές αροτραίες	58,38	0,0%	58,54	0,4%	53,80	1,2%	50,84	0,6%	49,09	0,3%	49,59	0,1%		0,0%	53,33	2,7%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	49,05	0,0%	50,39	0,1%	49,53	0,1%	50,45	0,1%	54,40	0,0%	50,05	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	56,60	0,0%	60,19	0,3%	56,14	1,2%	51,67	0,4%	53,09	0,1%	49,82	0,0%	63,00	0,0%	55,76	2,0%
Βοοειδή		0,0%	56,86	0,0%	49,41	0,1%	50,10	0,3%	49,91	0,4%	51,02	0,3%	51,60	0,0%	50,27	1,1%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	57,71	0,0%	56,17	0,0%	49,42	0,0%	51,97	0,0%	49,60	0,0%	52,69	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	57,33	0,0%	60,78	0,6%	54,48	1,9%	49,64	0,8%	49,80	0,3%	51,29	0,1%		0,0%	53,97	3,6%
Συνδυασμός Εκτροφών	60,29	0,1%	59,53	3,5%	52,85	7,0%	49,46	2,8%	48,54	0,7%	48,81	0,1%	46,00	0,0%	53,64	14,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	62,38	0,1%	58,34	1,5%	51,32	4,0%	48,47	2,6%	48,13	0,9%	47,44	0,1%		0,0%	51,40	9,1%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	58,02	0,2%	57,50	3,3%	51,13	9,3%	49,57	6,4%	49,63	2,1%	48,14	0,3%	0,0%	0,0%	51,52	21,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	48,00	0,0%	65,00	0,0%	43,67	0,0%	45,02	0,1%	44,93	0,0%	46,56	0,0%		0,0%	45,44	0,2%
Σύνολο	58,77	1,1%	57,75	17,8%	50,03	47,1%	47,22	25,1%	47,88	7,5%	48,74	1,4%	52,18	0,0%	50,62	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.39
Μέσος ΖΜ εκμεταλλεύσεων προβάτων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%	M.O. ΖΜ	%
Δημητριακά	0,46	0,0%	1,06	0,1%	1,73	0,1%	4,68	0,0%	4,36	0,0%	1,47	0,0%	0,0%	0,0%	1,79	0,3%
Καπνός		0,0%	0,82	0,0%	1,96	0,0%	2,42	0,0%	4,53	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	2,16	0,1%
Βαμβάκι		0,0%	0,97	0,0%	1,98	0,2%	2,38	0,0%	3,28	0,0%	6,00	0,0%	0,0%	0,0%	1,95	0,3%
Ελαιοκομικά	0,22	0,0%	1,02	0,8%	2,14	1,6%	4,23	0,2%	7,58	0,0%	25,02	0,0%	0,0%	0,0%	2,16	2,7%
Εσπεριδοειδή		0,0%	0,86	0,0%	2,23	0,0%	3,75	0,0%	6,38	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	2,76	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	0,25	0,0%	0,61	0,0%	1,94	0,0%	3,92	0,0%	10,23	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	3,44	0,1%
Πρόβατα	1,39	0,5%	4,95	7,0%	15,52	19,8%	32,16	10,6%	59,26	2,4%	130,56	0,3%	507,60	0,0%	21,30	40,7%
Αίγες	0,25	0,0%	0,81	0,1%	2,04	0,5%	3,74	0,2%	6,15	0,0%	26,53	0,0%	0,0%	0,0%	2,49	0,9%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	0,91	0,0%	1,55	0,0%	2,56	0,0%	3,55	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	1,83	0,1%
Λοιπές αροτραίες	0,25	0,0%	1,05	0,4%	2,65	1,2%	5,56	0,6%	10,50	0,3%	18,82	0,1%		0,0%	4,40	2,6%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	2,06	0,0%	3,62	0,1%	6,56	0,1%	9,09	0,1%	19,87	0,0%	6,27	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	0,36	0,0%	1,11	0,3%	2,42	1,2%	4,47	0,4%	9,39	0,1%	21,19	0,0%	17,60	0,0%	3,21	2,0%
Βοοειδή		0,0%	0,89	0,0%	2,18	0,1%	4,11	0,3%	6,07	0,4%	10,39	0,3%	44,43	0,0%	6,53	1,1%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	2,67	0,0%	4,86	0,0%	6,30	0,0%	13,65	0,0%	12,78	0,0%	9,54	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	0,27	0,0%	1,34	0,6%	3,18	1,9%	7,12	0,8%	13,79	0,3%	24,11	0,1%	157,30	0,0%	4,98	3,6%
Συνδυασμός Εκτροφών	0,77	0,1%	2,36	3,5%	7,25	7,0%	16,57	2,8%	30,33	0,7%	53,92	0,1%	47,30	0,0%	9,37	14,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	0,76	0,1%	2,49	1,5%	8,07	4,0%	17,78	2,6%	31,66	0,9%	53,47	0,1%		0,0%	12,66	9,1%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	0,81	0,2%	2,85	3,3%	8,97	9,3%	19,39	6,3%	34,64	2,1%	56,24	0,3%	311,20	0,0%	14,28	21,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	0,10	0,0%	1,73	0,0%	5,27	0,0%	12,80	0,1%	18,90	0,0%	32,49	0,0%		0,0%	13,35	0,2%
Σύνολο	1,02	1,1%	3,31	17,8%	10,44	47,0%	22,73	25,1%	37,25	7,5%	52,69	1,5%	77,05	0,0%	14,81	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.40
Μέσο οικονομικό μέγεθος σε ευρώ εκμεταλλεύσεων προβάτων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	<2.000 EUR		2.000 - <8.000 EUR		8.000 - <25.000 EUR		25.000 - <50.000 EUR		50.000 - <100.000 EUR		100.000 - <500.000 EUR		>500.000 EUR		Σύνολο	
	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%	Μ.Ο. Οικ. Μεγ.	%
Δημητριακά	1.004,0	0,0%	4.633,8	0,1%	14.119,0	0,1%	34.059,4	0,0%	70.340,0	0,0%	120.011,9	0,0%	0,0%	0,0%	16.586,8	0,3%
Καπνός		0,0%	5.739,2	0,0%	11.809,7	0,0%	33.184,4	0,0%	72.520,7	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	22.304,3	0,1%
Βαμβάκι		0,0%	5.371,4	0,0%	15.092,2	0,2%	32.124,9	0,0%	60.781,2	0,0%	131.253,9	0,0%	0,0%	0,0%	18.207,7	0,3%
Ελαιοκομικά	1.552,7	0,0%	5.571,5	0,8%	13.738,8	1,6%	32.430,7	0,2%	70.721,8	0,0%	181.293,6	0,0%	0,0%	0,0%	14.532,8	2,7%
Εσπεριδοειδή		0,0%	6.178,2	0,0%	16.168,9	0,0%	36.375,8	0,0%	65.099,3	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	23.834,3	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οίνοπαραγωγής	1.490,7	0,0%	4.810,3	0,0%	14.153,0	0,0%	35.303,1	0,0%	75.336,9	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	26.957,4	0,1%
Πρόβατα	1.380,1	0,5%	5.119,1	7,0%	16.024,1	19,8%	34.309,9	10,6%	64.439,1	2,4%	138.911,6	0,3%	623.563,6	0,0%	22.504,0	40,7%
Αίγες	1.498,1	0,0%	5.190,1	0,1%	16.193,5	0,5%	33.161,4	0,2%	62.991,4	0,0%	114.331,2	0,0%	0,0%	0,0%	20.540,0	0,9%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	5.064,9	0,0%	18.083,3	0,0%	34.175,5	0,0%	55.183,1	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	22.399,7	0,1%
Λοιπές αροτραίες	1.428,5	0,0%	5.374,6	0,4%	15.764,7	1,2%	34.626,1	0,6%	70.040,2	0,3%	147.447,8	0,1%	0,0%	0,0%	28.410,3	2,6%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	0,0%	0,0%	18.809,6	0,0%	37.182,0	0,1%	71.340,5	0,1%	204.302,0	0,1%	731.197,5	0,0%	105.620,0	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1.599,9	0,0%	5.786,6	0,3%	15.228,9	1,2%	33.911,8	0,4%	67.673,9	0,1%	158.633,1	0,0%	737.227,3	0,0%	22.314,5	2,0%
Βοοειδή		0,0%	6.463,5	0,0%	17.361,2	0,1%	37.286,0	0,3%	72.260,5	0,4%	162.321,9	0,3%	613.157,2	0,0%	84.474,1	1,1%
Καρποφάγα		0,0%	0,0%	0,0%	17.238,2	0,0%	40.350,2	0,0%	77.210,0	0,0%	204.611,7	0,0%	853.868,3	0,0%	179.545,8	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	1.542,9	0,0%	5.786,4	0,6%	15.442,7	1,9%	34.428,0	0,8%	66.902,4	0,3%	145.341,4	0,1%	937.241,7	0,0%	24.603,9	3,6%
Συνδυασμός Εκτροφών	1.644,0	0,1%	5.288,1	3,5%	15.252,4	7,0%	34.324,2	2,8%	64.236,8	0,7%	142.608,6	0,1%	815.265,3	0,0%	20.088,4	14,2%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.393,0	0,1%	5.229,6	1,5%	16.049,1	4,0%	34.987,9	2,6%	65.104,0	0,9%	137.739,5	0,1%	0,0%	0,0%	25.695,7	9,1%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.540,1	0,2%	5.090,1	3,3%	16.029,8	9,3%	34.939,8	6,3%	65.220,5	2,1%	141.609,2	0,3%	652.250,5	0,0%	26.556,5	21,6%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	1.281,5	0,0%	6.419,0	0,0%	17.101,2	0,0%	38.009,8	0,1%	66.115,9	0,0%	153.351,4	0,0%	0,0%	0,0%	47.287,6	0,2%
Σύνολο	1.439,3	1,1%	5.217,3	17,8%	15.784,2	47,0%	34.572,0	25,1%	65.692,4	7,5%	151.186,8	1,5%	732.022,2	0,0%	24.442,2	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.41
Μέσος όρος ενισχύσεων εκμεταλλεύσεων προβάτων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	≤ 2.000 EUR		2.000 - 8.000		8.000 - 25.000		25.000 - 50.000		50.000 - 100.000		100.000 - 500.000		≥ 500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.395,8	0,0%	2.700,0	0,1%	5.925,5	0,1%	12.574,8	0,0%	20.916,4	0,0%	27.069,3	0,0%	0,0%	0,0%	6.266,6	0,3%
Καπνός		0,0%	1.234,2	0,0%	2.086,9	0,0%	7.349,4	0,0%	13.572,9	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	4.493,5	0,1%
Βαμβάκι		0,0%	1.725,2	0,0%	5.411,9	0,2%	10.883,9	0,0%	16.228,7	0,0%	38.087,5	0,0%	0,0%	0,0%	6.223,0	0,3%
Ελαιοκομικά	538,9	0,0%	1.667,6	0,9%	3.699,4	1,6%	7.297,0	0,2%	12.287,9	0,0%	30.955,5	0,0%	0,0%	0,0%	3.641,1	2,8%
Εσπεριδοειδή		0,0%	715,0	0,0%	2.731,4	0,0%	4.446,3	0,0%	8.007,0	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	3.410,4	0,1%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής		0,0%	1.612,2	0,0%	1.893,2	0,0%	5.605,6	0,0%	8.048,3	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	3.808,3	0,1%
Πρόβατα	1.079,8	0,3%	1.684,7	6,7%	3.808,1	19,1%	7.160,8	10,3%	12.334,8	2,4%	22.838,4	0,3%	83.730,8	0,0%	4.965,2	39,2%
Αίγες	820,7	0,0%	1.873,4	0,1%	4.593,0	0,4%	8.728,9	0,2%	15.281,4	0,0%	6.776,5	0,0%		0,0%	5.597,6	0,9%
Λοιπή αμπελ/ργεια		0,0%	1.582,9	0,0%	4.997,8	0,0%	8.257,3	0,0%	6.921,0	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	5.552,3	0,1%
Λοιπές αροτραίες	818,3	0,0%	1.925,1	0,5%	4.565,3	1,2%	8.119,8	0,6%	14.494,8	0,3%	24.040,9	0,1%		0,0%	6.630,0	2,7%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	1.810,3	0,0%	2.645,1	0,1%	3.829,0	0,1%	6.108,5	0,1%	8.328,6	0,0%	3.965,7	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	545,4	0,0%	1.697,5	0,3%	3.678,2	1,3%	5.862,5	0,4%	8.839,7	0,1%	17.068,8	0,0%	12.216,3	0,0%	4.221,9	2,1%
Βοοειδή		0,0%	1.193,5	0,0%	2.921,1	0,1%	5.180,3	0,3%	10.616,2	0,4%	20.568,6	0,3%	42.372,6	0,0%	11.264,1	1,1%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	2.012,4	0,0%	1.893,7	0,0%	2.768,2	0,0%	4.337,1	0,0%	3.596,4	0,0%	3.383,5	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	1.014,8	0,0%	1.881,6	0,6%	3.874,4	2,0%	6.812,3	0,8%	11.435,3	0,3%	21.155,6	0,1%	150.569,1	0,0%	5.141,4	3,8%
Συνδυασμός Εκτροφών	841,5	0,1%	1.703,5	3,5%	3.846,1	7,2%	7.167,2	2,9%	11.742,9	0,7%	22.289,7	0,1%	96.214,7	0,0%	4.527,3	14,6%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.024,3	0,1%	1.942,5	1,5%	4.092,4	4,1%	7.869,5	2,7%	13.996,2	0,9%	24.347,7	0,1%		0,0%	6.006,1	9,4%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.149,2	0,2%	1.938,1	3,3%	4.261,9	9,5%	7.909,9	6,5%	13.087,7	2,2%	22.549,6	0,3%	127.020,0	0,0%	6.124,9	22,0%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	305,7	0,0%	1.535,2	0,0%	3.373,7	0,0%	4.792,6	0,1%	8.754,7	0,0%	20.196,7	0,0%		0,0%	6.457,8	0,2%
Σύνολο	1.030,7	0,8%	1.775,6	17,7%	3.957,1	47,1%	7.399,0	25,2%	12.460,0	7,6%	20.954,6	1,5%	39.992,1	0,0%	5.332,2	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.42
Ο μέσος όρος ΖΜ αιγών και ο αριθμός εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση (ΤΟΠ) για τα έτη 2017-2019

	2017			2018			2019		
	Μ.Ο. ΖΜ αιγών	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. ΖΜ προβάτων	Αριθμ. Εκμετ.	%	Μ.Ο. ΖΜ προβάτων	Αριθμ. Εκμετ.	%
Δημητριακά	2,14	172	0,4%	2,17	154	0,4%	1,86	113	0,3%
Καπνός	1,88	32	0,1%	2,18	34	0,1%	2,56	21	0,1%
Βαμβάκι	1,12	36	0,1%	1,37	43	0,1%	1,28	48	0,1%
Ελαιοκομικά	1,11	1.254	2,9%	1,37	1.427	3,4%	1,31	1.336	3,2%
Εσπεριδοειδή	1,05	13	0,0%	1,19	15	0,0%	1,03	16	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	0,88	37	0,1%	1,53	70	0,2%	1,04	38	0,1%
Πρόβατα	2,58	7.532	17,6%	3,31	9.413	22,4%	3,13	7.754	18,7%
Αίγες	21,47	6.568	15,4%	22,35	7.449	17,7%	22,52	6.450	15,6%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια	1,07	40	0,1%	1,48	72	0,2%	1,65	57	0,1%
Λοιπές αροτραίες	3,23	925	2,2%	3,49	618	1,5%	3,25	929	2,2%
Κηπευτικά & Άνθη	2,72	119	0,3%	2,54	199	0,5%	3,40	110	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες	1,55	1.071	2,5%	1,80	1.334	3,2%	1,81	1.002	2,4%
Βοοειδή	5,83	571	1,3%	6,57	663	1,6%	6,79	653	1,6%
Καρποφάγα (Χοίροι - Πτηνά)	3,94	5	0,0%	3,56	57	0,1%	2,76	26	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	2,03	1.575	3,7%	2,71	1.686	4,0%	2,59	1.405	3,4%
Συνδυασμός Εκτροφών	4,10	5.834	13,6%	5,23	6.333	15,1%	4,95	5.543	13,4%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	6,10	3.015	7,1%	6,70	2.172	5,2%	6,85	2.834	6,8%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	10,30	13.899	32,5%	11,75	9.366	22,3%	11,53	12.983	31,4%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	11,32	57	0,1%	6,65	923	2,2%	9,68	78	0,2%
Σύνολο	8,42	42.755	100%	9,00	42.028	100%	9,24	41.396	100%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.43
Μέση ηλικία αρχηγών εκμεταλλεύσεων αιγών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%	Μ.Ο. ηλικίας	%
Δημητριακά	55,00	0,1%	59,78	0,1%	55,34	0,1%	54,88	0,0%	52,50	0,0%	49,33	0,0%	0,0%	0,0%	56,54	0,3%
Καπνός		0,0%	49,17	0,0%	48,00	0,0%	58,00	0,0%	43,00	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	49,05	0,1%
Βαμβάκι		0,0%	51,00	0,0%	55,52	0,1%	46,43	0,0%	46,00	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	53,04	0,1%
Ελαιοκομικά	61,59	0,1%	61,11	1,1%	55,71	1,7%	52,80	0,3%	49,93	0,0%	48,17	0,0%	0,0%	0,0%	57,37	3,2%
Εσπεριδοειδή		0,0%	59,50	0,0%	57,43	0,0%	56,00	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	57,94	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	51,00	0,0%	65,44	0,0%	59,33	0,0%	56,63	0,0%	56,00	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	59,82	0,1%
Πρόβατα	60,55	0,2%	59,44	2,8%	50,14	8,2%	47,82	5,6%	47,79	1,7%	49,50	0,2%	0,0%	0,0%	50,68	18,7%
Αίγες	59,01	0,7%	53,12	3,5%	48,36	8,7%	50,47	2,4%	50,32	0,2%	50,17	0,0%	0,0%	0,0%	50,28	15,6%
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	59,60	0,0%	50,00	0,1%	51,56	0,0%	59,25	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	51,98	0,1%
Λοιπές αροτραίες	59,70	0,0%	55,95	0,4%	53,59	1,1%	53,37	0,4%	48,49	0,2%	49,97	0,1%	0,0%	0,0%	53,47	2,2%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	49,75	0,0%	48,80	0,1%	49,25	0,1%	50,37	0,0%	59,00	0,0%	49,46	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	59,84	0,5%	55,80	1,4%	53,09	0,4%	53,66	0,1%	49,33	0,0%		0,0%	56,02	2,4%
Βοοειδή		0,0%	54,20	0,0%	51,55	0,2%	50,22	0,4%	50,04	0,6%	52,41	0,4%	50,25	0,0%	50,86	1,6%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	50,50	0,0%	57,14	0,0%	46,25	0,0%	53,63	0,0%	37,00	0,0%	52,08	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	61,60	0,0%	60,10	0,7%	54,09	1,7%	49,87	0,6%	49,77	0,2%	50,72	0,0%		0,0%	54,34	3,4%
Συνδυασμός Εκτροφών	58,80	0,2%	59,22	3,7%	54,05	6,2%	50,72	2,6%	49,64	0,7%	47,56	0,1%	0,0%	0,0%	54,64	13,4%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	59,46	0,1%	57,27	1,4%	51,81	2,8%	50,09	1,8%	49,56	0,7%	48,89	0,1%	0,0%	0,0%	52,34	6,9%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	58,53	0,3%	57,79	4,9%	51,16	13,5%	50,19	9,3%	50,00	2,9%	49,26	0,4%	0,0%	0,0%	51,85	31,4%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	56,00	0,0%	57,17	0,0%	48,25	0,0%	47,92	0,1%	42,73	0,1%	50,13	0,0%	0,0%	0,0%	47,27	0,2%
Σύνολο	59,11	1,7%	57,70	19,2%	51,38	45,9%	49,84	24,2%	49,37	7,6%	50,14	1,5%	49,50	0,0%	52,19	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.44
Μέσος ΖΜ εκμεταλλεύσεων αιγών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%	Μ.Ο. ΖΜ	%
Δημητριακά	0,47	0,1%	0,84	0,1%	2,08	0,1%	4,40	0,0%	9,98	0,0%	1,03	0,0%	0,0%	1,86	0,3%	
Καπνός		0,0%	0,85	0,0%	3,41	0,0%	3,05	0,0%	1,70	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	2,56	0,1%	
Βαμβάκι		0,0%	0,85	0,0%	1,17	0,1%	1,67	0,0%	3,25	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,28	0,1%	
Ελαιοκομικά	0,36	0,1%	0,86	1,1%	1,31	1,7%	2,50	0,3%	5,12	0,0%	8,09	0,0%	0,0%	1,31	3,2%	
Εσπεριδοειδή		0,0%	0,88	0,0%	1,14	0,0%	1,07	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,03	0,0%	
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	0,90	0,0%	1,01	0,0%	0,98	0,0%	1,20	0,0%	1,20	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,04	0,1%	
Πρόβατα	0,38	0,2%	0,74	2,8%	2,02	8,2%	4,18	5,6%	7,45	1,7%	14,05	0,2%	78,50	3,13	18,7%	
Αίγες	2,02	0,7%	7,47	3,5%	21,73	8,6%	45,41	2,4%	84,28	0,3%	165,63	0,0%	0,0%	22,52	15,6%	
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	0,56	0,0%	1,57	0,1%	2,02	0,0%	2,00	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	1,65	0,1%	
Λοιπές αροτραίες	0,37	0,0%	1,11	0,4%	2,22	1,1%	3,64	0,4%	7,47	0,2%	15,80	0,1%	0,0%	3,25	2,2%	
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	0,0%	0,0%	1,28	0,0%	2,02	0,1%	3,88	0,1%	5,60	0,0%	5,60	0,0%	3,40	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	0,97	0,5%	1,59	1,4%	2,97	0,4%	3,52	0,1%	6,66	0,0%	0,0%	1,81	2,4%	
Βοοειδή		0,0%	1,05	0,0%	2,27	0,2%	3,93	0,4%	7,26	0,6%	11,81	0,4%	6,45	0,0%	6,79	1,6%
Καρποφάγα		0,0%	0,0%	0,0%	1,47	0,0%	3,53	0,0%	4,80	0,0%	1,44	0,0%	7,50	0,0%	2,76	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	0,52	0,0%	1,14	0,7%	1,98	1,7%	3,35	0,6%	8,18	0,2%	13,29	0,1%	1,10	0,0%	2,59	3,4%
Συνδυασμός Εκτροφών	0,84	0,2%	1,61	3,7%	4,04	6,2%	9,53	2,6%	12,59	0,7%	24,74	0,1%	38,60	4,95	13,4%	
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1,04	0,1%	2,13	1,4%	5,75	2,8%	9,80	1,8%	12,10	0,7%	21,69	0,1%	0,0%	6,85	6,8%	
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1,05	0,3%	2,71	4,9%	8,68	13,4%	16,13	9,3%	22,04	2,9%	36,12	0,4%	105,05	11,53	31,4%	
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	0,40	0,0%	1,35	0,0%	5,59	0,0%	5,84	0,1%	12,19	0,1%	24,70	0,0%	0,0%	9,68	0,2%	
Σύνολο	1,28	1,7%	2,78	19,2%	8,15	45,8%	13,86	24,2%	16,54	7,6%	21,88	1,5%	33,38	0,0%	9,24	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.45
Μέσο οικονομικό μέγεθος σε ευρώ εκμεταλλεύσεων αιγών στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	EUR		EUR		EUR		EUR		EUR		EUR		EUR		EUR	
	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%	M.O.	%
	Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.		Οικ.	
	Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.		Μεγ.	
Δημητριακά	858,9	0,1%	4.785,6	0,1%	14.643,7	0,1%	35.693,6	0,0%	60.121,1	0,0%	150.888,7	0,0%	0,0%	15.783,3	0,3%	
Καπνός		0,0%	5.921,7	0,0%	14.084,2	0,0%	31.827,4	0,0%	74.538,2	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	16.320,6	0,1%	
Βαμβάκι		0,0%	5.503,4	0,0%	14.571,9	0,1%	30.308,1	0,0%	76.328,2	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	17.928,5	0,1%	
Ελαιοκομικά	1.467,7	0,1%	5.422,6	1,1%	13.791,1	1,7%	32.670,2	0,3%	65.879,8	0,0%	166.879,6	0,0%	0,0%	13.546,4	3,2%	
Εσπεριδοειδή		0,0%	3.896,6	0,0%	16.885,9	0,0%	39.503,4	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	16.255,7	0,0%	
Αμπελοκαλλιέργεια οινοπαραγωγής	1.893,0	0,0%	5.435,4	0,0%	12.420,4	0,0%	39.164,9	0,0%	57.668,4	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	18.500,9	0,1%	
Πρόβατα	1.591,5	0,2%	5.099,0	2,8%	16.415,4	8,2%	35.361,4	5,6%	65.116,8	1,7%	140.687,1	0,2%	623.563,6	0,0%	26.433,6	18,7%
Αίγες	1.329,1	0,7%	5.080,1	3,5%	15.166,8	8,6%	32.718,2	2,4%	62.607,3	0,3%	124.090,4	0,0%	0,0%	15.916,6	15,6%	
Λοιπή αμπελοκαλλιέργεια		0,0%	5.743,9	0,0%	17.165,4	0,1%	31.953,2	0,0%	58.121,8	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	23.707,5	0,1%	
Λοιπές αροτραίες	1.321,4	0,0%	5.583,2	0,4%	15.126,2	1,1%	34.238,0	0,4%	68.453,4	0,2%	143.845,3	0,1%	0,0%	26.514,2	2,2%	
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%	0,0%	0,0%	19.621,4	0,0%	37.623,5	0,1%	71.509,9	0,1%	164.024,6	0,0%	798.509,0	0,0%	79.196,5	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	5.628,6	0,5%	14.958,2	1,4%	33.983,3	0,4%	66.142,3	0,1%	156.331,8	0,0%	0,0%	19.542,8	2,4%	
Βοοειδή		0,0%	5.457,0	0,0%	17.511,0	0,2%	36.858,6	0,4%	71.205,4	0,6%	161.058,6	0,4%	584.191,5	0,0%	79.256,5	1,6%
Καρποφάγα		0,0%	0,0%	0,0%	16.334,3	0,0%	37.550,6	0,0%	74.715,9	0,0%	220.677,9	0,0%	611.381,4	0,0%	116.789,5	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	1.457,9	0,0%	5.472,2	0,7%	15.083,7	1,7%	34.348,9	0,6%	67.011,4	0,2%	145.914,2	0,1%	937.241,7	0,0%	22.331,1	3,4%
Συνδυασμός Εκτροφών	1.537,2	0,2%	5.176,8	3,7%	14.939,9	6,2%	34.102,6	2,6%	64.420,0	0,7%	145.770,7	0,1%	1.117.374,0	0,0%	19.266,1	13,4%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.471,2	0,1%	5.021,0	1,4%	15.758,4	2,8%	35.108,8	1,8%	65.368,5	0,7%	132.161,8	0,1%	0,0%	24.918,7	6,8%	
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	1.503,6	0,3%	5.033,6	4,9%	16.072,5	13,4%	34.942,5	9,3%	65.258,7	2,9%	138.435,8	0,4%	652.250,5	0,0%	26.198,7	31,4%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	986,6	0,0%	5.324,1	0,0%	19.468,1	0,0%	37.471,8	0,1%	68.118,8	0,1%	164.495,1	0,0%	0,0%	56.633,5	0,2%	
Σύνολο	1.412,2	1,7%	5.144,6	19,2%	15.612,8	45,8%	34.714,7	24,2%	65.808,9	7,6%	147.669,7	1,5%	702.667,0	0,0%	23.965,8	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.46
Μέσος όρος ενισχύσεων εκμεταλλεύσεων προβάτων στην Ελλάδα
κατά παραγωγική κατεύθυνση και τάξη οικονομικού μεγέθους (2019)

	< 2.000 EUR		2.000 - <8.000		8.000 - <25.000		25.000 - <50.000		50.000 - <100.000		100.000 - <500.000		>500.000		Σύνολο	
	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%	Μ.Ο. ενισχ.	%
Δημητριακά	1.625,9	0,0%	2.767,4	0,1%	6.301,3	0,1%	14.545,8	0,0%	16.616,1	0,0%	47.729,3	0,0%	0,0%	0,0%	6.426,1	0,3%
Καπνός		0,0%	1.718,0	0,0%	4.278,7	0,0%	4.973,9	0,0%	8.661,6	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	4.043,5	0,0%
Βαμβάκι		0,0%	1.967,2	0,0%	5.611,5	0,1%	9.284,4	0,0%	27.886,7	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	6.467,9	0,1%
Ελαιοκομικά	495,7	0,1%	1.780,8	1,1%	3.746,7	1,8%	7.074,9	0,3%	11.579,5	0,0%	31.504,5	0,0%		0,0%	3.512,2	3,3%
Εσπεριδοειδή		0,0%	1.335,4	0,0%	2.192,6	0,0%	3.474,5	0,0%		0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	2.363,3	0,0%
Αμπελοκαλλιέργεια οίνοπαραγωγής		0,0%	2.116,5	0,0%	1.950,5	0,0%	5.378,1	0,0%	8.268,7	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	3.100,1	0,1%
Πρόβατα	742,3	0,1%	1.648,4	2,7%	3.933,2	8,0%	7.466,3	5,6%	12.734,1	1,7%	24.956,3	0,2%	83.730,8	0,0%	5.768,1	18,3%
Αίγες	1.134,2	0,5%	2.138,9	3,4%	4.649,5	8,6%	8.989,0	2,5%	15.042,1	0,3%	16.383,6	0,0%		0,0%	4.853,2	15,4%
Λοιπή αμπελ/ργεια		0,0%	1.862,9	0,0%	4.608,7	0,1%	7.755,9	0,0%	10.013,9	0,0%		0,0%	0,0%	0,0%	5.741,0	0,1%
Λοιπές αροτραίες	1.119,9	0,0%	1.820,5	0,4%	4.272,7	1,1%	7.915,8	0,4%	14.106,1	0,2%	25.408,2	0,1%		0,0%	6.193,8	2,3%
Κηπευτικά & Άνθη		0,0%		0,0%	1.454,4	0,0%	2.436,6	0,1%	3.618,7	0,1%	5.682,0	0,0%	16.326,7	0,0%	3.550,9	0,3%
Λοιπές μόνιμες καλλιέργειες		0,0%	1.661,2	0,5%	3.481,7	1,5%	6.094,1	0,4%	8.394,8	0,1%	13.729,5	0,0%		0,0%	3.826,8	2,5%
Βοοειδή		0,0%	1.111,6	0,0%	2.697,1	0,2%	5.283,9	0,4%	10.649,3	0,6%	19.938,8	0,4%	47.195,6	0,0%	10.721,4	1,6%
Καρποφάγα		0,0%		0,0%	1.177,2	0,0%	1.141,8	0,0%	2.532,8	0,0%	4.112,4	0,0%	5.303,4	0,0%	2.371,1	0,1%
Πολυκαλλιέργειες	859,7	0,0%	1.691,9	0,7%	3.579,1	1,8%	6.617,5	0,7%	11.156,1	0,2%	22.974,1	0,1%	150.569,1	0,0%	4.602,2	3,4%
Συνδυασμός Εκτροφών	640,8	0,2%	1.677,9	3,7%	3.966,4	6,3%	7.365,1	2,6%	12.378,7	0,7%	24.362,9	0,1%	158.903,9	0,0%	4.545,7	13,6%
Μικτή φυτική & ζωική παραγωγή	1.223,1	0,1%	1.907,0	1,4%	4.338,8	2,8%	8.255,0	1,9%	14.785,6	0,7%	23.108,4	0,1%		0,0%	6.164,2	7,0%
Μικτή εκτροφή μηρυκαστικών	939,6	0,3%	1.837,8	4,9%	4.384,3	13,5%	8.154,9	9,4%	13.606,5	3,0%	23.546,4	0,4%	127.020,0	0,0%	6.243,4	31,5%
Εκμ/σεις ΜΗ Ταξινομούμενες	273,2	0,0%	1.049,0	0,0%	4.168,2	0,0%	5.485,5	0,1%	9.326,1	0,1%	25.098,8	0,0%		0,0%	8.333,0	0,2%
Σύνολο	992,3	1,4%	1.829,8	19,0%	4.201,8	46,0%	7.836,8	24,4%	12.920,0	7,7%	22.226,1	1,5%	73.063,6	0,0%	5.559,5	100,0%

πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του ΟΣΔΕ 2019, ΟΠΕΚΕΠ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.47
Υπολογισμός Παραγωγικών Δαπανών
γεωργικής επιχείρησης αιγοπροβάτων

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	Παραγωγικές δαπάνες (€)	Μεταβλητές δαπάνες (€)	Σταθερές δαπάνες (€)	Εμφανείς δαπάνες (€)	Μη εμφανείς δαπάνες (€)
1) Έδαφος					
α) ενοίκιο ιδιόκτητης γης	690		690		690
β) ενοίκιο ενοικιαζόμενης γης	0		0	0	
ΣΥΝΟΛΟ	690	0	690	0	690
2) Εργασία					
α) αμοιβή οικογενειακής εργασίας	8.760		8.760		8.760
β) αμοιβή ξένης εργασίας	0	0		0	
γ) Ασφάλιση οικογενειακής εργασίας ΕΦΚΑ/ΟΓΑ	1.100		1.100	1.100	
δ) Τόκοι αμοιβής εργασίας (8,5% για 6 μήνες)	419		419		419
ΣΥΝΟΛΟ	10.279	0	10.279	1.100	9.179
3) Κεφάλαιο					
α) Πάγιο κεφάλαιο					
1) αποσβέσεις	6.308		6.308	6.308	
2) τόκοι παγίου κεφαλαίου [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 9%]	8.912		8.912		8.912
3) συντήρηση [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 3%]	1.124		1.124	1.124	
4) ασφάλιστρα [Μ.Ε.Κ. (εκτός εδάφους) * 0,83%]	580		580	580	
5) τόκοι συντήρησης & ασφαλιστρών (8,5% για 6 μήνες)	72		72		72
ΣΥΝΟΛΟ	16.996	0	16.996	8.011	8.985
α) Κυκλοφοριακό κεφάλαιο					
1) αναλώσιμα υλικά	29.128	29.128		29.128	0
2) Ε.Λ.Γ.Α.	345	345		345	
3) υπηρεσίες τρίτων	7.320	7.320		7.320	
4) γενικές δαπάνες	180	180		180	
5) τόκοι κυκλοφοριακού κεφαλαίου (8,5% για 6 μήνες)	1.571	1.571	0	0	1.571
ΣΥΝΟΛΟ	38.544	38.544	0	36.973	1.571
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	66.510	38.544	27.965	46.084	20.425

Ο συλλογικός τόμος

Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα

200 ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

εκδόθηκε από την Τράπεζα Πειραιώς, στο πλαίσιο των επετειακών της δράσεων για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση. Σελιδοποιήθηκε στο ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ, τυπώθηκε σε χαρτί Eurobulk 115 γραμμαρίων από τον Κώστα Κωστόπουλο και βιβλιοθετήθηκε στο Libro D'Oro, τον Σεπτέμβριο του 2021.

ISBN: 978-960-89102-7-0